

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

VII. KÖTET 1. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1955

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEμία TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

PAP TIBOR

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., SZÉCHENYI RKPR 3.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóüléseiben bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Széchenyi rkpr 3.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 100 különnyomat és nyomtatott 40 000 «n»-enként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámúszám 04-878-111-46), külföldi megrendelések a «Kultúra» Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámúszáma 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rkpr 5.

Studia Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rkpr 5.

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

VII. KÖTET

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1956

II. OSZT. KÖZL.

T A B L E D E S M A T I È R E S

Programme de la session de l'Académie Hongroise des Sciences en l'honneur du 85-ième anniversaire de V. I. Lenin, au 22-ième avril 1955.

B. Fogarasi : Lenin et la science 181

Programme de la session organisée par l'Académie Hongroise des Sciences, le Conseil National de la Paix et la Commission Nationale Hongroise de l'UNESCO à l'occasion du 200-ième anniversaire de la mort de Montesquieu, au 10-ième février 1955.

L. Mátrai : Montesquieu, philosophe des lumières 199

Gy. Bónis : Vues politiques et de droit de Montesquieu..... 209

Programme de la session de la Classe des Sciences Sociales et Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences à l'occasion du 60-ième anniversaire, et du 20-ième anniversaire de la mort de Gyula Derkovits, au 23-ième février 1955.

L. Fülep : Gyula Derkovits..... 249

É. Körner : Gyula Derkovits, pionnier de la peinture socialiste hongroise 253

I N H A L T

Gedenksitzung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften am 85. Geburtstag W. I. Lenins, den 22. April 1955.

Béla Fogarasi : Lenin und die Wissenschaft 181

Festsitzung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, des Friedensrates und des Nationalen UNESCO-Komitees am 200. Todestage Montesquiens, den 10. Febr. 1955.

László Mátrai : Montesquieu — Philosoph der Aufklärung 199

György Bónis : Montesquiens juristische und philosophische Ansichten 209

Festsitzung der Geschichts- und Gesellschaftswissenschaftlichen Klasse der Ungarischen Akademie der Wissenschaften am 60. Geburts- und 20. Todestage des Malers Gyula Derkovits, den 23. Febr. 1955.

Lajos Fülöp : Gyula Derkovits 249*

Éva Körner : Gyula Derkovits, Bahnbrecher der sozialistischen Malerei in Ungarn 253

TARTALOMJEGYZÉK

<i>A Magyar Tudományos Akadémia által V. I. Lenin születésének 85. évfordulója alkalmából 1955. április 22-én rendezett ünnepi ülés anyaga</i>	
<i>Fogarasi Béla : Lenin és a tudomány</i>	181
<i>A Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Béketanács és az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága által Montesquieu halálának 200. évfordulója alkalmából 1955. február 10-én rendezett ünnepi ülés anyaga</i>	
<i>Mátrai László : Montesquieu, a felvilágosodás filozófusa</i>	199
<i>Bónis György : Montesquieu jogi és politikai nézetei</i>	209
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztálya által Derkovits Gyula születésének 60. és halálának 20. évfordulója alkalmából 1955. február 23-án rendezett ünnepi ülés anyaga</i>	
<i>Fülep Lajos : Derkovits Gyula</i>	249
<i>Körner Éva : Derkovits Gyula a szocialista festészet magyar úttörője</i>	253

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Торжественное заседание Венгерской Академии Наук, посвященное 85 годовщине со дня рождения В. И. Ленина, 22 апреля 1955 г.:</i>	
<i>Б. Фогараш — Ленин и наука</i>	181
<i>Торжественное заседание, проведенное Венгерской Академией Наук, Венгерским Советом Мира и Венгерским Национальным Комитетом ЮНЕСКО по случаю 200 летия со дня смерти МОНТЕСКЬЕ:</i>	
<i>Л. Матрай — Монтескье — философ просвещения</i>	199
<i>Дь. Бонши — Юридические и политические взгляды Монтескье</i>	209
<i>Торжественное заседание, проведенное Отделением Общественно-Исторических Наук Венгерской Академии Наук по случаю 60 летия со дня рождения и 20 летия со дня смерти Дьюлы ДЕРКОВИЧА, 23 февраля 1955 г.:</i>	
<i>Л. Фюлеп — Дьюла Деркович</i>	249
<i>Е. Кернер — Дьюла Деркович, венгерский пионер социалистической живописи</i> 253	

T A B L E D E S M A T I È R E S

Programme de la session de la Ire et de la IIe Classe de l'Académie Hongroise des Sciences en l'honneur du 70-ième anniversaire de György Lukács, au 13-ième avril 1955.

<i>B. Fogarasi</i> : Discours d'ouverture	147
<i>J. Szigeti</i> : L'oeuvre philosophique de György Lukács	151
<i>G. Tolnai</i> : György Lukács et la nouvelle histoire littéraire	160
<i>I. Ruzsnyák</i> : Au nom de l'Académie Hongroise des Sciences	168
<i>Gy. Lukács</i> : Réponse aux discours	169
<i>B. Fogarasi</i> : György Lukács — historien marxiste de la philosophie	171
<i>L. P.</i> : «Le philosophe et son temps»	174

I N H A L T

Georg Lukács zu seinem 70. Geburtstag — Festsitzung der I. und II. Klasse der Ungarischen Akademie der Wissenschaften am 13. April 1955

<i>Béla Fogarasi</i> : Eröffnungsansprache	147
<i>József Szigeti</i> : Georg Lukács's philosophisches Werk	151
<i>Gábor Tolnai</i> : Georg Lukács und die neue ungarische Literaturgeschichtsschreibung	160
<i>István Ruzsnyák</i> : Im Namen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften	168
<i>Georg Lukács</i> : Antwortrede	169
<i>Béla Fogarasi</i> : Georg Lukács — der marxistische Historiker der Philosophie	171
<i>P. L.</i> : »Der Denker und seine Zeit«.	174

TARTALOMJEGYZÉK

A Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztálya által Lukács György 70. születésnapja alkalmából 1955. április 13-án rendezett ünnepi ülés anyaga

<i>Fogarasi Béla</i> : Megnyitó beszéd	147
<i>Szigeti József</i> : Lukács György filozófiai életműve	151
<i>Tolnai Gábor</i> : Lukács György és az új magyar irodalomtörténetírás	160
<i>Rusznyák István</i> : A Magyar Tudományos Akadémia nevében	168
<i>Lukács György</i> : Válasz a felszólalásokra	169
<i>Fogarasi Béla</i> : Lukács György — a filozófia marxista történésze	171
<i>L. P.</i> : «A filozófus és kora»	174

СОДЕРЖАНИЕ

Торжественное заседание, проведенное Отделением Языкознания и Литературы и Отделением Общественно-исторических наук Венгерской Академии Наук 13 апреля 1955 года; по случаю 70 летия со дня рождения Дьердя Лукача.

<i>Б. Фогараши</i> Вступительное слово	147
<i>И. Сигети</i> — Философское творчество Дьердя Лукача	151
<i>Г. Толнай</i> — Дьердь Лукач и новое венгерское литературоведение	160
<i>И. Русняк</i> — Приветствие от имени Венгерской Академии Наук	168
<i>Дь. Лукач</i> — Ответ на выступления	169
<i>Б. Фогараши</i> — Дьердь Лукач — марксистский историк философии	171
<i>Л. П.</i> — «Философ и его эпоха»	174

TARTALOMJEGYZÉK

Tudományos közlemények

<i>Fogarasi Béla</i> : A materializmus és idealizmus harca a jelenkori filozófiában.....	1
<i>Ladányi Péter</i> : Vicó helye a filozófiatörténetben	19
<i>Vargha László</i> : Magyar népi műemlékek.....	47

Beszámolók, viták

<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Tanulmányúton a Szovjetunióban.....	65
<i>Ember Győző</i> : A Lengyel Népköztársaság levéltárügye	79
<i>Harmatta János</i> : László Gyula »Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez« c. munkája kéziratának megvitatásáról	91
— <i>Vita Bonis György</i> »Hajnóczy József« című munkájáról	107

Könyvbírálat, könyvismertetés

<i>Fogarasi Béla</i> : Logika (<i>G. Offenberger</i>)	123
<i>Tudományos Krónika</i>	129

СОДЕРЖАНИЕ

Научные статьи

<i>Бела Фогараш</i> : Борьба материализма с идеализмом в современной философии	1
<i>Петер Ладаны</i> : Место Вико в истории философии	19
<i>Ласло Варга</i> : Венгерские народные памятники искусства	47

Рефераты, дискуссии

<i>Пал Жигмонд Пах</i> : Командировка в СССР	65
<i>Дьезе Эмбер</i> : Архивное дело в Польской Народной Республике	79
<i>Янош Харматта</i> : Дискуссия по рукописи книги Дьюла Ласло »Археологические этюды к истории аварского общества«	91
Дискуссия по работе Дьердь Бониш »Йожеф Хайноци«	107

Критика и библиография

<i>Бела Фогараш</i> : Логика (<i>Г. Эфенбергер</i>)	123
<i>Научная хроника</i>	129

TABLE DES MATIÈRES

Articles scientifiques

<i>Fogarasi, Béla</i> : La lutte du matérialisme et de l'idéalisme dans la philosophie contemporaine	1
<i>Ladányi, Péter</i> : La place de Vico dans l'histoire de la philosophie	19
<i>Vargha, László</i> : Monuments d'art populaires hongrois.....	47

Comptes-rendus, discussions

<i>Pach, Zsigmond Pál</i> : Voyage d'étude en URSS.....	65
<i>Ember, Győző</i> : L'état de l'affaire des archives dans la République Populaire Polonaise	79
<i>Harmatta, János</i> : Discussion sur l'oeuvre de György Bónis : »Hajnóczy József«.....	91
— De la discussion du manuscrit de Gyula László : »Études archéologiques à l'histoire de la société avare«.....	107

Critique de livres, compte-rendu de livres

<i>Fogarasi, Béla</i> : Logique. (G. Offenberger)	123
<i>Chronique scientifique</i>	129

INHALT

Wissenschaftliche Mitteilungen

<i>Béla Fogarasi</i> : Kampf des Materialismus und Idealismus in der Philosophie der Gegenwart	1
<i>Péter Ladányi</i> : Vico's Platz in der Geschichte der Philosophie	19
<i>László Vargha</i> : Denkmäler der ungarischen Volkskunst.....	47

Berichte, Diskussionen

<i>Zsigmond Pál Pach</i> : Meine Studienreise in der Sowjetunion.....	65
<i>Győző Ember</i> : Das Archivwesen Volkspolens.....	79
<i>János Harmatta</i> : Diskussion über György Bónis' Studie : »József Hajnóczy«.....	91
— Diskussion über das Manuskript : »Archeologische Studien zur Geschichte der awarischen Gesellschaft« von Gyula László.....	107

Rezension

<i>Béla Fogarasi</i> : Logik. (G. Offenberger)	123
<i>Kronik</i>	129

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Farkas Sándor

Kézirat beérkezett: 1955. V. 27. Terjedelem 13 $\frac{1}{2}$ (A/5) ív, 1 melléklet, 15 ábra

Akadémiai Nyomda, Gerlőczy-u. 2 — 36650/55 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

NÉVMUTATÓ

A Magyar Tudományos Akadémia
Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának
Közleményei
VII. kötetéhez

<i>Bónis György</i>	209
<i>Bulla Béla</i>	281
<i>Ember Győző</i>	79
<i>Entz Géza</i>	357
<i>Fogarasi Béla</i>	1, 147, 171, 181, 313
<i>Fülep Lajos</i>	249
<i>Harmatta János</i>	91
<i>Körner Éva</i>	253
<i>Ladányi Péter</i>	19, 174
<i>Lukács György</i>	169
<i>Mátrai László</i>	199
<i>Miklós Gyula</i>	327
<i>Nádor György</i>	297, 365
<i>Öffenberger, G.</i>	123
<i>Pach Zsigmond Pál</i>	65
<i>R. Á.</i>	353
<i>Radnóti Aladár</i>	331
<i>Rusznayák István</i>	168
<i>Szigeti József</i>	151
<i>Tolnai Gábor</i>	160
<i>I. Tóth Zoltán</i>	259
<i>Vargha László</i>	47

СОДЕРЖАНИЕ

т. VII.

Общие сообщения

Торжественное заседание Венгерской Академии Наук, посвященное 85 годовщине со дня рождения В. И. Ленина, 22 апреля 1955 г.:

Ленин и наука — <i>Бела Фогараш</i>	181
<i>Отчеты - дискуссии:</i>	
Стокгольмский конгресс Международной Федерации Политических Наук — <i>Бела Фогараш</i>	311

Философия

Научные статьи:

Борьба материализма с идеализмом в современной философии — <i>Бела Фогараш</i>	1
Место Вико в истории Философии — <i>Петер Ладань</i>	19
Историческое развитие и современная проблематика понятия закона природы — <i>Дьердь Надор</i>	297

Торжественное заседание, проведенное Отделением Языкознания и Литературы и Отделением Общественно-Исторических Наук Венгерской Академии Наук 13 апреля 1955 года, по случаю 70 летия со дня рождения Дьердя Лукача:

Вступительное слово — <i>Бела Фогараш</i>	147
Философское творчество Дьердя Лукача — <i>Йозеф Сигети</i>	151
Дьердь Лукач и новое венгерское литературоведение — <i>Габор Толнаи</i>	160
Приветствие от имени Венгерской Академии Наук — <i>Иштван Русняк</i>	168
Ответ на выступления — <i>Дьердь Лукач</i>	169
Дердь Лукач — марксистский историк философии — <i>Бела Фогараш</i>	171
«Философ и его эпоха» — <i>Л. П.</i>	174

Торжественное заседание, проведенное Венгерской Академией Наук, Венгерским Советом Мира и Венгерским Национальным Комитетом ЮНЕСКО по случаю 200 летия со дня смерти Монтестье:

Монтестье — философ просвещения — <i>Ласло Матраи</i>	199
<i>Критика и библиография:</i>	
Бела Фогараш: Логика — <i>Г. Эффенбергер</i>	123
Аверроисты — свободомыслящие радикалы средневековья. Заметки к недавнему открытому произведению <i>Voëtius Dacus</i> — <i>Н. Дь.</i>	365

История

Научные статьи:

Некоторые вопросы многонационального государства в Венгрии до 1848 года — <i>Зольтан И. Тот</i>	259
<i>Отчеты — дискуссии:</i>	
Командировка в СССР — <i>Пал Жигмонд Пах</i>	65
Архивное дело в Польской Народной Республике — <i>Дьезе Эмбер</i>	79
Конгресс Международного Комитета Исторических Наук в Риме	317

Юриспруденция

Торжественное заседание, проведенное Венгерской Академией Наук, Венгерским Советом Мира и Венгерским Национальным Комитетом ЮНЕСКО по случаю 200-летия со дня смерти Монтескье:

- Юридические и политические взгляды Монтескье — Дьердь Бониш 209
- Отчеты — дискуссии:*
- Дискуссия по работе Дьердь Бониш «Йожеф Хайноци» 107

География

Научные статьи:

- Ритмы развития рельефа венгерской земли со времени неотретичного периода в свете современного геоморфологического воззрения — Бела Булла 281
- Отчеты — дискуссии:*
- Краткий отчет о работе первого Венгерского Географического Съезда — Дьюла Миклош 327

Педагогика

Отчеты — дискуссии:

- Отчет о заседании Главного Педагогического Комитета в декабре 1955 г. — Р. А. 353

Археология

Отчеты — дискуссии:

- Дискуссия по рукописи книги Дьюла Ласло «Археологические этюды к истории аварского общества» — Янош Харматта 91
- Археологическая Конференция Венгерской Академии Наук в Будапеште — Аладар Радноти 331

Этнография

Научные статьи:

- Венгерские народные памятники искусства — Ласло Варга 47

Искусствоведение

Торжественное заседание, проведенное Отделением Общественно-Исторических Наук Венгерской Академии Наук по случаю 60 летия со дня рождения и 20 летия со дня смерти Дьюлы Дерковича, 23 февраля 1955 г.:

- Дьюла Деркович — Л. Фюлеп 249
- Дьюла Деркович, венгерский пионер социалистической живописи — Ева Кернер 253
- Критика — библиография:*
- Денеш Радочай: «Станковая живопись средневековой Венгрии» — Геза Энц 357

Хроника

- 128, 375

TABLE DES MATIÈRES

Vol. VII.

Communiqués généraux

Travaux de la session de l'Académie Hongroise des Sciences en l'honneur du 85ème anniversaire de V. I. Lenin, au 22 avril 1955.

Lenin et la science — <i>Béla Fogarasi</i>	181
<i>Comptes-rendus, discussions :</i>	
Le congrès de l'Union Internationale des Sciences Politiques à Stockholm — <i>Béla Fogarasi</i>	311

Philosophie

Communiqués scientifiques :

La lutte du matérialisme et de l'idéalisme dans la philosophie contemporaine — <i>Béla Fogarasi</i>	1
Le place de Vico dans l'histoire de la philosophie — <i>Péter Ladányi</i>	19
Développement historique et problèmes actuels de la notion de la loi naturelle — <i>György Nádor</i>	297

Travaux de la session de la Ière et de la IIème Classe de l'Académie Hongroise des Sciences en l'honneur du 70ème anniversaire de György Lukács au 13 avril 1955.

Discours d'ouverture — <i>Béla Fogarasi</i>	147
L'oeuvre philosophique de György Lukács — <i>József Szigeti</i>	151
György Lukács et la nouvelle histoire littéraire — <i>Gábor Tolnai</i>	160
Au nom de l'Académie Hongroise des Sciences — <i>István Ruzsnyák</i>	168
Réponse aux discours — <i>György Lukács</i>	169
György Lukács — historien marxiste de la philosophie — <i>Béla Fogarasi</i>	171
«Le philosophe et son temps» — <i>L. P.</i>	174

Travaux de la session organisée par l'Académie Hongroise des Sciences, le Conseil National de la Paix et la Commission Nationale Hongroise de l'UNESCO à l'occasion du 200ème anniversaire de la mort de Montesquieu, au 10 février 1955.

Montesquieu, philosophe des lumières — <i>László Mátrai</i>	199
---	-----

Critiques de livres, Comptes-rendus de livres :

<i>Béla Fogarasi</i> : Logique. — <i>G. Offenberger</i>	123
Les averroïstes, libre penseurs radicaux du Moyen Age. Notes marginales à un ouvrage de Boëtius Dacus nouvellement découvert — <i>N. Gy.</i>	365

Histoire

Communiqués scientifiques :

Quelques questions concernant l'état des nationalités diverses en Hongrie avant 1848 — <i>Zoltán I. Tóth</i>	259
--	-----

Comptes-rendus, discussions :

Voyage d'étude en l'U. R. S. S. — <i>Zsigmond Pál Pach</i>	65
L'état de l'affaire des archives dans la République Populaire Polonaise — <i>Győző Ember</i>	79
Le congrès des historiens à Rome	317

Sciences politiques, science de droit

Travaux de la session organisée par l'Académie Hongroise des Sciences, le Conseil National de la Paix et la Commission Nationale Hongroise de l'UNESCO à l'occasion du 200ième anniversaire de la mort de Montesquieu, au 10 février 1955.

Vues politiques et de droit de Montesquieu — György Bónis	209
<i>Comptes-rendus, discussions :</i>	
Discussion sur l'oeuvre de György Bónis : «Hajnóczy József» — János Harmatta	107

Géographie

Communiqués scientifiques :

Les rythmes du développement du renflement de la terre hongroise depuis le néotertiaire sous l'aspect de la géomorphologie contemporaine — Béla Bulla.....	281
<i>Comptes-rendus, discussions :</i>	
Compte-rendu bref du premier congrès hongrois de géographie — Gyula Miklós	327

Pédagogie

Comptes-rendus, discussions :

Compte-rendu de la session du Comité Pédagogique en décembre 1955 — R. A.	353
--	-----

Archéologie

Comptes-rendus, discussions :

De la discussion du manuscrit de Gyula László : «Études archéologiques à l'histoire de la société avare» — János Harmatta	91
Conférence archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences à Budapest — Aladár Radnóti	331

Ethnographie

Communiqués scientifiques :

Monuments d'art populaires hongrois — László Vargha	47
---	----

Histoire des arts

Travaux de la session de la Classe des Sciences Sociales et Historiques de l'Académie Hongroise des Sciences à l'occasion du 60ième anniversaire, et du 20ième anniversaire de la mort de Gyula Derkovits au 23 février 1955.

Gyula Derkovits — Lajos Fülep	249
Gyula Derkovits, pionnier de la peinture socialiste hongroise — Éva Körner	253
<i>Critiques de livres, Comptes-rendus de livres :</i>	
Dénes Radocsay : «Les panneaux de la Hongrie médiévale» — Géza Entz	357

Chronique

..... 129, 373

TARTALOMMUTATÓ

A Magyar Tudományos Akadémia
Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának
Közleményei
VII. kötetéhez

Általános közlemények

- A Magyar Tudományos Akadémia által V. I. Lenin születésének 85. évfordulója alkalmából 1955. április 22-én rendezett ünnepi ülés anyaga :*
Lenin és a tudomány — *Fogarasi Béla* 181
Beszámolók, viták :
A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének stockholmi kongresszusáról —
Fogarasi Béla 311

Filozófia

Tudományos közlemények :

- A materializmus és idealizmus harca a jelenkori filozófiában — *Fogarasi Béla* 1
Vico helye a filozófiatörténetben — *Ladányi Péter* 19
A természettörvény-fogalom történeti kialakulása és jelen problematikája — *Nádor György* 297
A Magyar Tudományos Akadémia I. és II. Osztálya által Lukács György 70. születésnapja alkalmából 1955. április 13-án rendezett ünnepi ülés anyaga :
Megnyitó beszéd — *Fogarasi Béla* 147
Lukács György filozófiai életműve — *Szigeti József* 151
Lukács György és az új magyar irodalomtörténetírás — *Tolnai Gábor* 160
A Magyar Tudományos Akadémia nevében — *Rusznayk István* 168
Válasz a felszólalásokra — *Lukács György* 169
Lukács György: A filozófia marxista története — *Fogarasi Béla* 171
„A filozófus és kora” — *L. P.* 174

A Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Béketanács és az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága által Montesquieu halálának 200. évfordulója alkalmából 1955. február 10-én rendezett ünnepi ülés anyaga :

- Montesquieu, a felvilágosodás filozófusa — *Mátrai László* 199
Könyvbírálat, könyvismertetés :
Fogarasi Béla: Logika — *G. Offenberger* 123
Az averroisták, a középkor radikális szabadgondolkodói. Szélgjegyzetek egy most feltárt Boetius—Dacus-mű margójára — *N. Gy.* 365

Történettudomány

Tudományos közlemények :

- A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon — *I. Tóth Zoltán* 259
Beszámolók, viták :
Tanulmányút a Szovjetunióban — *Pach Zsigmond Pál* 65
A Lengyel Népköztársaság levéltár ügye — *Ember Győző* 79
A római Történetzkongresszus 317

Állam- és jogtudomány

A Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Béketanács és az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága által Montesquieu halálának 200. évfordulója alkalmából 1955. február 10-én rendezett ünnepi ülés anyaga:

Montesquieu jogi és politikai nézetei — <i>Bónis György</i>	209
<i>Beszámolók, viták:</i>	
Vita Bónis György „Hajnóczy József” című munkájáról	107

Földrajztudomány

Tudományos közlemények:

A magyar föld domborzata fejlődésének ritmusai az újharmadkor óta a korszerű geomorfológiai szemlélet megvilágításában — <i>Bulla Béla</i>	281
--	-----

Beszámolók, viták:

Rövid beszámoló az első magyar Földrajzi Kongresszusról — <i>Miklós Gyula</i>	327
---	-----

Pedagógia tudomány

Beszámolók, viták:

Beszámoló a Pedagógiai Főbizottság 1955. decemberi üléseiről — <i>R. Á.</i>	353
---	-----

Régészet

Beszámolók, viták:

László Gyula „Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez” című munkája kéziratának megvitatásáról — <i>Harmatta János</i>	91
A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Konferenciája Budapesten — <i>Radnóti Aladár</i>	331

Néprajz

Tudományos közlemények:

Magyar népi műemlékek — <i>Vargha László</i>	47
--	----

Művészettörténet

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya által Derkovits Gyula születésének 60. és halálának 20. évfordulója alkalmából 1955. február 23-án rendezett ünnepi ülés anyaga:

Derkovits Gyula — <i>Fülep Lajos</i>	249
Derkovits Gyula, a szocialista festészet magyar úttörője — <i>Körner Éva</i>	253

Könyvbírálat, könyvismertetés:

Radocsay Dénes „A középkori Magyarország táblaképei” — <i>Entz Géza</i>	357
---	-----

Tudományos krónika

.....	129, 375
-------	----------

INHALT

Band VII

Allgemeine Mitteilungen

Gedenksitzung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zum 85. Geburtstag W. I. Lenins am 22. April 1955:

Lenin und die Wissenschaft — <i>Béla Fogarasi</i>	181
<i>Berichte, Diskussionen:</i>	
Über den Kongress der Internationalen Vereinigung für die politischen Wissenschaften in Stockholm — <i>Béla Fogarasi</i>	311

Philosophie

Wissenschaftliche Mitteilungen:

Kampf des Materialismus und Idealismus in der Philosophie der Gegenwart — <i>Béla Fogarasi</i>	1
Vico's Platz in der Geschichte der Philosophie — <i>Péter Ladányi</i>	19
Die historische Entwicklung und heutige Problematik des Naturgesetz-Begriffes — <i>György Nádor</i>	297

Festsitzung der I. und II. Klasse der Ungarischen Akademie der Wissenschaften am 13. April 1955 zum 70. Geburtstag Georg Lukács's:

Eröffnungsansprache — <i>Béla Fogarasi</i>	147
Georg Lukács's philosophisches Lebenswerk — <i>József Szigeti</i>	151
Georg Lukács und die neue ungarische Literaturgeschichtsschreibung — <i>Gábor Tolnai</i> .	160
Im Namen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften — <i>István Ruzsnyák</i>	168
Antwortrede — <i>György Lukács</i>	169
Georg Lukács: der marxistische Historiker der Philosophie — <i>Béla Fogarasi</i>	171
»Der Denker und seine Zeit« — <i>L. P.</i>	174

Festsitzung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, des Friedensrates und des Ungarischen Nationalen UNESCO-Komitees zum 200. Todestage Montesquieus am 10. Februar 1955:

Montesquieu: Philosoph der Aufklärung — <i>László Mátrai</i>	199
<i>Rezensionen, Buchbesprechungen:</i>	
<i>Béla Fogarasi</i> : Logik — <i>G. Offenberger</i>	123
Die Averrhoisten: radikale Freidenker des Mittelalters. Anmerkungen zu einem neuentdeckten Werke Boëtius Dacus' — <i>Gy. N.</i>	365

Geschichte

Wissenschaftliche Mitteilungen:

Über die Fragen des Vielvölkerstaates: Ungarn vor 1848 — <i>Zoltán I. Tóth</i>	259
<i>Berichte, Diskussionen:</i>	
Meine Studienreise in der Sowjetunion — <i>Zsigmond Pál Pach</i>	65
Das Archivwesen der Polnischen Volksrepublik — <i>Győző Ember</i>	79
Historikerkongress in Rom	317

Staats- und Rechtswissenschaft

Festsitzung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, des Friedensrates und des Ungarischen Nationalen UNESCO-Komitees zum 200. Todestage Montesquieus am 10. Februar 1955:

- Montesquieus juristische und politische Anschauungen — György Bónis 209
Berichte, Diskussionen:
Diskussion über die Studie »József Hajnóczy« von György Bónis 107

Geographie

Wissenschaftliche Mitteilungen:

- Entwicklungsrythmen des ungarischen Bodenreliefs seit dem Jungtertiär in der Beleuchtung der zeitgemässen geomorphologischen Anschauung — Béla Bulla 281
Berichte, Diskussionen:
Kurzbericht über den I. ungarischen Geographie-Kongress — Gyula Miklós 327

Pädagogik

Berichte, Diskussionen:

- Bericht über die Sitzungen der Pädagogischen Hauptkommission im Dezember 1955. —
Á. R. 353

Archäologie

Berichte, Diskussionen:

- Diskussion über das Manuskript: »Archäologische Studien zur Geschichte der avarischen Gesellschaft« von Gyula László — János Harmatta 91
Archäologische Tagung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften — Aladár Radnóti 331

Volkskunde

Wissenschaftliche Mitteilungen:

- Denkmäler der ungarischen Volkskunst — László Vargha 47

Kunstgeschichte

Festsitzung der Geschichts- und Gesellschaftswissenschaftlichen Klasse der Ungarischen Akademie der Wissenschaften zum 60. Geburts- und 20. Todestage des Malers Gyula Derkovits am 23. Februar 1955:

- Gyula Derkovits — Lajos Fülep 249
Gyula Derkovits, Bahnbrecher der sozialistischen Malerei in Ungarn — Éva Körner ... 253
Rezensionen, Buchbesprechungen:
Dénes Radocsay: »Tafelbilder des mittelalterlichen Ungarns« — Géza Entz 357

Chronik

..... 129, 373

A MATERIALIZMUS ÉS IDEALIZMUS HARCA A JELENKORI FILOZÓFIÁBAN

FOGARASI BÉLA

Elhangzott »A filozófia időszerű kérdései« c. előadássorozat keretében
1954. december 31-én

A materializmus és az idealizmus harca átvonul a filozófia egész történetén. Ez a harc az igazság és a hazugság, a tudomány és a tudománytalanság, a tudomány és a babona, az ész és a miszticizmus harca. A materializmus és az idealizmus harca egy-egy új társadalmi korszakban új formában jelenik meg. Ezt a jelenséget tapasztaljuk napjainkban is. Napjainkban ez a harc összefonódik a szocializmus és a kapitalizmus, a demokrácia és a fasizmus, a béketábor és a háborús tábor, az egyetemes haladás és az egyetemes reakció harcával.

Engels szerint a materializmus minden nagy tudományos felfedezéssel kapcsolatban szintén új alakot ölt. Ebből a szempontból kiindulva meg kell vizsgálnunk a materializmus új alakját, vagyis gazdagodását, változásait, fejlődését a mi időszakunkban, kapcsolatban a mi korunk új tudományos felfedezéseivel.

Továbbmenve, azt hiszem, nem jogosulatlan, ha azt mondjuk, hogy Engelsnek ez a figyelmeztetése és megállapítása kibővíthető oly módon, hogy nemcsak a materializmus, hanem az idealizmus is új alakot ölt, egyrészt a társadalmi fejlődéssel, a társadalmi harcokkal kapcsolatban, másrészt a tudomány alakulásával kapcsolatban, úgyhogy erre is részletesen ki fogok terjeszkedni.

A filozófia alapvető kérdése évezredek óta a lét és a tudat viszonya. Aszerint, hogy a filozófia milyen választ ad erre az alapkérdésre, két egymással szembenálló filozófiai irány alakult ki: az egyik a materializmus, a másik az idealizmus. Az idealizmus alaptételét úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a szellem az elsődleges, a szellem a világ valódi mivoltát képezi, vagy minden tulajdonképpen szellem, mindent a szellemből kell magyarázni, a világot is, az anyagot is. Ezzel szemben a materializmus alaptétele, mint ismeretes, abban áll, hogy az anyag, a természet az elsődleges, a szellem vagy tudományos kifejezést használva, a tudat, másodlagos. Ennek a kérdésnek megválaszolása döntő jelentőségű egész világnézetünkre, világfelfogásunkra nézve. Nem csoda, hogy 2500 év óta, a görög filozófia kialakulása óta, folyik a harc a materializmus és az idealizmus között.

A materializmus alaptételét, hogy a természet anyagi jellegű, hogy az anyag az elsődleges és a tudat a másodlagos, hogy a világ megismerhető, hogy

tudatunk az objektív világot visszatükrözés útján ismeri meg, a tudomány már régen igazolta s újra meg újra igazolja. Ezért nem is annyira ezen általános tételek megismétlése a feladat, hanem inkább az idealizmus újabb és legújabb ellenérveinek cáfolata, ezen érvelések csalárd jellegének és társadalmi háttérének leleplezése.

Az idealizmus cáfolata ti. felfogásom szerint nem egyszerű cáfolat. Úgy kell cáfolnunk, hogy egyszerre mind kialakítsuk a materializmus álláspontját igazoló, támogató új érveket, s ezzel rámutassunk a materializmus állandó fejlődésére, gazdagodására, és hozzájáruljunk magához ehhez a gazdagodáshoz. Tehát : korszerűen fejtsük ki az idealizmus és a materializmus alapvető ellentétét!

Korszerű materializmus : ez a fogalom annyit jelent, mint a természettudomány óriási jelentőségű felfedezéseit értékelni a dialektikus materializmus szempontjából. Ilyen felfedezések napjainkban a fizika felfedezései az elemi részecskék törvényszerűségeiről. Ilyen felfedezések az élet eredetére vonatkozó új kutatások, eredmények, melyekkel a szovjet tudomány gazdagította tudásunkat. Ilyen felfedezések a világegyetem szerkezetére és keletkezésére vonatkozó idealista tanok cáfolata alapján létrejött pozitív új ismeretek erről a kérdésről.

A materializmus korszerű kifejtéséhez ugyanúgy hozzátartozik a történelmi materializmus időszerű kérdéseinek kifejtése, vagyis az osztályviszonyok és az osztályharc marxi elméletének alkalmazása korunk társadalmi fejlődésére, elsősorban a szocializmus győzelméből, illetve a szocializmus építéséből levonható új tanulságok kifejtése is.

A történelem arra tanít, hogy a materializmus vagy idealizmus kérdésében való állásfoglalásnak osztálygyökerei vannak.

Az egész történelmi fejlődés azt mutatja, hogy Platon óta a reakciós uralkodó osztályok az idealizmus világnézetére támaszkodtak. A történelmi fejlődés — lényegében ugyancsak egyértelműen — azt is mutatja, hogy a materializmus a haladó osztályok világnézete. Erre azonban azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy a burzsoázia is elismerte a materializmust bizonyos időkben, nem ma, amikor ádáz dühvel támadja a materializmust, de pl. a XVIII. században. Ez igaz, mert a francia burzsoázia akkor a materializmus világnézete alapján támadta a feudális társadalmi rendszert és annak ideológiáját, a klerikális középkori ideológiát, mert a burzsoáziának akkor szüksége volt a feudalizmussal folytatott harcában a materializmusra.

Az a materializmus azonban, amelyet a burzsoázia ebben az időben elfogadott, igen korlátozott materializmus volt, tudományosan és társadalmilag korlátozott mechanisztikus materializmus, amely a történelemre és a társadalomra nézve nem ismerte el a materializmust.

A filozófia alapkérdéseiben tehát osztályszempontok határozzák meg az állásfoglalást. Ez különösen élesen nyilvánul meg napjainkban, amikor az

imperialista burzsoázia nemcsak a társadalomtudomány, hanem a természet-tudomány eredményeit is félremagyarázva, vagy nyíltan meghamisítva a materialista világnézet tudományos kifejtését minden rendelkezésre álló eszközzel támadja.

Rendkívül érdekes és figyelemreméltó az a tény, hogy a materializmus elleni harcban az összes reakciós erők szövetkeznek. Nem vehetünk úgy a kezünkbe úgyszólván egyetlen nyugati folyóiratot, nem hallgathatjuk meg egyetlen rádióadásukat anélkül, hogy ne olvasnánk, vagy ne hallanánk valami képtelen, torzító, gyűlölettel telített előadást a materializmusról. Ez élénken emlékeztet arra az időre, amikor egy Hitler, egy Göbbels, egy Rosenberg dühöngő, őrjítő szitkozódásait olvashattuk a materializmusról, és aligha véletlen, hogy Hitler politikai utódai, a nyugat-német agressziós imperialista ideológiának a fő képviselői azok, akik ma is egyre inkább központjává válnak ennek a szélsőséges, reakciós, idealisztikus, fideisztikus, misztikus, antimaterialista irodalmi és ideológiai mozgalomnak.

A materializmus és az idealizmus kérdésének ezt a társadalmi oldalát hangsúlyozva ugyanakkor hangsúlyoznom kell azt is, hogy a materializmus és az idealizmus harcának — mindkét álláspontnak — nemcsak társadalmi, hanem ismeretelméleti gyökerei is vannak. Lenin egyik nagy érdeme, hogy nagy művében («Materializmus és empiriokriticizmus») ezt a szempontot igen nyomatékosan aláhúzza.

Az idealizmust helyesen cáfolni annyit jelent, mint nemcsak társadalmi jellegét, osztályjellegét felkutatni, hanem ismeretelméleti érveit szétzúzni és ezzel kapcsolatban a helyes álláspontot kifejteni. Az idealizmus gyökere ebben az ismeretelméleti értelemben visszanyúlik az emberiség fejlődésének egészen kezdetleges korszakába. Az emberiség hiányos tudása volt az, amely az idealizmus legkezdetlegesebb formáit létrehozta. Az animizmus, amely szellemekkel népesítette be az egész természetet, varázslatokkal és szellemekkel magyarázta a természet mindama jelenségeit, amelyeket nem tudott logikusan, észszerűen magyarázni, az idealizmus negatív formában kifejezett ismeretelméleti gyökere volt.

Az istenhit kialakulása további fejleménye volt annak, hogy az emberek képtelenek voltak a természet és a társadalom jelenségeinek észszerű magyarázatát adni. Napjainkban az idealizmusnak szintén vannak ismeretelméleti gyökerei, a tudás sokkal magasabb fokának megfelelő formákban.

A természettudomány bizonyos ágainak, elsősorban a fizikának és a kozmológiának fejlődése folyamán olyan helyzet alakult ki, amelynek ellentmondásait, problémáit, nehézségeit a tudomány ma még nem tudja megoldani. Az idealizmus ebből táplálkozik, ebből igyekszik új érveket kovácsolni, a bizonytalanságnak azt az atmoszféráját megteremteni, amely pl. a jelenkori atomfizika egyes kérdései körül kialakult. Az imperialista burzsoázia minden társadalmi, szellemi, sajtó és rádió, egyetemi stb. támogatást megad ma az idealiz-

musnak, ahhoz hogy rozsdamarta fegyvereit kiélesítse, kicsiszolja és használhatókká tegye.

Természetesen a széles tömegek és a tudományos érdeklődésű körök számára a kérdés egyszerűen eldönthető volna, ha ismernék és felhasználnák a filozófia vívmányait, azokat a vívmányokat, amelyeket a filozófia kétezer-éves fejlődése során elért, és amelyeknek felhasználásával Marx, Engels és követői a dialektikus materializmus tanát kidolgozták és továbbfejlesztették.

De éppen ezt igyekszik megakadályozni a jelenlegi, uralkodó burzsoá rendszer. Becsületes, de a filozófiában járatlan körök, — közöttük tudományos körök — természettudósok számára, de méginkább a széles néptömegek számára a burzsoázia rendkívül megnehezíti és bizonyos fokig majdnem lehetetlenné teszi azt, hogy helyesen döntsék el ezt a kérdést, hogy helyesen tájékozódjanak a kódósítások és a hamisítások tömkelegében. Látszólag áthatolhatatlan felhőkbe burkolják a problémát és az erőszakigmenő eszközökkel akadályozzák a materializmus álláspontjának terjesztését. Egyes országokban ma még ugyan nem máglyákon égetik el a materializmus álláspontját képviselő munkákat, mint ezt egy Hitler tette, de ennek a határán járva minden technikai, jogi és anyagi eszközzel igyekeznek a materialista tanok terjesztését megakadályozni.

A materializmus tanával maguk az idealista munkák, előadások szerzői, stb. igen sokat foglalkoznak; óriási irodalom jelenik meg erről nyugaton abból a célból, hogy ezt az elméletet torzítva és hamisítva adják elő. Ugyanez történt Magyarországon is egészen a felszabadulásig, s ezért nálunk, mint más országokban is, a széles körök a materializmusnak csak eltorzított fogalmát ismerték. A legelterjedtebb fogás a materializmus erkölcsi diffamálása volt, azzal az érveléssel, hogy a materializmus csak az anyagi érdeket ismeri, az embert a gyomorra és hasra redukálja, szóval olyan elmélet, amely a szellemi értékeket, tehát a tudati valóságot nem ismerné el.

Ma az idealista filozófusok sokkal ravaszabb módon kódósítik az idealizmus fogalmát, mint azelőtt. Százötven évvel ezelőtt az idealista filozófusok: Leibniz, Fichte, Kant és Hegel, nyíltan és büszkén vallották, hogy ők idealisták. A természettudomány és a társadalomtudomány mai eredményei mellett ez nem ajánlatos. Ennélfogva az idealizmus mai képviselői, s köztük az idealista álláspontot képviselő filozófáló természettudósok, pszichológusok, orvosok, pszichiáterek, fizikusok, csillagászok, stb. állandóan azt állítják, hogy ők nem materialisták és nem idealisták, ők a harmadik út álláspontján vannak, ők a materializmus és idealizmus felett állnak, ők pozitivisták, vagyis csak pozitív tényekhez ragaszkodnak.

Ez az érvelési mód rendkívül megtévesztő a természettudósok számára, akik valóban szeretik a pozitív tényeket, s itt a »pozitív« hangoztatása nem egyéb, mint az idealista filozófiai tan kódósítása.

Az idealizmus úgyszólván évtizedről-évtizedre és évről-évre új álarcban lép fel. Amerikában az idealizmust ma operacionizmusnak, pragmatizmusnak,

humanizmusnak, neorealizmusnak, Angliában az idealizmust logikai empirizmusnak nevezik. Az egyházi ujtomista, Aquinoi Tamás filozófiájára támaszkodó filozófusok realistáknak nevezik magukat. Mintha csak valami filozófiai álarcosbálon vennék részt. Lenin a maga idejében óriási, kitartó munkával szétszedte és szétzúzta az idealizmusnak nemcsak a fő tételét, hanem azokat a ködösítő, burkoló manővereket is, amelyeket abban az időben, 1908/9 körül Mach, Avenarius, valamint az orosz machisták és társaik folytattak. Ma ezt a munkát tovább kell folytatnunk.

Állandóan, rendszeresen és mélyrehatóan elemeznünk kell azokat a manővereket, amelyekkel a materializmus értelmét ma is meghamisítani igyekeznek. Az alapvető érvelés ma ezen a téren nem a materializmusnak az a rendkívül durva és tudatlanságra számító erkölcsi diffamálása, amely Magyarországon sokáig uralkodott, hanem a materializmus lényegének abban az értelemben való meghamisítása, hogy a dialektikus materializmust, vagyis korunk fejlett materializmusát mint mechanikus materializmust értelmezik: Érveket hoznak fel a mechanikus materializmus ellen, a vulgáris materializmus ellen, s ezzel vélik megcáfolni a dialektikus materializmus elméletét. Ezt a manővert olyan világhírű tudósok is állandóan folytatják és ismétlik, mint például Werner Heisenberg, s más ismert nevű német és angol-amerikai vezető fizikusoknak egész sora.

A vulgáris materializmus a XIX. század második felében bizonyos befolyással rendelkezett, de *ma* a vulgáris materializmust cáfolni, amelyet Marx és Engels azonnal megcáfoltak és visszautasítottak, nem bír tudományos érdekléssel. A vulgáris materializmus például azt állította, hogy csak anyag van, tudat nincs. Vagy — a kérdést a végletekig leegyszerűsítve — azt állította, hogy a tudat nem egyéb, mint az agyvelő váladéka. A dialektikus materializmus ilyen tételeket sohasem állított fel. Ellenben a reakciós idealizmus a polémiában a vulgáris materializmusnak ezeket a téves állításait igyekszik a dialektikus materializmus rovására felhasználni.

Az idealizmus álarcba burkolózik, és így folytatja támadását a materializmus ellen. Ugyanakkor azonban korunk társadalmi harcainak következtében az *idealizmus — akarata ellenére, — mindinkább leleplezi magát.* Ez rendkívül érdekes és ellentmondásos folyamat, amelyet igyekezni fogok ki is mutatni. A materializmus és idealizmus harca olyan fokot ért el, melyen az idealizmus kénytelen álarcát levetve nyíltan fellépni, mint fideista, tudományellenes elmélet, ennek összes következményeivel.

Nagyon érdekesen nyilvánult meg ez a jelenség az idén nyáron a zürichi nemzetközi filozófia-tudományi kongresszuson, amelyen alkalmam volt részt venni, s ahol ez az összeütközés az idealista többség között és köztünk különböző felfogásokban kifejezésre jutott. Az idealisták szeretnék titkolni idealista voltukat, de kényszerítve vannak arra, hogy mindinkább leleplezzék magukat, s ez a folyamat igazolja Lenin tételének helyességét, hogy: az idealizmus követ-

kezetesen és elkerülhetetlenül a fideizmushoz vezet. Lenin zsenialitása abban áll, hogy ő ezt már negyvenöt évvel ezelőtt meglátta, amikor a fideizmus még igen határozatlan és nem egykönnyen felismerhető, megfogható formákban nyilvánult meg.

Ma ezen a téren igen fontos, döntő jelentőségű új mozzanatok lépnek fel.

A mai fideizmusnak a megnyilvánulásai sokfélék. Ezúttal kiinduló pontként nem a fizikai idealizmust választom, amelyet több dolgozatomban és előadásomban már megbíráltam, hanem egy azzal párhuzamosan ma fellépő jelenséget, amelyet pszichologizáló idealizmusnak lehetne nevezni. Értem ezen a pszichoanalitikus irányokat, a freudizmust és a jelenleg egyre befolyásosabb Jung-iskolát, amely folyóiratokat, évkönyveket ad ki, kongresszusokat rendez. Ehhez a körhöz tartozik a magyar származású Kerényi Károly is, aki a pszichoanalízis alapján a görög mitológiát értelmezi, vagyis hamisítja és torzítja.

A pszichoanalitikus idealisták nem tagadják az objektív világ létezését, mint Mach. Ez ma nem megy. De az objektív világ szerepét a minimumra igyekeznek szorítani.

Jung szerint a döntő nem az anyagi világ, hanem a lélek. Az elsődleges tényezők szerinte az ún. arche-típusok. Az öntudatlan, tudattalan eszmék — képzetek, szimbólumok, amelyeket a lélek kivetít a világba. Így jön létre a mitológia, a vallás. Jung szerint ez a kivetítés szükségszerű, és ebben valami titokzatos, mélységes, a tudattalanban gyökerező megismerés nyilvánul meg.

Ilymódon Jung és társai egyrészt tudományos külsőben igazolni akarják a telepátiát, a csodákat, az alkimiát, az okkultizmus különböző ósdi és sokszorosan megcáfolt állításait, és mindezt egy ún. kollektív tudattalan psziche feltevésével toldják meg. Ennek ugyanolyan kevés tudományos alapja van, mint az okkultizmus, a telepátia, vagy az alkimia különböző állításainak.

Jung és társai tudatos antimaterialisták, ha ezt szavakban nem is mondják ki. A lélek — írja Jung legújabb munkájában, amely ez évben jelent meg »Von den Wurzeln des Bewusstseins« címmel — nyújtja azon képeket és formákat, amelyek a tárgy megismerését általában lehetővé teszik.

Ez nem más, mint Kant ósdi tana, az apriori tudatformákról, amelyek segítségével a lélek formálja a világot. De Kant elég becsületes volt azt mondani, hogy ő filozófus. Jung azonban azt mondja, hogy ő nem filozófus, hanem minden »izmus« ellensége, ő egyszerű empirista tudós, aki csak tényeket állapít meg.

Itt mutatkozik meg az óriási csalás a régi idealista filozófusok bár téves, de becsületes álláspontjával szemben. Az a gondolat, hogy a lélek a primär, és az ún. arche-típusokat kivetítjük az objektív világba, egyáltalában nem új. Ez a szubjektív idealizmus egyik régi, ismert formája, amelynek csak új, a pszichiáter terminológiájával kódosított formát adtak.

A pszichopatológia szerepe itt egyáltalában nem mellékes. Ez a nagyközönség számára rendkívüli varázssal bír. Hazai tapasztalatokból is tudjuk, hogy a freudizmus nagy népszerűségében nem annyira a dolognak tisztán

tudományos tartalma volt a döntő, hanem a pszichopatológia bizonyos varázsa : tudományoszerű módon magyarázzák azokat a jelenségeket, amelyekkel az emberek szívesen foglalkoznak. Ma — ugyanúgy, mint annak idején Freud — Jung és hívei az embereket kivétel nélkül patológikus alanyoknak fogják fel. Pl. a magyar származású Szondy számára az embereket csak a paranoid-típusok különböző formáira lehet felosztani. A pszichiáterek fixa ideája az, hogy mindenkinek valamilyen fixa ideája van. Jung szerint a vallás is egy ilyen fixa idea. Azt hihetnék, hogy ezen az alapon Jung elveti a vallást. Szó sincs róla. Jung szerint az emberiségnek szüksége van az ilyen fixa ideákra.

Valaki — mondja Jung — őszintén azt a meggyőződést vallhatja, hogy nincsenek vallásos eszmék. De senki sem válhat ki annyira az emberiségből, hogy ne lenne többé valamilyen uralkodó képzelet. »Az illető materializmusa, ateizmusa, kommunizmusa, szocializmusa, liberalizmusa, intellektualizmusa, egzisztencializmusa — mindez tanuskodik naivitása mellett. Így, vagy amúgy, hangosan, vagy csendesen valamely átfogó észme megszállottja.« (Jung.) Vagyis : őrült. Éjjel minden tehén fekete, mondja Hegel és mi azt mondhatjuk, hogy Jung számára minden a világon egyforma : fixa idea. Minden hitforma vallásforma, és ezen az alapon egyaránt vallásformának, hitformának, megszállott ideának nevezi a teizmust és az ateizmust, a materializmust és más ellentétes álláspontokat. Az ateista — Jung szerint — csak abban különbözik az istenhívőtől, hogy a mennyország helyett a Földön keresi a paradicsomot.

Itt van a kutya eltemetve! Egyenlőségjelet tenni azok közé, akik a paradicsomot a mennyországban, vagy a földön keresik, — már nem tudomány, nem pszichopatológia, hanem politika, osztálypolitika, burzsoá osztálypolitika. Jung professzor figyelmébe ajánlanám Heine ismert szép versét a mennyország és a földi paradicsom viszonyáról.

»Én újabb dalt barátaim,
Újat és jobbat zengek :
Mi már a földön ideleln
Építjük fel a mennyet«.

Azt hiszem, sikerült kimutatnom, hogy az ilyen, látszólag csak ismeretelméleti kérdések és pszichológiai elméletek mögött társadalmi, politikai osztályharcról van szó, amelynek gyökerei jól megfoghatóak.

Térjünk most át a filozófiai materializmus álláspontjára.

A filozófiai materializmus, amelyen most a marxi filozófiai materializmust értjük, nem állítja, hogy a lét és a tudat azonos, nem állítja azt, amit csak a vulgáris materializmus állított, hogy nincs tudat. A korszerű, tudományos filozófiai materializmus azt állítja, hogy az anyagi lét az elsődleges, és a tudat az anyag terméke. Egyetemi tanári praxisomból tudom, hogy nálunk még mindig el van terjedve az a téves felfogás, hogy a materializmus szerint »minden

anyag«. Ha pl. még néhány évvel ezelőtt nem filozófiaszakos egyetemi hallgatókat vizsgáztattam és megkérdeztem, hogy mi a materializmus álláspontja, azt mondták, hogy »a materializmus szerint minden anyag.«

Szóval a vulgáris, meghamisított álláspont áldozataivá váltak. Ma már ezt a helyzetet főiskolai oktatásunk haladása és fejlődése megváltoztatta, de széles körökben még mindig vannak, hatnak ilyen felfogások, s a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatra itt még sok munka vár.

Az anyagi lét elsődlegessége s a tudat másodlagossága alaptétel, amit ki kell fejteni. Ha csak annyit mondunk, hogy az anyagi lét elsődleges, és a tudat másodlagos, akkor egy esetleg kritikai érzékkel rendelkező ellenfél azt is mondhatná: ebből azt lehetne következtetni, hogy mindenütt, ahol anyag van, — tudat is van. A marxi materialista filozófia nem állítja ezt, hanem azt állítja, hogy csak az anyag egy bizonyos fejlődési fokán jöhet létre a tudat. A szerves anyag magasabbrendű formái hosszú fejlődés folyamán hozták létre a tudatot. A tudat azonban, miután létrejött, egyáltalán nem elhanyagolható. Nincs hamisabb értelmezése a materializmusnak, mint az, hogy a tudat elhanyagolható volna. A tudat az anyagnak a legmagasabbrendű terméke, s ami a legmagasabbrendű termék, az nyilvánvalóan nem hanyagolható el.

A marxista filozófia jelentősége abban áll, hogy nemcsak állítja, hanem meg is tudja magyarázni a tudat keletkezését. Ez óriási jelentőségű haladás, mert a materializmus bizonyos alaptételeit már a görög materialisták helyesen állították fel, de nem voltak képesek megmagyarázni a tudat keletkezését. Rendkívül nagy segítséget nyújt ebben a marxi filozófiai materializmusnak a pavlovi fiziológia, a nervizmus tana. Pavlov természettudományi anyaggal és szempontokkal alátámasztotta s meggyőző érvekkel igazolta a marxi materializmusnak az anyagra és a tudatra vonatkozó álláspontját. Miben áll ez az álláspont? Abban, hogy az anyagi világ fokozatosan s nevezetesen külső ingerek létrehozása útján vezet el a tudat keletkezéséhez.

Lenin hangsúlyozza, hogy az érzékszerveinkre ható anyag érzetet idéz elő. Az anyag azonban nem függ az érzettől — és ez a döntő. Az anyag megvolt, mielőtt érzetek keletkeztek volna¹. Továbbfejlesztve ezt a felfogást, Sztálin megkülönbözteti az inger és az érzet fogalmait, s fontos adalékot nyújt a kérdés materialista kifejtéséhez. Az első élőlénynek — mondja Sztálin — nem volt semmi ilyen tudata, csak az ingerlékenység tulajdonságával és az érzékenység első formáival rendelkezett. Azután az állatoknál fokozatosan kifejlődött az érzékelés képessége, ami szervezetünk és idegrendszerünk fejlődésének megfelelően lassan tudattá változott.

Eddig Sztálin. Tehát: az anyag és az emberi szervezet közt az ingerek hozzák létre a kapcsolatot, ezek adnak alapot az érzékelés kifejlődésére, s innen

¹ D'Alembert nagyon helyesen írja: On ne peut pas sentir sans exister. (Nem lehet érezni anélkül hogy léteznénk. Csak hozzá kellett volna tennie: de lehet léteznie annak, ami nem érez.)

vezet az út a tudat legmagasabb formáihoz. A pavlovi reflex-elmélet ezt a tételt zseniálisan igazolta. Azt a kívánságot szeretném kifejezni, hogy orvosainkon kívül, akik ma már nemcsak olvassák, hanem bizonyos fokig alkalmazzák is a pavlovi tanokat, minden természettudós és a természettudomány és filozófia iránt érdeklődő ismerje meg Pavlov alap gondolatait, ha nem is a saját részletes kifejtésében, eredeti műveiben, de legalábbis azokból a kitűnő összefoglalásokból, amelyek Pavlov tanítványainak tollából magyar nyelven is megjelentek.

Hazai materialista szellemű műveltségünk és kultúránk fejlődésének egyik legfontosabb jelét látom abban, hogy ezek a tanok nálunk is széles körben ismeretessé válnak. Pavlov megszüntette azt a titokzatosságot, amely a tudat fogalmát addig a tudományban körülvette, s azt a hangulatot, amelyet tudós körök is támogattak, hogy sohasem fogjuk megismerni, miképpen alakul a tudat. Általában az ilyen jóslatok nagyon veszélyesek. A pozitívizmus atyja, Auguste Comte a XIX. század negyvenes éveiben tantételként állította fel, hogy a csillagok kémiai összetételét sohasem lehet megismerni. Egy évre rá megindult a színképelemzés, és Comte tételeit a tudomány megdöntötte. Így vagyunk ma is azokkal a nézetekkel, amelyek a megismerhetőségre és megismerhetetlenségre vonatkoznak, s amelyekkel előadásom további részében foglalkozom.

Még csak egyet ebben az összefüggésben. A régi materializmus egyik hibája az volt, hogy csak szemléleti materializmus volt, vagyis a tudatot valami passzív szemlélő alanynak fogta fel. A marxi materializmus nem osztja ezt a nézetet. A marxi materializmus hangsúlyozza a tudat aktív jellegét, s a pavlovi tan ennek a természettudományi megalapozását is nyújtja. A marxi materializmus továbbá a legcsekélyebb mértékben sem tagadja a tudat, a lelki, szellemi tényezők óriási társadalmi szerepét, s éppen a marxi materializmusnak egy olyan kiváló képviselője, mint Sztálin, volt az, aki napjainkban nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az eszme, az elmélet, a társadalmi haladó nézetek óriási mozgósító, szervező erővé válnak, amelyek előbbre viszik a társadalmi fejlődést. Ily módon a filozófiai materializmusnak marxista-leninista kifejlődése fokról-fokra tudományosan kielégítő s a társadalmi haladás érdekeit szolgáló választ tud adni mindazokra az úgynevezett megoldhatatlan, vagy fejtörő kérdésekre, amelyek a lét és tudat viszonyával kapcsolatosak, tehát a filozófia évezredek alapkérdéseire, amelyekre az emberiség azelőtt egyáltalán nem tudott választ adni, mint a régi materializmus.

Mint látjuk, a materializmus korszerű formáját semmiféle vonatkozásban sem szabad összekeverni és összetéveszteni a mechanikus materializmussal. De tovább kell mennünk. A mechanikus materializmus bírálata a korszerű materializmus szempontjából állandóan alkalmazni kell és ki kell fejleszteni. A mechanikus materializmus Marx előtt haladó elmélet volt a középkori skolasztika, teológia, a reakciós idealizmus ellen folytatott harcban. Ma a mechanikus materializmus olyan országokban, ahol a feudalizmus ideológiailag még befolyásos

és a marxizmus ismeretlen, gyakran még mindig úgy tűnik fel, mint »a materializmus«, mint haladó elmélet. Nálunk is részben ez volt a helyzet.

Ez helytelen. Teljes szabadsággal ki kell mondanunk, hogy a mechanikus materializmus a dialektikus materializmus kidolgozása és fellépése után elmaradt, elavult és mint ilyen : helytelen felfogás, amely a fejlődés kerékkötőjévé vált.

Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert nálunk a mechanikus materializmusnak nevezetesen a természettudományokban még vannak gyökerei, Straub Brunó akadémikus egy feljegyzésében helyesen hangsúlyozza, hogy a mechanikus materializmus erősen érvényesül számos természettudósunk olyan irányú nézetében, hogy csak a tények számítanak, nincs szükség semmiféle filozófiára, sem marxista, sem antimarxista filozófiára, tényeket gyűjtünk és tényekkel dolgozunk. Ez minden.

Tovább megyek. A dialektikus materializmust is lehet mechanikusan értelmezni, oktatni és ezáltal lényegét megváltoztatni, meghamisítani. Erre vigyáznunk kell. Fel kell figyelni arra is, hogy a mechanikus materializmus a burzsoázia számára bizonyos összefüggésekben még politikai, társadalmi, ideológiai fegyverré is válhat.

Gondolok itt ebben az összefüggésben azokra a képtelen, abszurd tanokra, amelyeket ma Amerikában »kibernetika« néven hirdetnek. A kibernetika abszurd, tudományellenes, de tudományos mezbe öltöztetett felfogás, melynek lényege, hogy az emberi gondolkodást bizonyos számológépekkel, mechanisztikus gépszerű számolási eljárásokkal helyettesíteni lehet. A kibernetika agyrémével szorosan kapcsolatosak az olyan mechanisztikus, de a misztikával összeszőtt felfogások, mint az elektron-agy. Ennek szintén nagy szerepe van az amerikai reklámpropagandában. Eszerint elektron-agy helyettesíti az emberi agyat, gondolkodik az emberi agy helyett és pl. az amerikai imperializmus ideológiáját fogja majd kidolgozni.

Mindezzel kapcsolatban tehát azt kell hangsúlyoznunk, hogy a dialektikus materializmus — a mechanikus materializmus történelmi érdemeit elismerve — ma a legélesebben bírálja a mechanikus materializmus bármilyen formában való megnyilvánulását, ideértve a mechanikus materializmus maradványait is korunk tudományos gondolkodásában, a népszerű ismertetésben és az oktatásban.

Itt igen sok probléma van. Mindent lehet vulgárizálni, pl. a pavlovi tanokat is. Ez úgy jelentkezik pl., hogy nincs tudat, csak anyag, a tudat valami »nyálmirigy«, stb., holott maga Pavlov soha nem állított ilyesmit és módszertanilag azt sem állította, hogy a pszichológia megszűnne és fiziológiává válna. A pszichológiának bizonyos relatív önállóságát és sajátosságát Pavlov mindig elismerte.

Áttérek most az ismeretelmélet egy-két kérdésére. A marxista filozófia ezen a téren is teljesen ellentétben áll az idealizmus álláspontjával. Egészen röviden : az idealizmus szerint a világ megismerésének elvi, meg nem haladható korlátai vannak, ismereteink nem megbízhatóak. Az idealizmus — kimondot-

tan, vagy nem kimondottan — a hit fölényét állítja az értelemmel szemben, és ebből következik a világ megismerhetőségének teljes vagy részleges tagadása.

Az idealizmus e téren ma még inkább ködösíti jellegét, mint az anyag és a tudat viszonyának kérdésében. Az idealizmus — mint már mondtam — pozitivismusnak nevezi magát, és ismeretelméleti vonatkozásban ma elsősorban agnosztikus. Ezzel a kifejezéssel azt a felfogást jelöljük, amely szerint a világ nem ismerhető meg. A pozitívisták szóhasználata szerint ők csak azt ismerik el, ami pozitív, ami tényadat, vagy tényadatként kezelhető, és semmi mást.

Mindez az álarcosbálnak a folytatása. Az agnoszticizmus változáson ment át. Engels az angol természettudósok agnosztikus felfogásával foglalkozva azt írta, hogy az agnoszticizmus Angliában sokszor szégyenlős materializmus. Ez akkor valóban helyes volt olyan természettudósok nézeteire vonatkoztatva, mint Thomas Huxley, a kiváló angol darwinista, (akinek korcs utóda, Aldous Huxley egyébként a legsötétebb miszticizmusban utazik.) Egy angol természettudós számára már akkor is kockázatos volt a »respectability«, a polgári renomé szempontjából, hogy materialistának nevezze magát, ennél fogva Huxley akkoriban agnosztikusnak nevezte magát.

Ma az agnoszticizmus értelme lényegesen megváltozott. *A mai agnosztikusok nem szégyenlős materialisták, hanem szégyenlős idealisták*, akik nem akarják magukat idealistáknak nevezni, mert jól tudják, hogy a természettudósok többségének józan érzéke tiltakozik a kimondott idealizmus ellen és azt nem tartja tudományos álláspontnak.

Az agnosztikus álláspont szerint a tudásnak elvi határai vannak. Ez a döntő tételük. Gyakran azonban nem ezt az elvi tételt állítják előtérbe, hanem valamely konkrét tudományban, például a csillagászatban azt mondják: ennél tovább nem tud menni az emberi megismerés. Ezt hirdeti pl. a Heisenberg-féle híres bizonytalansági reláció, amely szerint a mikrofizikában egy bizonyos határon túlmenőleg nem lehet megállapítani a jelenségek tér- és időbeli pontos lokalizációját. Általában napjainkban az atomfizika, a mikrofizika az a terület, amelyre visszavonulva az agnosztikusok a tudomány érveivel akarják alátámasztani álláspontjukat.

Hasonló szerepet játszik a biológia terén a nyugaton elterjedt gén-elmélet, amely a gén körül valami titokzatos miszticizmus atmoszféráját teremti meg, s ezáltal elvileg kétségbevonja a biológiai jelenségek szigorúan egzakt megismerhetőségét.

A materializmus ismeretelmélete mindezzel szemben a visszatükrözési elmélet alapján állva, a következőket fejti ki. Érzeteink, tudatunk a külső világ tükörképét adják. Tükörkép nem létezhet tükrözött dolog nélkül. A visszatükrözött dolog azonban a visszatükrözőtől függetlenül létezik. Lenin azt mondja, hogy az embereknek ezt a naiv meggyőződését — naivnak nevezzük azt, amit különös tudományos apparátus és filozófiai műveltség nélkül az emberek több-

sége gondol — az idealisták megvetik, a materializmus azonban ezt az álláspontot *tudatosan magáévá teszi*.

Tudatosan magunkévá tenni ezt az álláspontot : ez sok mindenre kötelez. Arra kötelez, hogy részletesen kifejtsük, miben áll a visszatükrözés. Látszólag elég egyszerűen ki lehet fejteni az elemi érzékletek területén, de nagyon nagy felkészültséget, elemzést és óriási tudományos munkát kíván meg az, hogy az atomfizika világában kimutassuk a visszatükrözési elmélet helyességét, amit az idealisták ma minden eszközzel tagadnak, és cáfolni igyekeznek.

A materialista álláspont meggyőző jellegét többször elhomályosítja annak bizonyos vulgarizálása s ez abban áll, hogy összetévesztik a materializmust és a szenzualizmust.

Az érzetek önmagukban véve csak igen tökéletlenek, igen szűkkörű és sokszor téves módon adnak képet a világról s annak mélyebb törvényszerű összefüggéseiről. Az emberi tudat az érzeteken túlmenően ezért képzeteket és fogalmakat alakít ki. A tudomány fogalmai az érzetekre támaszkodnak, de az érzetektől kiindulva olyan kérdéseket is meg tudnak fejteni, amelyekre érzetekkel egyáltalán nem vagyunk képesek válaszolni. Mennél bonyolultabbak a természet összefüggései, annál kevésbé elegendő, hogy pusztán az érzetekre támaszkodjunk.

Az ember óriási képessége, a fogalmi gondolkodás, lehetővé teszi, hogy az érzeteken messze túlmenően, bár azokhoz folyton visszatérve, *mélyebbre és mélyebbre haladjunk a világ megismerésében. Az atomfizikában olyan tárgyakkal foglalkozunk, amelyeket érzeteink által teljesen képtelenek vagyunk nemcsak megismerni, de még csak el is képzelni.* Teljesen világos azonban, hogy ez nem jelenti azt, amit az idealista atomfizikusok állítanak, hogy itt nincs többé anyag és anyagi tárgy, hanem tisztán szellemi és fogalmi alakulatok vannak. És hogy a mi álláspontunk helyes, azt végeredményben a kísérlet dönti el. A legkiválóbb elméleteket sem ismernénk el helyesnek, ha nem tudnánk kísérletekkel igazolni.

Teljesen fel kell szabadulnunk a materializmus és a szenzualizmus naiv azonosítása alól. Csak így tudjuk a kapcsolat helyes felfogását kidolgozni. Az érzet, a megismerés kiinduló pontja, bizonyos határok között hű, megközelítőleg adekvát és az életfenntartás, a termelés számára elégséges adatokat ad. Ezen a határon túl az érzet nem elegendő ; és gyakran csak a látszatot mutatja. Ez a helyzet például a világegyetem vizsgálatában, a végtelen nagy és a végtelen csekély vizsgálatában.

Az érzetektől nyert tudás kibővítésének lehetőségeit a gondolkodás teremti meg, amely képes a végtelen nagy és a végtelen csekély ma egyre döntőbbé váló jelenségeibe behatolni. A billiomod milliméternyi részecskékről és a kvadrillió kilométernyi csillagászati távolságokról semmiféle tényleges képzetünk és érzetünk nincs, bár ezek a nagyságok léteznek, kísérletek és számítások alapján ismerjük őket. A megismerés tárgya itt is az anyag, és nem állítólagos anyagtalan matematikai összefüggések, amint ezt például olyan híres fizikus, mint Werner Heisenberg, a legutóbbi időkig is állítja.

Végső fokon az atomi és kozmológiai jelenségekről fotográfiák és *egyéb érzékelhető nyomok* alapján mondjuk azt, hogy vannak, léteznek. *A nyomokból következtetünk.* A megismerésnek e módjában a nyomok valóban sajátos, újszerű szerepet játszanak, de ez nem jelenti azt, hogy a nyomok csak szimbólumok volnának, amint ezt az idealisták állítják, s ne volnának képesek a valóság tényleges mivoltáról számot adni. Nagyon sok hamis következtetés forrása az a nézet is, hogy ha az érzéki adatok hiányoznak, akkor megismerésünk nem lehet hű, nem adhatja vissza a valóságot.

Azok, akik az érzéki megismerés e határaiból agnosztikus következtetéseket vonnak le, tulajdonképpen nem lebecsülik, hanem túlbecsülik az érzéki megismerést. Azt követelik az érzékletektől, hogy egymagukban teljes és hű képet adjanak a valóságról. Ragyogó szellemességgel fejezte ki ezt az álláspontot, s ennek a reakcióval való összefüggését Bernhard Shaw »Szent Johanna« című darabjában.

»A herceg : Ki a fene az a Pythagoras?

Érsek : Egy bölcs, aki azt tartotta, hogy a Föld gömbölyű és kering a Nap körül.

Herceg : Még ilyen bolondot! Hát nem látott a szemétől?»

Látjuk, hogy Shaw milyen jól felismerte ennek a primitív szenzualizmusnak reakciós jellegét.

A materializmus további kiépítésében és kifejtésében napjainkban egyre döntőbb jelentőségűvé válik a *törvényszerűség* kérdése. Mi nemcsak tényeket ismerünk meg a természetben, nemcsak érzékleti adatokkal foglalkozunk. Ha így volna, akkor a tudomány sohasem emelkedhetne ki a mindennapi tudás szűk területéből. Mi a világ törvényeivel foglalkozunk, és ma éppen itt óriási harc folyik a materializmus és az idealizmus álláspontja között. Az idealizmus tagadja nemcsak az anyag létezését hanem a törvényszerűség, a szükségszerűség, az okság fogalmát is. Az idealizmus ma elsősorban mint *indeterminizmus* (szó szerint : »meghatározatlanság«) lép fel, mint olyan álláspont, amely tagadja a szükségszerűséget, az okságot, a törvényszerűséget. A XIX. század természettudományának képzetei — mondják a mai idealisták — a törvényről, az okságról, a szükségszerűségről az atomfizika, vagy a mai genetikai biológia és pszichológia megvilágításában helyteleneknek bizonyulnak. Nem igaz, — mondják az idealisták — hogy a természetben törvényszerűségek uralkodnak, hogy szükségszerűség uralkodik, hogy determinizmus van. A természetben nincs okság, mondja pl. a magyar származású Neumann János, aki ezt egy híressé vált matematikai bizonyítással akarja alátámasztani, mintha ez a matematika kérdése lenne.

Ahol nincs okság, ott véletlen van, és ahol véletlen van, ott akaratszabadság van. Ilyen abszurd álkövetkeztetések útján jönnek létre azok a képtelen és a tudományos meggyőződést kihívó állítások, mint pl. az elektron szabadságáról közismertté vált zagyvaság.

A materializmus a visszatükrözési elmélet alapján alapot ad nekünk arra, hogy necsak a tények visszatükrözését tudjuk megállapítani az érzékekben, hanem a természet összefüggéseinek visszatükrözés jellegű felismerését állapítsuk meg a tudomány törvényeiben.

Ám legyen valami olyasmi, mint az anyag, — mondják sokan az idealisták közül — de fontos az, hogy nincs okság, törvényszerűség, szükségszerűség. Ezért a materializmus korszerű kifejtésében különös nyomatékkal kell a világ törvényszerűségeinek elismerését előtérbe helyezni.

Nem igaz az, hogy a mikrofizika világában nincsenek törvényszerűségek, hogy a mikrofizikai jelenségek elvileg különböznenek ebben a tekintetben a klasszikus fizika által tanulmányozott jelenségektől. A világ megismerhetősége annyit jelent, hogy a törvényeket objektív jellegűeknek ismerjük el a mikrofizikára, az atomok jelenségeire vonatkozóan is.

Ez igen fontos, újszerű mozzanat a kérdésben, amely tudományosan, fizikailag óriási perspektívákat tár fel és új feladatokat ró a materialista módon gondolkodó és dolgozó fizikusokra.

Mach óta a fizikusok között elterjedt az a téves felfogás, hogy a törvényeket mi gondoljuk ki, azok szubjektív jellegűek, eszmék, amelyeket mi konstruálunk és úgy fogalmazzunk meg, hogy kényelmesek legyenek az emberi elme számára. Minél kényelmesebb egy természeti törvény, annál inkább vagyunk hajlandók azt elfogadni. Ezt a felfogást vallották olyan tudósok, mint Mach és a nagy francia fizikus, Poincaré, akiről Lenin olyan mélyen jegyezte meg: »ez a nagy fizikus és ez a nagyon kis filozófus.«

Ezek az abszurdítások a lelkiismeretes vizsgálat megvilágításában nem tarthatók és ezért az idealizmus arra kényszerül, hogy állandóan új és új fogalmazásokat, formulázásokat keressen és eldobja régi tételeit. A materializmus alaptételeinek maradandó érvényességével nem áll ellentmondásban az, hogy a materializmus a tudomány és a gyakorlat fejlődésével kapcsolatban állandóan gazdagodik.

Mi a materializmus alaptételeit nem változtattuk meg és nem is fogjuk megváltoztatni, azok bebizonyított igazságok, amelyek jelentékeny részét a dialektikus materializmus még a régi materializmusból vette át, fejlesztette tovább és tette korszerűvé. Nincs okunk arra, hogy minden évtizedben, vagy minden évben egy legújabb elméletet találjunk. Nagyon jellemző az idealizmusra, hogy erre kényszerül, éppen azért, mert mindig tarthatatlan érvekkel alapozza meg a maga álláspontját.

Az objektív törvényszerűségek elismerése nemcsak a természetben, hanem a társadalomban is rendkívül fontos. A materialista álláspont kifejtéséhez hozzátartozik és gyakorlatilag rendkívül fontos a materializmus kiterjesztése ezen a ponton is a társadalom jelenségeire. Itt olyan új felismerésekkel és tételekkel találkozunk, mint Sztálinnak a közgazdasági törvényekről kifejtett felfogása, a szocializmus gazdasági törvényeinek megvilágítása, vagyis az, hogy itt szintén

objektív törvények érvényesülnek, és ezek fel nem ismerése elkerülhetetlenül a szubjektív idealizmushoz vezet.

Részen annak következtében, hogy az idealizmus e harcban állandóan, objektíve egyre tarthatatlanabb helyzetbe kerül, részben a társadalmi fejlődés következtében az *idealizmus napjainkban mind nyiltabban mint fideizmus* lép fel. Ez viszont a tudomány összes becsületes munkásait és a tudományon túlmenően minden becsületesen gondolkodó embert, aki világnézeti kérdésekkel foglalkozik, arra kötelez, hogy egyértelműen és harcosan lépjen fel a tudomány létét és létérdekeit fenyegető miszticizmus és fideizmus ellen. A tudomány szempontjából a főveszély ma nemcsak a tudomány nyílt tagadása a korlátolt és fanatikus skolaszticizmus részéről, hanem ugyanannyi a tudományos gondolkodás ellen folytatott belső aknamunka, a tudományos világnézet ellen folytatott harcban fellépő misztikus és idealisztikus irányzatok.

Ma az idealizmus különböző irányainak egy nyilván társadalmilag irányított kartellszerű szövetsége alakul ki. Amennyire látom, ez új jelenség, és az új jelenségeket regisztrálnunk és magyaráznunk kell. A fizikai idealizmus ismert képviselői olyan tudósok, mint Jordan és Pauli, nyílt szövetségre lépnek az okkultizmussal, a Jung-féle pszichoanalitikus miszticizmussal. Így Jung és Pauli közös munkát adtak ki. (Naturerklärung und Physik 1953)

Szövetséget kötnek az angol-amerikai tudományellenes logisztikával, szemantikával, a biológia különféle misztikus irányjaival és mindinkább nyílt formában magával a vallással. Egy Dürkheim nevű német szociológus legújabb művében felhívja a legkülönbözőbb irányokat, hogy egyesüljenek a »tér és idő feletti metafizikus antropológia szemléletében« és így folytatja : »Különösen termékennyé válhat a fenomenológia, a létanalitikusok, a Jung-iskola és a hívő keresztények szövetsége a metafizikus antropológia jegyében.« Nem érdektelen, hogy a Neue Züricher Zeitung, amely a nemzetközi nagytőke lapja, vagy a Frankfurter Allgemeine Zeitung, a német burzsoázia legismertebb és legbefolyásosabb napilapja felajánlják hasábjait ez irányok terjesztésének, s a közönség legszélesebb rétegei felé állandóan közvetítik ezeket a tendenciákat.

Jellemző tünet, hogy egy olyan neves fizikus, mint Heisenberg, egyre éleesebben lép fel a tudományellenes nézetek kifejtésében. Az idealisták tudományos érveik leleplezése után egyre nyiltabban a fideizmus, a miszticizmus karjaiba vetik magukat. Ugyanakkor nem véletlen, hogy Heisenberget nevezték ki a nyugateurópai nemzetközi Atomközponat elnökévé.

Heisenberg egyik legújabb cikkében így ír :* »A matematikai formulák többé nem a természetet, hanem a természetre vonatkozó ismereteinket tükrözik vissza, s ennyiben lemondunk mi — (tehát Heisenberg és a hasonló fizikusok. F.B.) arról az egy évszázad óta szokásos természetleírásról, amely még

*Das Naturbild der heutigen Physik (Universitas, Stuttgart, november (Dec) 1954.)

néhány évtizeddel ezelőtt mint az egzakt természettudomány magától értetődő célja tűnt volna fel.«

Heisenberg a szubjektivizmus ismert érveinek megisméltése után kifejti végkövetkeztetését, amely *nyíltan a haladás eszméje ellen irányul*. »Az a reménység, — mondja Heisenberg ebben a cikkében — hogy az ember anyagi és szellemi hatalmának kiszélesedése mindig haladást jelent, látható korlátokba ütközik, s a veszély annál nagyobbá válik, minél hevesebben törnek meg ezeken a határokon a haladásba vetett hiten alapuló optimizmus hullámai.« Más szóval a haladás Heisenberg szerint helytelen eszme, és a haladásba vetett reménység »veszélyt« jelent. Vajon kinek a számára?

Heisenberg egyre nyíltabban tagadja az anyagot. Az atomfizikában szerinte nem szubsztanciáról, hanem matematikai alakulatokról van szó. Az anyag fogalmát végeredményben matematikára vezeti vissza, s ezen az alapon Heisenberg kétezer évre visszaesve csatlakozik Platonhoz.

A fideizmus a vallás és a természettudomány »összeegyeztetésére, kibékítésére« törekszik, még pedig oly módon, hogy a természettudományt a vallás alá, a teológia alá rendeli. Ennek jegyében állnak egyes nyugatnémet természettudósok törekvései is. Itt van Karl Friedrich von Weizsäcker neves fizikus tanulmánya az anyag és isten viszonyáról, ahol ez a fizikus azt javasolja, hogy az anyag és az isten viszonyát ne az ok és okozat, hanem a jel és az értelem viszonyának tekintsük, s akkor az istenhitet fenn lehet tartani.

Még tovább megy egy másik Weizsäcker. Viktor von Weizsäcker heidelbergi orvosprofesszor munkájából, amelynek jellemző címe »Kezdetben teremtette az isten az eget és a földet«, a következőt idézem: »Lehet-e még mondani, hogy a tudomány magasabbrendű, mint a hit? Vagy talán nem alacsonyabbrendű-e? Kérdés«. Választ nem mer adni, de a kérdés feltevésének egész szelleme is jellemző.

Jordan ugyancsak ismert nevű fizikus és Weizsäcker, »Teológia és fizika beszélgetése« című kötet társszerzői kimondottan a teológia és a modern fizika összeegyeztetésére törekszenek. Nemcsak tudománytalan, hanem tudományellenes szövetségek alakulnak itt ki, amire fel kell figyelni. Ennek negatív és pozitív következményei abban állnak, hogy egyrészt a reakció erői koncentrálnak, másrészt mindez rendkívül élénk visszahatást kelt a tudomány széles táborában olyanok között is, akik még egyáltalán nem ismerik a dialektikus materializmust.

Hogy hová jut el és mire merészkedik a reakciós idealizmus napjainkban, annak illusztrálásánál még egy jellemző példát hozok fel.

Ha a múltban a háborúkat istenre való hivatkozással indokolták, úgy ma a fideizmus a skolasztikus logikával szövetkezik, hogy hasonló eredményekhez jusson, és pedig nem kisebb célt tűz ki magának, mint a hidrogénbomba isteni eredetének kimutatását. Ezt egy Weatch nevű amerikai neotomista filozófia professzor a következő szillogisztikus érveléssel kísérli meg: »Ha minden

hidrogénatom szellemi szubsztancia, és minden szellemi szubsztancia isteni, úgy minden hidrogénatom isteni.» (Műve címe: »Intentional Logic«.)

Aligha lehet »véletlennek« tekinteni, hogy az amerikai neoskolasztikus professzor a sok lehetséges atom közül éppen a hidrogénatomot tisztelte meg isteni jellegű szellemi szubsztanciává való felmagasztosításával.

Az utolsó láncszem ebben a fejlődésben a *dogmatizmus és a fideizmus összeszövődése*. Azt hiszem, ez szintén olyan új jelenség, amire fel kell figyelni, és aminek felismerése szintén igen fontos a dialektikus materializmus világnézetének terjesztése, védelme és meggyőző erejének kifejtése szempontjából.

Igen örvendetes tény, hogy egy olyan nagy természettudós, mint Louis de Broglie, a kvantumelmélet megalapozója, nemcsak elfordul az idealisztikus alapon álló indeterminista felfogástól, hanem szembeszáll az abban megnyilvánuló dogmatizmussal is. Meg kell mondanunk azonban, hogy a dogmatizmus elleni harcot a de Broglie típusú tudósok nem képesek vezetni. Ez a harc tőlünk, a dialektikus materializmus híveitől indult ki. Mi voltunk azok, akik már régen, de Broglie előtt hangsúlyoztuk a fizikai idealizmus dogmatikus, tudományellenes, a tudomány szempontjából veszélyes jellegét.

A dialektikus materializmus a marxizmus leninizmus képviselői a dogmatizmus elleni harc elsőszámú képviselői ma is harcot folytatnak nemcsak a természettudományos elméletek területén, hanem teljes világnézeti összefüggésben mindennemű dogmatizmus ellen. E harc fontosságára nyomatékosan felhívja a figyelmet a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Vezetőségének több dokumentuma a tudományos vitákban, melyek a Szovjetunióban folynak az egyik vezérszempont mindennemű dogmatizmus felszámolása a tudományban.

A tőkés világban a dogmatizmust az egész vonalon mind szenvedélyesebben, mind türelmetlenebbül terjesztik, ami ugyanakkor nem zárja ki az általános bizonytalanság terjesztett és szervezett atomoszféráját. Ha a Pontifikális Tudományos Akadémia — mert ilyen is van — Szűz Mária szeplőtelen fogantatását emeli dogmává, ugyanakkor az amerikai agresszorok olyan vészteljes dogmákat hirdetnek, mint pl. az atomháború elkerülhetetlenségének dogmája.

E dogmatikus felfogások között van összefüggés, és van összefüggés a dogmatizmus elleni harc megerősödésében is. Rendkívül fontos, hogy a reakció előretörésével szemben a józan, becsületes természettudósok és más körök élesen megnyilvánuló ellenhatását a dialektikus materializmus hatókörébe vonjuk. A dialektikus materializmus ezen új lehetőségeket kihasználva, nagyobb mértékben fogja befolyásolni a tudományos világnézetért harcolók gondolkodását. Erre nézve Lenin már több mint 30 évvel ezelőtt maradandó jelentőségű tanácsokat adott a kommunista és a nem kommunista tudósok szövetségéről írott halhatatlan feljegyzésében.

A materializmust hazánkban is népszerűvé kell tenni. Közelebb kell hozni a materializmus eszmei gazdagságát népünkhöz, és ugyanakkor tudósaink

körében a dialektikus materializmus gondolkodásmódját nemcsak deklarációkban, hanem valóban a kutatásokban is meg kell honosítani.

Ki kell fejtenünk az atomfizika, az asztronómia meggyőző bizonyítékait a világ megismerhetőségéről. Új mozzanat pl., amivel még alig foglalkoztunk, a transzurán-elemek mesterséges előállításának a tudományos haladás szempontjából óriási jelentősége. Felismerjük az anyag szerkezetének titkait, gyakorlatilag alkalmazzuk a micsurini biológiát. Az élet eredetére vonatkozó vizsgálatok végső célul, mint azt a szovjet biológia tudósai hangsúlyozzák, az élet előállítását tűzik ki. Végül óriási jelentőségű egész elméletünk gazdagítása szempontjából a szocializmus gyakorlati megvalósításának tapasztalataiból levont eszmék rendszerezése.

A materialista felfogás ily módon az elmélet és a gyakorlat szorosabb összekapcsolásával, a természettudományi és a társadalomtudományi ismeretek rendszerezésével és összekapcsolásával hatalmas erővé válik, amely nemcsak a szó szűkebb értelmében filozófiai, hanem a szó legtágabb értelmében eszmei erő.

A béke és a szocializmus tábora egyszersmind a tudományos világnézet védelmének tábora. Itt az idő, hogy összefogjuk azokat az erőket, amelyek a babona, a miszticizmus, az új szellemi középkor és az azt irányító társadalmi, politikai reakció ellen küzdenek. A tudományos világnézet, a tudomány feltétlen elismerésének potenciális tábora óriási. Nem mind, akik idetartoznak, a dialektikus materializmus hívei. Mi nem is kívánjuk, hogy máról holnapra azokká váljanak, de azt óhajtjuk, hogy behatóan megismerkedjenek a dialektikus materializmus gondolatvilágával, és azt ne rágalmak és vulgáris előítéletek alapján ismerjék és ítéljék meg. Hogy ez a munka eredményekhez vezet, ezt nagyon tanulságosan láthattuk a zürichi nemzetközi tudományfilozófiai kongresszuson, ahol a szovjet delegációnak erre irányuló fáradozásai, amelyeket teljes mértékben támogattam, komoly eredményekkel jártak.

Marx 1845-ben azt írta, hogy a filozófusok csak értelmezték a világot, de a feladat annak megváltoztatásában, átalakításában áll. Egyesek ezt tévesen úgy értelmezték, hogy a filozófiának nem volna szerepe a világ megismerésében. Marx mondásának mély értelme azonban nem ez. Marx a régi filozófusokról állapította meg azt, hogy csak értelmezték a világot. A marxi filozófia számára a feladat abban áll, hogy tevékenyen részt vegyen a világ átalakításában abban az értelemben, amint azt Marx gondolta, S ilyen értelemben folyik ma fokozott erővel a materializmus harca az idealizmussal szemben.

VICO HELYE A FILOZÓFIATÖRTÉNETBEN

LADÁNYI PÉTER

Vannak gondolkodók, akik látszólag anakronisztikus helyzetet foglalnak el az általános fejlődésben. Életművük jelentősége nincs összhangban hatástörténetükkel, a filozófiai köztudat mellékösvényeire szorulnak s a filozófiatörténet magányos, periférikus alakjaivá lesznek. Ilyen sors jutott Giambattista Vico-nak is. »Oly nyomtalanul tűnt el — írja egyik német újralfelfedezője, Puchta — hogy irodalmi fenoménnek tűnik, amelyről, amikor hatni tudott volna, nem vettek tudomást, és csak akkor vették figyelembe, amikor időszerűsége már elmúlt.«¹ Valóban: nagy angol kortársai éppoly kevésbé ismerték, mint ezeknek nagy francia utódai. Voltaire, aki szenvedélyesen érdeklődött kora minden szellemi eseménye iránt, jól ismerte Muratorit és Giannonet, Vico honfitársait. De semmi nyomát sem leljük annak, hogy akár ő, akár a francia felvilágosodás többi nagy embere tudomást szerzett volna Vico könyvéről, a Scienza Nuova-ról. S jóllehet a Jöcher-szerkesztette Allgemeines Gelehrten-Lexikon már 1751-ben eléggé részletes Vico-ismertetést közöl², mégis szinte csak a szerencsés véletlennek köszönhető, hogy pl. Herder és Goethe olaszországi utazásaik során bepillanthattak művének egy-egy ritka példányába. A teljesség kedvéért hozzátehetjük: lehet, hogy Montesquieu, 1729-ben Nápolyban járván, olvasta a Scienza Nuova-t, amelynek egy példánya a La Brède-kastély könyvtárába is eljutott.³

De ezek az esetek is tulajdonképpen csak kuriózumok, csak szubjektív filológiai érdekességek. A tény tény marad: Vico, aki objektíve a felvilágosodáshoz tartozik, a felvilágosodás további kibontakozása során úgyszólván nyomtalanul eltűnik. A német klasszikus filozófia történet szemlélete jó három emberöltővel később jut el azokhoz az eredményekhez, amelyeket Vico a század elején megfogalmaz. S a francia forradalom utáni helyzetben — az olasz nemzeti hatást leszámítva — Vico már javarészt elavult.

Mi a magyarázata ennek az ellentmondásnak? Pusztá véletlennek tekinthető-e a vicói filozófia sorsa? Pusztán a nápolyi elszigeteltség és könyvének

¹ G. F. Puchta: Cursus der Institutionen. Bd. I. Leipzig 1871. S. 100.

² Allgemeines Gelehrten-Lexikon. Vierter Teil. Herausgegeben von Christian Gottlieb Jöcher. Leipzig 1751. 1574—1576. I.

³ Benedetto Croce: Die Philosophie Giambettista Vicos. Tübingen 1927. S. 243.

viszonylag csekély példányszáma megoldja-e azt a problémát, amellyel itt szembenállunk?

Úgy hisszük, nem. A biográfiai véletlenszerűség ebben az esetben semmit sem magyaráz, mert hiszen ezzel a véletlenszerűséggel szembeállíthatunk más véletleneket: Herder és Goethe ujjongó felkiáltásait. Goethe Vico »kimeríthetetlen mélységérőlk⁴ beszél, Herder a nagy újítót, »az emberi tudomány megalapozóját«⁵ csodálja benne. Ismételjük — a 80–90-es évek gyorsan tűnő hatása ellenére — Vico kiesik a klasszikus német filozófia horizontjából is. Amikor pedig felismerik, felfedezik, elsősorban nem mint filozófus, hanem mint Homeros-kutató kerül a köztudatba.

Benedetto Croce az ellentmondást úgy véli megoldani, hogy módszer-tanilag széjjelválasztja a *filozófiatörténetet* és a *kultúrtörténetet*. A filozófiatörténet szerinte az abszolút, immanens értelemben vett nagy gondolkodók története, míg a kultúrtörténet a gondolkodók és a gondolatok társadalmi és kulturális szerepére, a mozgalmak, az irányzatok történetére, a hatástörténetre korlátozza tárgyát.

Ám Crocénak ez a metafizikus szétválasztása nem oldja meg a problémát, hanem mint problémát kanonizálja. Mert itt még mindig nyitva maradna az a kérdés, hogyan függ össze egymással az úgynevezett filozófiatörténet és az úgynevezett kultúrtörténet két, egymástól független vonala.

Aztán meg a probléma távolról sem csak »kultúrtörténeti«. Igaz: Vico-ról száz évig szinte hallgatnak s amikor felismerik, korszakalkotó gondolatait már mind megfogalmazták (Wolf, Hegel, Niebuhr), sőt élesebben, pontosabban, jobban, fejlettebb körülmények közt fogalmazták meg. De van itt még »filozófiatörténeti« probléma is: azoknak a tendenciáknak értelmezése, melyek a vicói életmű kusza zűrzavarából kiindulnak. Az a csodálatraméltó tény, hogy a metafizikus-mechanikus materializmus előtörése idején Vico a modern dialektika előfutárává válhat.

E tendenciák értelmezése körül a polgári filozófiatörténetben a legsúlyosabb félreértések uralkodtak. Az a múltó helyi hatás, amelyet Vico a XVIII. század végének haladó olasz polgári értelmiségére gyakorol (Mario Pagano és Filangieri közvetítésével), egy ezoterikus magyarázattal jár együtt, akárcsak később a baloldali hegelianusok Hegel-interpretációja. Goethe lelkesedése is ebből a radikális exoterikus interpretációból táplálkozik. A francia racionalizmus számára Vico különös csodabogár, Balzac és Flaubert regényeiben is feltűnik. Bouvard, Flaubert mulattató kispolgára nagy buzgalommal bújja a »titokzatos« könyvet. A szakszerű filozófiatörténet azonban — Hegeltől Windelbandig —

⁴ Goethe: *Italienische Reise* II. Neapel, den 5. März 1787. Croce id. mű 245. I. szerint Goethe a Filangieritől kapott Vico-kötetet 1792-ben kölcsönadta Jacobinak.

⁵ Herder: *Briefe zur Beförderung der Humanität*. Zehnte Sammlung. § 115. (1793–1797.)

⁶ Michelet válogatott francia SN-fordítása 1835-ben jelenik meg, Belgiojoso teljes fordítása 1844-ben. E fordítások nyomán válik Vico Franciaországban ismertté.

ügyszólván nem vesz róla tudomást. Jellemző, hogy Windelband is csak az 5. kiadásban veszi fel, miután Croce Windelbandnak dedikált Vico-monográfiája megjelent. Croceval pedig megindul az az áramlat, amely Vicót — Herderhez hasonlóan — a modern irracionizmus előfutárjaként állítja be. Abból a körülményből kiindulva, hogy Vico bizonyos tekintetben ellenfele a kartezianizmusnak és a XVII. század híres irodalmi vitájában a »modernekn« ellen lép fel, túl gyorsan és átlátszó célzattal következtetnek Vico »irracionizmusára«. Cassirer egyenesen arról beszél, hogy a Scienza Nuova célja »a racionalizmus kiszorítása a történelemből«. ⁷

Hovatovább odajutottunk, hogy Vicóban afféle XVIII. századi Spenglert látunk, a felvilágosodás misztikus ellenlábását, olyan áramlatok őseit, melyek teljességükben az imperialista filozófiai dekadenciában bontakoznak ki.

Ám a dolog éppenséggel nem így áll. Vico viszonya a francia filozófia descartesi vonalához és az ebből kinövő természetszemlélethez nem az abszolút tagadás, hanem a konstruktív bíráló. Vico nem a felvilágosodás ellenzéke, hanem maga is beletartozik a felvilágosodás hatalmas áramlatába, mint annak külön utakon járó előkészítője. Vico nemcsak az olasz nyomorúság tükre, hanem — minden ingadozása és ellentmondása ellenére — ennek a nyomorúságnak nemzetközi magaslatú elméleti meghaladása is.

II.

A XVIII. századi filozófia fő áramlatai az ifjú kapitalizmus, az eljövendő polgári forradalmak, a kibontakozó új természettudomány, a racionalista valláskritika szellemében fejlődnek. Olaszország és Németország azonban a gazdasági hanyatlás, a feudális szétdaraboltság átkát nyögi. Vico korában Olaszország legmélyebb nemzeti válságainak egyikét éli át. A világkereskedelem középpontjának a Földközi tengerről az Atlanti-óceánra való eltolódása, a világpiac forradalmasítása a XV. század vége óta elsorvasztja a renaissance gazdasági alapját Olaszországban csakúgy, mint Németországban, derékba töri Olaszország polgári fejlődését. A városi demokrácia eltűnése előkészíti a nemzeti hanyatlást. A XVI. század viharos parasztmozgalmi nem tudják útját állni a régi feudális állapotok visszatérésének és Itália, rettegő kis monarcháinak jóvoltából, idegen hódítók prédájává lesz. A városi munkásságot vidékre kergetik, a feudális viszonyokkal visszatér a feudális földesúri jog, a közigazgatás és az adórendszer teljes káosza. A földeken rablógazdálkodás folyik, a termelőerők hanyatlanak. Óriási arányú elnéptelenedés, egész városok kihalása, elhanyagolt utak, tengődő ipar és kereskedelem — ez a XVII. századi Olaszország képe. S ez a kép nagyon emlékeztet a római birodalom pusztulásának idejére. Ami a

⁷ Ernst Cassirer: Die Philosophie der Aufklärung. 1931. S. 280.

nemzet polgári egységének létrejöttét illeti, ez a nagy ügy, amelyért Dante óta Olaszország legjobbjai harcoltak, reménytelen messzeségbe tolódik. A pápaság nemzetellenes szerepe csak mélyíti a nemzeti válságot. Engels rámutat, hogy a pápa gyakorlatilag tette lehetetlenné a nemzeti egyesülést azzal, hogy fejedelmi minőségében birtokaival Itália közepén helyezkedett el.⁸ Tegyük hozzá ehhez a képhez: 1680-tól 1750-ig Vico szűkebb pátriája, Nápoly ötször cserélt gazdát; előbb a franciák, aztán a spanyolok, megint a franciák, majd az osztrákok és végül megint a spanyolok tartották a markukban.

Ez az állapot annál szörnyűbb volt, mert Olaszországban fejlődött ki a legkorábban a kapitalista termelőmód s az újkor nagy szellemi mozgalma is Olaszországban bontott először zászlót.

A renaissance romjain megőrizni a renaissance bátor és szabad szellemét — ehhez Giannone-nek kellett lenni. A századfordulón kibontakozó jogász mozgalomban (a jog most az ideológiai front középpontjába került) csak ő mondja ki a merész jelszót: »le kell rombolni az égi birodalmat«. Csak ő köti össze a vallásos spiritualizmus elleni harcot a világi önkényuralom elleni politikai fellépéssel, ő értelmezi a római jogot a legkövetkezetesebben köztársasági szellemben. »Giannone az egyetlen — írja a lelkesült Voltaire „Az emberek jogai és a pápák jogbitorlása” c. cikkében — aki némi világosságot derített a pápák uralmára a nápolyi királyságban. Ezzel örökbecsű szolgálatot tett az ország királyainak; és viszonzásul VI. Károly császár, aki akkor Nápoly királya volt, átengedte őt a jezsuiták üldözésének; a legaljasabb hitszegés által elárulva, áldozatul dobva a római udvarnak, fogságban végezte életét. Példája nem fog minket meghátrálásra bírni.«⁹ A jogtudósok közt azonban általában a liberalizmus uralkodik. Ez a liberális irány aztán békésen egyesíti magában a forradalmi antiklerikalizmust a kis zsarnokok iránti szervilizmussal. Ez alól Vico sem kivétel. Csak egy életrajzi intimitás. Köztudomású — s ezt Vico mindig büszkén vallotta — hogy szellemi fejlődésére Tacitus, Platon, Bacon és Grotius gyakorolta a legnagyobb hatást. Egy nápolyi könyvkereskedővel szerződést is kötött, amelyben vállalta, hogy magyarázó jegyzetekkel látja el Grotius »De jure belli ac pacis« c. főművének új kiadását. A jegyzetek egy részét csakugyan meg is írta, de aztán jobbnak látta a szerződést felbontani, mert »nem illett egy katolikus vallású embernek egy eretnek szerző művét jegyzetekkel díszíteni.«¹⁰ Ez az epizód persze nemcsak Vico gyengeségeire vet fényt, hanem fényt vet azokra a jezsuita viszonyokra is, amelyek közt dolgoznia kellett. Osztrák összeesküvőkre írt sírversei és a hóhér Caraffa tábornok emlékének szánt írásműve sem válnak dicsőségére.

⁸ Vö. Marx: A tőke I. k. Szikra 1948. 775. l. — Archiv Marksza i Engelsza. Tom X. 1948. Engels: Jegyzetek Németországról. — J. Zeller: Histoire résumée d'Italie. Paris 1886. p. 434.

⁹ 1768. Oeuvres de Voltaire. Tome XXVIII. p. 84. Paris 1822.

¹⁰ Opere scelte di Giambattista Vico. Vol. I. Milano 1843. Autobiografia.

És világnézeti ingadozásaira, ellentmondásaira mi sem jellemzőbb, mint az, hogy Scienza Nuová-ját már az első kiadás után (1727-ben) a katolikus egyház apológiájának tarthatták.¹¹

Vico szerepe nem a radikális forradalmár, a harcos közéleti ember szerepe volt. Ebben a tekintetben a kedvezőtlen viszonyok könnyen legyőzték, ha ugyan volt benne ellenállás ezekkel szemben. Vico történelmi jelentősége abban van, hogy benne az olasz nyomorúság és az európai haladás ellentmondása eleven ellentmondássá vált, hogy a valóságos történelem ellentmondásait egy forradalom utáni korban illúziótlanul, rezignáltan és ugyanakkor zseniális dialektikával általánosította. Ilyen körülmények között lesz Vico a modern dialektikus történet szemlélet előfutárává.

S ez a helyzet meg is határozza a francia felvilágosodás hozzá való viszonyát. »El lehet képzelni Voltaire irónikus mosolyát — mondja Lifsic — ha kezébe került volna Vico műve.«¹² Mert jóllehet a vicói kérdésfeltevések a felvilágosodás kérdésfeltevéseinek vonalán mozognak, a levont konzekvenciák merőben ellentétesek. Vico a történelem objektív hajtóerőinek felderítésén munkálkodott. A felvilágosítók a történetformáló szubjektumot emelik pajzsra. Vico a vallás történelmi lényegét kutatta. A felvilágosítók szerint a vallás tévedés és papi csalás. Vico élesen rajzolta meg a történelmi haladás robbanásszerű csomópontjait. A felvilágosodás a haladás evolúcionista illúziójában él.

Éppen ezért Vico viszonya a felvilágosodáshoz ellentmondásos: egy-szerre fölény és elmaradottság. Fölény — amennyiben Vico, Newton és Voltaire kortársa, még közvetlen kapcsolatban van a renaissance spontán dialektikájával, bizonyos értelemben még Ficino, Bruno, Bacon kortársa. Elmaradottság — amennyiben idegenül áll szemben a polgári fejlődés számos vívmányával, amennyiben nem érti meg a polgári korszak történelmi jelentőségét. Nem volt felemelkedő polgári osztály, amely politikai belátásaiban előre lendítette volna. Merő tragikomédia, ahogyan ez a zseniális gondolkodó a maga koráról beszél. Az államiság legmagasabb formáját a német mizériában, a fejedelmi ligákban látja!¹³ És az apologéta Vico még ezt is mondja: »Szerte a keresztény Európában tündököl a civilizáció és holdog az ember élete; mert a test szükségletei ki vannak elégítve és a léleknek meg a szellemnek egyaránt megvannak a maga élvezetei. *Mind e jótéteményeket a keresztény vallásnak köszönhetjük.*«

»Vico, a platonista és a keresztény, Ficino és Pico utóda, Torquato Tasso szellemi rokona nem érti meg sem a reformációt, sem az új időket, és filozófiáját a teológiával, műveltségét a filozófiával akarja összeegyeztetni, társadalmi

¹¹ Az »Acta Eruditorum Lipsiensia« recenzense.

¹² M. Lifsic: Giambattista Vico. Philosophy and Phenomenological research. Buffalo, New York 1947. 394. l.

¹³ »... a német birodalom számos szabad városból és államból áll, amelyek a császár fennhatóságának vannak alávetve és amelyeknek kormányformája arisztokratikus... a fejedelmeknek ezek a ligái a polgári államok végső formáját jelentik, minthogy elképzelhetetlen olyan állam, amely magasabbrendű volna náluk.« (SN)

harmóniát akar teremteni, mintegy gondviselészerű harmóniát . . . Lefektette a premisszákat és megszökött a konkluziók elől. Ezért ő, a görög-római világ mély ismerője, nem tudta tisztázni önmaga előtt a középkort, nem értette meg saját korát, hanyatlás és bomlás jelének véve azt a széleskörű vallási és politikai nyugtalanságot, amelyből válság és megtisztulás fakadt. Másrészt ő, aki tagadta Homeros létezését, nem merte bíráló alá venni Ádám mítoszát, a bibliai hagyományokat, a gondviselés dogmáját és a kereszténység misszióját, ami mély árnyakat vet festményeire» — írja De Sanctis.¹⁴

Meg kell azonban értenünk, hogy a jó és a rossz, a haladó és az apologéta tendenciák nem egymástól független, bonckéssel szétválasztható mozzanatok Vico történetfilozófiájában. *Ugyanannak* az álláspontnak, filozófiai magatartásnak aspektusai ezek. Mert Vico renaissance-dialektikája sem *csak* pozitívum, mint ahogy a polgári fejlődéssel szembeni értetlensége sem *csak* negatívum. Éppen az olasz társadalmi-nemzeti hanyatlás közvetlen tapasztalata óvja meg pl. Vicót azoktól a korai burzsoá illúzióktól, amelyek a felvilágosodás legkülönbözőbb társadalmi elméleteit át- meg átszövik. Éppen ez az illúziótlan, pesszimista szubjektív beállítottság hozza őt közel a történelem objektív logikájának megértéséhez. »Új tudomány« — főművének büszke címe ezt az újat, a történelem fejlődéstörvényeinek felfedezését, az újkori polgári történetfilozófia megalapozását jelzi. És ha nem is egyértelmű az a tény, hogy Vico kapcsolata osztálya és nemzete sorsával meglehetősen laza, ebből a helyzetből végül is olyan elméleti nyereség lett, amelyben a nemzeti mozgalom később saját előkészítését láthatta.

III.

Milyen ismeretelméleti és módszertani előfeltevésekből alakította ki Vico történetfilozófiai álláspontját? Röviden azt mondhatjuk: a descartesi ismeretelmélet bírálata útján. Vico Descartes-kritikája nem az irracionalizmus támadása a racionalizmus ellen, ahogyan ezt számos újabb polgári filozófiatörténész beállítani szereti. Ez a kritika racionalista alapról történik és bizonyos vonatkozásban Spinoza pozitív meghaladását is magában foglalja. Vico nem *általában* vitázik Descartes-tal, sőt maga ismeri el, mennyit köszönhet a modern gondolkodás Descartes-nak. Ha Vico a »cogito«-val azt szegezi szembe, hogy az első tudás istenben van, úgy itt a megismerés *objektivitását* védelmezi a descartesi filozófia meglehetősen problematikus, a szubjektivizmus irányába mutató kiindulópontjával szemben. Isten visszatérése az ismeretelméletbe s mindjárt a kezdet kezdetén, természetesen visszaesés *is*, de nemcsak visszaesés. Az isten Vico számára nem az az emeltyű, amellyel a skolasztikus bölcsesség

¹⁴ De Sanctis: Storia della letteratura italiana. Vol. II.

a tapasztalati tudományt helyettesíti. »A tudatlanok fizikája nem egyéb — mondja — mint vulgáris metafizika, amelynek segítségével isten akaratának tulajdonítja mindazon dolgok okát, amelyeket nem ismernek, anélkül, hogy azokkal az eszközökkel foglalkoznának, amelyeket az isteni akarat felhasznál.« S Vico, mint az olasz renaissance késői fia, folytatja a középkori aristotelizmus és skolasztika elleni harc renaissance-hagyományát. (Érdekes és a továbbiakra nézve jellemző, hogy Vico pedagógiai reformjavaslataiban a skolasztikus logika-oktatással szemben nem a természettudományok, hanem a történelem és a költészet oktatására vesz irányt.) A Descartes-kritika egyik oldala egy sajátos vicói objektív idealizmus védelme.

Másik oldala módszertani. »Sokat köszönhetünk Descartes-nek — írja — aki az igazság szabályaként az egyéni értelmet határozta meg; túlságosan meg-alázó rabszolgaság volt mindent a tekintélynek alárendelni. Sokat köszönhetünk neki, amiért a gondolkodást módszeressé akarta tenni; a skolasztika rendszeressége nem volt egyéb rendszertelenségénél. De azt akarni, hogy az egyéni megítélés uralkodjék egyedül, hogy a geometriai módszernek rendeljünk alá mindent, azt jelentené, hogy az ellenkező végletbe esünk. Itt az ideje, hogy ezentúl egy középfogalmat vegyünk fel, kövessük az egyéni megítélést, de számításba véve a tekintélyt, — módszert alkalmazzunk, *de a dolgok természete szerint különböző módszert.*« Vicot nem elégíti ki a geometriai módszer metafizikus egyoldalúsága és mindenhatósága. A maga kutatási területén, a történelemben semmi hasznát sem vehette. A vicói filozófia még nem vált mértanian egyoldalúvá, mint a korabeli angol materializmus. Vico, akárcsak Bacon, »még naív módon magában hordozza a mindenoldalú fejlődés csíráit.«¹⁵ Ez a lemaradás a módszer XVII. századi fejlődésétől (s ami ezzel együtt jár: a XVII. század sok tudományos eredményének ignorálása) átmenti a renaissance dialektikáját a felvilágosodásba. Ez a dialektika megnyilvánul Vico korai ismeretelméletében csakúgy, mint egész történeti koncepciójában. Ontológiai téren: az anyag és a mozgás dialektikus egységének visszaállítása, az atomista fizika metafizikai merevségének bírálata (s ugyanakkor félelem az atomisztika ateista következményeitől). Vonzódás Galilei kísérleti fizikájához, szemben a karteziánusok matematikai fizikájával. A szubsztancia metafizikus elszakítása a jelenségtől, amelyben megnyilvánul és fejlődik (ahogyan ezt pl. Locke teszi) teljesen idegen Vicótól: »A dolgok *természete* — mondja — nem más, mint bizonyos időben és bizonyos feltételek között való *kezdetük.* *Ilyen idő és ilyen feltétel teszi ennek a dolognak a természetét.*« S Vico dialektikus mozgásba hozza az ontológiai-ismeretelméleti kategóriákat. »Az eszmék rendjének a dolgok rendjét kell követnie« — mondja Vico, Spinozát ismételve.¹⁶ De Vico túlmegegy Spinozán, amennyiben ezt az ismeretelméleti összefüggést historizálja, mozgásba hozza, a társa-

¹⁵ Marx—Engels: Die heilige Familie. Dietz Verlag, Berlin 1953. S. 258.

¹⁶ Spinoza: Etika II. 7.

dalomtörténetben fedezi fel. Hasonlóképp — habár rendkívül naív formában — Vico a megismerés fejlődését a képzettől az észig is sokkal dialektikusabban fogja fel kortársainál: a merev ellentétek helyett a történeti átmeneteket hangsúlyozza.

Az a probléma, amely Vico ismeretelméletében közvetlenül átvezet a történelmi elemzéshez, az *igazság* problémája. Vico szerint »verum ipsum factum« — az igazság nemcsak elméleti, hanem gyakorlati elv is. Az igazság abban különbözik a meggyőződéstől, a bizonyosságtól, a pusztá gondolattól, hogy a benne visszatükröződő dolog reprodukálható. »Ha a fizikai dolgokat bizonyítani tudnánk — mondja — meg is tudnánk őket alkotni.« Ám ez lehetetlen, az ember nem képes természetet teremteni, erre csak isten képes. Ezért Vico elválasztja egymástól az »istenik« és az »emberik« tudást. Az »istenik« tudás területe a *természet*. »Igazán megdöbbenünk a filozófusok vállalkozásán — kiált fel filozófusunk — aki a természeti világ tudományát iparkodtak elsajátítani. Egyedül isten, aki alkotta, ismeri és bírja törvényeit.« A Scienza Nuova előtti Vicónak ez az agnosztikus tendenciája talán azzal függ össze, hogy az olasz kapitalizmus hanyatlása következtében abbamaradt a természettudományok Leonardo, Galilei, Torricelli stb. által elindított fellendülése. Csak a filológia túltengésének és a természettudomány tespedésének ebben a reménytelen időszakában lehetett ilyen állítást megkockáztatni. Ahol nincs kísérlet és ipar, amely a természettudományos elméletet gyakorlatilag ellenőrzi és továbbfejlődésében serkenti, elvész a hit a természet törvényeinek megismerésében.

Az »istenik« és »emberik« tudás szétválasztása azonban olyan különös gondolatokkal is együttjár, hogy isten léte is csak »bizonyos«, de nem bizonyítható, mert ehhez istent meg kellene teremtenünk. Mindezek a spekulációk nagyon zavarosak és Vico leggyengébb oldalaihoz tartoznak.

Ami azonban a Scienza Nuova szempontjából fontos, az már itt, Vico korábbi ismeretelméleti spekulációiban feltűnik. Éspedig az a nagyszerű gondolat, hogy *a történelem törvényszerűségei megismerhetők, mert az emberek maguk teremtik történetüket*.

»A filozófusok — mondja Vico a Scienza Nuova-ban — vagy teljesen félreismerték a gondviselést, mint a sztoikusok és az epikureusok, vagy *csak a fizikai dolgok rendjében szemlélték azt*. . . de mindenekfelett *a polgári világ gazdaságában* kellett volna a gondviselés bizonyítékait keresniök.«

Ezzel Vico a filozófiát határozottan a történelem felé irányítja. Mert szerinte nemcsak a természetben van rend, hanem a társadalom fejlődésében is szükségszerűség uralkodik s ez a szükségszerűség itt ki is fejezhető tudományos törvények formájában. A történelem gondviselésadta törvényei, mondja, »egyetemesek és örökérvényűek«. S a gondviselés itt e törvények *objektivitásának* misztifikált kifejezése. »Az új tudomány, hogy úgy mondjuk, a gondviselés tényekkel való bizonyítása, történelmi demonstrációja lesz, mivelhogy azoknak

a végzéseknél a története kell, hogy legyen, amelyekkel ez a gondviselés az emberi nem nagy közösségét, az emberek tudta nélkül és gyakran ellenükre, kormányozta.«

IV.

Már Machiavellinél, Morusnál, Guicciardininél, Bossuetnél és másoknál felmerülnek a történelmi fejlődés egyes oldalainak, lényeges kategóriáinak vagy távlatainak jelentős megfogalmazásai. De Vico hozzájuk képest — ugrást jelent.

Mindenekelőtt: a történelem földrajzi alapjának rendkívüli kiszélesítése. Vico és Voltaire az elsők, akik az egyetemes történet tárgyalásába bevonják az egész Közelkelet, India, Kína és Amerika történetét. Ez a gazdag anyag mélyebb általánosításokat tesz lehetővé, mint az addigi egyenesvonalú tárgyalás a világtéremtéstől az antikvitáson át az európai jelenig. Voltaire Bossuet »Egyetemes történet«-ét »szép egyetemes szónoklatnak« nevezi.¹⁷ Maró gúnynyal beszél Bossuet »állítólagos Egyetemes történet«-ről (sa prétendue Histoire universelle), »amely csupán négy-öt nép történetek«.¹⁸ S teljes joggal. A történetírás Vicoval — és tőle függetlenül: Voltaire-ral — válik *egyetemes* történetté.

Az egyetemes történet tarka anyaga azt igazolja, amit a polgári természetjogi iskola kezd megfogalmazni: hogy a társadalmi fejlődés törvényszerűségei — az egyes népeknél előforduló sajátos módosulások ellenére, éppen ezen módosulások által — *közösek*. »A nemzetek közös természetéről« szól Vico Scienza Nuova-ja is.

Ezzel Vico felszámolja a krónikaszerű történetírás és az elvont jogelmélet régi antinómiáját. Itt is figyelemre méltó az, hogyan alkalmaz a történelemre ismeretelméleti gondolatokat. Bacon-nek az egyoldalú empirizmus és az egyoldalú spekuláció elleni polémiáját a filozófia nélküli filológia és a filológia nélküli filozófia antinómiája elleni polémiává fejleszti. »Ha a filozófusok és a filológusok — írja — kölcsönösen segítették volna egymást, nagy szolgálatot tettek volna ezzel a köztársaságoknak és megelőztek volna bennünket ennek a tudománynak a kidolgozásában.« Ezeknek az egyoldalúságoknak dialektikus felszámolásából adódik azután a történelmi és az elméleti kifejtésnek az az egysége, amelyet utána csak Hegel teremt meg és amely Marx Tőké-jében a legnagyobb tökélyre jut.

Mivel Vico objektív idealista és ugyanakkor a modern tudományos dialektikus módszer egyik előfutára, rendszerének és módszerének ellentéte egész művének egyik legproblematisabb pontja. Vico a dialektikus történelmi

¹⁷ Oeuvres complètes de Voltaire. 26. köt. Paris 1821. p. 164.

¹⁸ Uo. p. 163.

fejlődést egy »történelmi metafizika«, egy »ideális történelem«, egy »polgári teológia« szilárd kereteibe akarja szorítani. Michelet, Windelband stb. csak ezeket a merev kereteket látják. Ám ha Vico »gondviselész« beszél, úgy ez nála a történelmi szükségszerűség, az objektív történelmi törvényszerűség misztifikált kifejezése. Hegel helyesen mutatott rá arra, hogy az a gondolat, »hogy a világ nincs kiszolgáltatva a véletlennek és külsőleges esetleges okoknak, hanem gondviselés mozgatja a világot« — a történelem »észszerűségének«, objektív logikájának vallásos formában való megfogalmazása.¹⁹ Mert a gondviselés fogalma egészen más jelentéssel bír Viconál és megint egészen más jelentéssel pl. Bossuetnál.

Bossuet Histoire universelle-jében a gondviselés nem a szükségszerűség, hanem a célszerűség szerepét játssza. Ő éppen a történelmi szükségszerűséggel hadakozva fogalmazza meg a maga teleológiai elvét. A világtörténelmi események isten közvetlen akaratából jönnek létre. »Boldogan, bölcsen, mindenhatóan, önmagával elégedetten, *szükségszerűség és szükséglet nélkül* cselekszik, anyaga sohasem korlátozza és feszélyezi, azt csinál belőle, amit akar, mert pusztán akaratával adta neki létének alapját.«²⁰ Ebből aztán logikusan következik, hogy az egész ókori történet csak a katolikus egyház létrejötte kedvéért volt. Minden út Rómába vezet. Ezzel a teleológiai koncepcióval nem lehet megérteni a *valóságos* történelmi fejlődést, amit Bossuet a »causa materialis«, a geulincxi »occasion« színvonalára degradál. »Úgy tűnik — mondja Voltaire — kizárólag azért írt, hogy azt sugalmazza, hogy a világon minden a zsidó nemzet kedvéért történik. . . Ha isten elküldötte a rómaiakat, úgy ezt csak azért tette, hogy megfenyítse a zsidókat. Ez lehetséges; de Cyrus és a rómaiak nagyságának még más okai is vannak; és ezeket maga Bossuet sem felejtette el, amikor a nemzetek szelleméről beszélt.«²¹ Igaz, Bossuet félénken elismeri ugyan a nagy történelmi változások sajátos okait (így a római birodalom bukásánál az osztályok egymás elleni »irigységét«), de azután mindezt a gondviselés titkos szervezésére hárítja s ezzel fel is menti magát a komoly elemzés alól. Jól mondta Feuerbach: »Ahol az istenség maga lép be a történelembe, megszűnik a történelem.« S minthogy a teleologikus történetnézet nem képes objektív történelmi törvények felderítésére, Bossuet vallásos filozofálását mindvégig lapos, empirikus eseménytörténet kíséri.

Vico, ezzel ellentétben, az emberiség fejlődésének öntörvényűségét, autonóm mozgását fürkészi, s az ő »gondviselés«-ének semmiféle teleologikus kicsengése sincs. A bossuet-i és a vico-i felfogás gyökeres ellentétére mutat rá már Flaubert a »Bouvard és Pécuchet«-ben és később Tyimirjazev a Cuvier—

¹⁹ Hegel: Vorlesungen zur Philosophie der Geschichte. Einleitung.

²⁰ Bossuet: Discours sur l'histoire universelle. Paris 1754. Tome I. p. 115. (Első kiadása 1681-ben jelent meg.)

²¹ Voltaire: Essai sur les moeurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII. Tome I.

Lyell ellentét kapcsán.²² Egészen más nézetet vallanak az olyan reakciósook, mint Mario M. Rossi. Ő a Spengler-Toynbee viszony analógiájára letagadja az ellentéteket és Vico-ban Bossuet továbbfejlesztőjét (mi több: az ágostoni történetfelfogás továbbfejlesztőjét) látja: »... Vico felfogását alapjában post-augustinus, post-bossueti felfogásnak nevezhetjük.«²³

Persze olcsó dolog volna Vicot ezoterikusan magyarázni s lehántva történetfilozófiájáról a vallásos burkot, mint a történelmi fejlődés helyes ábrázolóját bemutatni. A vallásos »burok« nemcsak burok, hanem eleven, a tartalomig ható ellentmondás, amely nála sok esetben problématorzításokhoz vezet. Már a periodizációban megnyilvánul ez az ellentmondás. Vico azt a feladatot tűzi maga elé, hogy »a nemzetek közös természetének« tudományát írja meg. S mindjárt a Scienza Nuova legelején sutba dobja ezt az alapelvet annak kijelentésével, hogy »a zsidó volt minden nép közt az első és szentírásában a világ kezdetétől szavahihető emlékeket őrzött meg«. S az egész őstörténetet úgy stilizálja át, jámbor bibliás ember módjára, hogy »a világ zsidókra és pogányokra oszlott ketté«. A pogányok óriások voltak, a zsidók — helyes neveltetésük következtében — középtermetűek, mintegy emberszabásúak. Könyvének végső kicsengése nemkevésbé fideisztikus: »Végső következtetésünk: e tudomány a vallásosságra való hajlandóságot involválja; mert aki nem vallásos, az elfordul a bölcseségtől.«

Vico műve a tudományos történetírás »fantasztikus anticipációja« (Lifsic). Ha a polgári filozófiatörténet főleg fantasztikus oldalait ragadja ki, a mi feladatunk, hogy azokat az oldalait világlítsuk meg, amelyekben Vico a modern dialektikus történet szemléletet anticipálja, ha többnyire naív, sejtelem-szerű formában is.

V.

A maga szükségszerűség-felfogását Vico a fatalizmus és az akcidentalizmus metafizikus végletei elleni polémiában alakítja ki. Egyfelől a sztoikus Zenon és Spinoza »végtet«-ét, másfelől Epikuros, Hobbes és Machiavelli »véletlen«-ét bírálja. Itt nem is az a lényeges, hogy Vico mennyiben értelmezi helyesen elődeit (Vico filológiai és filozófiai félreértéseinek száma túlon túl is nagy, mint azt Fausto Nicolini pontosan kimutatta), hanem az, hogy mindig nagyon élesen fogalmazza meg azokat az egyoldalú álláspontokat, amelyekre ő dialektikus

²² »A 'Principles of Geology' alapszméi úgy viszonyulnak Cuvier eszméihez és az ő 'Discours sur les révolutions du Globe'-jához, mint ahogy a 'Scienza nuova' alapszméi Bossuet 'Discours sur l'histoire universelle'-jének eszméihez viszonyulnak. Ahogy Vico könyvének lapjain történt az első kísérlet arra, hogy az ember történetét *természettörténelem* gyanánt tekintsük, ugyanúgy Lyell könyvének lapjain történt az első kísérlet arra, hogy a természet-történelmet valóságos történelemnek tekintsük.« (K. A. Timirjázev: Történelmi szemlélet a biológiában. Szikra 1949. 103. l.)

²³ Mario M. Rossi: La filosofia della storia in Inghilterra. Nuova Rivista Storica 1952. jan.—ápr.

válaszokat próbál adni. Ebben a tekintetben aligha van jelentősége annak, hogy Vico Platonra hivatkozik »gondviselés«-gondolatának kialakításakor.

Vico elvitathatatlan érdeme, hogy elsőként ábrázolta az egyetemes történetet törvényszerű és különböző oldalaiban egységes folyamatként. Ezzel a maga módján vesz részt abban a hatalmas újkori szellemi mozgalomban, amely az ember filozófiai felszabadítását tűzi ki céljául: felszabadítani az embert a teológia bilincseiből. A felemelkedő polgári gondolat két fronton mér csapást a skolasztikus világnézetre. Az egyik front a modern természetfilozófia, természet-tudomány. Ez Bruno, Bacon, Descartes és Spinoza, Galilei és Kepler vonala. A másik vonal az olasz humanizmussal indul: Giotto és Boccaccio az életörömet, a szabad természetet teszik a művészet fő tartalmává. A renaissance-irodalom, az emberi cselekvés társadalmi rugóinak kutatásával (Montaigne stb.) folytatja ezt a vonalat. S végső soron ide kapcsolódik Vico is. »Az emberek — mondja — kétségkívül maguk csinálták a társadalmi világot, ez az új tudomány elvitathatatlan alapelve.« Marx éppen e vicoi gondolatot idézve mutat rá arra, hogy »a technológia leleplezi az ember aktív magatartását a természethez, hiszen — mint Vico mondja — az emberiség története a természet történetétől abban különbözik, hogy az egyiket csináltuk, a másikat pedig nem.«²⁴

Vico ezt a gondolatmenetét így folytatja: »...de ez a világ nemkevésbé egy olyan belátásból ered, amely gyakran eltér azoktól a sajátos célkitűzésektől, amelyeket az emberek alkottak, amely néha éppen ellentétes velük és mindig magasabbrendű. E korlátolt célok neki csak arra való eszközök, hogy a legnemesebb célokat érje el, amelyek az emberi nem üdvösségét biztosítják ezen a földön.« Vico itt mély bepillantással fogalmazza meg az objektív társadalmi szükségyszerűség és az emberi tudatosság történeti dialektikáját.

Ez a kérdés rendkívüli horderejű és végigvonul az egész modern történelemelméleten. Minden valamirevaló gondolkodó meglátja azt az ellentmondást, amely a szubjektív emberi célkitűzések és a történelem valóságos eredményei közt fennáll. De ennek az ellentmondásnak különböző színvonalon adnak kifejezést. Valamit Bossuet is megsejt ebből: »nincs emberi hatalom, amely akarata ellenére ne szolgálna más szándékoknak, mint a sajátja.«²⁵ De ezek a »más szándékok« Bossuet szerint isten kifürkészhetetlen szándékai s így a törvényszerűséget teleológiával cseréli fel. Bossuetnél nem a társadalom önmozgásáról van szó, ő a mozgás forrását kívülre viszi, istenbe. Lenin joggal mutat rá, hogy az efféle felfogás »holt, szegényes, száraz.«²⁶ A Bossuet-val vitázó Voltaire elveti ezt a gondviselés-teleológiát: »Minden esemény egy másiknak a forrása, amelyre nem számítottak. Romulus nem a gót fejedelmek vagy a püspökök kedvéért alapította Rómát. Nagy Sándor sem képzelte, hogy Alexandria egyszer a törököké lesz; és Konstantinos Konstantinápolyt nem a

²⁴ Marx: A tőke I. Szikra 1948. 400—401. l.

²⁵ Bossuet id. mű t. I. p. 393.

²⁶ Lenin: Filozófiai füzetek. Szikra 1954. 340. l.

törökök számára építette.«²⁷ Mindez igaz. Voltaire azonban az események ilyen alakulását merő véletlennek tartja. Nála a világtörténelem véletlenek sorozatában oldódik fel. Ezzel Voltaire — jóllehet ellenkező oldalról, mint az általa bírált Bossuet — ugyancsak a törvényszerűség metafizikus tagadásához jut el.

Nincs itt módunk arra, hogy a problémát egész történetiségében vázoljuk. Felmerül a felvilágosodás során Fergusonnál, Herdernél, Kantnál stb., az idealista történetfilozófián belül legpregnánsabb megfogalmazását Hegelnél éri el. »Ha nem fogadjuk el a vigasztalan fatalizmust — írja pl. Georg Forster 1793-ban — mellyel megszűnik egyszeriben a lehetősége annak, hogy célról, rendeltetésről és erkölsről beszéljünk, akkor nem kételkedhetünk abban, hogy a vak, esztelen erők hatása beilleszkedik egy nagy terv egészébe, s még hozzá oly módon, hogy minden disszonancia feloldódik az általános összhangban. Az értelem minden korszakban, minden égöv alatt, minden ember fejében egy és ugyanaz; az ész örökérvényű törvényeihez igazodó cselekedetek sohasem zavarják meg a világmindenség békéjét, és mintha a sors titkába lenne beavatva az, aki szerintük cselekszik. A viszály és a harc a telhetetlen vágyak és szenvedélyek műve. Az emberiséget csupán korlátozottsága óvja meg romboló hatásuktól; *kölcsönösen semlegesítik egymást egy olyan cél érdekében, melyről az öntudatlan szereplő mit sem tud, s azt hiszi, hogy csupán egyéni szándékait valósítja meg.*«²⁸ Ennek a gondolatnak még erős felvilágosodás-íze van, sőt zavaró teleológiai elemek szövik át.

Hegelnél már dialektikusabb, mélyebb, lényegbevágóbb a megfogalmazás: »...a világtörténelemben az emberek tettei által még valami más is létrejön, mint amire törekszenek és amit elérnek, amit közvetlenül tudnak és akarnak; megvalósítják érdekeiket, de egyúttal valami távolabbi is megvalósul, amely bensőleg bennerejlik, ami azonban nem volt tudatukban és szándékukban.«²⁹

Viconál ugyanerről van szó. Bossuetnél az emberi tudatosság az isteni szándéknak még merő járékszere s később a felvilágosodás történetiszemlélete — túlnyomóan metafizikus módszere következtében — sem tudja dialektikusan megragadni ezt az ellentmondást. Vico viszont azzal, hogy a hegeli »ész fortélyát« anticipálja, ebben a vonatkozásban is a modern dialektika egyik előfutárává válik.

Croce, akinél a hegeli dialektika ellaposítása minduntalan irracionálisba csap át, teljesen félremagyarázta Vico e zseniális gondolatát. Úgy beszél róla, mintha Viconál isten és világ, egyén és eszme dualizmusáról, e fogalmak állítólagos »kölcsönös transzcendenciájáról« volna szó. S ez Croce szerint *teológiai* csökevény. »De az idealista fogalom — mondja Croce — megkívánja, hogy egyén és eszme egyik legyenek és nem kettő, tehát tökéletesen egybe-

²⁷ Voltaire: *Essai sur les moeurs. Introduction: Philosophie de l'histoire.*

²⁸ Georg Forster *Válogatott írásai. Művelt Nép* 1953. 224–225. l.

²⁹ Hegel *id. h.*

essenek és egymással azonossá váljanak ; éppen ezért nem lehet (képszerűen szólva) az eszme bölcsességéről és az egyének balgaságáról vagy illuziójáról beszélni.«³⁰ Croce itt *látzólag* dialektikus módon bírálja Vicót. De ez a »dialektika« nem egyéb, mint összezavarása, szofisztikus azonosítása egyfelől az emberek szubjektív szándékainak és tetteinek, másfelől e szándékok és tettek objektív eredményének, szóval a régi szubjektum-objektum azonosság. Viconak ezerszer igaza volt, amikor megmutatta, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket, de ez a történelem gyakran várakozásuk ellenére alakul, és hogy a történelmi szükségszerűség, törvényszerűség nem azonos azzal a célszerűséggel, amelyet az emberek cselekvésükbe tudatosan belevisznek.

VI.

Vico egyetemes története triádok formájában játszódik le, pontosabban : az »istenik«, a »hősi« és az »emberik« korszak ismét visszameg-visszatérő triádjainak formájában. Naív, misztifikált formában ugyan, ez a periodizáció a társadalmi-gazdasági formációk egymásból való alakulását és konkrét sajátosságait igyekszik meghatározni. Az »istenik«, a »hősi« és az »emberik« korszak a vadság, a barbárság és a civilizáció fejlődési fokainak felel meg. (És nem a rabszolgatársadalom, a feudalizmus és a kapitalizmus fokainak, mint tévesen gondolják.³¹)

Csakhogy ezek a fejlődési fokok szerint mindegyre visszatérnek, a történelemben körforgás van (»ricorsi«).

A természeti körforgás gondolata régi. Megvan a sztoikusok természet-filozófiájában, s ha hinni lehet nekik, ők Herakleitosztól vették át. Megvan a középkor arab filozófusainál stb. Ez a természeti körforgásemélet valójában a természeti elemek mozgását, egymásba-átmenetét, a természet életének szüntelen megújulását, az évszakok periodicitását tükrözi. Más a történelmi körforgásemélet. A skolasztika pl. tagadja a valóságos történelmi fejlődést. A történelem három eseménye : a teremtés, a megváltás és az utolsó ítélet — ebben a sémában az emberiség fejlődése semmivé zsugorodik és eltűnik isten három tettében. Ha Vico egy korábbi munkájában (*De Universi Juris uno Principio* 1720) erről a mindennek istenbe való visszatéréséről beszél, úgy ez erős kötöttségét mutatja a katolikus világnézethez : »Az isteni és az emberi dolgok fogalmában e három foglaltatik: kezdet, körforgás, állandóság (Origo, Circulus, Constantia) ; megmutatom, hogy minden kezdet istentől ered ; körforgással istenhez tér vissza minden ; állandóság : minden megmarad istenben, és istenhez képest minden homályos és tévedés.«³²

³⁰ Benedetto Croce : *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*. Tübingen 1915. S. 90—91.

³¹ Így Molnár Erik : *A történelmi materializmus ideológiai előzményei*. Szikra 1952. 13. l.

³² Vico : *Opere scelte*. Vol. I. p. 415—416.

A Scienza Nuova-ban azonban már többről van szó. Itt jelenik meg az első modern történelmi körforgáselmélet. Mi ennek az elképzelésnek a racionális magva? Az, hogy a »körforgás« az általános fejlődés *egyik* mozzanata, az előrehaladás mozzanata mellett. Lenin több ízben mutatott rá arra, hogy a fejlődés nem egyenesvonalú, ahogyan ezt az evolúcionista fejlődéselmélet felfogja, hanem »körök«-ben mozgó s ezek a körök ismétlik is egymást meg nem is. Ismétlik annyiban, amennyiben a történelmi mozgásnak viszonylag állandó és visszatérő mozzanatai vannak, és nem ismétlik annyiban, amennyiben itt nem egyszerű visszatérésről van szó, hanem megújulásról, új elemekről, magasabb fokon való visszatérésről. Ezért Lenin a körséma metafizikáját egy dialektikus spirálsémában oldja fel, cáfolja meg, emeli magasabb fokra.

Vico megsejti ezt a dialektikát, a körforgás és a haladás dialektikáját, de a körforgást, az *alárendelt* mozzanatot abszolutizálja. Így a XVIII. században két hamis véglet alakul ki: a vicoi körforgáselmélet és a felvilágosítók evolúcionista haladáselmélete. Dialektikus megoldást itt csak Hegel, tudományos dialektikus megoldást pedig Marx és Lenin hoz.

Vico körforgáselmélete »görbe tükör« (Lifsic). Annak, hogy Vico a körforgás mozzanatát abszolutizálja, minden valószínűség szerint az a történelmi alapja, hogy az olasz polgári viszonyok hanyatlásának sötét képe eltakarta előle az általános európai polgári haladás történelmi tendenciáját. J. Zeller alighanem fején találja a szöveget, amikor arról ír, hogy »talán csak hazájának a szabadságból a szolgaságba való szomorú visszatéréseinek érzése akadályozta meg (Vicot) abban, hogy áttörje az áthághatatlan kört, amelybe a történelmet zártak.«³³

És Vico önmagát cáfolja, amikor egyszer kijelenti, hogy »a heroikus korszak visszatérése mostantól fogva lehetetlen«. Valahogy mégsem tudja magát kivonni az általános európai haladás hatása alól, ha ez a hatás számára elsősorban kulturális hatás is.

A felemelkedő és a hanyatló polgári korszak körforgáselméletei között gyökeres a különbség. Még az abszolút monarchia vezető ideológusánál, Bossuet-nél is megvan a történelmi mozgás gondolata. Igaz, a mozgás iránya nála nem egyértelműen haladó. Ott az ember ragyogó hajnalát megtörik a paradicsomi bűnbeesés fekete felhői és a süllyedés egészen Krisztus megjelenéséig tart. Akkor aztán megint megindul a haladás, míg végül a francia abszolút monarchiában valahogy rendbejön a dolog.

A XVII–XVIII. század történetelméletei (még olyan konzervatívoknál is, mint Bossuet és később Burke) nem tagadják a történelmi haladást és többkevesebb sikerrel arra törekszenek, hogy ennek a haladásnak a jellegét meghatározzák. A vicoi körforgáselmélet is arra irányuló kísérlet, hogy a történelmi törvényszerűséget valamiképpen megragadja. A modern buzsoá relativizmus

³³ J. Zeller: Histoire résumée d'Italie. p. 436.

azonban (akár a Rickert-féle történelmi »individualizálásra«, akár Spengler kultúrkör-elméletére gondolunk) éppen ezt a haladó mozgást, éppen a történelmi objektív törvényszerűséget tagadja. Röviden: Viconál a körforgásmélet a törvényszerűség *kifejezésének*, Spenglernél a törvényszerűség *tagadásának* formája. Vico körforgásmélete a racionalizmus emeltyűje, Spengler körforgásmélete az irracionalizmusé.

VII.

Vicoé az érdem, hogy széles történelmi alapon elsőként próbálta meghatározni az emberiség gyermekkorát. (Ebben a vonatkozásban Herder közvetlenül Vico művét folytatta.) Viconak ezt a törekvését, hogy *történetiségében* ragadja meg az őstörténetet s ami ezzel együtt járt, a nemzeti társadalom felbomlása nagy dokumentumainak, a homerosi eposzoknak vicoi felelevenítését a polgári filozófiatörténet, különösen az imperialista korszakban, úgy fogja fel, hogy egyenlőségjelet tesz a felvilágosodás és a romantika bizonyos tendenciái közé. Croce reakciós romantikust csinál Vicoból, amikor »a primitív és barbár idők« felé fordulásában a romantika előkészítését látja.

Viconál nem erről a feudális nosztalgiáról van szó. Őt az a kérdés izgatja, hogyan jött létre az osztálytársadalom, hogyan fejlődnek az egyes történelmi kategóriák, hogyan érett meg szellemileg az emberiség. Tulajdonképpen ezen a ponton kapcsolódik be Vico a régiek és modernek harcába. Ugyanis azt a kérdést, hogy az ókor vagy a jelenkor magasabbrendű-e (ezt a kérdést a renaissance polgári meghaladása vetette fel), Vico »jogi« kérdésből történelmi kérdéssé változtatja. A legfontosabb mozzanat itt az, hogy Vico mozgás a hozza, historizálja az állandónak vett és az érettség bizonyos fokán megragadott történelmi kategóriákat. Így pl. fellép az ősi kultúrális állapotok modernizálása ellen. »Platon úgy véli — írja — hogy Homeros a civilizált korszakok higgadt tudásával rendelkezett.« Ez azonban lehetetlen. »Ilyen vad és durva, büszke és nyers erkölcsökkel, ilyen megfontolatlan és okatlanul makacs jellemmel, jóllehet nem voltak híján bizonyos gyermeki hajlékonyságnak és könnyedségnek, csak a gyermekekhez hasonlóan szellemileg éretlen, a nőkhöz hasonlóan élénk képzeletű, szenvedélyeikben a leghevesebb fiatalemberekhez hasonlóan elragadtatott emberek bírhattak... Így hát nem tulajdoníthatunk Homerosnak semmiféle filozófiai tudást.«

Az őskor rekonstrukciója folyamán Vico — s itt megint csak a dialektikus történetfilozófus diadalmaskodik az orthodox Vico felett — megsejti azt az időt is, amikor még *maga az ember is* keletkezett, biológiailag fejlődött: »Nagy erőfeszítéseket tettek, hogy előjőjenek a földnek abban a korszakban rettenetesen sűrű erdejéből. Ezek az erőfeszítések szükségképpen megnyújtották bizonyos izmaikat, másokat kifeszítettek, úgy hogy a salétromos sók mind beljebb hatoltak az emberek testébe...« Fantasztikus költői torzításokig menően

ábrázolja Vico a történelemelőtti korszakot, szerinte pl. az ősemberek a szóvalóságos értelmében óriások voltak, ahogyan ezt a mítoszok ránk hagyományozták.

Az ősközösségi, a nemzetségi társadalomban Vico nem ideált, hanem történelmi kezdetet lát. A platonai utópia szerinte tévedés, mert »visszasírása azoknak az időknek«, amelyeket az emberiség kulturálisan már meghaladott. A természetjogi iskolát többek között azért bírálja, mert nem fordított figyelmet a »természetjog« *történetileg sajátos* formáira. »Grotius, Selden és Puffendorf három rendszerre — írja — alapvető hiányosságban szenved; az emberi nemet ugyanis a különböző nemzetek társadalmának tekintik, jöllehet az (amint be fogjuk bizonyítani) a családok idejében kezdődött, azaz a gentes majores-nak nevezett istenek korában.« »Tudományunk a népek természetjogának rendszere lesz, és meg fogjuk mutatni, hogy Hugo Grotius, Selden és Puffendorf, e tanítás fejedelmei ott kellett volna, hogy elkezdjék anyaguk tárgyalását, ahol maga a tárgy kezdődik, melyet megvilágítani szándékoznak. Ily módon... nem lett volna szabad azt a hibát elkövetniök, hogy ezt a tudományt *a nemzetek civilizált korszakának első fele után kezdik el*, vagyis olyan időpontban, amidőn fejlett és felvilágosult emberek éltek már. Olyan időponttal, amidőn megszülettek már a filozófusok, akik az igazságosság tökéletes eszméjéről való elmélkedésig emelkedtek fel.« Selden »figyelmen kívül hagyja valamennyi pogány nemzet *barbár kezdeteit*«.

Ebben az összefüggésben csak jelezhetjük, hogy Vico egyik módszertani alapelveként szögezi le: »a tudományoknak ott kell kezdődniük, ahol anyaguk és tárgyuk kezdődik.« A történelmi kategóriák elméle i kifejtése így a valóságos történelem reprodukciója lesz. A történelmi és logikai kifejtés ellentéte fokozatosan adja át helyét egy mélyebb dialektikus összefüggésnek, amelyet Vico elsőként sejt meg s amely a tudományok fokozatos historizálása nyomán Hegelnél, majd Marxnál és Engelsnél nyer módszertani általánosítást.

Vico helyes történelmi érzékkel jellemzi a patriarchális család társadalmi rendjét, a nemzetségi társadalom utolsó szakaszát, amelyben megszületik az első osztályviszony. Itt különösen fontos az, hogy az állam keletkezését éppen ezeknek az osztályviszonyoknak a kifejlődéséből vezeti le és mindenfajta erőszakelméletet visszautasít. »Minden politikai író abba a tévedésbe esett, hogy a monarchikus forma volt a közhatalom első formája. Itt van annak az elhibázott alapelvnek az eredete, amely szerint a polgári államok (monarchikus kormányzatok) vagy a nyílt erőszak, vagy az alkalmas pillanatban erővé és erőszakká váló csel következményei lennének; ámde lehetett-e szó cselről vagy erőszakról e viharos, gögös, és barbár időkben, amikor még a nyers szabadság friss emléke élt? e korai élet durva egyszerűségében, midőn az emberek a föld gyümölcseivel táplálkoztak, a források vizével oltották szomjúságukat és a hegyek üregeiben pihentek meg? ennek az állapotnak *természetes egyenlőségében*, mely minden apának korlátlan hatalmat biztosított családja felett?« Az erőszakelméletekkel szemben Vico az osztályegyenlőtlenség csíráit a patriarchális

családban leli meg: »a családok — írja — mindmegannyi kis házi monarchia voltak és nemcsak gyermekekből állottak, hanem szolgálkból vagy *famulusokból* is — innen a *familia* elnevezés — akik mintegy mintaképei voltak a rabszolgáknak, akiket később a háborúk során szereztek.« E feltevés nélkül lehetetlen magyarázatát adni annak, hogy a *családok hatalmából hogyan alakult ki a köz hatalom*; hogyan követte a magán-patrimoniumot az állami patrimonium; hogyan jutottak az emberek és a dolgok a köztársaságokban abba a helyzetbe, hogy kevésszámúak parancsoltak és a túlnyomó többség engedelmeskedett. Az államok keletkezése megmagyarázhatatlannak tűnik számunkra, ha azt állítjuk, hogy a családok csupán szülőkből és gyermekekből állottak.« És végül leszögezi: »Ha igaz, mint ahogy úgy hisszük, bebizonyítottuk, hogy az emberi társadalmak nem egyetlen embernek a többi elleni cseléből vagy erőszaktételéből születtek, arra a következtetésre kell jutni, hogy a *köz hatalom a családi hatalomból keletkezett*; és az államhatalom és állami birtok az atyák természetes hatalmából (*ex jure optimo*), vagyis a minden nyilvános és magántehertől szabad hatalomból jött létre.«

Ennek a fejlődésnek megfelelően Vico a *jog* történeti kategóriáját a néperkölc és a szokások továbbfejlődéséből vezeti le, az »emberi szükségletekkel«, a »közösségi élet szempontjából hasznos«-sal, végső soron a földmagántulajdon kialakulásával hozza összefüggésbe. »Az értelmes emberek a jogot így határozzák meg: mindaz, ami a létfenntartási szükségletek méltányos elosztásához szükséges.« Nem a törvény szabályozta a természetjogot, hanem a szokás, nem a törvényhozás teremti a társadalmi viszonyokat, hanem a társadalmi viszonyokat kodifikálják a törvények. Vico tehát a természetjog absztrakcióját történetileg oldja fel, haladja meg, teszi konkrétá. (Ezen a ponton kapcsolódik hozzá a XIX. század történeti jogi iskolája, Savigny és Puchta.) Igaz, ez a historizálás Viconál a természetjog antifeudális lendületének csökkenésével jár. A természetjogi elmélet a polgárságnak az abszolút monarchia elleni osztályharca során mindinkább ellenállási joggá változott. Vico a természetjognak ezt a tendenciáját már Grotiusnál *ignorálta*.

A Scienza Nuova egyik legjelentősebb tette a *mítosz* új elmélete. Marx teljes joggal emeli ki, hogy Vico ebben a vonatkozásban F. A. Wolf és Niebuhr előfutára. Számára a mítosz értékes forrás, amelyből »az első népek polgári története« kibogozható. »Varro harmincezer istennevet gyűjtött össze, sőt a görögöknek még nagyobb számú istenük volt. Ezek a nevek a korai idők természeti vagy erkölcsi vagy gazdasági vagy közéletének megannyi szükségletére vonatkoztak.« »E Jupiternek számunkra a mesékben megérett fizikátörténet megannyi megszemélyesítései.«

Vico belátásai a mítosz és a vallás keletkezése terén is sokkalta mélyebbek, mint pl. egy Bayle, egy Meslier racionalizmusa, amely a vallást pusztán papi csalásnak tartja és nem érti meg történelmi gyökereit. »Primus in orbe deos fecit timor — idézi Vico Statius híres mondatát s ehhez hozzáteszi: — Vagyis

a hamis vallások egyáltalán nem néhány ember csalása révén keletkeztek, hanem valamennyinek a hiszékenysége révén.« ». . . az istenek az emberi képzelet teremtményei. . . «. Itt azonban megint kiütözik a katolikus Vico ellentmondásossága. A vallásnak ezt a történelmi keletkezését és ideologikus természetét csak a »hamis« vallásokra vonatkoztatja, mint ahogy mindvégig élesen elkülöníti a bibliai és a pogány történelmet.

De ha Vico vissza is utasítja a »papi csalás«—elméletet, nemkevésbé látja a vallás osztályfunkcióját, legalábbis a »pogány« vallásokét : »A család-atyák heroikus családjaik létfenntartásáról a vallás segítségével gondoskodtak, ami egyben hozzájárult hatalmuk fenntartásához. *Ez az oka annak, hogy a nemesek mindenkor természetszerűen vallásosak voltak. . .* A megvetés, amivel a nemesek saját vallásuk iránt viseltetnek, egy nemzet hanyatlásának és közeli végének tünete.«

Vico ezt a felfogást különösen a homerosi mitológián konkretizálja. Apollo pl. a nemesség istene, Minerva a felfegyverzett arisztokráciát képviseli, Mercurius »a plebejus kereskedők típusa«. Rámutat arra, hogyan fejlődött maga ez a mitológia is, a társadalmi élet fejlődésének, a »szükségletek« fejlődésének megfelelően : »Ezek a szükségletek és szokások a görögök képzeletében három új főistenséget teremtettek, akik az ezeknek a szükségleteknek és szokásoknak megfelelő eszmék rendjét követték. Ezek Vulcanus, Saturnus és Cybele voltak.« Rendkívül mély elemzésekkel mutatja meg egyes istenalakok (Vulcanus, Mars, Venus) kettős osztályarcát : »E három alak kettős jellegű, azaz mindegyikük egyszemélyben egy *heroikus* típust vagy szimbolumot és egy *plebejus* típust vagy szimbolumot képvisel.« »Vulcanus, aki plebejus is, közbe akar lépni Jupiter és Juno egy vitájában, mire olyan rugást kap, hogy a földre zuhan és megsántul ; vagyis a plebejusok, akik fellázadtak, hogy Jupiter és Juno auspiciumaiban részesüljenek, legyőzettek és sánták és megaláztatottak maradtak.«

VIII.

Már ezek a mítosz-elemzések is jelzik, hogy a Scienza Nuovának terjedelmében is, súlyában is legfontosabb részét a görög-római történet kritikai feltárása alkotja. Ez nemcsak arra vall, hogy az olasz humanizmus érdeklődési köre a XVIII. század fordulóján iskolásan továbbél a katedratudományban, amely a római jog, általában az antik világ hagyományán élőködik. Erről is szó van — de többről is. Viconak az antik történet megértése körüli filozófiai munkája olyan jelentőségű, olyan irányzatú, hogy Scienza Nuová-jával az angol, a francia és a német felvilágosodás számos döntő kérdésfeltevésének előfutárává válik. S azzal, hogy Vicot ezekben a vizsgálódásokban nem befolyásolják a polgári forradalom előkészítésének antikvitás-illúziói (ami sok tekintetben gyengeségekhez, reakciós visszaesésekhez vezet nála), ő sok tekintetben

sokkal mélyebben pillant bele a történelmi folyamat lényegébe, mint pl. a francia felvilágosítók.

Az »isteni« korszakról, a vadság koráról Vico áttér a »hősik« korszakra, a barbárság korára, arra az időszakra, amikor kialakul az államhatalom. »A modern köztársaságok egyike sem képes pontos fogalmat adni a heroikus köztársaságokról, amelyeknek szigorúan arisztokratikus formájuk volt.« Ennek az államnak, a »respublica optimatum«-nak kettős funkciója volt: »a nemesség hatalmának biztosítása« egyfelől »a társadalmi rendek³⁴ fenntartása«, másfelől »a határok megőrzése« útján. Az állam története ezért nem más, mint az elnyomott és az elnyomó osztályok harcának története: »Aristoteles azt állítja, hogy a heroikus köztársaságok nemesei engesztelhetetlen gyűlöletet esküdtek a plebejusok ellen, és mi ezt kiegészítve az örök igazság rangjára emeljük azt a tényt, hogy a szolgák uraik által fizetett ellenségei uraiknak.« A kisebbségnek uralma fenntartására lényeges előnyt jelent, hogy a dolgozó osztályok az uralkodóosztály szervezett erejével állanak szemben: »Az első városok egy szervezett nemességből és a plebejusok tömegéből állottak. Minden állam e két alkotó részének sajátos és örök állapota, hogy a nemesek érdeke: megőrizni a dolgok fennálló állapotát; a plebejusoknak pedig az a vágya, hogy azt felforgassák. Ezért van, hogy az államok biztosításával foglalkozó személyek optimates-nek nevezik magukat, és hogy maga az állam szó valami állandót, szilárdat jelez.« Hogyan alakult ki a nemzeti társadalomból az osztálytársadalom és az állam? »A kifáradt szolgák végül fellázadtak a heroszok ellen; erőszakra vetemedtek a heroikus családtyúk ellen, és így keletkezett a köztársaság. Ekkor a heroszok szükségét látták annak, hogy rendbe tömörüljenek, hogy a felkelt szolgák tömegének ellen tudjanak állni. A heroszoknak ez az egyesülése olyan volt, mint egy új család, és hasonlóan a régiekhez, fejének tagjai legvadabbját és legokosabbját tette meg. Ezt a vezért királynak (*rex*) hívták, ami a *regere*, a. m. fenntartani, vagy vezetni igéből ered.« »Az atyák, nemzetségük tömegeinek felkelésétől szorongattatva, egyesültek és rendet alkottak, hogy ellen tudjanak állani a fenyegető lázadásnak. Így egyesülvén, hogy lecsillapítsák amazok izgatott követeléseit, néhány engedményt tettek és bizonyos fajta falusi jobbágytságot hoztak létre; de családjaik szuverén hatalma (oly hatalom, melyet csak a nemes jobbágyok jogából lehet megérteni) ezzel saját rendjük szuverén közhatalmára szállt át. Eladdig a köztársaságoknak arisztokratikus formájuk volt; nemsokára ezeknek az arisztokráciáknak méhéből elszántabb és erősebb emberek emelkedtek ki, akik a lázadások elfojtására vállalkoztak és akiket királyoknak neveztek.«

Az első osztályviszonyokat elemezve, Vico elsősorban az adós és a hitelező osztályviszonyát említi, mint a kialakuló osztálytársadalom tipikus jelenségét.

³⁴ Rend = társadalmi rend, vagyis a fennálló osztálytagozódás megőrzése. Vö. Cristina Trivulzio-Belgiojoso jegyzeteit az 1844-es francia fordításhoz.

Ez a jelenség nemcsak Rómára jellemző. »A hitelezőknek ez az adósaik feletti heroikus joga megvan az amerikaiaknál, az abesszinekénél, a tatároknál és az oroszoknál. A zsidók több mérséklettel éltek vele: adósaik rabszolgaságát hét éven túl nem hosszabbították meg.«

A római osztályharcok mesterei elemzése folyamán Vico mély megértést tanúsít a társadalmi lét egyszerű anyagi viszonyai iránt. Ezek az osztályharcok az ő szemében a legszorosabban összefüggnek a római agrárfejlődéssel. Az osztályharc nem a »szegények« és a »gazdagok« harca általában, hanem a latifundiumok birtokosainak harca a parcellaparasztsággal a földtulajdonért.^{34/a} Egy helyen a Scienza Nuova-t »a tulajdon filozófiájá«-nak nevezi. Így Vico a római történet kritikai rekonstrukcióját mindig e fejlődés fő csomópontjai alapján oldja meg, az agrártörvények alapos osztályelemzése útján. S ha olykor a római agrártörvényekkel kapcsolatban a *feudális jog* terminusait használja, úgy ennek megvan az a reális tartalma, hogy a jobbágyság nem különleges középkori-feudális forma, hanem az ókorban is előfordul.³⁵

Vico ugyancsak a társadalmi fejlődésből vezeti le a jog fejlődését, a nemzeti szokásjog átmenetét kodifikált jogba. Itt a Livius-féle elbeszélések konkrét szavahihetősége Vico számára mellékes. Ő Solonban, Servius Tulliusban stb. *szimbólumokat* lát, akikben a társadalmi fejlődés e fordulatai naív formában összpontosulnak. Ezzel elébevág Niebuhrnak, akik először vette komoly kritikai vizsgálat alá a királykori történetet. Vico módszere: oksági összefüggést teremteni a politikai kormányformák és az adott tulajdonjogi állapotok között. A római történészek — mondja — »a köztársaság törvényeiről tudósítanak bennünket, de egyikük sem beszél arról a *kapcsolatról*, amely e törvények és a kormányforma között fennállott, amely utóbbi használatára voltak szánva. A tények így olyanformán jelennek meg előttünk, hogy meg vannak fosztva *okuktól*; ez vezette arra Jean Bodint, aki ugyanolyan tudós jogász volt, mint amilyen ügyes politikus, hogy kijelentse, miszerint minden esemény, amely Rómában a népi szabadság idején végbement, egy arisztokratikus köztársaság műve. Ezt az igazságot Jean Bodin kitalálta, mi pedig bebizonyítottuk. — Ha megkérdezzük a római jog történetének ezeket az állítólagos felcicomázóit: miért alkalmazta a régi joggyakorlat oly szigorral a tizenkét táblás törvényt? a későbbi joggyakorlat miért mérsékelte, ámbár nem szegte meg, a preatorok ediktumai által? miért hirdeti magát az új jogtudomány egyenesen a természetes egyenlőség jótékony védelmezőjének? — azt fogják válaszolni, figyelemmel lévén a római nagylelkűsége, hogy ez a szigorúság, ezek az ünnepélyességek, az értelmezéseknek ezek a finomságai és a törvénynek titkos volta mindmegannyi

^{34/a} »Egyébként nagyon kevésbé kell ismerni például a római köztársaság történetét ahhoz, hogy tudjuk, hogy a földtulajdon története e korszak titkos története«. (Marx: A tőke I. 93. l.)

³⁵ »A jobbágyság nem különleges középkori-feudális forma. Mindenütt, vagy majdnem mindenütt találkozunk vele, ahol a földet a régi lakossággal a hódítók maguknak műveltetik meg — Thessaliában pl. igen korán. Ez a tény egyenesen megzavart engem és másokat is, a középkori jobbágyság felfogásában...« (Engels levele Marxhoz 1882. dec. 22.)

kibúvó volt, amellyel a nemesek éltek annak érdekében, hogy megőrizték a törvényt és az ennek nyomában járó hatalmukat. E szokások távolról sem valami csalfaság következményei voltak, hanem ezeknek az első nemeseknek a természetéből következtek és az arisztokratikus államok felépítéséhez vezettek, amelyek *ebben a korszakban az egyedül lehetséges kormányzatok voltak*. Az arisztokratikus római köztársaság megteremtésével kapcsolatban beszél Vico arról is, hogyan kell az egyes történelmi kategóriákat (haza, nép stb.) helyesen értelmezni. Pl. »a filozófusok és a filológusok, nem lévén képesek a *nép* szó valódi értelmét az emberi társadalom első tagjaira vonatkoztatva felfogni, feltételezték, hogy mindig abban az értelemben használták, amelyben ma használják. Innen az a két tévedés, hogy Róma városának *monarchikus* kormányzata volt, és a Junius Brutus által életrehívott változás a *népszabadságnak* kedvező forradalom volt. Jóllehet abba a közkeletű hibába esett, hogy a történelem során a monarchiákat a tyrannis, a tyrannist a népi köztársaságok és a népi köztársaságokat az arisztokráciák követik, Jean Bodin észrevette, hogy a Junius Brutus forradalma által megszületett intézmények inkább egy *arisztokratikus*, mintsem egy népi köztársaságnak felelnek meg; amiből arra következtet, hogy Róma arisztokrácia által kormányzott demokratikus állam volt. Csakhamar azonban, maga is érezve, hogy hasonló feltevést nem lehet fenntartani, kénytelen bevallani, hogy Brutus előtt Róma *arisztokratikus állam* volt, és hogy Brutus nem csinált mást, mint hogy olyan kormányzatot adott Rómának, amely megfelelt az *államnak*, tehát arisztokratikusat.« Vico bebizonyítja, hogy Brutus forradalma nem plebejus forradalom volt, mert »felszabadította a földesurakat a zsarnokok uralma alól, de a népet a földesurak uralma alatt hagyta.«

Brutus, Mucius Scaevola, Decius Mus, Regulus stb. hőstetteivel kapcsolatban Vico felveti a kérdést: »De miféle haszon származott e hőstettekből a *római plebejusokra*? Talán kevésbé tizedelte meg őket ezek után a háború, kevésbé tette őket tönkre az uzsora, kevesebb börtönt szenvedtek, kevésbé sújtotta őket a nemesek, uraik vagy hitelezőik korbácsa?« »Az arisztokratikus köztársaságok — mondja Vico, kiemelve és általánosítva Platon ismert gondolatát — nehezen szánják el magukat a háborúra, mert félnek a plebejusok tömegének felfegyverzésétől.«

Arra vallanak ezek az idézetek, hogy Vico paraszti szemmel nézi a történelmet, mint Lifsic gondolja? Nem hiszem. De annyi bizonyos, hogy Vico kíméletlenül, szépítés nélkül ábrázolja az osztályharcokat, az elnyomást, a kiszákmányolást, nemcsak az ókori Rómában, de a gyarmatosított Amerikában is.

Általában ez az illúziótlanság, ez a történelmi realizmus, amely különös módon fonódik össze egy keresztény pietista világnézettel, ahol a pápáknak, Galilei megkínzóinak ugyanolyan tisztelet jár ki, mint magának Galileinek, ez a renaissance utáni rezignáció teszi lehetővé, hogy Vico olyan korán számol le forradalomelőtti burzsoá illúziókkal, amikor a kapitalizmus leendő ellentmondásai

még szinte láthatatlanok. S ebben van a magyarázata annak, hogy a francia felvilágosodás, amely a polgári fejlődést tiszta, klasszikus formában előlegezte, nem kezdhetett semmit Vicoval. Viconak, a polgári filozófusnak nem volt polgári perspektívája. És mert nem látta bizonyos történelmi törvényszerűségek átmeneti, történelmi jellegét, az ókori történet törvényszerűségeit ugyanolyan örök, metafizikai törvényeknek tartotta, mint a fizika törvényeit.

IX.

Vico, szembenállva az evolúcionista polgári haladáselmélettel, a történelmet belső törvények útján működő, a maga konkrétságában szükségszerű, dialektikus folyamatként fogja fel. Megsejti magának a haladásnak is ellentmondásos természetét: »... a barbárság idején az isteni gondviselés erőszakos és szörnyű eszközöket használt, hogy megalapítsa a civilizációt és az utóbbi szerint rendezze a nemzeteket.« Látja, hogy a patriarchális rabszolgaság, a földtulajdon kialakulásának *ára* volt, ti. »az ősi szokások, a természetes függetlenség« megsemmisülése. Az »ész fortélyá« gondolatkörébe tartozik az a Hobbes és Mandeville szellemében történő megfogalmazás, hogy »három bűn (i. e. a gőg, a kapzsiság és a törtetés, amelyeknek a háború, a kereskedelem és a politika felel meg), amely képes megsemmisíteni az emberi fajt, közjólétet teremt.«

De közös talajon mozog Vico a felvilágosítókkal, amikor az »emberi természet« absztrakciójával dolgozik, amikor a történelmi folyamat végső alapját ebben véli megtalálni. »A népek közös természete« ... ez a változatlan tényező, ha nem oldjuk fel történelmi folyamattá, hogyan képes megmagyarázni a változót, a különböző társadalmi formákat és kultúrfokokat, a nemzeti-népi sajátosságokat? Itt Viconál is, mint a többi idealista történetfilozófusnál, a miliő-elmélet játssza a híd szerepét természet és történelem között. »Miért van annyi népnyelv, ahány nép csak létezik? — kérdi. — Hogy ezt a kérdést megoldjuk, szögezzünk le előbb egy nagy igazságot: az éghajlat különféleségének hatásaképpen a népeknek különböző a természetük. Természetüknek ez a változatossága különböző szempontból láttatta meg velük az emberi élethez szükséges vagy hasznos dolgokat, és a szokások különféleségét eredményezte, ez pedig a nyelvek különféleségét.«

A felvilágosodásban az öreg Voltaire veszi először észre a miliőelmélet gyengeségét. Montesquieu »Esprit des lois«-ját bírálva ezt írja: »Az éghajlatnak a vallásra gyakorolt állítólagos befolyását Chardintól vette át és itt csöppet sem mond igazabbat, mint amaz; a mohamedán vallás, amely Mekka terméketlen, napégette földjén született, ma Kisázsia, Szíria, Egyiptom, Thrákia, Mysia szép tájékain virágzik... Spanyolországban is uralkodott és kevésen múlt, hogy Rómáig is eljusson.«³⁶ De a miliő-elmélet helyett Voltaire sem tudott

³⁶ Oeuvres complètes de Voltaire. Philosophie. Tome VI. — II. partie. Paris 1817. p. 1469.

semmit ajánlani. Magát az idealizmust kellett legyőzni a történelemben, hogy a »miliót« az őt megillető jelentőségre szorítsák.

Ami Vico kifejtési módszerében döntő, abban áll, hogy ő a történelmi folyamat különböző oldalait, mozzanatait, tényezőit mindig egymással összefüggésben fogja fel, mint egy *egységes* történelmi folyamat különböző mozzanatait s ebben a mozgásban a dolgok rendjének, nem az eszmék rendjének tulajdonít elsőbbséget. A szellemi kultúra történetét mindig a társadalmi fejlődés reflexének tekinti. Pl. a szkeptikus filozófia születését az ókori demokrácia hanyatlásával hozza összefüggésbe stb.

Viconak az esztétika történetében is jelentős helye van. Ez a jelentőség nem abból ered, mintha Vico valami önálló esztétikai rendszert vagy irodalmi irányzatot dolgozna ki. Hanem abban, hogy az egész művészi fejlődést az általános társadalmi-történelmi fejlődésből magyarázza.

Vico az elsők egyike, akik az ún. Homeros-kérdést felvetik. (A Homeros-kritikát d'Aubignac indította el 1664-ben írott, de csak 1715-ben megjelent »Conjectures académiques ou dissertation sur l'Iliade« c. könyvével, amelyet Vico minden valószínűség szerint nem ismert.) Vico alig néhány évvel d'Aubignac után lép fel »az igazi Homeros felfedezésével«, megelőzve Blackwellt (1735), Woodot (1769), Heynét és F.A. Wolfot. Wolf azt írja, hogy Vico »előre megálmodta« az ő Homeros-kutatásainak eredményeit. Lelkes cikkében, miután ismertette Vico nézeteit, Wolf felteszi a kérdést: »Mindezek után nem jut-e egynémely olvasó. . . arra a gondolatra, minő hírnévre tettek volna szert ezek a gondolatok, ha ugyanabban az időben történetesen egy angol mondja ki őket? Történelmi pontosság ugyan nem található ezekben az elmékedésekben; Viconak ilyesmiről aligha lehetett fogalma. Mind ennek inkább víziószerű látszata van: de az ilyen víziók gyakran jobban megközelítik az igazságot és értékesebbek, mint a közkeletű bizonyíték nélküli hit ismételtetése, amely sokáig oly általános volt tudósaink és szepíróink munkáiban.«³⁷

Vico Homeros-elemzése nemcsak a filológia története szempontjából úttörő. Vico a maga módján részt vesz abban a fontos átalakulásban, amely a felvilágosodás esztétikájában visszaszorítja a klasszicizmus Vergilius-rajongását és a figyelmet a homerosi eposzokra irányítja. (Ezzel az átalakulással függ össze a francia »tragédie classique« bírálata és Shakespeare újrafelfedezése.) A zseni-probléma az angol esztétikában, Shaftesburynél és Youngnál, majd a népköltészet felé fordulás (Herder) Homeros nevéhez kapcsolódik.

Hogy Vico visszanyúl a homerosi eposzok korához, annak természetesen semmi köze a keresztény romantika nosztalgiáihoz, ahogyan azt a katolikus Werner³⁸ s az ő nyomán Croce el akarta hitetni. Mint ahogy a felvilágosodás

³⁷ Museum der Alterthumswissenschaft. Herausgegeben von Friedrich August Wolf und Philipp Buttmann. I. Bd. Berlin 1807. S. 569–570.

³⁸ Karl Werner: Giambattista Vico als Philosoph und gelehrter Forscher. Wien 1879.

népiségének sincs semmi köze a romantika »népiségé«-hez s a romantikus »historizmus«-nak semmi köze sem a »történelmietlen« XVIII. századhoz, sem az állítólag »romantikus« Vicohoz és Herderhez.

Vico számára Homeros elsősorban történelmi kútforrás, amely a nemzeti társadalom felbomlásának, »a szigorúan arisztokratikus kormányformákkal igazgatott heroikus városoknak a korát« tükrözi. »Homeros — írja — a pogányság általunk ismert legrégebb történetírója. Költeményei két hatalmas kincses-tár, amelyek Görögország őskorának erkölceit őrzik.« »Homeros költeményei a görögök természetjogának történetét foglalják magukban.«

Viconál tehát a művészet visszatükrözéses jellegű. De ő ennél tovább is megy, amikor megfogalmazza a költői visszatükrözésnek a filozófiával szembeni sajátosságát: »a metafizika az általánosságokhoz emelkedik fel, a költői képesség a részletekhez száll alá.« Ez a különbség nemcsak elméleti, hanem történeti is. A társadalmi tudat uralkodó formája kezdetben, az őskorban a költészet, nem a »metafizika«: »az első nemzetek jelképek vagy költői jellemek segítségével gondolkodtak, a mesék módján beszéltek, hieroglif-írással írtak.«

Croce kifogásolja, hogy Viconak nem sikerült a mítosz és a költészet sajátosságának megkülönböztetése.³⁹ Ez természetesen nem Vico bűne. Ha Croce szerint Vico nem határolja el az esztétikumot más jelenségektől crocei értelemben, úgy ez csak előnyére válik Viconak. Croce szeretné Vicot saját őseként kiját-szani, az ő »tisza intuiciós« művészetfelfogását belemagyarázni Vicoba.⁴⁰ De Croce szubjektív idealista, minden társadalmiságtól »megtisztított« intuició-esztétikájának semmi köze a költészet vicoi elméletéhez. Vico művészetfelfogásának lényege a művészet konkrét történetisége, történetileg konkrét életanyagból való megformáltsága. A művészi forma Vico felfogásában az adott társadalmi-erkölcsi tartalomból nő ki. Croce pedig éppen a művészet tartalmi, világnézeti alapjait tagadja.

Történeti osztályelemzéseit Vico a költészetben is keresztülviszi. Homeros a »heroikus költők fejedelme... a korszak miatt, amelyben élt...« »Aesopus a plebejusok költői jelleme.«

S Vico a szűkebb történetési feladatot túllépi, amikor a költői formák, különösen a keleti és antik formák vizsgálatához fog. A költői nyelv fejlődése szorosan összefügg az emberi tudat, a képzetek fejlődésével és ezen keresztül a társadalmi lét bizonyos lényeges mozzanataival. Pl. a metafora a mesterségek, különösen a földművelés keletkezésével függ össze, a synecdoche annak költői-nyelvi kifejezése, hogy az emberek az általánost, a fogalmat még képszerű különösségében fejezik ki, míg az irónia már a reflexióval együtt lép fel stb. Mindezek a formák a heroikus korszak életviszonyaival és gondolkodásmód-jával kapcsolatosak. Vico itt felveti azt a kérdést is, hogy olyan képzetek, amelyek egy meghatározott korszak társadalmi tudatából nőttek ki, hogyan

³⁹ Croce: Die Philosophie Giambattista Vicos. S. 57.

⁴⁰ Croce: Az aesthetika alapelemei. Franklin Társulat. 28. l.

élnék tovább a modern költészetben is. »A költői nyelvezet, ahogyan mi ebben a költői logikában vizsgáltuk, tovább élt a *történelmi korokban*, hasonlóan azokhoz a nagy és sebes folyókhoz, amelyek még jóval azután is, hogy a tengerbe ömlöttek, megőrzik vizük édességét, amelyet áramlásuk hevessége minden keveredéstől megóv.« Hiszen a csodálatos éppen az, hogy az emberiség művészi fejlődésének későbbi szakaszain meg tudja őrizni, anélkül hogy visszaesnék, a művészi megjelenítés olyan módszereit, amelyek keletkezésének a tudomány fejletlenségének, a mítoszoknak a kora volt az alapja. Viconak ezek a fejtegetései méltó folytatásra csak Hegel Esztétikájában találunk.⁴¹

Vico szerint a művészet a korszellem és a népszellem gyümölcse. Homeros »a daloló Görögország«. »Azt tartjuk Homerosról, hogy egyedül neki volt meg a képessége *költői hazugságok* (Aristoteles), *hősi jellemek* (Horatius) feltalálására ; egyedüli páratlan ékesszólása merész hasonlataiban, halottak és csaták iszonyú képében, a szenvedélyek fenséges festményeiben, végül a legragyogóbb és legfestőibb stílus érdeme. Mind e kiváló képességek Görögország hősi korszakát illetik meg. Ennek a kornak a szelleme teremtett Homerosból páratlan költőt. Olyan korban, amidőn az emlékezet és a képzelet erőtől duzzadt, amidőn a feltalálókészség oly hatalmas volt, nem lehetett belőle filozófus.«

Vico látja, hogy a művészi ábrázolás fő alakítási módszere a tipizálás : »Homeros költői jellemei. . . valójában nem mások, mint fantasztikus nemek kifejezései. . . olyan jellemek vagy nemek, amelyekre a görög népek mindezen nemek *különös tulajdonságait* ráruházták, minden jellemet mint típust fogva fel. Pl. Achilles, az Ilias hőse, fel van ruházva a heroikus erkölcs valamennyi sajátos képességével, így a lélek minden hajlamával és e nemes és hősi természetnek megfelelő szokásokkal, mint amilyen az engesztelhetetlen harag, a düh, a bosszúság, a hajlam arra, hogy a jogot az erőnek rendelje alá.« A típusalkotásnak e módjából ered a költői hatás átütő ereje : »Ilyen hatalmas képzelőerő által alkotott jellemek nem lehettek fenség híján.« Vico axiómaszerűen fogalmazza meg a fenségesnek a népiségből való eredetét. A típusalkotás talaja a *népiség* : »A költői fenséges mindig kell, hogy valami népi jelleggel bírjon. . . a népek, amelyek előbb költői jellemeket alkottak, nem tudták az emberi szokásokat csak kiemelkedő jellemek és példák segítségével ábrázolni.«

Dráma-elemzései nemkevésbé érdekesek. A kórus szerepéről pl. így ír : »Az új vígjáték atyja Menandros volt, akinek szereplő személyei egyszerű egyének és ugyanakkor képzelt alakok ; ez határozottan onnan van, hogy olyan *meghitt* (privát) helyzetben ábrázolja őket, hogy valóságosoknak tűnhetnek fel anélkül, hogy valójában azok lennének. Attól fogva nem lehetett többé a kórust a vígjátékban alkalmazni ; a *kórus az elmélkedő nyilvánosság*, amely nem elmélkedik csak *nyilvános* dolgokról.« Vico, akinél a művészi kategóriák elméleti kifejtése együtt jár a művészet történetének kifejtésével, ezzel zseniálisan fedi

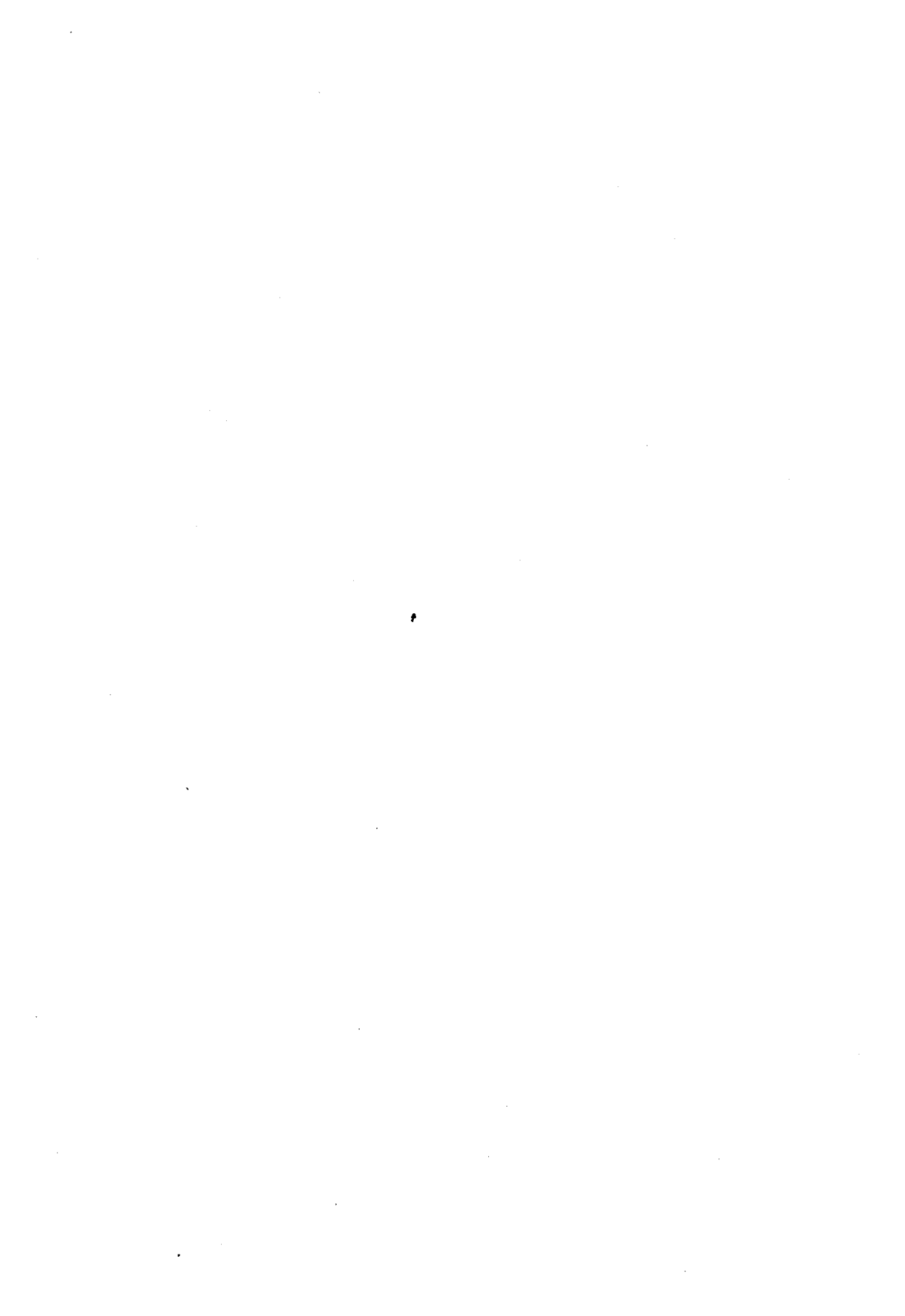
⁴¹ »Az összehasonlító művészi forma tudatos szimbolikája« c. fejezetben. Hegel : Esztétika I. kötet.

fel a Menandros-féle vígjáték viszonyát a klasszikus athéni tragédiához és Aristophaneshez. Meglátja az új korszak adta új formaproblémákat, észreveszi a drámának az athéni demokrácia hanyatlását kísérő elprivatizálódását és elszegényedését a klasszikus tragédiához és komédiához képest.

X.

Marx, szembeállítva Vicot a kor jogász-filisztereivel, megmutatta azt a filozófiai értéket, amely Vico »zseniális sziporkái«-ban rejtőzik.⁴² Az irracionalista legendától megtisztított Vico a történelmi materializmus zseniális előkészítőinek egyike. Szinte valamennyi társadalmi tudomány terén újat alkotott, a történefilozófiától az összehasonlító nyelvtudományig, a gazdaságtörténet-től az esztétikáig. S ez a sokoldalúság, ez a termékenység azáltal volt lehetséges, hogy naív, fantasztikus formában bár, egy objektív idealista metafizika álláspontjáról, de megsejtette a társadalmi-történelmi folyamat dialektikus egységét, belső törvényszerűségét. Filozófiatörténelmi helyzetét tekintve Viconak *átmeneti* szerepe van, a Vico-problémák ebből az átmeneti helyzetből adódnak. Az azonban, hogy Vico a haladásé, a racionalizmusé, a felvilágosodásé, nem lehet kétséges.

⁴² Marx levele Lassallehoz 1862. ápr., 28.

MAGYAR NÉPI MŰEMLEKEK

VARGHA LÁSZLÓ

Elhangzott az M. T. A. Műszaki Tudományok osztályának 1954. III. 9-i felolvasó ülésén

Nemzeti értékeink, haladó hagyományaink megőrzése, fokozottabb megbecsülése nemcsak közművelődési életünk szerves tényezője, de egyben, végső fokon, a jövő építését is szolgálja. Nemzeti értékeink sorában műemlékeink, művészeti alkotásaink népünk építőtevékenységét, művészi alkotó készségét jelentik és bizonyítják. Fokozottabb mértékben áll mindez a népi építészet emlékanyagára. A népi építészet sajátos és változatos, gazdag és művészi alkotásai a népiség történeti megismeréséhez, a hagyományos rend szerint alakult életforma, a népi építőtevékenység, a népi díszítőművészség szempontjából egyaránt jelentős és nélkülözhetetlen adatokkal szolgálnak. A nép ösztönös és tudatos építőkészsége mintegy keretet alkot életéhez, mindennapi tevékenységéhez, sokkal nagyobb mértékben és sokkal mélyebb hatással, mint bármely más társadalmi osztálynál. Mindezeknek a felismerése — az öntudatra ébredt, a felszabadított parasztság építészeti emlékanyagának szélesebbkörű megismerése — egyre nagyobb, igazabb és hatékonyabb értékelést követel meg a népi építészeti alkotásokkal szemben. A tárgyilagos és módszeres megismerés, a rendszeres tudományos kutató munka mellett, s ezzel egyidejűleg, a korszerűen értelmezett műemléki értékelést természetesen a fokozottabb felelősségvállalás és a megmentés, a megtartás iránti kötelezettség követi.

A magyar népi építészet egészének a tárgyalásával — jelen esetben — természetesen nem foglalkozhatunk. A módszeres tudományos kutató és feldolgozó munka ismételt és hangsúlyozott követelménye mellett — a továbbiakban — a magyar népi műemlékek kérdéseit vesszük részletesebb vizsgálat alá.

A népi műemlékeink intézményes védelmét, megmentését, biztosítását és fenntartását az 1949. évi 13. sz. tvr. írja elő. A tvr. V. f. 17. § ugyanis kimondja, hogy »... műemlék a földben, vagy a föld felszínén levő minden olyan építmény (épület, épületrész, földmű) és tartozéka, amely(et) kiemelkedő történeti, régészeti, képzőművészeti, iparművészeti vagy néprajzi jelentőségű...«

A rendelet alapján tehát a műemlékekkel kapcsolatos további rendelkezések a népi műemlékekre általánosságban és részleteikben is természetesen vonatkoznak.

E rendelkezések közül elsősorban :

1. a népi műemlék felkutatásának, vizsgálatának szüksége és kívánalma ;
2. a népi műemlék megmentése és fenntartása

a legfontosabb követelmény, illetve feladat.

A népi műemlék nyilvántartása és fenntartása munkálatait közvetlenül megelőző, s a folyamatos feltáró, gyűjtő és kiválasztó (értékelő) munka természetesen bizonyos szempontok tisztázását kívánja meg.

A népi műemléknek a tvr.-ben közölt megfogalmazása, hogy *népi műemlék minden néprajzi jelentőségű építmény (épület, épületrész, földmű stb. műemlékké nyilvánítása egyidejű feltételezésével)* természetesen nem jelentheti a pontos és részletes, a gyakorlati életben megkívánható meghatározást.

A népi műemlék fogalma — a néprajzi jelentőségű építmény, a népi műemlék körébe sorozható építmény — megállapításával egyidejűleg tehát a fogalomkör további részletes kibővítése, részletes felsorolása is elengedhetetlenül szükséges. Mielőtt azonban a népi műemlék fogalmi körének a bővebb körülírását, megvonását, ha csak nagy vonalakban is megkísérelnénk, elsősorban a *néprajzi jelentőségű építmények* kérdését kell megvizsgálnunk. A néprajzi jelentőségű építmények természetesen a sokkal szélesebb síkon álló és sokkal tágabb horizontú népi építészet keretébe tartoznak, már eleve feltételezhetően ugyanis, hogy nem minden egyes, a népi építészet körébe tartozó építmény egyúttal *néprajzi jelentőségű* is.

Mielőtt tehát a népi műemlékek fogalmát, a népi műemlék fogalmi körének vizsgálatát megkezdenénk, meg kell állapítanunk :

1. mi a népi építészet, (a népi építészet meghatározása) ;
2. mi tartozik a népi építészet körébe, (a népi építészet felsorolása).

Mindezeknek a kérdéseknek a vizsgálata után térhetünk csak át a népi műemlék fogalma meghatározására, s a továbbiakban a népi műemlékek kiválasztásánál követendő alapszempontok vizsgálatára és megállapítására.

Az emberi települést főként természeti, földrajzi, gazdasági, történeti szempontból vizsgálva, a néprajztudomány jelentős feladatot tölt be. A település és az épületek ősi típusainak a vizsgálata, tanulmányozása — az emberi alkotásoknak a sorsa — elsősorban néprajzi tényezőktől függ. Megfigyelésük, gyűjtésük, kutatásuk, rendszerbefoglalásuk és magyarázásuk tehát elsősorban a néprajztudomány feladata.

A magyar néprajztudomány mindamellet adós maradt — kevés kísérlet-től eltekintve — a néprajzi jellegű építmények — a népi építészet — fogalmi körének a megállapításával. A néprajzi jellegű építmények — a nép ösztönös építőtevékenységét jelentő alkotások — részletes felsorolása természetesen még a »fogalmat«, a népi építészet lényegét, sem határozhatja meg, inkább csak elősegítheti annak közelebbi megismerését, bizonyos jellemző tulajdonságokat elénktár, s bizonyos jelenségeket leválaszt, kirekeszt e fogalomkör területéről.

Bátky Zsigmond, a magyar népi építészet jeles kutatója sem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Alapvető tanulmányában (Építkezés. Magyarság Néprajza. I.) a népi építészet ősi típusait, fejlődését, s részben az alakulását vette vizsgálat alá, de a népi építészet fogalmi körének a meghatározásával — sajnálatra méltóan — nem foglalkozott.

Viski Károly, másik kiváló kutatónk, jeles néprajztudósunk, a »ház«-ról szólva (Díszítőművészet. Magyarság Néprajza. II.) az anyag, a technika, a forma, a díszítmény — e négy alkotóelem, a népi díszítőművészet elengedhetetlenül szükséges alkotóelemei — együttes szerepét és jelentőségét, összhangját vizsgálta, a különböző tárgycsoportok áttekintése során. Az olyan sommás és inkább eszmei közlések, semmint meghatározások, megállapítások, mint pl.: »... a parasztház szelleme, a teremtő mozdulat, ami minden népi alkotásra jellemző...«, a népi építészet fogalmát, fogalmi körét, annak meghatározását, jóformán alig érinthetik.

A népi építészet kérdésének a vizsgálatánál, s elsősorban a népi műemlék-védelem fogalmi körének a megállapításánál azonban, erre *a meghatározásra eszmei — tudományos — és gyakorlati — védelmi — szempontból egyaránt szükség van.*

A néprajztudomány — a néprajz körébe tartozó egyes szakcsoportok — eddigi eredményeit is figyelembe véve, a népi építészet meghatározását, eddigi kutató- és gyűjtőmunkánk alapján, a következőkben kíséreljük megállapítani.

A népi építészet a dolgozó nép életformájából adódó, annak megfelelő és azt szolgáló, a népi közösség hagyományos építőképességének megfelelően emelt alkotásokat értjük.

A népi hajlékot (épületet) rendszerint már saját maga, vagy közösségben (kaláka, segítség), manapság már leginkább falusi kismesterek közreműködésével együtt, a saját szükségletére építi. A népi építészet esztétikája — itt is elsősorban a népi életmód, a népi életforma velejárója és kifejezője.

A népi építészetnek azonban még ez a sommás megfogalmazása is hiányos lenne, ha ezzel egyidejűleg a népi építészet körébe tartozó összes építményeket vizsgálat alá nem vennénk, illetőleg, ha azok — lehető teljes — részletes felsorolását nem kísérelnénk meg.

A népi építészet természetes alapja és kerete maga a település. Ennél fogva a település különböző formája (és a telekformák) mint alapvető adottságok, elvi szempontból is, a népi építészet — a népi építészet együttese, a falukép vizsgálata — körébe is beletartoznak.

A néprajzi jellegű települések: szórvány település, tanyatelepülés, tanya-központ, szórványos települési falu, szeres település; csoportos település; soros település, útmenti, patakmenti, völgyi település; alföldi kertes település; hegyközségi, szőlőbeli település stb.

A telekelrendezések keretében a csoportos telek és udvar, a soros telek és udvar, a kerített hajlék, a tanyaudvar közelebbi ismerete szükséges, valamint a

telek elhatároló építmények, a kerítés, a kapu sokféle és tájanként jellemző megoldása.

A lakóépületek sorába, a paraszti hajlékok csoportjába tartozik a kezdetleges enyhelytől, a védő szárnyéktól kezdődőleg, a fejlett s nagyméretű lakóházig, minden olyan épület, amely az ember, a nép, a parasztság ideiglenes vagy állandó tartózkodására szolgál, kivéve a gazdasági s a nem kizárólag emberi lakást szolgáló építményeket. Ezeknek a részletes felsorolása túlságos elaprózódást jelentene. Csupán példaként említem meg : kunyhó, barlanglakás, veremház, putri (1. kép.), földház, lakóház, nyári konyha stb.

Gazdasági épületek, gazdasági melléképületek sorába tartozik minden olyan épület, amely a népi életforma szerves járuléka, a népi gazdálkodás, a termelés szükségletét elégíti ki. Ilyenek : a gödör, gabonás verem, hombár, gabonatarató, talpashombár, góré, kástú — a nyugatdunántúli emeletes fakamrák —, szin, fészter, pelyvás, pajta, csúr, magtár ; a pásztorépítmények : az enyhely, a szárnyék, a karám, a veremól, a földól, a nyári állás, akol, hodály, esztrenga, gulyás kunyhó, a nádfalú, nyitott tűzhelyű ún. vasaló, az alföldi lóól — a tüzelősól — ; a tanyaépület (1. ábra.) ; a méhes ; az aprójószág óljai ; pálinkafőző, a gyümölcs — el ősorban a szilvaaszaló ; a halászbeli építmények ; pásztor- és csőzkunyhók, dinnyés kunyhók, kerülőházak, szőlőbéli hajlékok, szőlőkunyhók, borpince, présház stb.

A népi építészet keretében kell megemlítenünk a közösségi épületeket, a közösség által fenntartott épületek egy részét: cédulaház, csárda, bikaistálló stb.

Különös figyelmet érdemelnek a már kiveszőben levő népi *kismesterségek épületei, műhelyei* : kovács, fazekas, tímár, kékfestő, gubás, kalapos, szappanfőző műhelyek ; a taposó, a kanalas, a szárazmalom, szélmalom (2. kép.), vízimalom, olajütő, kendertörő malom, ványoló (kalló) s egyéb műhelyek.

Hasonlóképpen nagy figyelmet érdemelnek az *egyházi jellegű épületek* : a templom, harangtorony, harangláb, cinterem, kálvária, halottasház, temető, fészület, kegyoszlop, szobor, fejfa, kopjafa, sírkereszt. (Mindez egyúttal azt is mutatja, hogy műemlékeink milyen szerves egységben állanak egymással, mennyire egységes és azonos a *műemlékfogalom*.)

S végül, mintegy kiegészítésként, a kutak változatos sora : bodonkút, káváskút, gárgyáskút, gémeskút stb.

A népi építészet körébe tartozó — ebbe a körbe sorozható — valamennyi építménynél azonban elengedhetetlen követelmény, hogy elsősorban a helyi építőanyagok felhasználásával, hagyományos építőkézséggel, a népi életforma számára épüljenek. Mindezek a kívánalmak együttesen és az anyag, a technika, a díszítmény és a forma öszhangja adja, adhatja a népi építészet körébe tartozó összes építmények népi jellegét.

Az olyan jellegű épületek tehát, amelyek ugyan a népi közösség szolgálatára épültek, vagy annak használatában állanak, pl. tanácsház, kultúrház, de azokat nem a nép ösztönös, vagy tudatos építőtevékenysége hozta létre,

nyilvánvalóan csupán másodsorban és erős fenntartással sorozhatók a népi építészet sorába.

Amint a fentiekből is megállapítható, a népi építészet körébe tartozó épületek teljes egészükben még nem jelentik, nem jelenthetik s nem töltik ki annak a teljes fogalomkörét. Számos tényező együttes szerepe határozza meg, állapíthatja meg, melyek azok az épületek, amelyek valóban népiek, amelyek valóban a nép ösztönös, vagy tudatos építőtevékenységének köszönhetik létrejöttüket. Ez a felsorolás azonban nem jelenti és nem is jelentheti, hogy az említett népi építmények teljes egészükben műemlékvédelemben részesüljenek. Kizárólag a teljesség kedvéért tértünk ki erre a részletes felsorolásra.

A népi építészet meghatározása, illetőleg a népi építészet körébe tartozó építmények — talán kissé túlzottnak is vélhető — felsorolása után állapítható meg a népi műemlék jellege, valamint a népi műemlék meghatározása. Ennél az alapvető kérdésnél azonban — úgy vélem — *nemcsak a néprajzi, s nem csupán építészeti, hanem mind a két — alapvetően — fontos szempontot figyelembe kell vennünk.*

A népi építészet vizsgálatával kapcsolatosan ugyanis állandóan visszatérő súlyos tehertételként jelentkezik — szinte áthidalhatatlan ellentmondásként is hat — az a sajátos kettősség, amely az eddigi tudományos jellegű kutatást is jellemzi.

Az etnográfus, az általános emberi beállítottságú etnológia kereteiből kilépve, egy szűkebb — hazai — területre korlátozott — nemzeti — etnográfia területén ». . . a népi ember szellemi és lelki magatartásának . . .« minden vonatkozásában való felkutatását tűzte ki célul. A sajátos — és sok esetben, mint minden szaktudomány, bizonyos mértékig öncélú — néprajzi szemlélet, természetesen és elsősorban a népi élet tárgyi és szellemi javainak, a nép dologi és szellemi magatartásának az ismeretét, vizsgálatát vonta be kutatása körébe. Ennek megfelelően a legtöbb kutató a népi építészetben is elsősorban az ősi, a sajátos, a primitív, az általános emberi jelenségeket kereste és vizsgálta. A romantikusabbak viszont ezzel ellentétben az ősi magyar, a sajátosan nemzeti, »az őszerejű magyar«, vagy az annak vélt jelenségeket figyelték meg, többek között azokat a díszítő formákat, amelyek ötletszerű kiragadása, s kellő kritika nélküli — sok esetben felelőtlen — felhasználása, tudománytalan értékelése, nem egy esetben »új stílus«-kísérlet szolgálatát is jelentette.

Az előbbieket, elsősorban az etnográfusok, az ősi magyar ház kérdését akarták tisztázni, s a háztípusok megállapításával, a történeti, a földrajzi, az etnikai, a nyelvi és a művelődési hatások és kölcsönzések felismerésével és összegezésével tudományszakukat jól és eredményesen is szolgálták. (Gondoljunk itt elsősorban Bátky Zsigmond és Györffy István alapvető munkásságára.)

Hozzájárult ehhez még az is, hogy az etnográfusok építészeti szakismertekkel általában — vagy egyáltalán — nem rendelkeztek, s nem rendelkeznek. Ebből következik a továbbiakban, hogy a néprajzi jellegű tanulmányok az

építészet — az építészettörténet — számára vajmi kevés eredményt, használható adatokat nyújthatnak.

Ez a sajátos kettősség, a két tudományág, a két szakterület, a néprajzi és az építészeti szemlélet merev elkülönülése, sok esetben egymással szembe fordulása, az eddigi magyar népi építészettudomány nagy kárát, pótolhatatlan veszteségét is jelenti. A népi építészet átfogó és egyúttal részleteiben is elmélyülő vizsgálata, éppen a néprajzi és az építészeti feladatánál fogva, együttes és egyidejű néprajzi és építészeti szemléletű vizsgálatot igényel és követel meg.

Ez a már eredetében is sajátosan kettős, s módszereiben is bizonyos mértékben elkülönülő szemlélet a következő:

1. A néprajzi szemlélet, a néprajztudomány megkívánta követelmények és módszertani igények teljessége.
2. Az építészeti szemlélet, a műszaki és az építészeti követelmények és módszertani igények teljessége.

A magyar népi építészet kutatásában kizárólag a néprajztudomány követelményei és módszerei, valamint az építészeti követelmények és módszerek együttes alkalmazásával érhető el kielégítő eredmény. Sem a néprajzi, sem az építészeti szemlélet mellőzése vagy elhanyagolása, egyiknek a másik rovására növelése, megnyugtató és hiánytalan eredményt nem biztosíthat.

Mindezeknek — a néprajzi és az építészeti — szemléletnek a szerves egysége jelenti a népi építészeti kutatás és a továbbiakban a népi műemlékvédelem egyedüli biztos alapját.

Az általános néprajzi szemlélet, a néprajzi jelenségek vizsgálata során, a népi építészetet is elsősorban mint a hagyományos népi műveltségállomány egyik szerves és jelentős tartozékát vizsgálja. A hagyományos népi műveltségállomány keretében viszont a népi építészet elválaszthatatlan és szoros kapcsolatban áll magával a népi életformával s annak minden kísérő — és határ — jelenségével. Tehát nem egyes, kiragadott építmények ötletszerű, társtalan egyedi vizsgálatát jelenti a néprajzi szemlélet. Ellenkezőleg. A településtörténeti, a régészeti, az emberföldrajzi, a társadalmi, a népcsoport, a gazdálkodási és a díszítőművészeti szempontból egyaránt átgondolt és egymáshoz is szervesen kapcsolódó, átfogó tanulmányozás az alapvető célkitűzés. Más kérdés azonban, hogy mindezek a szempontok hogyan, milyen mértékben és milyen eredménnyel jelentkeznek az eddigi kutatásokban és tanulmányokban. (Mindezeknek a részletes felsorolása, a fenti szempontok szerinti kritikai ismertetése — jelen esetben — természetesen nem lehet a feladatom.)

A néprajzi szakirodalom, az egyes általános jellegű áttekintések, vagy az egyes részletjelenségek vizsgálatánál természetesen — többé-kevésbé — élt is ezekkel a kívánalmakkal. A lakóház, a nagyobb gazdasági épületek mellett a kisebb, alárendeltebb gazdasági melléképületek — a kezdetleges pásztor-építményig, enyhelyig — mind helyet találtak a vizsgálódás körében. Tehát minden olyan építmény, amely az építkezés alapelvein készült és készül. Sok

olyan — építészeti szemléletünknek primitívnek, túlhaladottnak, elvetendőnek tűnő — építményt, mint pl. az állatok egybetartására szolgáló vesszőfonásos, nádfalas szárnyék, karám (idesorolva a szükséges nyersanyag megszerzését, termelését és megmunkálását is), vagy ezeknek csupán egyes technikai részleteit a néprajzi szemlélet — többek között és joggal — elsőrendű fontosságúnak tartja. Ezzel szemben a népi építészet építészettörténeti vagy népművészeti szempontú vizsgálata ezeket az alapvetően fontos néprajzi kérdéseket és jelenségeket észre sem veszi, vagy tudatosan elhanyagolja, s elsősorban a művészi megjelenési formát, a felhasználható építészeti elemeket, a történeti stílusok népi változatait vizsgálja.

Az ősi formák, az alaki és a formatörténeti változások a népi szellem hagyományos megnyilatkozásai. Ezeknek a vizsgálata viszont történeti jellegű és igényű. A néprajz a jelenben is a múltat keresi, s a lehető legrégebb időig, s a lehető legszélesebb etnikai térre igyekszik tekintetét kiterjeszteni, a jelen élet szerves és folyamatos vizsgálata mellett. Ez viszont azt jelenti, hogy mindazok a jelenségek, adottságok, amelyeket sok esetben egy földbemélyített verem, putri, nádkötés, nádfalazat, fakémény, sövénykerítés, kerítéshágcső, gúzsolás, fakötés, zsuppkötés stb. jelent, néprajzilag valóban értékes és sok esetben pótolhatatlan adalék, adat, de építészeti, építészettörténeti szempontból esetleg jelentéktelen és mellőzendőnek is vélhető. A kiskunsági nádkévé, szövött-, palánkossal enyhely, a félig fedett, csorbafedelű cserény és a teljes cserény, elsősorban mint az ősi magyar állattartás szerves tartozéka is már a múlté. Ezeknek az ismerete nélkül azonban — Herman Ottó egykor nagy vitát kiváltó elmélete ellenére is — a magyar népi építészetet nem érthetjük meg. Nagy kára és nagy vesztesége a népi építészettudatnak, hogy a népi műemlékvédelem keretében már korábban nem nyílt alkalom és lehetőség a magyar népi állattartás építményei sorában — többek között egy-egy jellegzetes cserény megmentésére. Ez azonban a Skansen, a szabadtéri néprajzi múzeum feladatát jelenti, illetve jelenthetné, ha erre még lehetőség nyílna. (3. kép.) A továbbiakban, alföldi parasztházaink XVI.—XVIII. századi alaprajzi elrendezéseit és felépítését jól megőrző és magyarázó alföldi szőlőbéli hajlékok is rendkívül fontosak néprajzi szempontból. Elsősorban a nyílttüzelős berendezésükkel, amelyek szakasztott másai az alföldi elpusztult törökhódoltság-korabeli falvak feltárt lakóházai tüzelőberendezéseinek. Az alföldi elpusztult középkori lakóházak vizsgálatánál mindezek már csak építészettörténeti szempontból is értékesek. Mindamellet ezek, az általában egysejtű — ritkán kétsejtű — kisméretű, kezdetleges tüzelőberendezéssel ellátott szőlőbéli hajlékok, vajmi nehezen helyezhetők akár a polgári jellegű műemlékeinkkel is egy sorba. Néprajzi jelentőségük viszont a hazai, az alföldi középkori és újkori lakóházak vizsgálata szempontjából is vitathatatlanul értékesek.

Felsorolásunkban megemlítjük még, hogy a műemléki szempontból kevésbé jelentős vagy teljesen jelentéktelen falusi templom is lehet számottevő

értékű néprajzi szempontból, ha annak hatása a népi építészetben kimutatható, illetőleg, ha azokon a kölcsönös hatást megfigyelve, a népi építészet valamilyen helyi jellegű vagy általánosan is ismert jellegzetessége állapítható meg. A balaton-környéki íves tornácú, oszlopos tornácú lakóházak formaelemeit a helyi falusi templomokon ismerhetjük fel. Egyik legszebb példa erre az akali templom kórusa, amelynek szakasztott mása a szomszédos parasztházak tornácain él tovább. (5., 6. kép.)

Úgy vélem, ez a néhány kiragadott példa is bizonyítja, hogy sok olyan néprajzi jelenség, építmény, vagy annak csupán egyes *részlete* igényelheti a tudományos megismerését, vizsgálatát, amely más szempontból nem, vagy csupán laza kapcsolatuk miatt sorolható a népi műemlék fogalmi körébe. Más kérdés azonban, hogy az ilyen jellegűek a tudományos dokumentációs munkák keretébe, vagy a fenntartandó műemlékeink sorába tartoznak-e, még abban az esetben is, ha néprajzi szempontból teljes értékűeknek ismerjük fel ezeket.

Mindezek alapján, a népi műemlék meghatározásánál, a néprajzi szemlélet — ha csak nagy általánosságban is — a következő alapelvek szerint fogalmazható meg.

A táji (településtörténeti, emberföldrajzi), népcsoporti (etnikai), a társadalmi, a gazdálkodási (az életforma), az építőanyag, az építőkézség (a technika), a művészeti (a népi díszítőművészeti és a történeti stílusok népi változatai) adottságok együttes vagy különálló jelentősége, szerepe és értéke állapíthatja meg a népi építmények néprajzi szemléletű műemléki jellegét.

Ezek alapján úgy vélem, hogy a néprajzi építmények sokfélesége, változatosága, rendeltetése, használata stb. szerint minden esetben kívánatos a népi műemléki szempontból figyelembe vehető építményt megvizsgálni.

A népi építészet építészeti — építészettörténeti — szempontú vizsgálata általában és elsősorban a jelen állapot felmérését, megismerését szolgálja. Elsősorban a puszta tényállás érdekli, az érzékelhető, megfogható anyag és szerkezet, a szépnek ható, vagy annak vélt formák együtteséből adódó épület. Sajnos, sok esetben inkább *a felületi vizsgálat*, inkább csak *a homlokzati élmények* lerögzítése, semmint az épület egységének a szemlélete az elsődleges cél. Legtöbbször egyetlen részletét figyelik meg a parasztháznak, a *tornácot*, amely tervező építészeink gyakorlati szemlélete szerint szinte *az egyedüli figyelemre méltó, használható építészeti elem*. Az építőművészeti értékelés mellett, s annak elvitathatatlan jelentőségét is figyelembe véve, természetesen a népi építészet alapvető kérdéseit, a »mű« létrejöttének legfőbb indítóokát, magát az életformát (a gazdasági életet), a paraszti ház mindennapi életét nem vették, de nem is vehették figyelembe, hiszen az ilyen szellemű kutatásoknál elsősorban a néprajzi beállítottság hiányzik. Az építészettörténeti — és az általános művészet-történeti — kutatás mind ez ideig, az érdeklődés enyhe fölnyélével, semmint a megértés tárgyilagosságával fordult a népi építészet felé. A »nagy stílusok« népivé válása a művészettörténet számára a legelső lépcsőfokot jelentette és

jelenti még ma is, de ugyanekkor a nép széles rétegéhez, a polgársághoz, a parasztsághoz eljutott stílusváltozatok elterjedését, útjaik változatosságát, eredetiségét, jelentőségét, »népivé válását«, a legalsó lépcsőfokot, nem tették vizsgálat tárgyává. Rendkívül jellemző ennek a felismerése, Fülep Lajos megállapítása, amely szerint mindez »... a művészettörténelemnek nem eléggé grand art, túlságosan ethnografia, az ethnografiának túlságosan felülről átvett művészet, nem eléggé népi.« (Fülep Lajos: A magyar művészettörténelem fõadata. MTA II. Osztályközlemények. II. köt. 1. sz. 1951. 20. l.)

A fentiekben vázolt építészeti — építészettörténeti — szemlélet természet-szerűleg a népi építészet értékelésénél — a népi műemlék megállapításánál is — hasonló szempontokat igényelt és követ. Az építészettörténész vagy a gyakorló, a tervező építész számára az egykori kiskunsági cserény, az alföldi szőlőbeli hajlék, egy szabadon álló magasra falazott sárfalú gabonás pl. alig jelentős. Nem is szólva azokról a gazdasági melléképületekrõl, amelyek ismerete és tanulmányozása néprajzi szempontból számottevõ jelentőségû, de az építészettörténész számára jelentéktelen tárgyi adalék.

A fentiekre tekintettel — röviden összefoglalva — *a néprajzi (történeti és társadalomtudományi) jellegû kutatás és tudományos munka, a népi építmények műemléki jellegû megállapítása éles ellentétben áll az építészeti szemléletû és elsõsorban a gyakorlati élet követelményeit szem elõtt tartó mûszaki kutató munkával, tervezõ építészeti munkálatokkal, valamint a népi építmények műemléki jellegének megállapítása kérdéseivel.*

Ez a módszertani kettõsség — ez a veszélyes ellentmondás — azonban önmagától megszûnik, ha egyforma mély meggyõzõdéssel, tárgyilagos és minden (a kérdéscsoporthoz tartozó) jelenségre kiterjedõ (néprajzi és építészeti) szak-tudással vizsgáljuk a magyar népi műemlékek kérdését.

A népi műemlék fogalmának a meghatározásánál, amint erre az elõzõkben már rámutattunk, elsõsorban a népi építészet fogalomkörének a tisztázására (a népi építészet körébe tartozó építmények megállapítására, felsorolására) volt szükség. A továbbiakban, ha csak röviden is, az e tárgykörrel kapcsolatos néprajzi és építészeti — építészettörténeti alapszempontok vizsgálatára is ki kellett térni. Mindezeknek az alapján, figyelemmel az 1939. évi 13. sz. tvr. foglalt célkitûzésekre, irányelvekre és feladatokra, a következõkben megkíséreljük megállapítani, hogy mi a népi műemlék.

A népi műemléken a népi építészet történeti vagy mûvészeti szempontból kiemelkedõ jelentőségû építményeit (épületeit, épületrészeit) értjük.

A népi műemlék keretébe tartoznak tehát a következõ néprajzi jellegû építmények.

1. Régészeti jelentőségû néprajzi jellegû építmény

A régészeti ásatás során feltárt néprajzi jellegû építmény. Pl. középkori település parasztháza, kemencéje.

2. Történeti jelentőségű néprajzi jellegű építmény

a) Minden olyan népi építmény, amely bizonyos kor — pl. 1848 előtt épült, történeti néprajzi értékű. Ilyen pl. többek között az 1644-ben épült keszthelyvidéki, gyenesdiási szőlőpince, amely egyúttal a régi balatonvidéki boronafalas építkezés egyik jeles emléke.

b) Történeti, sőt irodalomtörténeti vonatkozású népi építmény. A szép számmal ismert emlékek közül csupán Petőfi Sándor kiskőrösi szülőházára hívom fel a figyelmet.

3. Néprajzi jelentőségű népi építmény

a) Minden olyan népi építmény, amely bizonyos alaptípusra kiemelkedően jellemző. Pl. Az alföldi — középmagyar — háztípus, a nyugati magyar — közép-dunántúli — háztípus, a déli magyar — alsódunántúli — háztípus, az északi magyar — a palóc — háztípus alaprajzilag és szerkezetében érintetlen, változatlan vagy helyreállítható jellemző példánya. (2. ábra.)

b) Minden olyan lakóház, gazdasági épület, amely az alaptípus, az építőanyag, az építőszerkezet, a formai megoldás egyidejű, vagy különálló értéke szerint az egyes tájszerinti jelleget hűen és jellemzően mutatja és kiemelkedő jelentőségűen őrizte meg. Ilyenek többek között: az alföldi szabadkéményes, nyílttűzhelyes lakóház; a balatonvidéki füstöskonyhás, tornácos lakóház; a göcseji fagerendás zsufffedeles emeletes kamra, a kástu; a nagykunsgai tüzelőszőlő; a göcseji faragott faoszlopos és faragott, festett oromzatos zsuppos lakóház (4. kép.); az egykori szilajállattartás pásztorépményei, a nomád jellegű pásztorélet építészeti hagyatékai: az enyhely, a szárnyék, a karám, a hodály, a putri, a kunyhó stb.

4. Építészeti jelentőségű néprajzi jellegű építmény

Minden olyan népi építmény, amely valamely történeti stílus népi változatát, a népivé válás folyamatát jelzi, felhasználja és kiemelkedő jellegzetességgel megőrizte. A magyar barokk, a klasszicista stílus népi változatai számottevő értéket jelentenek, hasonlóképpen a romantikus, az eklektikus parasztházainkhoz, amelyeknek stílustörténeti szerepük különösen jelentős.

A régészeti, történeti, néprajzi és építészeti jelentőségű és vonatkozású népi műemlékek természetesen sok esetben az egyes rokon tudományterületek szerinti határterületen is állanak. Ebben az esetben az érintett és az érdekelt tudományterületek állásfoglalása, véleménye is nyilván mérvadó.

A népi műemlék kiválasztásánál követendő alapszempontok, irányelvek az előzőek alapján a következőkben foglalhatók össze.

Minden olyan építmény, amely egyrészt a táji adottságokkal együttesen, a hagyományos *népi településsel* szervesen és elválaszthatatlanul kapcsolatban áll; amely valamely *tájképi jelenség* kiegészítő tartozéka; amely eredeténél és rendeltetésénél fogva a *népi életforma* hiánytalan és jellemző *kifejezője*, alkotó része; amely a táji *építőanyag* és a hagyományos *építőkézség* (szerkezet) jellemző és kiemelkedő típusa vagy példája; amely a *művészeti stílusok* és a népi díszítő-művészet kapcsolatát megőrizte, azt mutatja és magyarázza, műemléki védelemben részesül.

A népi műemlékvédelem keretében a továbbiakban bizonyára még nem egy esetben előfordulhat az is, hogy az egyik helyen az olyan építmény is műemlék vagy műemlékjellegű, amely esetleg (vagy amilyen) egy más tájban, más vidéken műemléki szempontból figyelembe sem jöhet, különböző okok következtében. Ilyen ok lehet, többek között az építmény mennyiségi jellege — az építmény vagy típus ritka volta —, vagy ellenkezőleg, az építmény gyakorisága — az építmény minőségi jellege — az egyik tájra, típusra jellemző sajátos-sága, a másik vidéken egyéni, tehát nem jellemző, eredetieskedő, egyéni volta. A népi műemlékvédelemmel kapcsolatosan természetesen, az általánosan elfogadott *műemlék, tehát fenntartandó*, valamint a *műemlékjellegű, tehát védendő* meghatározások, teljes egészében fennállanak és érvényesek.

A falukép (a település, a népi műemléki együttes, a falurész). A népi műemléki együttes sorába tartoznak a hagyományos népi életforma szerint alakult települések. Pl. Az alföldi kertes városok, falvak jellegzetes típusai. Ilyen Átány község települése. (Heves m.) A kertes, kétbeltelkes település 1938-ban még teljesen eredeti, szinte érintetlen állapotban állt fenn. (7. kép.)

A hagyományos népi életforma, a hagyományos népi gazdálkodás szempontjából is védett, történeti szintű falukép, vagy annak egyik lényeges és jellemző és gyakorlatilag is biztosítható része (az ún. tized), telektömb, olaskert rész stb. mint települési együttes védendő. (8. kép.)

A felhozott példa esetében műemlékeknek, illetve műemlékjellegűnek kell tekintenünk az önmagukban esetleg kevésbé jelentős vagy jelentéktelen építményeket is, vagy azok egy részét, ha azok a falukép egységes vagy jellegzetes településében az utca és a tér alakulásában szervesen és elválaszthatatlanul jelennek meg.

Az egyszerű *falusi házakból álló utcakép* a magyar településtörténet, s a népi műemlékvédelem szempontjából is egyaránt lehet jelentős. A falvak egész történeti múltját, az egyes faluképek, utcaképek, házsorok, ezek a jelentős népi műemléki együttesek, élményszerűen is megőrizték. A gazdag és változatos házsorok, a barokk, a klasszicista, eklektikus homlokzatok, valamint az önmagukban alig jelentős, sőt jellegtelen lakóházak ütemes és egységes rendje ugyan-csak jelentős népi műemléki együttest jelenthet és jelent is. (9., 10. kép.)

A telek, a telekforma, a hagyományos népi életforma egyik legjellegzetesebb alapja és színtere, amely egyben országrészek, települési tájegységek,

etnikai csoportok és vidékek szerint változó. Az alföldi kertes település kétbelső elrendezése, a mezőkövesdi csoportos udvar, az egykori ólaskertek lakótelekké alakult példái, a hegyvidéki soros, csűrös település telekformái, a *palóc hadas, nemzetségi* — egymás mögötti beépítésű — szalagtelkei stb. néprajzi jellegű műemléki jelentősége elvitathatatlan. Az egy-egy telken álló épületek: lakóház, istálló, pajta, csűr, gabonás, hidas, góré, ól stb. együttese, településtörténeti és a népi gazdálkodás szempontjából egyaránt jelentős.

A lakóházaknak, a település, a gazdálkodás; az alapelrendezés (az alap-típus), az építőanyag, építőkézség (a technika), a formai megoldás, az építészeti stílus szerinti, tehát néprajzi és építészeti szempontból egyaránt jelentős és értékes építmények műemléki jellege és értékelése nem szorul különösebb bizonyításra.

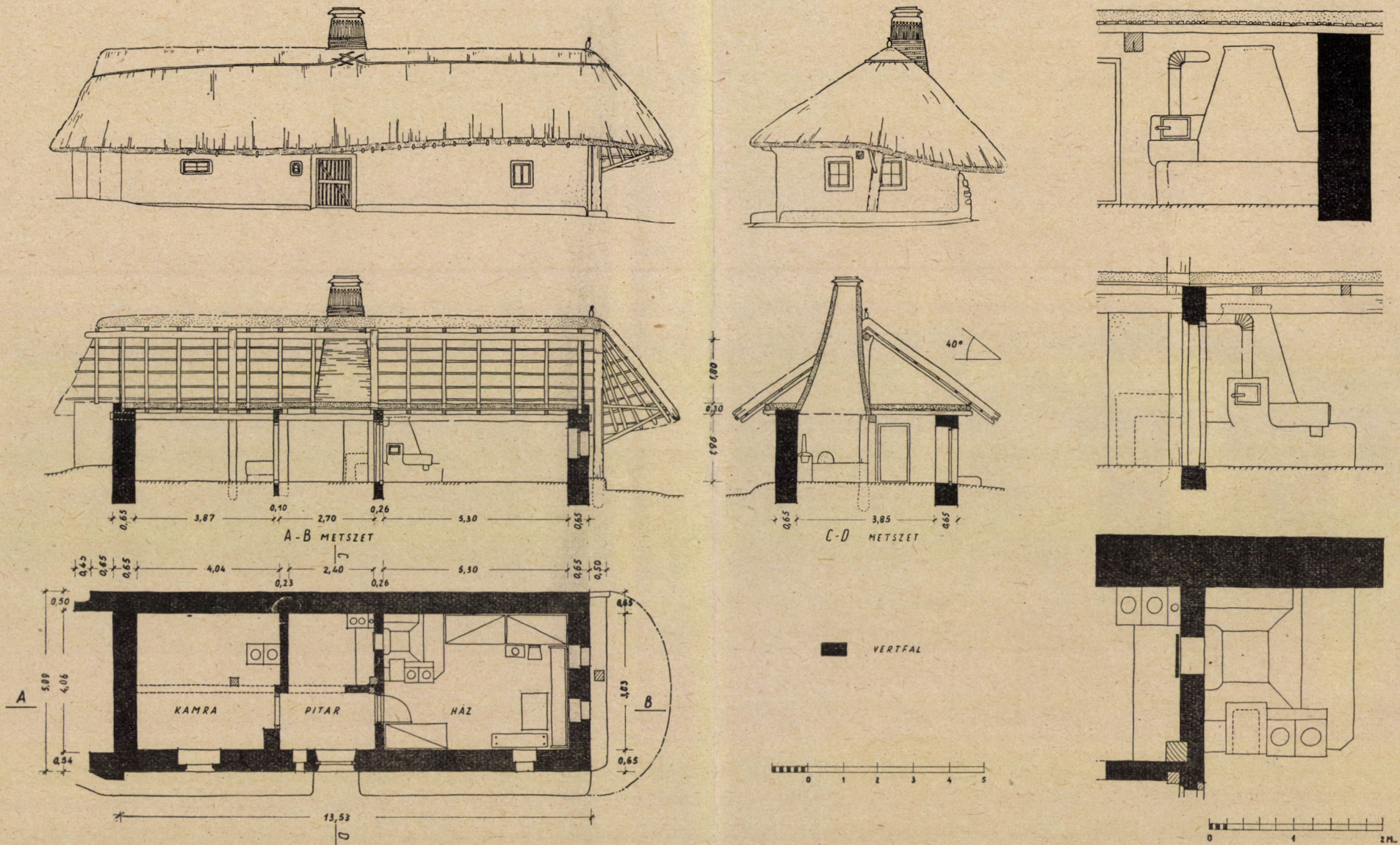
Az egyes *épületrészletekkel* kapcsolatosan figyelemmel kell lennünk arra is, hogy a néprajzi jellegű és építészeti jelentőségű építmények esetleg csupán egyes részleteikben értékesek és tanulságosak műemléki szempontból. (11. kép.)

Az egyes tájra, etnikai csoportra és vidékre jellemző hagyományos építőanyag és építőszerkezet, formai megoldás önmagában is lehet műemléki érték. Sok esetben egy-egy kezdetlegesnek tűnő falazat, falazatrész, annak anyaga és szerkezeti megoldása néha jelentősebb is lehet mint a szomszédos, nagyobb méretű, díszes kivitelű, de sem típusában, sem egyedileg nem értékes építmény.

A történeti stílusok körébe tartozó épületek, vagy azoknak csupán egyes részletei, hasonlóképpen már önmagukban is lehetnek jelentősek. Sok esetben talán nem is szükséges, vagy esetleg indokolatlan lenne ezzel kapcsolatban a műemlék fogalmát és a műemléki védelmet az egész épületre vagy épületcsoportra kiterjeszteni. (12. kép.)

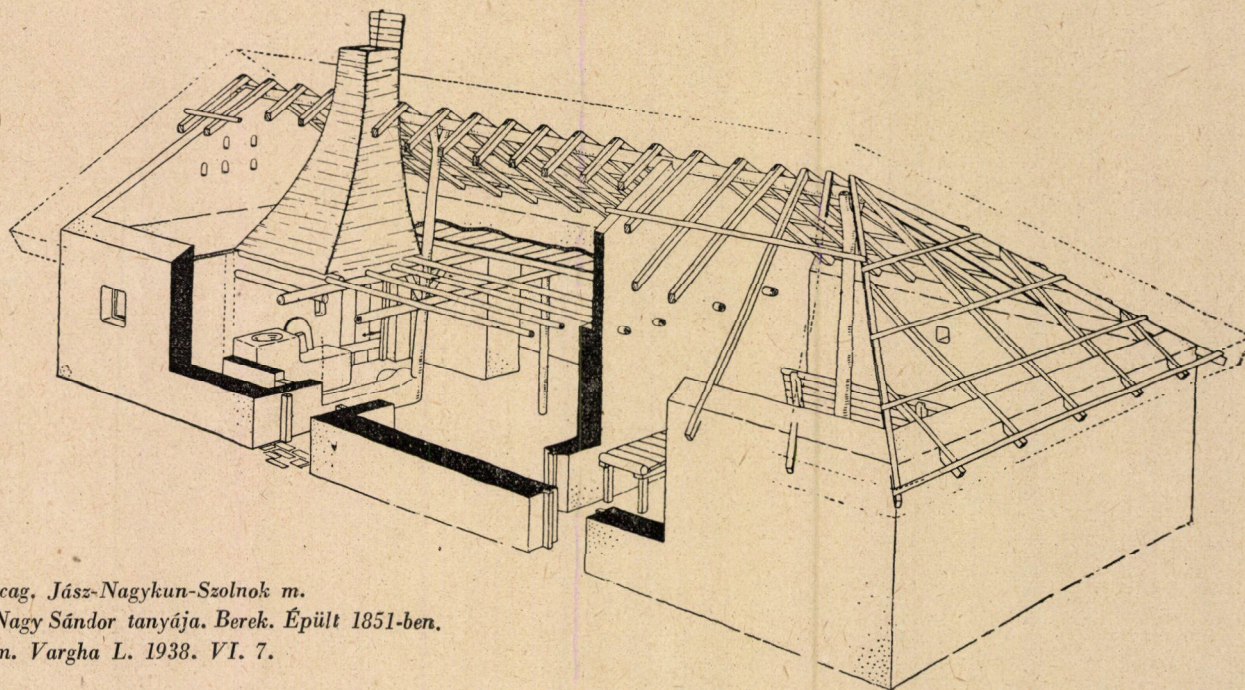
A magyar népi műemlék kérdésanyagát röviden áttekintve, az ehhez fűződő kérdéseket szinte csak futólag érintve, mintegy csak megemlítve, már az első pillanatra megfigyelhetjük a kérdéscsoport sajátos — néprajzi és építészeti — kettőségét, amelyet azonban, véleményem szerint, megfelelő tárgyilagos és megértő együttműködéssel, a tárgy iránti szeretettel már alapjaiban is kiküszöbölhetünk. Mindez azonban nemcsak a magatartás kérdése. A magyar népi műemlék rendszeres és módszeres kutatása, tudományos feldolgozása, hivatalos és társadalmi védelme, nagyközönségünk, dolgozó népünk megértő szeretete, s nem utolsó sorban építészeink sokoldalú érdeklődése, mind alapfeltétele a népi műemlék megismerésének és védelmének; azoknak az építészeti alkotásoknak, amelyek nagy része ismeretlen kis mesterek, névtelen paraszti alkotók munkásságát őriztek meg, a tárgyilagosság fölényes biztosságát sok esetben, a művészi alkotás vágyát és teljességét; de amelyek minden esetben életformánk egyik legjellemzőbb tanubizonyosságai, a magyar múlt beszédes emlékei.

TARD BORSOD M. I. TIZED 14. HSZ. KOMÁROMI MIKLÓS HÁZA, ÉPÜLT A XIX. SZ. KÖZEPÉN FELM. VARGHA L. 1938. IV. 27.

2. ábra. Tard. Borsod-Abaúj-Zemplén m. Lakóház. Ágásfás, bugyborékos tetővel. Ép. XIX. sz. közepe. Vargha László felmérése

Szabdkéményes tüzelős ól

*Karcag, Jász-Nagykun-Szolnok m.
P. Nagy Sándor tanyája, Berek. Épült 1851-ben.
Felm. Vargha L. 1938. VI. 7.*

1. ábra. Karcag, Bereki dűlő, Szolnok m. Tanya. Egykori tüzelős ól. Ép. 1851. Vargha László felmérése

1. kép. Karcag. Szolnok m. Putriház. Ép. XIX. sz. eleje.

2. kép Kiskunhalas. Bács-Kiskun m. Szélmalom. Ép. XIX. sz. eleje. Viski Károly felv.

3. kép. Peszéradács. Bács-Kiskun m. Cserény. Ép. XIX. sz. második fele.

4. kép. Felsőrönök. Vas m. Lakóház. Ép. XIX. sz. eleje. Csaba József felvétele.

5. kép. Akali. Veszprém m. Lakóház. Ép. 1840. (1943. felv.)

6. kép. Akali. Veszprém m. Lakóház. Ép. 1840. (1952. felv.)

7. kép. *Átány*. Heves m. Lakóház. Ép. XIX. sz. eleje.

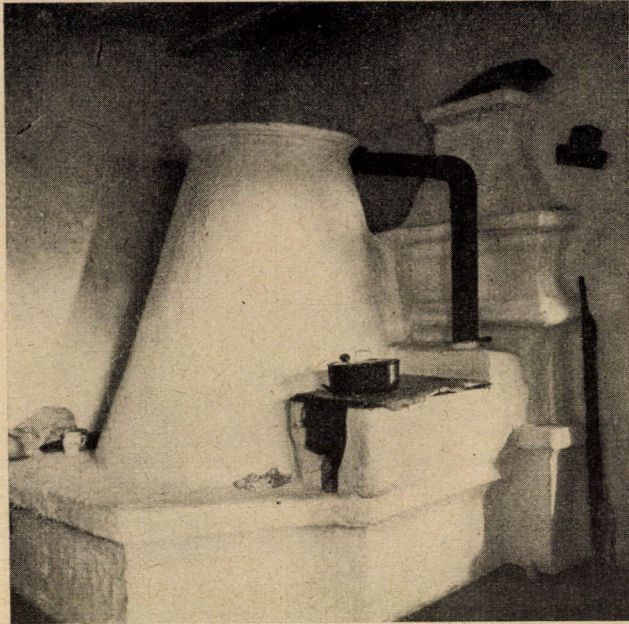
8. kép. *Átány*. Heves m. Tüzelős ól. Ép. XIX sz. eleje.

9. kép. Hollókő. Nógrád m. Útcakép. Ép. 1909.

10. kép. Naggyimót. Veszprém m. Útcakép. Ép. XIX. sz. vége.

11. kép. Biharnagybajom. Hajdú-Bihar m. Kandallós kemence. Ép. XVIII. sz. vége.

12. kép. Perkupa. Borsod-Abaúj-Zemplén m. Lakóház. Ép. XIX. sz. eleje.

TANULMÁNYÚTON A SZOVJETUNIÓBAN

PACH ZSIGMOND PÁL

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Főbizottságában 1955. január 28-án elhangzott beszámoló első része. — A beszámoló második és harmadik részét ld. a Századok c. folyóirat 1955. évi 2. számában.

Meg kell vallanom : nem könnyű dolog kéthónapos szovjetunióbeli tanulmányutamról egy rövid beszámoló keretében számot adni. A szovjet történettudomány olyan kiterjedett, differenciált és magas színvonalú, a szovjet kollégák olyan messzemenő előzékenységgel és segítőkészséggel támogattak tanulmányutamon, hogy ez a Moszkvában töltött két hónap rendkívül gazdag volt tapasztalatokban és tanulságokban. Nem egy beszámolóban, hanem beszámolók egész sorában lehet és kell minderről beszélni.

Tanulmányutam eredményességét kétségkívül előmozdította az a körülmény is, hogy a Munkásmozgalmi Intézet delegációja a múlt év nyarán már felvette a személyes kapcsolatot egy sor szovjet történettudományi intézménnyel s így nekem már nem általános tájékozódást kellett célomul kitűznöm, hanem erőm és időm túlnyomó részét egy intézmény munkájának beható tanulmányozására fordíthattam : a szovjet történettudomány központi intézményének, a *Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének* tanulmányozására. A két hónap alatt úgyszólván nap mint nap benn voltam az Intézetben : mintegy 45, egyenként több órás beszélgetést, konzultációt folytattam egyrészt az Intézet igazgatóságának tagjaival és 12 osztályának vezetőjével, másrészt a magyarvonatkozású témákon dolgozó történészekkel és aspiránsokkal, végül azokkal a munkatársakkal, akik hozzám hasonló tárgykörrel : a kapitalista viszonyok keletkezésének és kifejlődésének kérdésével foglalkoznak ; résztvettem osztályértekezleteken, bizottsági megbeszéléseken, tudományos tanácsi üléseken, disszertációmegvédésen ; két, számos hozzászólással követett előadást tartottam az Intézet Tudományos Tanácsának ülésén — egyet az eredeti tőkefelhalmozás magyarországi sajátosságairól, egyet a magyar történettudomány helyzetéről — stb.; egyszóval: az Intézet igazgatója, *Arkagyij Lavrovics Sziporov* professzor és munkatársai lehetővé tették, hogy egyfelől igen sok tanulságot merítsek egyéni tudományos munkámhoz ; másfelől ne csupán felületes benyomásokat nyújtó fogadásokon, hanem magában a munkában ismerjem meg ennek a jól szervezett és céltudatosan irányított, impozáns mé-

retű, kb. 300 tudományos munkatársat foglalkoztató, de mindenekelőtt tevékenysége tudományos-politikai színvonalával példamutató kutatóintézetnek az életét. A Történettudományi Intézet munkájának tanulmányozásához szervesen kapcsolódott az Intézet legfontosabb folyóirata, a szovjet történettudomány központi sajtóorgánuma, a *Voproszi Isztorii szerkesztőségének* meglátogatása, s a magyar történettudománynak a Történészkongresszus óta megtett fejlődéséről szóló kisebb beszámoló után a szerkesztőség tagjaival, mindenekelőtt *Anna Mihajlovna Pankratova* akadémikus főszerkesztővel folytatott hosszú és igen tanulságos beszélgetés.

A fentiekén kívül, a rendelkezésemre álló idő erős kihasználásával, lehetővé vált egyéb intézmények megismerése is, persze jóval futólagosabban. Így megbeszélést folytattam az Akadémia Történeti Osztályának titkárhelyettesével, *Patyomkin* akadémiai levelező taggal az Akadémia és az Intézet kapcsolatáról, s résztvettem a Történeti Osztály rendes és ünnepi ülésein; meglátogattam az *Akadémia Szlavisztikai Intézetét*, beszéltem *Tretjakov* professzorral, az Intézet igazgatójával és több munkatársával; megtekintettem a *Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetemet* s bepillantást nyertem egyfelől a Történettudományi Karnak, másfelől a Közgazdaságtudományi Kar gazdaságtörténeti tanszékének munkájába; jártam a *Lenin-könyvtárban*, valamint az *Akadémia Társadalomtudományi Alapkönyvtárában*, s e könyvtárak igazgatóival megállapodásokra jutottam a könyv-, folyóirat-, mikrofilm-csere és kölcsönzés kiépítéséről, ill. kiszélesítéséről; megbeszélést folytattam az *Idegennyelvű Kiadó* Igazgatóságával magyar történeti kiadványok oroszra fordítását illetően, továbbá a *Levéltári Központ* helyettes vezetőjével a levéltárügy szervezetéről és a levéltárosképzésről; több ízben beszélgettem a Moszkvában tanuló magyar történészaspíránssokkal és történészhallgatókkal s beszámolót tartottam diákszállójukban a magyar történettudomány fejlődéséről és feladatairól; végül bizonyos időt fordítottam 1867 körüli orosz sajtóanyag átnézésére, valamint levéltári kutatásra: a *Külgügyminisztérium levéltárában* eléggé érdekes anyagokat találtam, részben az 1849-i cári intervencióval kapcsolatban, főleg pedig a kiegyezéskörüli évekből s az 1870-es évek második felének keleti válságára vonatkozóan.

Tanulmányutam programjának ez a fölöttébb vázlatos felsorolása is igazolhatja azt, amivel kezdtem: nem könnyű dolog a moszkvai két hónap tanulságairól röviden számot adni; nem egy beszámolóra, hanem beszámolók egész sorára van szükség. Ezért választom azt a megoldást, hogy a jelen beszámolóban — amelyet a Történettudományi Intézetben is megtartottam — csak fővonásokban vázolom fel általános tapasztalataimat, s az Intézet egyes osztályain, ill. csoportjaiban külön beszámolók sorában adok számot az egyes részterületeket érintő tanulságokról.*

* Az általános beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkatársai és a többi történettudományi intézmények képviselői előtt 1955. január 17-én hangzott el; a részletes beszámolók — ugyancsak külső meghívottak részvételével —

A szovjet történettudomány a Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta eltelt 37 esztendőben nagy fejlődést tett meg, hatalmas eredményeket ért el; mindenekelőtt megmutatta, hogyan kell konkrétan alkalmazni a történelmi materializmus módszerét egy adott ország történetére. E nagy fejlődésen belül is kiemelkedő helyet foglalnak el a legutóbbi évek, amelyek a szovjet történettudomány rendkívüli megélénkülését és felpeszsdülését hozták. Ismeretes a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága és a szovjet kormány által a legutóbbi években hozott határozatok jelentősége a történettudomány szempontjából is, ismeretes a Szovjetunió Kommunista Pártja 50 éves fennállása alkalmából közrebocsátott tézisek jelentősége a marxista-leninista történelmi elmélet fontos kérdéseinek megvilágítása szempontjából, — mégsem lesz talán felesleges éppen ezekből az útmutatásokból kiindulni; utalni arra, hogyan érvényesülnek ezek a szovjet történészek munkájában, s milyen tanulságokat vonhatunk le belőlük a saját munkánkhoz.

A nép a történelem alkotója — a marxizmus-leninizmusnak ez az alaptétele áll a szovjet történészek munkájának középpontjában s igen következetesen ragaszkodnak ehhez az alaptételhez. Persze lenyesegetik és visszautasítják az e tétel dogmatikus túlhajtásából származó helytelen és téves nézeteket, amelyek a személyiség történelmi szerepének lebecsülésére irányulnak — erről már a Szovjetunióból hazatérve a Munkásmozgalmi Intézet delegációja is beszámolt s azóta is számos jelét tapasztalhattuk —, ugyanakkor azonban még jobban aláhúzzák e tétel alapvető voltát. Mit jelent ez? Azt jelenti, hogy a szovjet történettudomány fejlődésének legújabb szakaszán — még sokkal inkább, mint azelőtt — *a nép, a munkásosztály, a Párt* története áll a kutatás előterében; azt jelenti, hogy a szovjet történészek minden történelmi korszakban elsősorban a *dolgozó tömegek* történetét vizsgálják, a nép harcait és alkotó tevékenységét; azt jelenti, hogy különös gondot fordítanak a *legújabb kor* tanulmányozására: a munkásosztály és a munkásmozgalom történetére, a munkás-paraszt szövetség kérdésére, a kommunista és munkáspártok harcainak, a szocializmus építésének tanulmányozására. Meggyőzően bizonyítják ezt a moszkvai Intézet egészének s egyes osztályainak tematikai tervei, valamint a közelmúltban megvalósított olyan szervezeti rendszabályok, amelyek következtében külön osztályok foglalkoznak az Intézetben az európai országok legújabbkori történetével, az amerikai országok új- és legújabbkori történetével és 3 osztály keretében folyik a Szovjetunió népei történetének tanulmányozása a Nagy Októberi Szocialista Forradalom utáni időszakban.

A marxizmus-leninizmusnak ezt az alaptételét: a nép a történelem alkotója — mi is sokszor mondtuk el és írtuk le az elmúlt két év folyamán; de

a Történettudományi Intézet magyar osztálya újkori csoportjában 1955. január 21-én, a Szovjetunió és népi demokráciák osztályán január 28-án, egyetemes történelmi osztályán január 31-én, magyar osztálya legújabbkori csoportjában február 4-én, középkori csoportjában február 7-én kerültek előadásra. Utóbbiak anyagát a jelen szöveg, természetesen, nem tartalmazza.

távolról sem mondhatjuk, hogy valóban következetesen levontuk volna ennek tervezési és szervezeti következtetéseit intézeti munkánkban. Igen keveset foglalkoztunk pl. a munkásosztály és a munkásmozgalom történetével, ismételt ösztönzés ellenére is eléggé elkésve szántuk rá magunkat a magyar népi demokrácia fejlődésének tanulmányozására, habozva és csonkán hajtottuk végre az ennek előfeltételeit biztosító intézkedéseket, stb. Kétségtelen, hogy 1955. évi tervünk folyamatban levő átdolgozása során, s különösen a második ötéves terv témáinak kiválasztásában sokkal céltudatosabban és határozottabban kell követnünk a marxizmus-leninizmusnak ezt az alapvető tanítását, — ami egyben lehetővé teszi, hogy az eddiginél hathatósabban és közvetlenebbül szolgáljuk népünk és pártunk ügyét a magunk területén. Úgy gondolom pl., hogy Intézetünkben is meg kell indítanunk, ill. ki kell szélesítenünk a munkásosztály és a munkásmozgalom történetének kutatását, a parasztság történetének feltárását az utolsó 100 évben, felszabadulás utáni történelmünk tanulmányozását, mindebben együttműködve a Munkásmozgalmi Intézettel s az új Közgazdaságtudományi Intézettel.

A marxista-leninista történettudomány alapvető tételének alkalmazása természetesen nemcsak és nem elsősorban tematikai kérdés, hanem mindenekelőtt módszertani kérdés és egyértelmű a *marxista osztályelemzés* követelményével, az osztályok, az osztályok mozgása és harca marxista elemzésének követelményével, bármely történeti témáról, bármely történeti korszakról van is szó. Ez a legfőbb módszertani követelménye — mutatott rá Szidorov elvtárs, az Intézet igazgatója — az Intézet egész tevékenységében, s ezen belül a szovjetunió-történeti osztályok tevékenységében kiemelkedő helyet elfoglaló 2 nagyszabású összefoglaló munkálatnak: a Szovjetunió népei történetét tárgyaló 3 kötetes tankönyvsorozatnak és a Szovjetunió történetének vázlata (Ocserki Isztorii Sz Sz Sz R) c. 12 kötetes kézikönyvsorozatnak. Ami a tankönyveket illeti, a kapitalizmus előtti társadalmi formációkat magábanfoglaló, tehát 1861-ig terjedő, első kötet szerzői és első szerkesztői munkája már befejeződött; most máket formájában korlátozott példányszámban kiadják, hogy a történettudományi karok megvitassák; ennek megtörténtével a szerkesztőbizottság végrehajtja a második, végleges szerkesztést és elkészíti a nyomdakész kéziratot. A kapitalizmus korát tárgyaló, tehát 1917-ig terjedő, második kötet kéziratának nagy része ugyancsak kész, de az imperializmus korszakára vonatkozóan egyes fejezetek még hiányoznak. A szovjet korszakot tárgyaló, harmadik kötet első része — amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól a Nagy Honvédő Háborúig terjed — szintén elkészült; második része, amely a háború időszakával s az azt követő évekkel foglalkozik — előkészítés alatt van. Ezek a munkálatok — mint ismeretes — a Szovjetunió népei története egyetemi tankönyvének *második*, új kidolgozását jelentik s egyben annak a hiánynak a pótlását, hogy eddig a XX. századi történetre nem állt rendelkezésre egyetemi tankönyv. — A tankönyvek ez új, második kidolgozásával párhuzamosan évek óta folyik az

Intézetben a Szovjetunió történetét részletesen kifejtő sokkötetes kézikönyvsorozat előkészítése. Ebből megjelent már a IX—XIII. századot, a XIV—XV. századot, valamint a XVIII. század első negyedét tárgyaló 3 kötet, de a többi kötetek kézírata is részben elkészült, részben ez év folyamán készül. A Ocserki-sorozat hatalmas tényanyagot tartalmaz nemcsak az orosz nép, hanem a Szovjetunió többi népei gazdasági, politikai és kulturális történetére vonatkozóan s ennek alapján sokoldalúan és gazdagon mutatja be a nép harcait és alkotó munkáját, történelemformáló szerepét. De ez a fő célkitűzése, alapvető módszertani követelménye — hangsúlyozták a szovjet elvtársak — az 5 szovjetunió-történeti szektorban készülő monografikus munkának is, amelyeknek tematikája olyan sokrétű és szerteágazó, hogy ez alkalommal még vázlatos felsorolásukra sincsen lehetőség.

E helyett hadd vessük fel ezzel kapcsolatban azt a kérdést, hogyan ítélik meg a szovjet történészek a magyar történettudományt, a mi munkánkat *ebből* a szempontból, a marxizmus-leninizmus alapvető tanításainak konkrét alkalmazása szempontjából, a marxizmus módszertani követelményeinek szempontjából.

Mindenekelőtt hangsúlyoznom kell, hogy a szovjet történészek, akik közül jónéhányan nagy figyelemmel kísérik munkánkat, komolyan értékelik azt s *igen pozitívan* ítélik meg a népi demokráciák történetírásának viszonylatában. Semmi okunk sincs tehát afféle — enyhén szólva — pesszimista hangulatokra, amelyek az elmúlt év utolsó hónapjaiban itt-ott kifejezésre jutottak a magyar marxista történettudomány eredményeinek értékelését illetően is. Szovjet elvtársainknak ugyanakkor számos kritikai észrevételük is van munkánkról. Jónéhány ilyen megjegyzést közöltek is velem, s ezek egy része a közeljövőben nyomtatásban is megjelenik a Századok 1952—53 évfolyamairól szóló recenzió keretében, a Voproszi Isztorii soronkövetkező számában.

Megjegyzéseik zöme egy irányba mutat: az *osztályelemzés fogyatékoságait* fedi fel munkánkban. A magyar nép története, rövid áttekintés c. könyvben pl. hiányosnak tartják a középkori parasztmozgalmak előzményeinek és jellegének elemzését. A személyiség szerepének eltúlzására, az idealizálás bizonyos jeleire mutatnak rá mind egyes középkori királyainkkal, mind honvédő háborúink és nemzeti függetlenségi küzdelmeink vezetőivel: Hunyadival, Bocskaival, Bethlennel, Zrínyivel, Rákócziival kapcsolatban. E személyiségek helyes ábrázolásához — hangsúlyozzák — mélyebben kell elemezni az általuk képviselt osztályokat s fel kell tárni osztályérdekeiket, mint a honvédő, függetlenségi küzdelmekben való részvételük fő rúgóját. Jóval alaposabban kell kidolgozni ezekben a harcokban a népi tömegek, a parasztság döntő jelentőségét, akiknél az antifeudális és hazafias célok egybeestek, összefonódtak, szemben a nemesi uralkodóosztállyal, ahol az osztályérdekek — kevés kivételtől eltekintve — előbb-utóbb szembekerültek és fölébekerekedtek a nemzeti érdekeknek. — A szovjet elvtársak nagy méltánylással emlékeznek meg azokról az eredményekről, ame-

lyeket a magyar marxista történettudomány az 1848–49-i polgári forradalom és nemzeti szabadságharc tanulmányozásában elért; ugyanakkor bíráló észrevételeik ezzel kapcsolatban is az említett irányba esnek. Kossuth történeti tevékenységének széleskörű méltatása mellett — állapítja meg pl. a Századokról készült recenzió — a folyóirat nem szentel kellő figyelmet 1848–49-ben a forradalmi demokratikus táborra, a balszárnyra, amelynek vezetői (Petőfi, Táncsics és mások) kifejezői voltak a forradalom két főerejének, a városi szegénységnek és a parasztságnak. Egyes szerzők elégtelenül mutatnak rá a forradalom nemesi vezetőinek osztálykorlátozottságára, különösen a paraszt- és nemzetiségi kérdésben, és következetlenségükre a Habsburgokkal való kompromisszum képviselői elleni harcban. A recenzensek ezt a véleményüket számos konkrét példával támasztják alá, amelyek közül csak egy — igen jellemzőnek érzett — megállapítást említek fel. A Kossuth alföldi toborzótjáról szóló — egyébként igen becsesnek ítélt — cikkel kapcsolatban megjegyzik: »Nem lehet a tömegek forradalmi entuziazmusát főleg Kossuth tevékenységével magyarázni. A legszegényebb rétegek részéről a népfelkeléshez való tömeges csatlakozás főoka az a meggyőződésük volt, hogy az osztrák intervenció elleni harc a forradalom ügyének folytatása.« — Anélkül, hogy további részletekre térnék, csupán annyit kívánok megemlíteni, hogy szovjet elvtársaink bíráló megjegyzései hasonló jellegűek más korszakokra, más történeti kérdésekre vonatkozóan is. A magyar nép története, rövid áttekintés c. könyvvel kapcsolatban pl. annak a véleményüknek adtak kifejezést, hogy a magyar munkásmozgalom története gyakran egyes kiváló vezetők személyes tevékenysége történeteként van ábrázolva és nem nyer kellő megvilágítást a dolgozó nép, a munkásosztály, a párt története az ellenforradalmi rendszer évtizedeiben.

Nem lehet kétséges, hogy a szovjet történészeknek az előbbieken röviden vázolt véleménye rendkívül fontos számunkra, s különösen ma, amikor a nemzeti összefogás kérdése, a hazafias nevelés kérdése központi helyet foglal el egész politikai és kulturális életünkben s így történészfrentünk életében is. Rendkívül fontos a figyelmeztetés arra a marxista tanításra, hogy a *nemzeti összefogás*, amelynek ilyen vagy olyan mértékben történt megvalósulása nagy erőt kölcsönzött nemzetünknek története számos nehéz állomásán, *elválaszthatatlan az osztályharctól*, amely az osztályviszonyok megjelenésének időszakától a szocialista társadalom megvalósulásának időszakáig a legfőbb hajtóereje minden nép, a mi népünk történetének is. Igen fontos az a figyelmeztetés, hogy a nemzeti függetlenségi harcok történeti kutatása csak akkor áll szilárd, valóban tudományos talajon, csak akkor válik az igazi hazafiság forrásává és kerül el a burzsoá nacionalizmus veszélyeit, ha szervesen összekapcsolódik az osztályok mozgásának és harcának mélyreható tanulmányozásával. A szovjet történészek teljesen helyeslik azt a célkitűzésünket, hogy a »balosságot«, szűkkeblűséget leküzdve, bátrabban, szélesebben, lelkesebben nyúljunk haladó hazafias hagyományainkhoz, hogy nemzeti történelmünk és művelődésünk gazdagabban feltárt örökségé-

vel alapozzuk meg ifjúságunk hazafias nevelését — s ismeretes, hogy maguk is ezen az úton járnak. Ugyanakkor azonban méltán vallják, hogy a hazafias nevelés mindenekelőtt a *dolgozó nép* történetének megismertetésén nyugszik, hogy a haladó hagyományok kutatása mindenekelőtt a dolgozó osztályokhoz fűződő, ez osztályok harcaihoz, munkájához, életéhez kapcsolódó hagyományok feltárását követeli meg.

Ezt a problémakört egyetlen, azt hiszem eléggé jellemző példával zárhatom le, amely nem igen kíván kommentárt. Mi az utóbbi időben joggal hangoztatjuk pl. azt, hogy nemcsak Kossuth, hanem Széchenyi is haladó hagyományainkhoz tartozik. Szovjet elvtársaink ezzel teljesen egyetértenek; véleményüket a következőképpen lehetne összefoglalni: »Igen, nemcsak Kossuth, hanem Széchenyi is. — De ugyanakkor egy pillanatra se felejtsetek el: nemcsak Kossuth, hanem Petőfi, Táncsics is.« Nekünk, magyar marxista történészeknek ugyanakkor, amikor le kell küzdenünk nemzeti történetünk szűkkeblű, balos felfogásának veszélyeit, igen-igen éberem kell őrködnünk a *jobboldali veszéllyel szemben* és következetesen keresztül kell vinnünk azt a helyes eszmei-politikai irányvonalat, amely a marxizmus-leninizmus alapvető tanításán nyugszik; a nép a történelem alkotója. Úgy hiszem, különösen fontos kötelezettsége ez a mi fiatal marxista történettudományunknak, amely csupán egy évtizede léphetett nyíltan a porondra; amely még nem számolta fel teljesen a burzsoá történetírás nyomasztó örökségét; melynek gondosan meg kell óvnia magát a burzsoá ideológia még távolról sem kiírtott maradványainak felelevenedésétől.

A marxizmus-leninizmus alapvető tanításainak következetes alkalmazásából közvetlenül folyik a *gazdasági alap* kutatásának nagy jelentősége. Tanulmányutam során sok formában tapasztalhattam, hogy a szovjet történészek teljesen tudatában vannak e követelménynek. Saját munkáikkal kapcsolatos kritikai megjegyzéseik rávilágítottak pl. arra, hogy az elmúlt években voltak egyes esetei a felépítményjellegű jelenségek bizonyos túlbecsülésének; e hibák kiküszöbölését a gazdasági alap, az objektív gazdasági törvények működése mélyreható tanulmányozásával kívánják biztosítani. A szovjet történészek keményen bírálják azokat a munkákat, amelyekben az osztályharcok és politikai küzdelmek ábrázolása mintegy a »levegőben lóg«, nincsen a gazdasági-szociális viszonyok beható elemzésével megalapozva. A szovjet történettudományban igen fontos helyet foglalnak el a gazdasági alapra vonatkozó kutatások, viták, így azok, amelyek a feudalizmus gazdasági alaptörvényével foglalkoznak, vagy a kapitalista viszonyok keletkezésével és fejlődésével a feudalizmus méhében, — ez utóbbi egyik központi témája mind a feudális korszakkal, mind a kapitalista korszakkal foglalkozó szovjetuniótörténeti osztályoknak. Nagy érdeklődést váltott ki *Druzsinyin* akadémikus előadása az orosz burzsoá nemzet kialakulásáról, amely különös figyelmet szentelt az eredeti tőkefelhalmozás oroszországi menetének, valamint *Nyecskina* akadémiai levelező tag előadása a feudális formáció fejlődésének két fő szakaszáról. Jelentős munkák kerültek

kiadásra, vagy vannak készülőben a kapitalista viszonyok keletkezésének és fejlődésének tárgyköréből, hogy csupán *Sztrumilin* akadémikus, *Zaozerszkaja* és *Kafengauz* doktor, *Pavlenko* kandidátus már megjelent munkáit említsem az orosz ipar történetének egyes korszakait, ill. ágait illetően, *Patyomkin* akadémiai levelező tag és *Jacunszkij* doktor készülő műveit a franciaországi, ill. az oroszországi ipari forradalomra vonatkozóan, *Szidorov* doktor készülő művét Oroszország gazdaságáról az első világháború időszakában stb. Idekapcsolódik *Pankratova* akadémikus készülő nagy műve az oroszországi proletáriátus történetéről, is. A szovjet korszakkal foglalkozó osztályokban egyre szélesebb kutatómunka folyik a szocializmus gazdasági alapja kifejlődésének és megszilárdulásának tanulmányozására városban és falun. A Voproszi Isztorii, amelynek vezércikkek a történettudomány legfontosabb elvi kérdéseivel foglalkoznak, egyik legutóbbi számában vezércikket jelentetett meg a marxizmus-leninizmus gazdasági elmélete alapvető jelentőségéről a történettudomány szempontjából. Az Intézetben folyó ideológiai továbbképzés, az egyes szektorok mellett működő elméleti szemináriumok — amelyek tematikája egyébként szektorok szerint differenciálva van, hogy az ideológiai továbbképzés minél szorosabban kapcsolódjék az illető osztály konkrét tudományos munkájához — túlnyomórészt a politikai gazdaságtan kérdései tanulmányozásának van szentelve. S hadd említsem még csak azt, hogy az egyetemi történészhallgatók tantervében is igen fontos helyet foglal el a politökönómia: két éven keresztül szemináriumos tárgyként tanulják, mindenekelőtt a Tőke olvasása alapján, sőt az új tanterv értelmében az első két évfolyamon, hogy alapvető jelentőségét még jobban kiemeljék. Úgy gondolom, meg kellene szívlelnünk ezeket a tanulságokat is mind intézeti, mind egyetemi vonalon, — annál is inkább, mivel nem titok, hogy a politikai gazdaságtan történészeink jelentős részének bizony gyenge oldala. Márpedig nyilvánvaló, — s a szovjet elvtársak ezt ismételten hangoztatták, — hogy közgazdaságtani felkészültségre nemcsak a szoros értelemben vett gazdaságtörténésznek, hanem a politikai történésznek s a felépítmény bármely jelensége kutatójának is óhatatlanul szüksége van: e nélkül nem tudja végrehajtani azt az osztályelemzést, amely minden marxista igényű tudományos munkálatnak előfeltétele.

Ezen a ponton érintenem kell egy olyan kérdést, amely szoros kapcsolatban van a gazdasági alap kutatásával s az utóbbi másfél esztendőben eléggé gyakran s meglehetősen nagy nyomatékkal vetődött fel vitáinkon, megbeszéléseinken: *a termelőerők története, a technika története kutatásának* kérdését. Történészeink közül többen mutattak rá elmaradásunkra ebben a tekintetben, s főleg arra utaltak, hogy igen keveset tettünk a dolgozó osztályok békés alkotó-termelőmunkájának feltárására történelmünk különböző korszakaiban; legfeljebb a dolgozó osztályok harcaira, forradalmi megmozdulásaira irányítottuk figyelmünket. Hogy a dolgozó tömegek termelőmunkájának tanulmányozása milyen fontos történészfeladat, — az előbbiekből is nyilvánvaló. Ugyanakkor a szovjet kollégák ezzel kapcsolatban is néhány igen fontos szempontot ajánlottak

figyelmünkbe, olyan történészek, akik az Intézet földműveléstörténeti bizottságában dolgoznak, mint *Szivkov* professzor, vagy az ipari forradalom kérdéseit vizsgálják, mint a már említett *Patyomkin* és *Jacunszkij* elvtársak. Rámutattak arra, hogy a termelőerők fejlődésének, a technika történetének kutatása önmagában, elszigetelten — meddő és eredménytelen studium ; csak akkor van értelme és tudományos eredménye, ha a kérdés technikai oldalának tanulmányozása szorosan összekapcsolódik társadalmi oldalának vizsgálatával, a termelőerők fejlődésének tanulmányozása a termelési viszonyok változásának vizsgálatával, híven ahhoz a marxista tanításhoz, hogy a termelőerők és termelési viszonyok nem szakíthatók el egymástól s egységet alkotnak a társadalmi termelés folyamatában. Hangsúlyozták továbbá, hogy a dolgozó osztályok békés termelőmunkájának tanulmányozása nem szakítható el harcossá válásuk, forradalmi mozgalmuk vizsgálatától : mert *a termelőmunka és a harc a néptömegek történetformáló tevékenységének két, egymással szorosan összefüggő, egymástól elválaszthatatlan oldala*. Jellemző pl., hogy az ipari forradalom kutatója nem elégszik meg a gépi termelőerők kifejlődésének vizsgálatával, hanem nagy figyelmet fordít a nagyipari proletariátus kialakulására, sőt, ezen túlmenően : a munkásmozgalom harci formáinak változására és fejlődésére az ipari forradalom kibontakozásának egyes szakaszain. — Kétségtelen, hogy szovjet elvtársainknak ezeket a megjegyzéseiket nagy mértékben fel kell használnunk gazdaságtörténeti tanulmányainkban, mind annak a bizottságnak a munkájában, amely történészek, néprajzosok, régészek közreműködésével a technika fejlődésének kutatását tűzte maga elé a feudalizmus századaiban, mind azokban a munkálatokban, amelyek a munkásosztály és a parasztság újjabbskori történetének feltárására irányulnak.

Szeretnék ezután egy másik mozzanatra rámutatni, amely ugyancsak igen fontos jellemző jegye a szovjet történészek, a szovjet Történettudományi Intézet munkájának — s ez a rendkívül széles történeti érdeklődés, *egyetemes történeti látókör*. A moszkvai Történettudományi Intézetben igen kiterjedt munka folyik az egyetemes történet kutatására : a Szovjetunió népei történetével foglalkozó 5 osztály mellett ugyancsak 5 osztály foglalkozik egyetemes történettel : ókori, középkori, újkori, legújabbkori osztály s az amerikai országok újkori és legújabbkori történetének osztálya, — megjegyezve, hogy emellett még két másik intézet : az Akadémia Orientalisztikai és Szlavisztikai Intézete tevékenységének jelentős része is az egyetemes történet, ti. a keleti népek, ill. a szláv népek történetének a tanulmányozására irányul. — Hasonlóan a szovjetuniótörténeti osztályokhoz, a Történettudományi Intézet egyetemes történeti osztályai is széles és rendkívül kvalifikált munkatársi gárdával rendelkeznek. Ezeken az osztályokon dolgoznak pl. a szovjet történelemírás olyan büszkeségei, mint *Volgin* és *Koszminszkij* akadémikus, *Szkázkin* akadémiai levelező tag, itt dolgozott a közelmúltban elhunyt *Tarle* és *Vipper* akadémikus, s rajtuk kívül a professzorok és doktorok nagy száma s a fiatal munkatársak hosszú sora. Sikerral

halad előre az európai országok legújabbkori történetével s az amerikai országok új- és legújabbkori történetével foglalkozó osztályoknak káderekkel való megerősítése is. Azokra a szakterületekre, ahol még hiány van jól felkészült szakemberekben, céltudatos káderpolitikával, főleg aspirantúra útján képeznek ki tudományos munkatársakat, így Közép-Ázsia, Latin-Amerika és az európai nem szláv népi demokratikus országok történetére. (Csak zárójelben említem meg, hogy a szláv népi demokratikus országok történetével elsősorban persze a *Tretjakov* professzor vezette Szlavisztikai Intézetben foglalkoznak, ahol folyamatban van olyan többkötetes összefoglaló munkák kiadása, mint Lengyelország, Csehszlovákia, Bulgária története.)

Ilyen káderviszonyok és szervezeti feltételek mellett természetesen rendkívül gazdag az egyetemes történeti osztályok kutatási tematikája is: átfogja valamennyi korszak és csaknem valamennyi ország történetét. Itt sincsen mód arra, hogy a tematikát — akárcsak futólagosan is — elősoroljam. Megint csupán két nagy összefoglaló munkára hívom fel a figyelmet: az egyetemes történelem egyetemi tankönyvsorozatának munkálataira s a 10 kötetes világtörténeti kézikönyv munkálataira. Ami az egyetemes történeti egyetemi tankönyvet illeti, itt — mint ismeretes — ugyancsak új, második kidolgozásról van szó. Ez új sorozatból megjelent már a középkor tankönyvének első kötete (a XV. század végéig) *Koszminszkij* akadémikus és *Szkázkin* akadémiai levelező tag szerkesztésében, továbbá az újkor történetének első kötete (az angol forradalomtól a francia forradalomig) *Szkázkin* akadémiai levelező tag, *Porsnyev* és *Jefimov* professzor szerkesztésében, — ez már magyar fordításban is megjelent. Nyomás alatt volt s időközben bizonyára meg is jelent a középkori történet második kötete (a XV. század végétől az angol burzsoá forradalomig); befejeződött a szerzői munkája, de hátra van még a szerkesztése az újkori történet második kötetének, amely a francia polgári forradalomtól a Párizsi Kommünig terjed s *Patyomkin* akadémiai levelező tag szerkeszti. Végül megindult az előkészítése annak a — még nem tankönyvnek, hanem — egyetemi tankönyvi segédletnek (ucsebnije poszobije), amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól, ill. az első világháború befejezésétől napjainkig tárgyalja az egyetemes történetet, első részében a második világháború kitöréséig, második részében napjainkig.

A másik s még nagyobb szabású vállalkozás a világtörténeti kézikönyv (Vszemirnaja Isztorija), amely a legrégebb időktől a második világháború befejezéséig 10 kötetben tárgyalja az egyetemes történelmet. Ennek a hatalmas kiadványnak a munkálatai évek óta folynak s most már befejezéshez közelednek. Az első három kötet kéziratát a múlt év végén adták nyomdába s a többi kötetek nyomdakész kézírata is elkészül ez év folyamán. Az Intézetben külön osztály foglalkozik ezzel a nagyszabású kiadvánnyal, s az egyik igazgatóhelyettesnek, *Zsukov* akadémiai levelező tagnak kizárólagos feladata, hogy ennek a több

mint 100, intézeti és intézetenkívüli szerzőt mozgósító világtörténeti összefoglalásnak a munkálatait irányítsa.

A tízkötetes világtörténetnek — mutatott rá Zsukov elvtárs — alapvető célja, hogy megrajzolja a nyugati országok, a Kelet és a Szovjetunió népei történetének fővonásait, szakítva az eddigi világtörténeti összefoglalások európa-centrikus irányzatával, amely a nyugati népekkel szemben elhanyagolta Kelet történetét s az utóbbit szinte kizárólag a nyugati országok gyarmatosítása szempontjából tárgyalta. A most készülő egyetemes történet valóban *egyetemes* történelmi szemléletet, *áttekintő* képet kíván adni, szem előtt tartva azt a követelményt, hogy a történeti folyamatot nem egyenesvonalú fejlődésként kell ábrázolni, hanem annak minden bonyolultságával; hogy az egyetemes történeti törvényszerűségek speciális és konkrét megnyilatkozási formáit kell feltárni.

Nem véletlen, hogy e 10 kötetes egyetemes történet elkészítése igen fontos helyet foglal el a moszkvai Történettudományi Intézet és az egész szovjet történettudomány életében. A világtörténetnek az említett keretek és szempontok alapján készülő kézikönyve nagy nemzetközi jelentőséggel bír manapság, amikor a béke, a demokrácia, a szocializmus erői világméretű harcban állnak a reakció, az imperializmus, a háborús uszítás erőivel. Ilyen körülmények között a szovjet történészek különös jelentőséget tulajdonítanak a nemzetközi összefüggések és kölcsönhatások feltárásának; a marxista-leninista történelemírás azon követelményének, amely megkívánja, hogy egy adott ország története az egyetemes történeti folyamatból el nem szakítva, annak részeként nyerjen ábrázolást. Igen nagy fontossága van ennek a *népek nemzetközi szolidaritásának tudatosítása, a proletárinternacionalizmus elmélyítése* szempontjából.

S ez a követelmény nemcsak a szovjet történettudományra áll, hanem — persze jóval szerényebb keretek között és sokkal szerényebb lehetőségek mellett — a magyar történettudományra is. Ahogy a dolgozó nép története fokozottabb kimunkálásának követelményét — s éppen a haladó hagyományok feltárása, a hazafias nevelés elmélyítése érdekében — szovjet elvtársaink egészen konkrétan vetették fel a magyar történettudományra vonatkozó észrevételeikben, hasonlóképpen áll ez az egyetemes történet művelésével, a nemzetközi összefüggések kutatásával. Rendkívül tanulságos volt ebből a szempontból az a hosszú beszélgetés, amelyet a Voproszi Isztorii szerkesztőségében folytattam, *Pankratova* elvtársnővel, a folyóirat főszerkesztőjével, *Burdzsalov* elvtársal, a helyettes főszerkesztővel s a szerkesztőség többi tagjaival.

Ennek a beszélgetésnek a fővonala éppen az említett irányba esett. A magyar történettudománynak a Történészkongresszus óta megtett fejlődéséről szóló rövid beszámoló után a szovjet elvtársak legelső kérdései rögtön azt firtatták, hogyan állunk az egyetemes történettel való foglalkozás terén, mi van a külföldi országok történetének kutatásával; legelső megjegyzéseik rögtön arra vonatkoztak, hogy a történésznek széles perspektívával kell dolgoznia, hogy az *adott* ország történetét is csak *ilyen* keretek között, az *egyetemes* történet

fényében lehet helyesen ábrázolni. A magyarországihoz lényegében hasonló hiányossággal lehet találkozni Lengyelországban és Kínában: azzal, hogy egyelőre alig, vagy egyáltalán nem foglalkozunk egyetemes történettel. A felhozott indokok is nagyjából azonosak: káderhiány, továbbá az, hogy az egyetemes történetre vonatkozóan rendelkezésre állnak a szovjet tankönyvek és monográfiák. Ami az utóbbit illeti — mondották — a szovjet munkák csak az első időben tudják az illető országok *speciális* igényeit kielégíteni. Az egyetemes történelem problematikája rendkívül széles s a szovjet történészek — kiterjedt egyetemes történeti kutatómunkájuk ellenére — sem foglalkozhatnak azokkal az egyetemes történeti problémákkal, amelyek az egyes országok, így Magyarország számára a legfontosabbak. Ami a káderproblémát illeti, ehhez természetesen konkrétan nem szólhatnak, ennek felmérése és fokozatos megoldása a mi feladatunk. Mindenesetre a külpolitikával foglalkozó történészeknek ajánlani lehetne: szélesítsék ki tanulmányaik körét és terjesszék ki munkájukat egyes külföldi országok *belső* történetének tanulmányozására. Régi történészek bevonásával és fiatal történészek szakosításával nyilván meg fogjuk tudni oldani ezt a kérdést, hiszen — tették hozzá — tapasztalásból tudják, hogy a magyar történettudomány káderei gyorsan és jól fejlődnek. Magyarországon különösen nagy jelentősége van ennek a kérdésnek, hiszen ez az ország a történelem során mintegy ütközőpontja volt különböző politikai törekvéseknek és nemzetközi erőknél: a magyar történetet tehát különösen nehéz, úgyszólván lehetetlen széles nemzetközi perspektíva nélkül tanulmányozni. Másrészt figyelembe kell venni, hogy a népi demokráciák létrejötté egyetemes történeti törvényszerűségek működésének eredménye, ez is aláhúzza az egyetemes történeti ismeretek, széles nemzetközi látókör nélkülözhetetlen szükségességét. A szovjet elvtársak végül nyomatékosan hangsúlyozták: a magyar történészek helyesen állítják munkájuk középpontjába a hazafias nevelés követelményét. Az *igazi hazafiságra való nevelés* célkitűzése azonban csak akkor valósítható meg, csak akkor áll szilárd talajon és biztosítja a burzsoá nacionalizmustól való világos elhatárolást, ha *elválaszthatatlanul összekapcsolódik a proletárinternacionalizmussal, a népek nemzetközi szolidaritásának tudatával*, összekapcsolódik a széles, nemzetközi egyetemes látókörrel.

Ezen a ponton röviden meg kell említenem két közvetlenül idekivánczó kérdést. Az egyik: a szomszéd népek, ill. az országban élt nem magyar népek történetének tanulmányozása, — a másik: a nyugati burzsoá történelemírás elleni harc feladata.

A szovjet történészek — amikor azt ajánlják nekünk, hogy a provinciális, hungarocentrikus szemlélettel szakítva szélesebbre tárjuk érdeklődésünk és kutatásaink körét — természetesen jelentős mértékben a *szomszéd népek* történetének tanulmányozására, ill. az országban élt nem magyar népek történetének, a nemzetiségi kérdés történetének tanulmányozására gondolnak. Azok a szovjet történészek, akik magyar nyelvtudás birtokában folyamatosan figyelemmel

kísérik történetírásunk termékeit, így *Averbuch* professzornő és mások, fontosnak és becsesnek ítélik azokat a munkákat, amelyek e tárgykörből már napvilágot láttak, de távolról sem elegendőnek. Kevésnek tartják a magyarok és más népek együttélésére és közös harcára vonatkozó munkálatainkat, mind a feudalizmus századait illetően, mind történetünk újabb korszakaiban, ahol különösen a nemzetiségek munkásosztálya és parasztsága fejlődésének feltárása terén érzik komolynak elmaradásunkat. A szovjet történészek nagy jelentőséget tulajdonítanak ezeknek a témáknak, éppen a testvéri szomszédnépekkel való barátság elmélyítése, a *burzsoá nacionalizmus maradványainak végleges leküzdése* érdekében.

A másik kérdés: a szovjet történészek utaltak arra, hogy az egyetemes történet művelése fontos feladatot jelent a nyugati burzsoá történetírás elleni harc szempontjából is. *Burdzalov* elvtárs pl. rámutatott: Ausztria történetével sokat foglalkoznak a nyugati tőkés országokban; ezt az anyagot nyomon kell követnünk és arra rendszeresen reflektálnunk — ez közvetlenül belevág a magyar történészek illetékességi körébe. *Szidorova* és *Szmirin* professzorok, valamint *Jeruszilimszkij* professzor hangsúlyozta a magyar történettudomány feladatait a nyugatnémetországi Ostforschung elleni küzdelemben s általában a német imperializmus feltámasztása elleni harcban. Szó esett arról, hogy a Magyar Népköztársaság történészei nem hűnyhatnak szemet a magyar emigráns történészek munkái előtt, hanem alaposan és határozottan kell reagálniuk ezekre. A Történettudományi Intézet Tudományos Tanácsában tartott második előadásomhoz, a magyar történettudomány helyzetét tárgyaló előadáshoz tett hozzászólások zömükben éppen az említett kérdésekkel foglalkoztak: a burzsoá nacionalizmus maradványai elleni harc feladataival a magyar történettudomány területén, az imperializmus szolgálatában álló amerikai, angol, nyugatnémet történetírás elleni harc közös feladataival. Ezeket a kérdéseket hangsúlyozta összefoglalójában *Szidorov* professzor, az Intézet igazgatója, a Tudományos Tanács elnöke is, rámutatva arra, hogy a Szovjetunió és a népi demokrácia országai történészeinek együttműködését mindenekelőtt ezen a területen kell megszilárdítani és elmélyíteni: *szilárd közös frontot kell alkotni, amely leleplezi az imperializmust kiszolgáló történetírás ferdítéseit és hamisításait s meggyőzően bizonyítja a szocialista történettudomány fölényét a burzsoá történetírással szemben* tudományunk minden területén.

*

Legyen szabad az eddig kifejtetteket néhány rövid tanulságban összegezmem.

1. A szovjet elvtársak teljesen egyetértenek azzal a törekvésünkkel, hogy leküzdjük a baloldali hibákat történettudományunk területén is. Ugyanakkor azonban igen komolyan felhívják figyelmünket a *jobboldali elhajlás veszélyeire*, a burzsoá ideológia különböző formáinak és mindenekelőtt a burzsoá

nacionalizmus maradványai felelevenedésének veszélyeire. Ettől a veszélytől annál is inkább óvnak bennünket, mivel a magyar marxista történelemírás igen fiatal, távolról sem számolta fel még a burzsoá történelemírás *negatív örökségét*, azét a burzsoá koncepcióét, amely még 8—10 esztendővel ezelőtt uralkodó helyet foglalt el a magyar történettudományban.

2. A szovjet történettudomány tanulmányozásából, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézete munkájának tanulmányozásából éppúgy, mint a szovjet kollégáknak a magyar történetírás termékeire vonatkozó megjegyzéseiből rendkívül világosan és élesen domborodik ki néhány alapvető szempont, néhány döntő fogalompár. *A hazafias nevelés a mi tudományterületünkön mindenekelőtt a nép, a dolgozó tömegek, a munkásosztály, a párt történetének feltárásán nyugszik*, a haladó hagyományok kutatása mindenekelőtt a dolgozó osztályokhoz fűződő, a munkásosztály és a parasztság harcaihoz, munkájához kapcsolódó hagyományok felkutatását követeli meg. *Az igazi hazafiság elválaszthatatlan a proletárinternacionalizmusnak, a népek nemzetközi szolidaritásának tudatától, az imperializmus erőinek a gyűlöletétől.* A magyar történetírás is csak akkor töltheti be *hazafias, nemzeti* feladatát, ha a Szovjetunió élenjáró történettudományával együttműködve, a baráti szomszéd népek történészeivel s általában a haladó történettudomány képviselőivel karöltve, széles látókörrel, nemzetközi perspektívával dolgozza ki a történelem kérdéseit és *kiveszi a részét az imperializmust kiszolgáló reakciós történetírás elleni harcból, az imperializmus erői, a háborús agresszió erői elleni széleskörű küzdelemből.*

A LENGYEL NÉPKÖZTÁRSASÁG LEVÉLTÁRÜGYE

EMBER GYÓZÓ

A lengyel-magyar kulturális egyezmény keretében a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1954 szept. 13-tól okt. 15-ig tanulmányúton voltam a Lengyel Népköztársaságban. Céлом a *levéltárügy, a levéltári szervezet és annak működése, a levéltári munkák és munkamódszerek* megismerése volt. E célból voltam az Állami Levéltárak Főigazgatóságán Warszáwában, ugyanott a Régi Iratok Főlevéltárában és az Új Iratok Főlevéltárában, a lublini, poznaíni, gdański, wroclawi és krakówi vajdasági levéltárakban, s a poznaíni érseki levéltárban, megtekintettem Warszáwában egy minisztérium irattárát, a krakówi Egyetemi (Jagello-) Könyvtár és a Czartoryski Könyvtár, a wroclawi Ossolineum Könyvtár és a kórniki könyvtár kéziratárát.

Résztvettem a lengyel állami levéltárak igazgatóinak Poznaóban tartott konferenciáján. Warszáwában előadást tartottam a Magyar Népköztársaság levéltárügyének jelenlegi helyzetéről.

Meglátogattam a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét Warszáwában, az Intézet krakówi fiókját, valamint az Akadémia krakówi intézményeit.

Alkalmam nyílt megbeszélést folytatni két szovjet levéltárossal, akik a levéltárügy tanulmányozására jöttek a Lengyel Népköztársaságba.

Tanulmányutam során nemcsak a lengyel hivatalos szervek és intézmények, hanem minden lengyel ember részéről, akivel találkoztam, mindenütt a legkészségesebb támogatásban, baráti szeretetből fakadó legkörültekintőbb figyelmes-ségben volt részem. Természetszerűleg elsősorban a levéltári szervek és levéltárosok részéről tapasztaltam ezt.

*

A Lengyel Népköztársaság *levéltárügyének fejlődésében*, a magyaréhoz hasonlóan, az országnak a Szovjetunió által történt felszabadítása, a tőkés gazdasági és társadalmi rendszer fokozatos felszámolása és a szocializmus felé haladó népi demokratikus viszonyok kialakulása, döntő változást hozott. Abban is hasonlít a lengyel fejlődés a magyarhoz, hogy e változás következményei nem a felszabadulást közvetlenül követően, hanem néhány esztendő elteltével jelent-

keztek. Magyarországon 1950, Lengyelországban 1951 volt a fordulat éve a levéltárügy területén. Mindkét ország levéltárügyének fejlődésére hatott, bár nem mindenben azonos téren és egyenlő mértékben, a szovjet levéltárügy fejlődésének példája és tapasztalata. Lényegében ez jelentette az összekötő kapcsolatot, mert közvetlen kapcsolat a két ország levéltárügye között — sajnos — nem volt. Pedig az azonos gazdasági-társadalmi fejlődés hasonló problémákat vetett fel, s ezek megoldásában a közvetlen kapcsolat nagy könnyebbséget jelentett volna.

A lengyel levéltárügy felszabadulás utáni fejlődésének lényegét, aminek következményeit az 1951-i reform vonta le, egyben új utakat nyitva és új kereket adva a további fejlődésnek, három pontban foglalhatjuk össze.

1. Ami a *levéltári anyagot* illeti, megváltozott az állami levéltárak anyagának, az állami levéltári fondjának, az állami levéltárak gyűjtőkörébe tartozó anyagnak, mind a jellege, mind pedig a mennyisége.

2. Ami a *levéltári szervezetet* illeti, az állami levéltári anyag jellegbeli és mennyiségbeli változása maga után vonta az anyagot gyűjtő és őrző, a vele kapcsolatos különböző munkákat végző állami levéltári szervezetnek a megváltozását is. Létrejött az egységes és központosított állami levéltári szervezet.

3. Ami a *levéltári munkát* illeti, a jellegében megváltozott, mennyiségében megnövekedett anyag, az új állami levéltári fond, új feladatokat állított az egységes és központosított állami levéltári szervezet elé, a régi feladatok pedig — az állami levéltáraknak a szocializmus építése szolgálatába állításával — alapvetően módosultak.

*

Lengyelországban jelenleg háromféle levéltári anyag van :

1. állami levéltári,
2. pártlevéltári,
3. magánlevéltári.

Az *állami levéltári* anyaghoz, az állami levéltári fondjához tartozik elsősorban az állami szervek őrizetében levő iratanyag, mégpedig nemcsak a levéltárak, hanem az irattárak anyaga is. Ide tartozik a szövetkezetek és a társadalmi szervek iratanyaga is. Ide tartozik továbbá, habár csak elvileg, a könyvtárak és a múzeumok őrizetében levő iratanyag is.

A *pártlevéltári* anyaghoz tartozik a pártszervezeteknek — ide értve az ifjúsági szervezeteket is — az iratanyaga.

A *magánlevéltári* anyag közül legjelentősebb az egyházak iratanyaga. Magánlevéltáraik — levéltáron nemcsak iratanyagot, hanem szervezetet is értve — csak az egyházaknak vannak. Irattáraik, egyes irataik, egyéb magán-szervezeteknek és magánszemélyeknek is vannak, ezek azonban, mind mennyiségileg, mind jelentőségüket tekintve, nem számottevők.

*

A pártlevéltári szervezet tanulmányozása nem volt utam célja. Úgyszintén nem vizsgáltam közelebbről a magánlevéltári szervezetet, illetve az egyházi levéltárak szervezetét, részben azért, mert az állami levéltáraknak az egyházi levéltárakkal semmi szerves kapcsolata sincsen, részben pedig azért, mert egyházi levéltári szervezetről tulajdonképpen nem is beszélhetünk. Egyes egyházi szervezeteknek vannak levéltáraik, ezek azonban nincsenek szervezetenként egybefogva, az általános egyházi szervezet keretében, az illető egyházi szerveken keresztül kapcsolódnak csupán egymáshoz.

A felszabadulás, illetve a levéltárügyi fordulat éve — 1951 — előtt Lengyelországban nem volt egységes *állami levéltári szervezet*. A városi levéltárak nem voltak szerves kapcsolatban a központi és a vajdasági levéltárakkal. A vajdaságok — azaz a mi megyéinknek megfelelő szervek — levéltárai és a központi levéltárak voltak tulajdonképpen állami levéltárak. Ezek a Közoktatásügyi Minisztérium főhatósága alá tartoztak. A városi levéltárak viszont az illető városi hatóságoknak, illetve azokon keresztül a városok főhatóságának, a Belügyminisztériumnak voltak alárendelve.

A Közoktatásügyi Minisztériumban az állami levéltárüggyel a minisztérium egyik osztálya foglalkozott. Külön állami levéltárügyi hatóság még nem volt. Ilyennek a felállítására csak az 1951-i reform keretében került sor. Ennek a reformnak a során a városi levéltárakat állami levéltárakká nyilvánították, kivonták a városok és azok főhatósága alól, egységes és közös szervezetbe olvasztották a korábbi állami levéltárakkal, s az egész állami levéltári szervezetet, amelynek élére külön levéltárügyi hatóságot állítottak, s amelyet kibővítettek kerületi — magyar viszonylatban járásinak mondható — levéltárakkal, a Közoktatásügyi Minisztérium főhatósága alól a Minisztertanács főhatósága alá tették át.

A Minisztertanács az állami levéltárügy fölötti főhatóságot az *Állami Levéltárak Főigazgatósága* révén gyakorolja. Az Állami Levéltárak Főigazgatóságának vezetője, a főigazgató, közvetlenül a Minisztertanács elnökének van alárendelve. A gyakorlatban a Minisztertanács elnöke főhatósági jogát a főigazgató és a Főigazgatóság fölött — azonkívül, hogy a főigazgatót kinevezi — nem személyesen, hanem a Minisztertanács Titkárságának vezetője és a Kulturális és Tudományos Osztály vezetője révén gyakorolja. Ezek vizsgálják felül és hagyják jóvá a levéltári terveket és jelentéseket, olykor meglátogatják a Főigazgatóságot, vagy valamelyik levéltárat, általában azonban behatóbban levéltárügyi kérdésekkel nem foglalkoznak, a Főigazgatóság — lényegében mint a Minisztertanács szakhatósága — széleskörű önállósággal rendelkezik.

A Főigazgatóság fogja össze egységes szervezetbe a lengyel állami levéltárakat. De *három minisztériumnak*, továbbá az *Akadémiának a levéltára* ki van véve a Főigazgatóság hatósága alól.

A három minisztérium a következő: Külügyi, Nemzetvédelmi (nálunk Honvédelmi) és Közbiztonságügyi (nálunk Belügyi). E három minisztérium

kivételét az egységes szervezetből anyaguk bizalmas jellege és különleges politikai jelentősége indokolja. Anyaguk sokkal később vesztí el kormányzati és közigazgatási időszerűségét, a folyó ügyvitelhez fűződő közvetlen kapcsolatát, mint a többi minisztériumé. Ez teszi szükségessé, hogy e három minisztériumnak ne csak irattára legyen, hanem levéltára is. Pontosabban mondva e három minisztérium levéltára inkább irattár, mint levéltár, átmenet az irattár és a levéltár között. Levéltári jellegüket elsősorban az adja meg, hogy nemcsak a minisztériumok irattárait őrzik, hanem a minisztériumok alá rendelt szervek irattárait is. Irattári jellegüket viszont az mutatja, hogy nem minden külügyi, honvédelmi és belügyi tárgyú iratanyagot őriznek, hanem csak az újabbat, a még élőt. A Külügyminisztérium levéltárában 1918 utáni, a Nemzetvédelmiében 1914 utáni, a Közbiztonságügyében pedig 1944 utáni iratok vannak. Idővel ez az anyag is át fog kerülni a megfelelő központi állami levéltárakba, de az sem lehetetlen, hogy tárgyi alapon szervezett központi állami levéltárak fejlődnek ki belőlük, beleolvadva az egységes állami levéltári szervezetbe. Jelenlegi kivételes helyzetük nemcsak a levéltárakra vonatkozik, hanem a három minisztérium és az alájuk rendelt szervek irattáira és irodáira is. Ez utóbbiakat nem az állami, hanem a minisztériumi levéltárak irányítják és ellenőrzik.

Ha szervezeti kapcsolat nincs is az állami és a minisztériumi levéltárak között, a szakmai kapcsolatok természetesen szorosak. E tekintetben az állami levéltárak a minisztériumi levéltárakkal éppúgy együttműködnek, mint a pártlevéltárakkal és az Akadémia levéltárával.

A Lengyel Tudományos Akadémia levéltárában nemcsak az Akadémia irattára van, hanem a korábbi időben, az Akadémia előtt működött tudományos társaságok irattári anyaga, továbbá a lengyel tudomány történetére vonatkozó gyűjteményjellegű anyag is. Úgy is tekintik, mint a lengyel tudomány levéltárát. A proveniencia elvét azonban e levéltár gyűjtőkörének megállapításánál nem sértik meg. Vagy teljes fondok kerülnek ebbe a levéltárba, vagy gyűjteményjellegű anyag, másutt lévő fondok kiszakított részei azonban nem.

Ezt az elvet egyébként a pártlevéltáraknál is érvényesítik. A pártlevéltárak csak egészen kivételes esetekben vesznek át eredetiben valamilyen anyagot az állami levéltáraktól. (Például a Bierut-per anyaga.) A párttörténetre és a munkásmozgalom történetére vonatkozó, az állami levéltárakban lévő anyagról filmfelvételt készítenek, az eredeti anyag a helyén marad.

Az említett minisztériumi és akadémiai levéltárak kivételével a többi állami levéltár mind a Főigazgatóság alá tartozik, mégpedig nemcsak szakmai tekintetben, hanem minden vonatkozásban, személyzetileg és költségvetésileg egyaránt. A Főigazgatóság és az állami levéltárak dolgozói közös személyzeti státusba tartoznak, közös a költségvetési keretük. A Főigazgatóság határozza meg, hogy a közös státusból és a közös költségvetési keretből minden egyes levéltárra hány és milyen állás, illetve mekkora összeg jut.

A lengyel állami levéltári szervezet a következőképpen tagolódik : Főigazgatóság, 2 főlevéltár, 17 vajdasági levéltár, 56 kerületi levéltár.

A *Főigazgatóság* feladata az egész állami levéltári szervezet működésének irányítása és ellenőrzése minden vonatkozásban.

Az egyes állami levéltárak gyűjtőkörét a történeti területi elv, az ún. *pertinentia* elve alapján állapították meg. Az anyag abba a levéltárba kerül, amely levéltár gyűjtőterületére vonatkozik. Az egész országra vonatkozó anyagot a Warszáwában lévő két főlevéltárban helyezik el. A *proveniencia* elvét, vagyis a fondok megbonthatatlanóságát, természetesen tiszteletben tartják, a *pertinentia* alapján fondokat nem bontanak meg.

A két *főlevéltár* gyűjtőköre között időrendi határvonalat húztak. A *Régi Iratok Főlevéltára* őrzi az 1918 előtti, az *Új Iratok Főlevéltára* az 1918 utáni anyagot.

Gazdasági levéltárakat a Régi Iratok Főlevéltára nem őríz, kivéve családi uradalmi levéltárakat. Az egyéb gazdasági levéltárakat, amennyiben országos jellegűek, 1918 előtti időből is az Új Iratok Főlevéltára őrzi. Az 1918-as választóvonal tehát etekintetben nem érvényesül.

Az Új Iratok Főlevéltára, amelyet 1918-ban állítottak fel, majd 1948-ban szerveztek újjá, kezdetben csak katonai szervek anyagát gyűjtötte, utóbb azonban polgári szervekét is.

Az 1945 utáni anyagot őrző osztály e levéltárban az a mag, amelyből ki fog fejlődni egy önálló levéltár, a népi demokratikus korszak levéltára. A Főigazgatóság álláspontja atekintetben, hogy szükség van-e a népi demokratikus korszak külön levéltárára, még nem volt határozott. A szovjet levéltárosokkal folytatott megbeszélések után azonban megerősödött az az álláspont, hogy ilyen új levéltárra szükség van. Mellékesen megjegyezve, a szovjet levéltárosokkal folytatott megbeszélés alkalmával egyik főkérdésük a magyar levéltárügyről az volt, hogy mi a helyzet nálunk a felszabadulás utáni anyag terén, s helyeselték azt a szándékunkat, hogy ennek az anyagnak az őrzésére külön központi levéltárat szándékozzunk felállítani.

A *vajdasági levéltárak* az illető területre vonatkozó anyagot őrzik, a vajdaságban működő szervek irattárait ellenőrzik. A korábbi városi levéltárakat beolvastották a vajdasági levéltárakba. Az összevonás szervezetileg mindenütt megtörtént, helyileg azonban 9 városban még külön vannak a volt városi levéltárak. Olyan városok ezek, amelyek nem vajdasági székhelyek, amelyekben nincs vajdasági levéltár. Ezek a volt városi levéltárak helyi részlegei a megfelelő vajdasági levéltáraknak.

A vajdasági kerületek Lengyelországban a mi megyei járásainknak felelnek meg. Jelenleg 56 kerületben van levéltár. Egy-egy *kerületi levéltár* több kerület területén működik. Az az elgondolás, hogy a kerületi levéltárak számát kb. 150-re emelik s így elérik azt, hogy minden második kerületben lesz levéltár.

A kerületi levéltárak tulajdonképpen átmeneti levéltárak, amelyek a külső szervek irattáraitól átveszik a levéltárba kerülő anyagot s előkészítik beszállítását végleges őrzőhelyére, a vajdasági levéltárakba. 1918 előtti anyag nincs is a kerületi levéltárakban. Az előkészítés a rendezettség, leltározottság és selejtezettség fölülvizsgálatát, s e téren a hiányosságok pótlását jelenti.

A kerületi levéltárak főfeladata a külső szervek irattárainak ellenőrzése, annak érdekében, hogy az anyag már az irattárakban a levéltári igényeknek megfelelő kezelésben részesüljön, s így kerüljön átadásra a levéltárakba.

*

Mielőtt a levéltárakban folyó munkák ismertetésére rátérnék, szólnom kell az *állami levéltári szervezet és a történettudományi szervek együttműködéséről*.

A Főigazgatóság vezetője mellett, mint tanácsadó szerv, *Levéltári Tanács* működik. Ez a szerv biztosítja elsősorban a történettudomány és a levéltárak összhangját. A Tanácsnak 21 tagja van, többségükben történész professorok, rajtuk kívül vezető levéltárosok. A Pártközpont Párttörténeti Osztálya is képviselve van a Tanácsban, amelynek elnöke jelenleg az Akadémia Történettudományi Intézetének igazgatója. A Tanács tagjait a Főigazgatóság vezetőjének javaslatára a Minisztertanács elnöke nevezi ki. A Tanács rendszeresen évenként kétszer ül össze, szükség esetén rendkívül is összehívható. Üléseinek napirendjét elnöke és a Főigazgatóság vezetője állítja össze. Feladata elsősorban a levéltári terv fölülvizsgálata és egybehangolása a történettudomány, a történettudományi szervek terveivel. Ezenkívül azonban lényeges elvi és szervezeti kérdések is eléje terjeszthetők. Nem dönt, nem rendelkezik, csupán állást foglal, tanácsot ad a Főigazgatóság vezetőjének. A döntés és rendelkezés joga a Főigazgatóságot, illetve a Minisztertanácsot illeti meg.

A Tanács azonban nem az egyetlen olyan szerv, a Tanács ülése nem az egyetlen olyan forma, amelyen keresztül a levéltárak a történettudománnyal a kapcsolatot tartják. A Főigazgatóság közvetlenül is kapcsolatban van a történettudomány legfelső szervével, az Akadémiával, közelebbről az Akadémia I. (társadalomtudományi) osztályával, ennek az osztálynak történettudományi bizottságával, az Akadémia Történettudományi Intézetével és a Pártközpont Párttörténeti Osztályával, mely utóbbi szerv a Magyar Munkásmozgalmi Intézetnek felel meg. Ismeri e szervek munkáját, céljait, terveit, s ezek figyelembevételével határozza meg a levéltári munkák célját, készíti elő a levéltári tervet.

Az Akadémia I. osztálya történettudományi bizottságának van egy albizottsága — a *sectio archeographica* — amelynek feladata a történettudományi terven belül a forráskiadványok tervének elkészítése, az egyes szervek — így a levéltárak — e téren folyó munkájának egybehangolása. E sectionak 2 levéltáros tagja van, munkája azonban egyelőre inkább az egyes szervek terveinek jóváhagyását, nem pedig e szervek forrásközlő munkájának irányítását jelenti.

Hasonlóképpen kezdeti fokon áll még az Akadémia Történettudományi Intézetén belül 1954 elején alakult *levéltári osztálynak* a munkája. Ennek az osztálynak jelenleg csak két tagja van, vezetője a Régi Iratok Főlevéltárának korábbi igazgatója, a levéltártani kérdések egyik legalaposabb ismerője Lengyelországban.

Ennek az osztálynak az a feladata, hogy tervet dolgozzon ki a levéltártani, levéltártörténeti, levéltárismertető, hivataltörténeti, ügymenettörténeti és irattani irodalom művelésére, e tervek végrehajtásában maga is résztvegyen, s e munkát megszervezve bekapcsolja abba elsősorban a levéltárosokat, de az ilyen kérdésekkel foglalkozó történészeket is.

Legelső feladatának tekinti ez a levéltári osztály egy tankönyvjellegű evéltártani kézikönyv elkészítését, illetve szerkesztését.

*

A lengyel levéltárakban folyó munkának két főága van : a *külső szolgálat* és a *belső munka*.

A külső szolgálat, a még künn lévő anyaggal kapcsolatos munka, új területe a szocialista jellegű levéltárügynek, a kapitalista korban a levéltárak csak a már őrizetükben lévő anyaggal foglalkoztak. Pedig nyilvánvaló, hogy a levéltárvédelemnek a levéltáron kívül kell kezdődnie, hogy levéltárak és irattárak között merev választóvonalat húzni nem szabad.

A felszabadulás, illetve a levéltárügyi fordulat éve után a lengyel levéltárak — Szovjetunió levéltárainak példáját követve — vállalták a külső szolgálatot, a külső iratanyag védelmét, az irattárak ellenőrzését.

E feladat megoldásához megfelelő hatáskörre is szükségük volt, amit szintén megkaptak. Joguk van ellenőrizni mind az általános, mind pedig a speciális irattárak munkáját.

A külső iratanyag védelmének tulajdonképpen nem is az irattárakban, hanem az iratok születésének helyén, az irodákban kellene kezdődnie. Ennek ellenére a lengyel levéltárak, hasonlóan a Szovjetunió levéltáraihoz, az irodákban folyó munkát általában nem ellenőrzik. Nem teszik ezt egyszerűen azért, mert a rengeteg irodát ellenőrizni fizikai lehetetlenség mégoly széles levéltári hálózat segítségével is. Az irodákat csak azoknál a szerveknél kénytelenek ellenőrizni, amelyeknél központi irattár nincs, amelyeknél az irodák egyben irattárak is.

Hogy az irodákkal való közvetlen kapcsolat szükségét kiküszöböljük, s ezáltal amúgy is nehéz munkájukat némileg megkönnyítsék, arra törekszenek, hogy ha már a központi irodákat az egyszerűbb és gyorsabb ügymenet érdekében megszüntették, legalább központi irattárak legyenek. Sikerült is olyan rendeletet kiadniok, amelynek értelmében minden szerv, amelynek 25 folyóméternél nagyobb mennyiségű iratanyaga van, köteles központi irattárat fenntartani és irattárost alkalmazni.

A külső iratvédelem azonban nem azzal kezdődik, hogy a levéltárak az irattárakat, ezek pedig az irodákat ellenőrzik. Mindenekelőtt olyan rendeletekre van szükség, amelyek az irodák és az irattárak munkáját szabályozzák. Az ellenőrzésnek azután az a feladata, hogy megvizsgálja, vajon e rendeleteket megfelelő módon hajtják-e végre.

A levéltáraknak ezzel kapcsolatban az a szerepük, hogy az ilyen rendeletek elkészítésében közreműködjenek, s azokban a levéltári érdekeket érvényre juttassák.

*

A levéltárak belső munkájával kapcsolatban mindenek előtt elismeréssel kell megállapítani, hogy az óriási pusztulás és veszteség ellenére, amelyet Lengyelország és a lengyel levéltárak is a második világháború idején a hitleri megszállás alatt szenvedtek, fáradságos és áldozatos munkával mennyiségileg is jelentős, értékes anyagot sikerült megmenteniök. És ez elsősorban a lengyel levéltárosok érdeme, akik minden lehetőt megtettek, hogy az anyagot védjék, s megtesznek ma is, hogy a még lappangó iratokat felkutassák és levéltári őrizetbe vegyék. Ezen a téren, és általában egész munkájukban, a Párt és Kormány megértő támogatásában van részük.

A lengyel levéltárak raktáraiban járva két körülmény lepi meg a magyar levéltári anyaghoz szokott szemlélt.

Az egyik az, hogy az iratok kisebb-nagyobb füzetekbe vannak fűzve, vagy kötetekbe vannak kötve. A kötetek és füzetek a polcokon és rekeszekben egymás mellett állnak, vagy egymás tetején fekszenek. Így van ez mindazokban a levéltárakban, amelyek lengyel, orosz, vagy porosz szervek iratait őrzik. Csak a gyűjteményjellegű anyag a kivétel, az oklevelek, a térképek, ezek nincsenek összefűzve, vagy összekötve. Ezekben a levéltárakban nincsenek fasciculusok, nincsenek fedőlemezek, nincsenek hevederek.

Más a helyzet azokban a levéltárakban, pontosabban mondva azoknál a fondoknál, amelyek osztrák szervek iratait tartalmazzák. Itt — miként nálunk is — általában csak a segédkönyvek vannak kötetekbe kötve, az iratokat ellenben fasciculusokban helyezték el, lemezek közé kötve.

Az osztrák szervek anyaga azonban elenyésző a lengyel, orosz és porosz szervek anyaga mellett.

A két iratőrzési mód közötti különbségnek nemcsak technikai oka van. Az eltérés alapja az a lényeges különbség, amely egyrészt a lengyel, orosz és porosz, másrészt az osztrák irattári rendszer között fennállott.

Az előbbi három, lényegében azonos irattári rendszer tárgyi alapra épült. A füzetek és kötetek nemcsak raktári őrzési egységek, hanem egyben irattári tárgyi egységek is.

Az osztrák irattári rendszer ezzel szemben — ha nagyobb tárgyi csoportokat alkalmazott is — ezeken belül numerikus alapra épült. A fasciculusok általában csupán raktári őrzési egységek, nem pedig egyben irattári egységek is.

A másik körülmény, ami a lengyel levéltárak anyagát szemlélő magyar levéltárosnak feltűnik, az egykorú irattári segédkönyvek szinte teljes hiánya. Ez is elsősorban a lengyel, orosz és porosz anyagra vonatkozik. Magyarázata ennek nemcsak az, hogy elpusztultak, hanem egyszerűen az, hogy nem is készültek. Az irattári rendszer tárgyi volta, az anyag tárgyi tagolódása lehetővé tette a benne való nagyvonalú tájékozódást conspectusszerű irattári vázlatok alapján, külön segédkönyvek nélkül is.

Mindez nemcsak az állami, hanem a magánszervek anyagára is vonatkozik, városi, családi, uradalmi, gazdasági stb. szervek levéltáraiban egyaránt füzetekben és kötetekben, általában egykorú segédkönyvek nélkül találjuk az iratokat.

Ez a két körülmény alapvetően határozza meg a lengyel levéltárak mindenfajta belső munkáját. Lényegében ugyanez a helyzet a szovjet levéltárakban is.

A lengyel állami levéltárak a felszabadulás után azt a főcélzt tűzték ki maguk elé, hogy megmaradt és különböző helyekről összegyűjtött anyagukat *rendezik és leltározzák*. Rendezés és leltározás volt a szovjet levéltáraknak is a főcélja a szocialista forradalom után hosszú éveken keresztül.

A rendezésnél, mint általában minden vonatkozásban, a fondok megbont-hatatlanságának elvét vallják és alkalmazzák. Ez egyébként a szovjet levéltárak álláspontja is.

Második legfontosabb belső munkája a lengyel levéltáraknak a leltározás. Leltározásnak azonban, éppúgy, mint a Szovjetunióban, nem azt a munkát nevezik, amit mi. A leltározásnak náluk két célja van. Az egyik az anyag számbavétele. Ezt a célt a mi leltáraink is szolgálják, ha nem is olyan módon, mint a lengyel és a szovjet leltárak. A másik cél: segédkönyv készítése az anyaghoz. Segédkönyv olyan értelemben, ahogyan mi értelmezzük ezt a fogalmat. Ilyen célja a leltárainknak nincsen. Hogy a lengyel leltárak ezt a célt is szolgálják, sőt ez az elsőrendű céljuk, annak az a magyarázata, hogy náluk egykorú segédkönyvek általában nincsenek, tehát új segédkönyvekre van szükség. Ezek az új segédkönyvek a leltárak.

Részletesebben kell szólnom a *tematikai leltározásról*, mint a lengyel levéltárak egyik legjelentősebb munkájáról.

A tematikai leltározás lényegében ugyancsak segédkönyvkészítés, azzal a megszorítással, hogy meghatározott témára és anyagra korlátozódik, viszont azzal a bővüléssel, hogy nemcsak az őrzési egységekre terjed ki, hanem azokon belül minden egyes iratra.

Azt, hogy milyen téma kerüljön tematikai leltározásra, a Főigazgatóság az Akadémiával, illetve annak illetékes szerveivel egyetértésben állapítja meg.

Ugyanígy történik a munka megtervezése, a téma részletes tematikájának a kidolgozása.

Nemkülönben azoknak a fondoknak, illetve fondrészeknek a pontos meghatározása, amelyek tematikai leltározásra kerülnek.

Azután utasítás készül a leltározók részére, amely meghatározza a munka módszerét, menetét, formáját.

A tematikai leltározásban minden levéltár tudományos dolgozói résztvesznek, azoké is, ahol nincs olyan anyag, amely feldolgozásra kerül.

Eddig a következő témákra végeztek, illetve jelenleg is végeznek tematikai leltározást: 1. A munkásosztály története, 2. A parasztság története, 3. A svéd-lengyel háború története, 4. Ukrajna története 1648—1654 között, azaz Ukrajna és Oroszország egyesülése idején.

Ez utóbbi témát az Ukrán Tudományos Akadémia kérésére dolgozták fel.

A lengyel levéltárak tematikai leltározó munkája méltán váltotta ki szovjet történészek és levéltárosok elismerését egyaránt.

A leltározás különböző fajairól lévén szó, önkéntelenül is felmerül a kérdés, vajon a mi alap- és ismertető leltárainknak megfelelő munkákat végeznek-e a lengyel levéltárak?

Folynak ehhez hasonló munkák, ha nem is azonosak.

A mi alapelvtárainknak felelnek meg céljukban és bizonyos tekintetben a megoldás módjában egyrészt a fondokról készült *nyilvántartási lapok*, másrészt a rendezett fondokról sokszorosítva kiadott rövid tájékoztatók, ún. *bulletinek*.

A sokszorosított bulletinek közül eddig 5 jelent meg. Úgy tervezik, hogy 1956 végére minden levéltár anyagáról meg fog jelenni. Tárgyi tekintetben valamivel többet mondanak ezek a bulletinek, mint a mi eddigi sokszorosított alapelvtáraink, egyéb vonatkozásban azonban korántsem olyan kimerítőek.

A mi ismertető leltárainknak felelnek meg bizonyos mértékben a *leltárkönyvekhez írt bevezetések*. Ezek közül már sok elkészült, egy nyomtatásban is megjelent. A mi ismertető leltáraink kimerítőbbek, mint a lengyel leltári bevezetések.

Belső selejtezés viszonylag nem nagy arányokban folyik a lengyel levéltárakban.

Ami a *kiadványmunkát* illeti, a levéltárak feladatuknak tekintik forrás-kiadványok készítését, ezt a munkát azonban hivatalos időn kívül végzik.

A tekintetben, hogy milyen forráskiadványok készítése a levéltárak feladata, s milyeneket készítenek más szervek, nincs kialakult álláspont. Így a gyakorlatban az a helyzet, hogy a levéltárak által javasolt kiadványokat az Akadémia már említett illetékes szervei jóváhagyják és beillesztik a történettudomány tervébe.

Az Archeion című levéltári folyóirat forrásokat nem közöl. A kisebb, önálló köteteket nem igénylő forrásanyagot a levéltárak a Teki Archivalne című sorozat köteteiben közlik. E sorozatnak eddig 2 kötete jelent meg, most van sajtó alatt a 3. kötet.

Ezen kívül önálló, összefüggő anyagot felölelő forráskötetek kiadását is tervezik, szintén sorozatban. E sorozat első kötete a krakóvi vajdasági levéltárból fog publikálni a mi urbáriumainknak megfelelő jellegű 17. századi anyagot. A két következő kötet az 1863-i felkelésre vonatkozó iratokat fog tartalmazni. E kötetekhez bevezető tanulmányok is készülnek. Az utóbbi 2 kötet szerkesztésében levéltárosokon kívül más történész is résztvesz.

Publikálják azután a lengyel levéltárak egyes hivatalos munkaként végzett munkák eredményeit. Így jelent meg az ismeretes Lengyel Levéltári Szótár, a leltárak, illetve leltári bevezetések sorozatának első füzetete, egy tanulmány az iratkonzerválásról.

Tervezik továbbá a mi királyi könyveinknek megfelelő lengyel könyvek kivonatainak, oklevelek és pecsétek jegyzékeinek, térképek katalógusainak a kiadását. Előkészítenek kiadásra egy Album paleographicum című facsimile-gyűjteményt, amely elsősorban a levéltárosképzés céljait fogja szolgálni.

Történelmi segédtudományi kérdésekkel munkájuk során foglalkoznak a lengyel levéltárosok, ilyen tárgyú kiadványok készítését azonban nem tekintik hivatalos feladatuknak.

Ugyanez a helyzet a kormányzat- és közigazgatástörténet tekintetében.

Az a kérdés, hogy vajon történelmi monográfiák készítését levéltári hivatalos feladatnak lehet-e tekinteni, fel sem merült náluk, hiszen még az Archeionba kerülő cikkeket is hivatalos időn kívül írják.

Ami a *népművelő munkát* illeti, állandó iratkiállítások a lengyel levéltárakban nincsenek. Időszaki házi kiállításokat rendeznek és résztvesznek külső kiállításokon.

Iratokat egyébként szoktak különböző intézményeknek kölcsönözni, de ezen a téren nekik is igen rossz tapasztalataik vannak, s nagy helyesléssel hallották a szovjet levéltárosok közlését arról, hogy a szovjet levéltárak eredeti iratokat csak egyetlen esetben kölcsönöznek, ha ti. bírósági ügyben van szükség azokra.

A levéltárosok újságok, folyóiratok, rádió részére anyagot adnak, cikkeket írnak, előadásokat tartanak, főleg vidéken.

A vidéki levéltárak dolgozói amellet, hogy bekapcsolódnak a helytörténeti kutatásokba — Például Lódz város történetének forrásait 5 kötetben publikáló munkába, — ismeretterjesztő előadásokat tartanak az illető terület múltjáról.

A kerületi levéltárosok gyűjtik a kerület művelődéstörténeti emlékeit, hivatalos munkaként krónikát vezetnek annak életéről.

Ami a *filmezést* illeti, két helyen folyik, Warszában a Régi Iratok Főlevéltárában és a poznaí vajdasági levéltárban. Célja ugyanaz, mint nálunk, egyrészt az anyag védelme, másrészt a kutatás könnyebbé tétele.

A lengyelek mögött el vagyunk maradva az *iratkonzerválás* terén. Nem is sejtjük, hogy hányféle kórokozója van a papírnak, bőrnek, pecsétnek. Warszában egy kémiai intézetben 1949 óta 2 személy csak ilyen irányú vizsgálatokat

és kísérleteket folytat. Két mikrokémikus és egy mikrobiológus dolgozik a Régi Iratok Főlevéltárában is. Ilyen fejlett konzerválás mellett eléggé meglepett, hogy *restaurálás* viszont egyáltalán nem folyik. Leállították, mert megfelelő ragasztószerük még nincs kikísérletezve.

A *levéltárosképzés* korábban 3 egyetemen folyt, Warszawában, Krakówban és Torunban. A történezműképzéshez kapcsolódott. Akkor az egyetemi történezműképzés két részre oszlott. Volt egy 3-éves és egy 2-éves tagozat, az első elvégzése után tanár lett az illető, a második elvégzése után magister. Az első tagozat 3. évében hallgattak egyes történezműszakok a történelmi előadások mellett levéltárosi előadásokat is, résztvettek gyakorlatokban, 1 hónapi nyári gyakorlaton voltak valamelyik levéltárban, majd vizsgát tettek levéltári alapismeretekből és közigazgatástörténezműből. Levéltárosi oklevelet azonban nem kaptak, csak történelem-tanárít. Ennek alapján azonban tudományos levéltári státusba kerülhettek, ami egyetemi végzettséghez, de nem kizárólag történezműszakihoz, van kötve.

Az egyetemi történezműképzést azonban Lengyelországban is elég sűrűn megreformálják. Jelenleg éppen ilyen új reform stádiumában van, amikor is a korábbi két (3 + 2 éves) tagozatból egy új, immár csak négyéves tagozat születik. Ennek keretében kétéves lesz a levéltárosképzés, — de új tantervvel, ami még nem végleges. Egyelőre jelenleg csak egy egyetemen, Torunban indult meg az új képzés első éve.

A levéltárak úgy segítettek az egyetemi levéltárosképzés hiányosságain, hogy nagyobb gondot fordítottak a szakmai továbbképzésre.

*

A lengyel levéltárügy — ezt tárgyilagosan el kell ismernünk — sok tekintetben fejlettebb, mint a magyar, sokat tanulhatunk eredményeiből, példájából. Vannak viszont területek — ezt elfogulatlanul nélkül mondhatjuk — ahol mi jutottunk előbbre.

És ha a jövőben kapcsolataink még szorosabbak lesznek, ez mindkettőnk javára fog válni.

BESZÁMOLÓ

László Gyula »Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez«
c. munkája kéziratának megvitatásáról

HARMATTA JÁNOS

A Magyar Tudományos Akadémia *Régészeti Főbizottsága* 1954. március 19-én tartott vitaülésén megvitatta László Gyula »Régészeti tanulmányok az avar társadalom történetéhez« c. munkájának kéziratát. A vitaülésen megjelent *Mátrai László* lev. tag, a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának titkára is. A Régészeti Főbizottság elnökének, *Banner János*nak a vitaülést megnyitó szavai után először László Gyula ismertette munkájának módszerét és tartalmát.

Tájékoztatásának bevezetéseképpen *László Gyula* hangsúlyozta, hogy az idő szabta korlátok miatt csak könyve módszerének és eredményeinek ismertetésére szorítkozhatik, s így a részletezést kívánó anyagbemutatás elhagyása következtében a megrajzolt kép anyagtól elszakadtnak, elvontnak hathat, pedig következtetései lelkiismeretes anyagvizsgálatra épülnek. Ezután rátért *munkája módszerének* ismertetésére.

Ennek során rámutatott arra, hogy munkája első részének módszere alapjaiban azonos »A honfoglaló magyar nép élete« c. könyvében először alkalmazott temetőelemzés-módszerrel. Ez a módszer arra a néprajzból közismert jelenségre támaszkodik, hogy egy-egy temető telepítésének rendje többé-kevésbé tisztán az élő társadalomnak, illetőleg kisebb egységeinek a rendjét tükrözi. Ez olyan tény, amelyen nem lehet vitatkozni. A régész feladata már most éppen az, hogy a temetőkön keresztül kísérelje meg a társadalmi szerkezet felismerését és rekonstruálását. E feladat megoldása érdekében a nagy méretarányban megrajzolt temetőtérképekbe minden tárgyat a maga helyére kell berajzolni, és jelentőséget kell tulajdonítani mindannak, amit a sírba tettek. Gondosan kell elemezni a sírok elhelyezkedésének, leletanyagának egymáshoz való viszonyát. Ennek a módszernek az alkalmazása által a régészeti anyag fogalma kiszélesedik, már nemcsak az egyes tárgyak vagy tárgycsoportok vizsgálata lesz tárgya a régészeti kutatásnak, hanem az összefüggések, a temetkezés rendje stb. a tárgyi anyaggal egyenrangú forrássá válnak.

A temetőelemzés módszerének történetére visszapillantva, László megemlítette, hogy a temetőtérkép egészének vizsgálatát időrendi és települési szempontból a kolozsvári régészeti iskola kezdeményezte először. E módszer

részletes kidolgozása és elvi megalapozása azonban »A honfoglaló magyar nép élete« c. könyvében történt meg. Azóta a temetőelemzés módszerét a szovjet kutatók hasonló irányú munkáinak eredményeit felhasználva továbbfejlesztette, s ebben a formájában azt ma már az őskornak, a népvándorlás korának és a középkornak csaknem minden jelentősebb régészeti kutatója elfogadta és kutatásaiban alkalmazza. A temetőelemzés módszere komplex anyagvizsgálattal gazdag lehetőségeket nyújt a régészeti leletek társadalomtörténeti értékelésére is.

A temetőelemzés módszerének kérdése után László *könyvének anyagát és szerkezetét* ismertette. Munkája két egymást szervesen kiegészítő nagy részre oszlik. Az első tulajdonképpen a Kiskőrös—Vágóhid-i dűlői avar fejedelmi temető feldolgozása s a már korábban közölt nagyobb avar temetők szerkezetének ezzel kapcsolatos áttekintése. A második rész pedig az eddig közöletlen bócsai avar fejedelmi sírlelet feldolgozását s ennek kapcsán több más közölt és közöletlen avar fejedelmi lelet értelmezését nyújtja. Az első részből inkább az avar köznép társadalmi tagozódása, a másodikból viszont az avar uralkodóréteg szervezete bontakozik ki az olvasó előtt.

Az *első rész* első öt fejezete öt avar temető elemzését foglalja magában. A következő fejezetek az avar társadalommal és az avar néphittel foglalkoznak. Végül a függelékben Nemeskéri János és Bökönyi Sándor embertani, illetőleg állattani megfigyelései egészítik ki a régészeti eredményeket.

A temetőelemzések kiindulópontját a Kiskőrös—Vágóhid-i dűlői temető értékelése jelenti. Ezt a temetőt egyszerre rabolták ki a bócsai fejedelem hatalmának megdöntésekor. Az ásatási megfigyelések alapján következtetni lehetett arra, hogy a korhadási folyamatnak milyen szakaszában voltak a tetemek a rablás időpontjában. Ez lehetővé tette a temetkezéseknek egy nemzedéken, azaz kb. 30 éven belül való időrendbe állítását. Ilyen módon sikerült a temető telepítési rendjét tisztázni, s ebből tovább lehetett következtetni a temetőt hátrahagyó avar társadalmi csoport szervezetére. A Kiskőrös—Vágóhid-i dűlői avar temető telepítési rendjének tisztázása azután nagymértékben elősegítette a többi tárgyalt avar temető belső időrendjének megtalálását.

László hangsúlyozta, hogy a nomád törzsek régészeti hagyatékában minden tárgyat fontosnak kell tartanunk, mert mindennek megvolt a közönség életében a maga jelentősége. A néprajzi adatok világosan mutatják, hogy a viseletet egyes helyeken napjainkig is a társadalmi szokások, a közösség íratlan törvényei szabályozzák. Igen jellemző ebben az összefüggésben a régi kecskeméti tanácsi jegyzőkönyvek egyik adata, amely szerint egy csikós számára készített szűrből bizonyos számú rózsát kifejtettek, mert nem járt neki olyan díszes szűr. Így volt ez nyilvánvalóan az avar korban is. Az övekre nem verethette mindenkinek a veret fel, ami neki tetszett, hanem csak azt, amire társadalmi helyzeténél vagy rangjánál fogva joga volt. Éppen ezért komoly jelentőséget kell tulajdonítanunk annak, hogy az egyes temetkezések-

ben milyen mellékletek voltak : hány veret, hány csüngő volt az övön, hány nyilat tettek a halott mellé stb.

Régészeti kutatásunk ezt eddig nem vette figyelembe, hanem elsősorban a tárgyak külső formáját, díszítését vizsgálta. Természetesen ezt a munkát is el kell végezni, azonban a tárgyak tipológiai vizsgálata önmagában nem elég. Tisztáznunk kell azt is, hogy mi volt a temetkezési mellékletek szerepe, használata az életben, s milyen jelentőségük volt a társadalmi viszonyok szempontjából. Ennek a döntő fontosságú kérdésnek az elhanyagolása vezethetett csak egyes kutatókat arra a feltevésre, hogy az avar viseletben 670 táján megfigyelhető gyökeres változás csupán új divatot jelent. A nomád törzsek történetéből azonban nem ismerünk ilyen »divatváltozásokat«, így ez a feltevés valójában korunk viszonyait vetíti történetietlen módon a múltba vissza. Az avaroknál megfigyelhető új viseletet tehát nem »divatváltozással«, hanem azzal kell magyaráznunk, hogy a Kaukázusból és a Káma mellékéről új törzsek telepedtek be. Ezek hozták magukkal az új öntött öveket, míg az itt talált avarok még hosszú ideig tovább hordták préselt öveiket.

Ezután László könyve *második részének* ismertetésére tért át. Ennek feladata a bócsai fejedelmi lelet közlése és az ezzel összefüggő régészeti és társadalomtörténeti kérdések megoldása volt. Ehhez el kellett végezni nemcsak a bócsai lelet tárgyainak teljes helyreállítását, hanem a többi párhuzamos avar leletét is. A technikai elemzések során sikerült egyes fémművészeti műhelyeket is elhatárolni. Társadalomtörténeti szempontból azonban ebben az összefüggésben is a tárgyak készítésére vonatkozó részletmegfigyeléseknél sokkal döntőbb fontosságú volt annak a tisztázása, hogy milyen méltóságjelvényei voltak az avar fejedelmeknek, törzsfőknek és vezéreknek, s hogyan tükröződött társadalmi helyzetük ezekben. Ezeknek a kérdéseknek a felvetése és tisztázása az avar uralkodórétegre és az avar állam szerkezetére vonatkozólag olyan következtetések levonását tette lehetővé, amelyekhez a hézagos írásos forrásanyag alapján a kutatás sohasem juthatott volna el.

Munkája ismertetésének *befejezésében* László foglalkozott még azzal a kérdéssel, hogy nem érvényesülnek-e a temetők rendjében a régi temetkezési hagyományok olyan mértékben, hogy a temetők végeredményben nem az egykorú, hanem a korábban fennálló társadalom rendjét tükrözik. E kérdésre válaszolva rámutatott arra, hogy az avar társadalomról a temetők alapján kapott kép annyira egyezik a mongol társadalomnak Vlagyimircovtól megrajzolt szerkezetével, hogy ezt a lehetőséget nyugodtan kizárhatjuk számításainkból. Így véleménye szerint az avarkori temetők és fejedelmi sírok az avar társadalom egykorú állapotát tükröző hiteles forrásanyagnak tekinthetők.

Lászlónak könyve módszerét és eredményeit ismertető vitaindító előadásához elsőnek *L. Kovrig Ilona* szólt hozzá. Hangsúlyozta, hogy a László által könyvében felvetett kérdések zöme régészeti irodalmunkban először merül fel ebben a formában, s a társadalomtörténeti értékelés módszere elő-

szőr szerepel az avarok kutatásában. László a régebbi tipológiai és stílus-elemző kutatási irányok helyett a temetőterképek elemzésével a temetők be-telepítésének rendjéből következtet vissza a temetőket hátrahagyó társadalom szerkezetére. Kétségtelen, hogy a minden részletre kiterjedő gondos temető-elemzés nagyon fontos eszköze lesz a régészeti kutatásnak, s alkalmazásával feltétlenül közelebb lehet jutni az avar kor társadalmi problémáinak megfogásához, mint a régebbi tipológiai és stíluskritikai módszerrel. Ezt a népvándorlás korával foglalkozó régészeink nagy része fel is ismerte, és alkalmazza is munkájában ezt a módszert.

Rá kell mutatni azonban arra is, hogy a temetőelemzés módszere csak a tipológiával és a stíluskritikával együttesen alkalmazva vezethet igazán megbízható eredményekhez. Ezek a régebbi régészeti módszerek ugyanis nagyon alkalmasak arra, hogy megmutassák, hol van az a határ, ameddig a temetőterkép megszólaltatásában szilárd alapon állunk. László munkájának eredményeit sokszor éppen az teszi bizonytalanná, hogy nem támaszkodik kellő mértékben ezekre a régészeti módszerekre. Könyvének második részében, a fejedelmi leletek feldolgozásánál viszont, ahol teljes mértékben alkalmazza a tipológiát és a stíluskritikát, következtetései sokkal megalapozottabbak.

László munkájának általában hibája, hogy a feltevések és a bizonyítható eredmények nem válnak világosan szét egymástól. Olykor szilárd eredményként kezel pusztá feltevéseket. Ennek az okát abban kereshetjük, hogy túlságosan mereven alkalmazza módszerét, s minden jelenséget részletesen és pontosan meg akar magyarázni. Ez sokszor kétséget ébreszt az olvasóban. Ez a helyzet a Kiskőrös—Vágóhídi-i temető értékelésével kapcsolatban is. László itt felteszi, hogy egyszerre rabolták ki a temetőt, s annak megfelelően, hogy a korhadási folyamatnak milyen szakaszában voltak a rablás időpontjában a holttestek, négy csoportot (A, B, C, D) állít fel. Ha most megvizsgáljuk e csoportok számarányát, akkor azt látjuk, hogy a régebben meghaltakat magában foglaló A és B csoportba László 31, a temető kirablása előtt legfeljebb 3 évvel meghaltakat képviselő C és D csoportba pedig 34 temetkezést sorolt. E szerint egy nemzedék, azaz 25 év alatt az első 22 év folyamán mindössze 31, az utolsó 3 év alatt viszont 34 ember halt volna meg. Ez a számarány nem meggyőző.

Kár, hogy László Gyula csak 5 avar temető értékelését végezte el munkájában. Ez az avar leletanyagnak olyan kis százaléka, hogy még biztos eredményeit sem lehet az avar társadalom egészére vonatkoztatni. Ha munkáját szélesebbkörű anyagra alapozta volna, tévedésekre is kevesebb tér nyílt volna. Így többek közt figyelembe lehetett volna venni a rátemetkezések szolgáltatott időrendet, s ez más megvilágításba helyezte volna a préselt és a griffes-indás övűek egymáshoz való viszonyának a kérdését.

E hiányosságokkal és bizonytalan eredményekkel szemben nagyon meggyőző Lászlónak az a feltevése, hogy a griffes-indás övek megjelenése — a

régebbi véleményekkel ellentétben — új népelem beköltözésével áll kapcsolatban. Alátámasztja ezt Bóna István kutatásainak az az eredménye is, hogy a griffes-indás csoport temetkezéseinek más a tájolása, s hogy a préselt övűek temetőit rendszeresen, egyidőben rabolták ki. Lászlónak ez a meggyőző eredménye újabb példát szolgáltat arra, hogy a régészeti leletanyag helyes értékelése olyan történeti eseményekre is világosságot vethet, amelyekről az írásos források hallgatnak. Közismert, hogy a roxolánok Magyarországra való bevándorlásának bizonyításában is a régészeti leletanyag elsőrendű fontosságú történeti forrásnak bizonyult.

Érdekes és meggyőző Lászlónak az a megfigyelése, hogy a préselt övűek lazább, a griffes-indások viszont szorosabb nemzeti kötelékben éltek. Ez a felismerés alátámasztja az avarok politikai szervezetére vonatkozó elgondolását, amelyet az avar kor első felében a Harmatta által megrajzolt Attila-kori hun társadalomhoz hasonlónak képzelhetünk el.

Igen fontos Lászlónak az a feltevése, hogy az avar nemzetségek két-három nemzedék után helyet változtattak, s így egyes egymáshoz közel fekvő avar temetők egy-egy nemzetség vándorlásának egymást követő állomásait jelezhetik.

Mintaszerű a bócsai és a többi fejedelmi sírlelet feldolgozása és történeti értékelése. Az avar politikai szervezet tárgyalásánál azonban érezhető annak a hátránya, hogy László munkájának kérdésfelvető jellege miatt az avarokra vonatkozó írásos forrásanyaggal nem foglalkozik részletesen.

Hozzászólásának összegezeképpen Kovrig Ilona hangsúlyozta, hogy László munkája a problémák rendkívüli gazdagságát veti fel és igen sok kérdésnek megnyugtató megoldását is nyújtja. Könyvében azonban e mellett van sok bizonytalan eredmény és feltevés is. Ezt jórészt magyarázza az, hogy munkája első kísérlet az avar társadalom képének megrajzolására. Kétségtelen, hogy a László által felvetett problémák csak széleskörű kritikai tárgyalás útján oldhatók meg, ennek előfeltétele pedig könyvének kiadása lenne.

A következő hozzászóló, *Párducz Mihály* rámutatott arra, hogy hazai népvándorláskori kutatásunkban László Gyula az első, aki a temetőterképek elemzésével igyekszik egy-egy kor sokrétű kérdéscsoportjait megoldani. A régészeti anyagon túlmenve felhasználja a rokon tudományágak eredményeit is; ezen a téren ő a legsokoldalúbb régészeink között. Ennek a komplex módszernek az alkalmazásában Lászlónak a honfoglaló magyarságról írott munkája volt az első komoly lépés. E régebbi és mostani munkája között azonban van egy fontos különbség. Az avar társadalomról írott munkájában László sokkal fokozottabb mértékben támaszkodik a régészeti anyagra, s ez előnyére is válik könyvének.

Kétségtelen, hogy a régészeti anyag feldolgozásának László által alkalmazott komplex módszere számos kérdés megoldásában eredményesebb lehet, mint a szokásos régészeti feldolgozó módszerek. Azonban az egyes módszerek

(beleértve a tipológiát is) alkalmazásában bizonyos sorrendet kell tartanunk. A régészeti-történeti feldolgozásnak elsősorban a feltárt tárgyi emlékanyagra, annak elérhető teljes ismeretére kell támaszkodnia. Szinte alapvető követelmény ezután az időrendi kérdések tisztázása, amely nem kizárólag a tipológia, hanem az ásatási megfigyelések felhasználásával is történhetik. Avar kutatásunk általában ezt a módszert követte, és ért is el bizonyos eredményeket. Ma már nem nehéz felismerni, hogy egy-egy sír vagy temető az avar korba tartozik-e, sőt talán azt sem, hogy az avar kor elejére vagy végére kell-e helyeznünk. Világosan látjuk, hogy hazai avar emlékanyagunknak szoros dél-oroszországi és ázsiai kapcsolatai vannak. A temetkezési mód alapján sikerült egy korai avar emlékesoportot körülhatárolni. Tisztázódott az avar emlékanyag több bizánci vonatkozása is. Kétségtelen azonban, hogy még sok lényeges kérdés maradt mindmáig megoldatlan. Az is mind világosabbá vált, hogy az avar társadalom igen bonyolult képződmény, de szerkezetének felfedezésére még nem, vagy alig történt kísérlet. Éppen ezeket a hiányokat igyekszik László Gyula könyve pótolni.

Ha László szintézisének alapjait vizsgáljuk, akkor első szembeszökő hiányosságként azt kell megemlítenünk, hogy könyvének első részében nem támaszkodik a felgyűjthető anyag teljességére. Ennek a hiányosságnak nem a szerző az oka, hanem az, hogy az avar kor óriási mennyiségű régészeti anyaga még nagyrészt közöletlen. Ez a körülmény nemcsak László könyvének megírását tette igen nehézé, hanem erősen korlátozza megalapozottságának megítélését is.

Ami a temetőelemzéseket illeti, kétségtelen, hogy ezeknek szilárd kiindulópontja csak az egy-egy temetőben egy nemzedéken belül eltemetettek sírjainak László módszerével történő vizsgálata lehet. Ehhez azonban egy-egy sír korának meghatározásánál 10–20 éves pontosság lenne szükséges. Ez olyan követelmény, amelynek népvándorlaskorunk talán egyetlen szakaszában sem tudunk teljesen megnyugtató módon eleget tenni. László ahhoz a módszerhez folyamodik, hogy azokat a sírokat, amelyekben egyező gyöngy- és ékszertípusokat találtak, egy nemzedéken belülinek tekinti. Ez az eljárás azonban csak akkor fogadható el helyesnek, ha kétségtelenül bebizonyítható, hogy egy-egy gyöngytípust aránylag rövid ideig használtak. A gyöngytípusokat azonban rendszerint hosszabb ideig (pl. 60–80 évig) használták, s így nem alkalmasak szűkebb keretek között mozgó kormeghatározásra.

Kérdéses értékűnek látszik a viszonylagos kormeghatározásnak az a módszere is, amelyet László a Kiskőrös–Vágóhídi-i temető sírjaival kapcsolatban alkalmaz. Kétséges ugyanis, hogy éppen a Kiskőrös–Vágóhídi-i temetőben megvoltak-e azok a feltételek, amelyek a tetemek korhadásának László által feltett folyamatához elengedhetetlenül szükségesek. Így — bár az eddigi felfogás, amely szerint a temető egy pontjából kiindulva történt a temető terjedése, nincs kellően bizonyítva — nem teljesen meggyőző Lászlónak az

az új magyarázata sem, hogy a temetőrészeket előre kijelölték, s e részekben egy időben indult meg a temetkezés.

László az általa elemzett temetőket az egykorú avar társadalom tükröződésének tartja. Ezzel kapcsolatban a következőket jegyezhetjük meg.

1. Nem világos, hogyan képzei el László a nemzetségi szervezet tükröződését a temetőben. Így nem látjuk tisztán, hogy mikor nagycsaládé és mikor nemzetségé egy temető. Valószínű, hogy az egy nemzedék alatt élő lélekszám meghatározása alapvető fontosságú ebben a kérdésben. Mivel azonban az egyes temetkezések viszonylagos kormeghatározása nem nyugszik biztos alapokon, a nemzedékek lélekszámára vonatkozólag László által feltett számadatok nem mindig meggyőzőek. Pedig valójában ezen fordul meg, hogy nemzetségekkel, nagycsaládokkal vagy más társadalmi egységekkel van-e dolgunk.

2. Lászlónak azt a fontos megállapítását, hogy a tárgyalt temetőkben az egykorú avar társadalom rendje tükröződik, a temetőelemzések számos adata alátámasztja. Mégis fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ebben a tekintetben bizonyos eltolódás lehetséges. Így például nemrégén sikerült a magyarországi szarmatáknál a temetőterkép alapján matriarchátusra mutató rendszert megfigyelni. Alig lehet kétséges, hogy ezt csak szívósan továbbélő maradványnak tekinthetjük, de nem tulajdoníthatunk a matriarchátusnak döntő jelentőséget a magyarországi szarmaták társadalmi rendjében.

3. Igen fontos az avar társadalom jellegének megítélése szempontjából a rabszolgák kérdése. László általában a melléklet nélküli vagy igen szegényes mellékletű sírokat minősíti rabszolgasíroknak, azonban ilyen sírokat gyakran szolgasíroknak is tekint. Így nem világos, hogy milyen különbség van szolga és rabszolga között, továbbá, hogy milyen módszerrel lehet a régészeti anyag alapján a szolga- és rabszolgasírokat egyáltalán különválasztani.

4. A temetőelemzések kiindulópontját jelentő Kiskőrös—Vágóhíd-i temetőnek csaknem minden sírját kirabolták. Így a sírok eredeti tartalmát még feltevésszerűen sem ismerhetjük. Következésképpen a sírok jellegének (előkelő, övveretek és nyilak száma stb.) megállapítása nem nyugszik eléggé biztos alapokon.

5. László az avar telepek eddigi hiányát részben az egy helyen való megtelepülés aránylag rövid (60—80 évnyi) időtartamával, részben pedig a sátor használatával magyarázza. Ezzel szemben azonban rá kell mutatnunk arra, hogy 60—80 év alatt jókora mennyiségű hulladék halmozódhat fel még egy ritka település körül is, s így régészetiileg az ilyen települések is megfoghatók. Hogy avar telepeket eddig nem ismerünk, annak oka valószínűleg inkább az, hogy korábban nem sokat törődtünk a szegényes népvándorláskori települések, telephelyek feltárásával. Nagyon valószínű egyébként, hogy egyszerű kisebb házak sem hiányoztak az avar településekről.

6. Rendkívül érdekesek Lászlónak azok a fejtegetései, amelyekben a temetők szigetekre való helyezését az avarok túlvilági képzeeteivel magyarázza.

Gondolhatunk azonban arra is, hogy a temetők helyének kiválasztásánál jelentős szerepet játszott a védettség vagy védhetőség kérdése. Ezenkívül vízenyős helyen a település és a temető helye csak szigetszerű kiemelkedésen lehetett.

Párducz ezután rámutatott arra, hogy az avarkori nemzetséggjegyek kérdésének kidolgozásában, de általában László egész könyvében rendkívül tanulságos a néprajzi párhuzamok felhasználása. A komplex módszernek ez az alkalmazása sok olyan kérdésre hívja fel a figyelmet, amelyek pusztán a régészeti anyag alapján nem vehetők fel. Fontos lenne azonban tisztázni, hogy ezek a párhuzamok mennyiben tekinthetők feltétlenül bizonyító érvnek a régészeti leletanyag értelmezésénél. Kétségtelen ugyanis, hogy az egyes szokásokkal kapcsolatos gondolati tartalom idővel jelentékenyen, sőt esetleg alapvetően megváltozhatnak.

Hozzászólásának befejezésében Párducz hangsúlyozta, hogy megjegyzéseivel nem szeretné azt a látszatot kelteni, hogy László könyvének nincsenek komoly erényei. Igen nagy eredménynek kell tartanunk, hogy László Gyula az avar kor kutatásának területén szakítva a tárgyak egyoldalú tipológiai elemzésével, a leletgyűttesek társadalomtörténeti értékelését kísérte meg. Hasonlóképpen nagyon komoly eredménynek tarthatjuk azt is, hogy különböző kérdések felvetésével egy népvándorláskori nép mindennapi életének gazdagságát is szemünk elé vetíti. Igen fontos az avar társadalom szerkezetének és politikai szervezetének rekonstruálása és az avarok, szlávok és honfoglaló magyarok közötti kapcsolatok kérdésének felvetése is. László könyvének mindezek az erényei munkájának mielőbbi kiadását követelik. Kívánatos ez ezenkívül azért is, mert csak egy megjelent könyv szolgálhat olyan vita alapjául, amelynek során tisztázódhatnak a felmerült vitás kérdések.

Györffy György hozzászólásában rámutatott arra, hogy László temetőelemzési módszere két néprajzi jelenségcsoportnak a régészeti tényekkel való párhuzambaállítására támaszkodik. Ezek közül az első ahhoz a túlvilághit-hoz kapcsolódik, amely szerint a halott a másvilágon folytatja földi életét, s így ott is szüksége van az életben használt tárgyaira, eszközeire. A régészeti anyagra vonatkozólag ebből az következik, hogy a sírban talált tárgyak jellemzőek a halottnak életében elfoglalt társadalmi helyzetére, foglalkozására, rangjára. Lászlónak ezzel kapcsolatos megfigyelései és következtetései általában elfogadhatók és értékes új eredményekhez vezetnek. A másik néprajzi jelenség az, hogy az élő társadalom rendje, amely a nomád törzseknél a jobb és bal oldalon való elhelyezkedés és a rangsor szigorú betartásában nyilvánul meg, a túlvilági életben is érvényesül a néphit szerint. László szerint ez régészetileg is megfigyelhető a temetőkben, s így a temetőtérkép elemzése lehetővé teszi, hogy a temetőt hátrahagyó társadalom szerkezetét rekonstruálhassuk. Kétségtelen, hogy Lászlónak ez az eredeti és szellemes módszere igen érdekes eredményeket mutathat fel, helyessége azonban mindaddig nincs kézzelfogható módon bebizonyítva, amíg az etnológia területéről nem mutatják ki azt a

szokást, hogy egy nemzetség vagy nagycsalád halottait a társadalomban elfoglalt helyüknek megfelelő oldalra, rangsorban temetik a nemzetségi temetőben, s ezt a rendet több nemzedéken keresztül is fenntartják. László temetőelemzés-módszerének ezt a még megoldatlan problémáját nyilvánvalóan munkája közzétételével és széleskörű irodalmi megvitatásával vihetnék legmegfelelőbb módon közelebb tisztázásához.

A következő hozzászóló, *Fettich Nándor* sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy László nem fogadta el lektori bírálatának következő javaslatát: »Mivel most teljes kétnyelvű kiadásról van szó, könyvét mind külső formájában, mind tartalmában ennek megfelelően *gyökeresen át kell alakítania*.¹ Azonkívül tekintetbe kell vennie ezen átalakításnál az *Archaeologia Hungarica* harminc kötetében érvényesülő bibliográfiai szempontokat is, hogy ez a kötet az eddigi sorozatából ne üssön ki. Tehát egységes eljárást a bekezdéseknek, a táblahivatkozásoknak, az irodalom idézésének, a tudományos műhelymunka melléktermékei megmutatásának, a sírmező térrajzának stb., stb. alkalmazásában.« László nem hajtotta végre ezeket a változtatásokat kéziratán. Pedig tudományos igényű munkában nem szabad előre feltett lehetőségekből kiindulni, mint azt László a temetőelemzéseknél teszi. Ha László helyt adna ezeknek az észrevételeknek, akkor ez a munkája a tudományos világ egyik legértékesebb könyve lenne, amelynek feltétlenül meg kell jelennie.

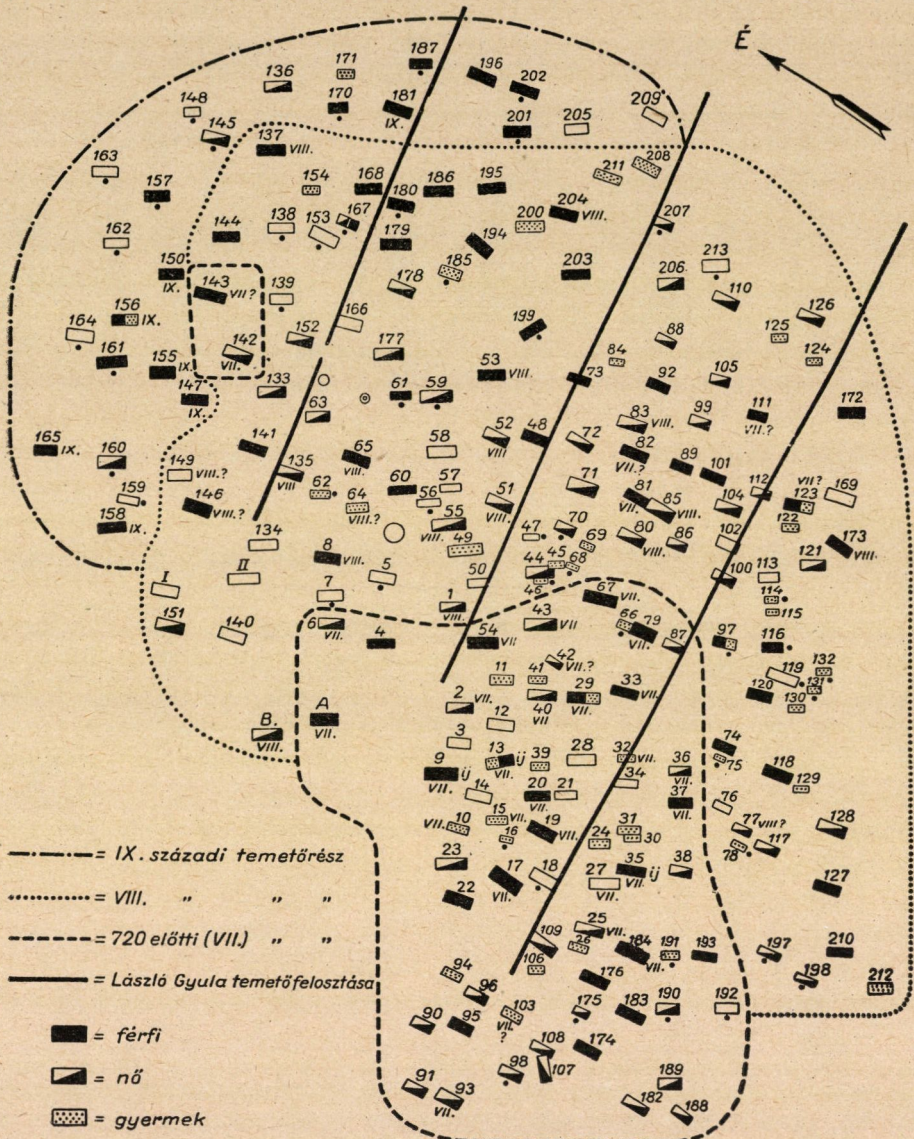
A következőkben *Fettich* rámutatott arra, hogy — ha László temetőelemzés-módszerét alapján elhibáztottnak is tartja — mégis lát reális lehetőséget a temetőtérrajz elemzésére azzal a módszerrel, amelyet a győri avarkori temetővel kapcsolatban alkalmazott. A temetők egyenes vonalakkal való felosztásáról, ami László módszerének egyik jellegzetessége, szó sem lehet.

Hozzászólását összegezve *Fettich* azt a véleményét fejezte ki, hogy László könyvét a lektori jelentésében javasolt *gyökeres átalakítások* elvégzése után ki kell adni.²

Fettich Nándor után *Csallány Dezső* szólt László könyvéhez hozzá. Hozzászólásában rámutatott arra, hogy László három alapvető témakörrel foglalkozik munkájában: 1. az avar temetők sírjainak *társadalmi tagozódás* szerinti felosztásával, 2. a *kiskőrösi, keceli, bócsai* fejedelmi sírleletek és a *Kiskőrös—Vágóhíd-i* temető közzétételével és 3. a *régészeti emlékrétegek népi kapcsolatainak* kérdésével. Ami a könyv címét illeti, ez nem fedi pontosan a könyv

¹ E szavak *Fettich* lektori bírálatában nem voltak kiemelve. — *H. J.*

² *Fettich* hozzászólásának megírásakor valószínűleg nem emlékezett pontosan lektori bírálatára. Ebben ugyanis csak azokat a kifogásait rögzítette le, amelyekre vonatkozólag a szerzővel nem tudott egyetértésre jutni. Ezekre vonatkozólag viszont lektori jelentésében következőket mondja: »Bírálatomban tehát most már csak a *fennmaradó nézeteltérésekre* szorítkozom, azzal a megjegyzéssel, hogy *a tudományos vélemény szabadságot mindenképpen tiszteletben akarom tartani és hogy ezek a bírálati megjegyzések a könyv jelentőségét, kiadásra való érdemes voltát nem érintik*.« (Kiemelések tőlem — *H. J.*) A fennmaradó nézeteltérések között szerepelnek a lektori jelentés 2. lapján *Fettich*nek a temetőelemzésekkel kapcsolatos kifogásai is. Mindebből kétségtelen, hogy lektori jelentésében nem követelte a vitán felolvasott hozzászólásában szükségesnek tartott változtatásokat.

1. kép

tartalmát. A tárgyalt anyag ugyanis nagyrészt nem *avar*, hanem legfeljebb *avarkori*. A Duna—Tisza közti avarkori emlékanyag az avarok egyik szövetséges törzsének, a kuturgur-bolgároknak (késői hunoknak) a hagyatéka. Ettől élesen különválik a tiszántúli lovas avarok fülkesíros leletsoportja.

Ami a temetők társadalmi tagozódás szerinti felosztását illeti, ennek kiindulási alapja Lászlónál megbízhatatlan. A kiindulási alapot jelentő Kiskőrös—Vágóhid-i temető ugyanis részben feltáratlan, feltárt része pedig csaknem teljesen kifosztott, úgyhogy megbízható következtetések levonására nem alkalmas. Ezenkívül, hiányzik Lászlónál a Kiskőrös—Vágóhid-i temető belső időrendjének megnyugtató tisztázása, pedig enélkül a temető társadalmi tagozódásának kérdéséhez nem lehet hozzányúlni. Ha megvizsgáljuk időrendi alapon a Kiskőrös-városalatti temető térképét (l. 1. kép), akkor azt látjuk, hogy nincsenek meg benne a László által feltett társadalmi tagozódás törvényszerűségei. Itt is, mint más síkvidéki temetőknél, kiinduló és befejező pontokat találunk, amelyek meghatározzák a sírok időrendjét. A halottakat az elhalálozás sorrendjében, nem pedig nemzetségi sávok szerint temették el. Ezenkívül rá kell mutatni arra is, hogy a melléklet nélküli sírok nem tekinthetők minden további nélkül feltétlenül rabszolgametkezéseknek. Az új és a nyílhegyek jelenléte a sírokban csak azt bizonyítja, hogy az eltemetett harcos volt. Szegényebb avarkori sírokban, de a legyőzött gepidák sírjaiban is gyakran találni nyílhegyeket, pedig ezeket nem tarthatjuk előkelő társadalmi rangot viselő személyek temetkezéseinek. Lehet, hogy Lászlónak az avar temetők társadalmi tagozódására vonatkozó elgondolásában helyes mag lappang, de az általa alkalmazott módszerrel ez nem bizonyítható.

László munkájának második témakörére vonatkozólag Csallány hangsúlyozta, hogy a régészeti tudománynak nagy érdeke, hogy e fontos leletanyag mielőbb közlésre kerüljön. Ezzel kapcsolatban csak azt kell megjegyezni, hogy a tépei lelet nem sírlelet, hanem kincslelet, s így nem nyújt kellő alapot egy avar fejedelmi szárnyközpont feltevésére. De nem képviselhet avar fejedelmi szárnyközpontot a Malaja Perescsepina-i lelet sem. Ez ugyan kétségtelenül összefügg a bócsai és a kiskőrösi fejedelmi sírleletek körével, mert ezekkel együtt a késői hunok vagy más néven kuturgur-bolgárok régészeti hagyatékához tartozik. Ezen a helyen azonban nem lehetett avar fejedelmi szárnyközpont, mert nem tartozott az avar birodalomhoz.

Rátérve László könyvének harmadik alapvető témakörére, Csallány azt emelte ki László elméletének lényegeként, hogy e szerint a griffes-indás díszítésű avarkori bronzöntvényeket nem belső fejlődés, divatváltozás hozta létre, hanem egy újabb avar néphullám hozta magával, amely az avar birodalom keleti határterületeiről indult ki. Ezzel az elgondolással szemben Csallány rámutatott arra, hogy véleménye szerint nincs kellő alap egy 670 körüli újabb avar néphullám feltevésére. A történeti források hallgatnak erről az eseményről, s nincsenek rá tárgyi bizonyítékok sem. A griffes-indás díszítésű bronz-

öntvények tisztán belső fejlődés eredményeképpen jöttek létre, s így nem népi, hanem csak időrendi réteget képviselnek. Egyébként is nehezen hozzátta volna 670 körül egy keletről jövő avar néphullám a griffes-indás bronzöntvényeket magával, mert ezek ebben az időpontban még nem léteztek. Csak 720 körül jelennek meg az első öntött bronz övkészletek. Ezenkívül, ha a préselt és az öntött övveretek mögött népi különbséget keresünk, nehezen magyarázhatók meg az olyan esetek, amikor az övről leesett préselt veretet öntöttel pótolták, vagy amikor a préselt, régi szerszámdíszekkel eltemetett ló gazdája öntött bronzövet viselt.

Megjegyzéseit összefoglalva, Csallány annak a véleményének adott kifejezést, hogy — bár nézetei számos ponton eltérnek László felfogásától — kívánatos a kézirat tárgyalt részeinek is változtatás nélküli kiadása. Csak így válik lehetővé, hogy széles alapokra fektetett kritikai tanulmányokban vitathassuk meg az új elméletek értékét vagy tévedéseit.

Ezután *Fehér Géza* elsősorban Csallány hozzászólásához fűzött néhány megjegyzést. Hangsúlyozta, hogy Csallány felfogásával szemben, amely szerint a kuturgur-bolgárok a Duna—Tisza közén telepedtek meg, a történeti források azt bizonyítják, hogy a kuturgurok az avar birodalom nyugati határszélén élő határvédő nép voltak. Kifejtette *Fehér* ezenkívül azt a véleményét is, hogy a Kiskőrös—Vágóhíd-i temető nem lehet több nemzetség temetője, mert egy nemzetség nagy lélekszámot foglal magában, úgyhogy temetője három nemzedék alatt több ezer sírra megy fel. Valószínűtlen az is, hogy több nemzetség ugyanabban a temetőben temetkezett volna.

A hozzászólásokra válaszolva *László Gyula* rámutatott arra, hogy a vita két irányzatnak, a tárgytörténeti régészetnek s az általa képviselt komplex régészeti módszernek a harcát állította a jelenlevők elé. A vitás pontok tekintetében észrevehető különbségtevés volt megfigyelhető könyvének első és második része között. Könyvének második részében — mint ezt a hozzászólók ki is emelték — teljes mértékben eleget tett a tárgytörténet követelményeinek is. Ami az első részt illeti, kétségtelen, hogy ebben vannak a tárgytörténet szempontjából kidolgozatlanabb, csiszolatlanabb részek, s emiatt a hozzászólók több eredmény, következtetés megalapozottságának szilárdságát kétségbevonták. Hogy e kifogások súlyát helyesen meg tudjuk ítélni, fordítsuk meg a kérdést, s nézzük meg, hogy megbízhatóbbak-e azok a tárgytörténeti módszereken alapuló állítások, hogy 670-ben vagy 720-ban ilyen vagy olyan volt az avar divat. Ezek az állítások hipotetikusan megalkotott tipológiai fejlődéssorokon alapulnak, amelyekről egyáltalán nem bizonyítható be, hogy valóban pontosan megfelelnek az egykori valóságnak. Ezeken kívül semmi biztos alapjuk nincsen. Így lényegében véve csak az meggyőző az eddigi eredményekből, hogy az avar leleteket két nagy csoportra: korai és késői avar leletekre kell osztanunk. Ennek a meglehetősen tág határok között mozgó időrendnek minden további finomítási kísérlete a tárgytörténeti mód-

szerekkel összehasonlíthatatlanul hipotetikusabb, mint a temetőelemzések­ből levonható eredmények.

Ezután László kifejtette, hogy az avar kor időrendjének tisztázását az avar törzsek és nemzetségek belső vándorlásának nyomonkövetéséről lehet remélni. A temetők azt mutatják, hogy az avar nemzetségek csak két-három nemzedék alatt éltek egy helyen, azután tovább mentek és más helyen tele­pültek meg. Nagyon valószínű tehát, hogy egy-egy avar nemzetségnek az avar kor folyamán 4—5 temetője volt. Ha sikerülne megfogni és tisztázni az egyes avar nemzetségek temetőinek történeti sorrendjét és összefüggését, akkor sokkal pontosabb és megbízhatóbb avar időrendet nyernénk, mint amelyet a tipológia útján bármikor is remélhetünk. Természetesen ennek a belső vándorlásnak a megfogása igen nehéz, de nem lehetetlen feladat. Ha figyelembe vesszük, hogy az avar nemzetségeknek ez a belső vándorlása pár-huzamosan folyt az avar társadalom fejlődésével, akkor az egyes avar nemzetségek temetőinek történeti sorrendjét meg tudjuk fogni többek közt azáltal, hogy az egyes temetőkben nyomon kísérjük az avarságnak a nagy állat-tartásról a földművelésre való áttérését, s ezzel kapcsolatban a rabszolgák számának növekedését.

Ami a temetők belső időrendjét illeti, az eddigi módszerekkel két-három nemzedéken belüli finom tagozódást nem lehet megállapítani. Viszont, ha felismerjük a temetők betelepülésének rendjét, akkor legalábbis egyes temetők­nél, mint az üllőinél, kiskőrösínél, győrinél, meg lehet fogni a temető belső időrendjét. Többen kifogásolták a temetőtérkép egyenes vonalakkal való felosztását. A könyv erre vonatkozó fejtegetéseiből azonban világosan kiderül, hogy az egyenes vonalak csupán tájékoztatásul szolgálnak, csak azt akarják jelezni, hogy hozzávetőleg hol futnak az egyes sírcsoportok határai. Ha erre a célra a sírokat kikerülő, jobbra-balra hajló görbe vonalat használnánk, azt a téves benyomást kelthetnénk, hogy az egyes sírcsoportok határait teljes határozottsággal és egészen pontosan meg tudjuk határozni.

A következőkben László sorrendben válaszolt az egyes hozzászólásokra. Kovrig Ilonának azzal a kifogásával kapcsolatban, hogy az avar leletanyag­nak aránylag kis részét használta csak fel, rámutatott arra, hogy könyve tulajdonképpen az avar leletanyagot magában foglaló »Avar corpus«-nak lett volna a bevezető kötete. Az »Avar corpus« sorsa azonban mind ez ideig bizonytalan. Ennek hiányában viszont teljes anyagra nem lehetett támaszkodni, hiszen ez az anyag nincs összegyűjtve. Az összegyűjtés munkájában viszont nem lehetett elébevégni azoknak a régész kutatóknak, akik már dolgoznak egy-egy hitelesen feltárt avar temető közzétételén, s nem lehetett tőlük a temetőtérképet s ezzel együtt az egész anyag közlését elvenni. Végül meg kell gondolni, hogy ez a könyv csak öt avar temető elemzését nyújtja, s így is hatalmas terjedelmű. Gyakorlatilag lehetetlen lett volna tehát akár csak 20—30 avar temető elemzését egy munkában megoldani.

Ami a stratigráfia alkalmazásának kérdését illeti, erre vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy az avar korból ez ideig egyetlen olyan eset ismeretes (Csallány Dezső ásatásaiból), amelyben erre lehetőség nyílik. Ennek az egy esetnek a jelentősége 20—25 ezer sír ellenében elenyésző csekély. Nyilvánvaló tehát, hogy stratigráfia alkalmazására megfelelő számú rátemetkezések hiányában nem kerülhetett sor.

A Kiskőrös—Vágóhíd-i temető sírjainak A B C D csoportokra való felosztása ellen felhozott érvek figyelemre méltóak. Lehetséges azonban, hogy éppen tözeges területen a korhadás folyamata lassabb volt, s ebben az esetben a csoportok számaránya jelentékenyen módosul. Hogy ennek a temetőnek az elemzésénél a tipológiai módszer nem került szélesebb körben alkalmazásra, annak nem e módszertől való idegenkedés, hanem az az oka, hogy az időrendre vonatkozólag a tipológia eddig sem vezetett kielégítő eredményre. Azokat a kísérleteket ugyanis, amelyek egy mesterségesen megalkotott tipológiai sor látszólag pontos, de valójában semmivel nem bizonyított időrendjét vetítik bele a temetőbe, eleve elhibázottnak kell tartanunk.

Párducz Mihály hozzászólásában igen élesen merült fel az időrend kérdése. Ez kétségtelenül igen fontos probléma, azonban a tipológiai módszer alkalmazásával aligha oldható meg helyesen. Képzeljük csak magunk elé mai magyar népszigeteink térképét, és látni fogjuk, hogy mennyi különböző viselet él egy időben egymás mellett. Így lehetett az avar korban is. Egy olyan régészeti időrend tehát, amely a leleteket logikai konstrukcióba és egyenesvonalú fejlődési sorrendbe állítja, elméletileg eleve elhibázottnak tekinthető.

Igen fontos kérdést vetett fel Párducz, amikor a nemzetség és nagycsalád, rabszolgák és szolgák temetőbeli szétválaszthatóságát érintette. Ez kétségtelenül igen nehezen megoldható probléma, s a könyvben adott, bizonyos ingadozást megengedő meghatározásokon túl a régészeti anyag alapján egyelőre nem mehetünk, szélesebbkörű anyag alapján azonban valószínűleg határozottabb eredményekre lehet majd jutni.

A temetők szigetre való telepítésére vonatkozólag nagyon józan és reális Párducz elgondolása. Ettől függetlenül azonban az eléggé gazdag néprajzi anyagból nyilvánvaló, hogy a szigetre helyezett temetők más túlvilágképpel állnak összefüggésben, mint a domboldalra telepítettek.

Györffy György hozzászólásával kapcsolatban László megemlítette, hogy Kós Károly néhány Hunyad megyei magyar falu temetkezését megvizsgálta, s azt találta, hogy temetőik éppen úgy tagozódnak, mint ahogy a hadak települnek a falvakban.

Fettich Nándor hozzászólására válaszolva László részletesen foglalkozott azzal az ellenvetéssel, hogy a temetőelemzéseknél előre feltett lehetőségekből indul ki, azaz eleve feltett elgondolást vetít bele a temető rendjébe. Hangsúlyozta, hogy ez egyszerűen szerkezeti kérdés. Bizonyos megállapításokat

előre kellett bocsátani a könyv érthetősége kedvéért, később azonban ezek a megfelelő helyen bizonyításra is kerültek.

Végül arra mutatott rá László, hogy Csallány Dezső egész hozzászólása a tárgy történet kutatójának azt a teljesen eltérő felfogását tükrözi, hogy a temetőknél kiinduló és befejező pontjaik vannak. Ez az elgondolás csak a nomád törzsek s általában a nemzeti szervezetben élő társadalmak temetkezésének nemismeréséből fakadhat, s annyira történetietlen, annyira egészen különleges helyet biztosítana az avaroknak a nomád törzsek történetében, hogy azt külön meg kellene indokolnia.

A tépei lelettel kapcsolatban László utalt arra, hogy következtetései szempontjából közömbös, hogy az sírlelet vagy kincslelet-e. Saját maga a felé a nézet felé hajlott, hogy sírlelet, de teljesen nyitva hagyta azt a lehetőséget, hogy esetleg kincslelettel van dolgunk.

A továbbiakban László hangsúlyozta, hogy Csallány felfogását a griffes-indás veretek belső fejlődés útján történő helyi kialakulásáról már csak azért sem lehet elfogadni, mert így teljesen magyarázat nélkül maradnának a Volga—Káma vidékének nagyszámú griffes-indás jellegű veretei. Ami Csallánynak az egyes avar kori lelet csoportok különböző avar törzsekhez való kapcsolására vonatkozó állításait illeti, ezek — mint Fehér Géza hozzászólása is mutatja — még nem mentek keresztül a történeti források kritikai szűrőjén.

Válaszának befejezésekképpen László rámutatott arra, hogy a hozzászólók véleménye szerint könyvének még azok a tételei is, amelyeket a hozzászólók saját eddigi kutatásaik eredményével nem tudtak összeegyeztetni, még ebben a formában is komoly tudományos vita alapját képezték.

A vitát lezárva *Banner János* egyrészt azt emelte ki, hogy ez a vita sok tekintetben felette áll az eddig lezajlott vitáknak, másrészt pedig megállapította, hogy László Gyula könyvét valamennyi hozzászóló nagyjából változatlan formában is alkalmasnak tartja arra, hogy megjelenjék. Hangsúlyozta, hogy erre régészeti tudományunknak nagy szüksége van, mert régészeti kutatásunk csak a legszélesebb körű szabad viták, bírálatok és önbírálatok útján fejlődhetik tovább, ennek azonban előfeltétele, hogy László könyve és a többi kiadatlanul heverő régészeti munkák is mielőbb kiadásra kerüljenek.

*

A vita tanulságait röviden összegezve, jelentős eredménynek kell tekintenünk, hogy a hozzászólások igen fontos elméleti és módszertani kérdéseket vetettek fel és világítottak meg több oldalról is. Ezek a kérdések jórészt ezen a vitán merültek fel első ízben régészeti kutatásunkban. Ebben nagy szerepe volt László munkájának, amely új módszerével és gazdag problematikájával jelentős mértékben hozzájárult e kérdések felmerüléséhez. Ezt maguk a hozzászólók is hangsúlyozták, s nyilvánvalóan ez magyarázza egyöntetű állásfoglalásukat László könyvének kiadása mellett.

Hiányossága volt a vitának, hogy a hozzászólások a felvetett új módszertani kérdéseket, a régészeti leletanyag társadalomtörténeti értékelésének problémáját elsősorban a régebbi formális régészeti módszerek álláspontjáról vizsgálták és bírálták. Emellett azonban erősen háttérbe szorult magának a társadalomtörténetnek a szempontja, pedig ennek az érvényesítése több kérdés (pl. a nemzetség és nagycsalád, szolga és rabszolga viszonya, több nemzetség egy temetőben való temetkezése stb.) megoldásához lényegesen közelebb vitt volna. Ugyancsak teljesen elmaradt László temetőelemzéseinek a tudományos irodalomban kidolgozott hasonló módszerekkel (pl. Zbrujeva temetőelemzéseivel stb.) való összevetése.

Kétségtelen azonban, hogy e vita hiányosságai ellenére is fontos lépést jelent népvándorlaskorunk régészeti kutatásának fejlődésében, s kívánatos, hogy a felvetett problémák László könyvének megjelenése után a legszélesebbkörű megvitatásra kerüljenek, hogy ilyen módon lehetőség nyíljenek mielőbbi eredményes megoldásukra.

VITA

BÓNIS GYÖRGY »HAJNÓCZY JÓZSEF« CÍMŰ MUNKÁJÁRÓL*

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya Tudománytörténeti Bizottsága 1954. szeptember 25-én széleskörű vitát rendezett Bónis György »Hajnóczy József« c. munkájáról. A Bizottság elnöke, *Mátrai László*, az MTA levelező tagjának megnyitója után *Benda Kálmán* hozzászólásában leszögezte, hogy Bónis György kitűnő biográfiája több évtizedes tudományos mulasztást pótol. Hajnóczy személye, közjogi és politikai munkássága, mely elválaszthatatlanul kapcsolódik a nemzeti függetlenségért és a polgári államért az 1790-es években síkraszálló magyar jakobinus mozgalomhoz, kimagasló helyet foglal el múltunk haladó hagyományai közt és méltó rá, hogy részleteiben feltárjuk és megismerjük. Bónis könyve kitűnően oldotta meg feladatát, amennyiben hőse életére vonatkozó gazdag anyaggyűjtését a XVIII. századi Magyarország társadalmi, gazdasági viszonyainak széles rajzába építi bele, s a kor sokrétű problémáin át ismerjük meg Hajnóczyt. Ezután a hozzászóló részletesen és elismeréssel foglalkozott az életrajz felépítésével, tudományos apparátusával és szakszerű, de ugyanakkor magyaros és a nem szakember számára is élvezetes stílusával. Mindezzel kapcsolatban csupán egy kifogást emelt: nem tartja szerencsés megoldásnak, hogy Hajnóczy jogi és politikai nézetei külön fejezetben kerülnek részletes ismertetésre. Bár a szerző az életrajzi részben nem mulasztja el Hajnóczy nézeteinek alakulását, fejlődését jellemezni, az általa adott kép talán még kerekébb lett volna, ha a részletes elemzést is ide iktatta volna be.

A következőkben ismertette és jellemezte a munka egyes fejezeteit, adatban és szemléletében megmutatkozó eredményeit, majd így összegezte a könyvről alkotott általános véleményét: Bónis biográfiája egyaránt méltó Hajnóczyhoz és az Akadémiához.

Hozzászólása második részében Benda a jakobinus mozgalom, ezen belül is elsősorban Hajnóczy és Martinovics személyének megítélésével foglalkozott. Ez a probléma a könyvben csak mellékesen van érintve (nem is

* Rövidített szöveg. A vita teljes szövegét egy példányban a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában helyezték el.

lehet feladata a kérdés részletes kifejtése), a vele kapcsolatos állásfoglalás mégis fontos, mert hiszen nélkülül Hajnóczynak a jakobinus szervezkedésben való részvételét sem tudjuk helyesen értékelni. Bónis a jakobinus mozgalom rajzánál Kató István tanulmányaira támaszkodott, Benda szerint azonban ezek erősen túlozzák Martinovics szerepét s így Hajnóczy jelentősége háttérbe szorul. Kató megállapításai nem egy ponton lényeges korrekcióra szorulnak — mondotta —, annál is inkább, mert Bónis könyvének Hajnóczyra vonatkozó konkrét adatai sem illeszthetők bele ebbe a képbe. Bónis könyvén mindig érezhető is, hogyan küszködik a saját kutatásai és Kató eredményei közti ellentmondások miatt, anélkül, hogy mindenben saját adatainak adna igazat. A továbbiakban Benda rámutatott arra, hogy már az 1790-es évek társadalmi fejlődésében sem azonosítható Martinovics és Hajnóczy magatartása és hogy a Kató által felállított fejlődésbeli kategóriák (monarchista demokraták, nemesi reformerek) merev alkalmazása helytelen sematizálást eredményez. Nem ért egyet azzal a megállapítással, hogy a nemességgel való együttműködés programja (vagyis az az elgondolás, hogy a polgári forradalmat csak a nemességgel szövetségben lehet megvívni) illúzió lett volna — ahogy Kató nyomán Bónis mondja. Véleménye szerint Magyarországon, erős polgárság hiányában, ez volt az egyetlen lehetőség, s fél évszázaddal később Kossuthék is ezen az úton jártak. Éppen abban látja Hajnóczy nagy érdemét, hogy felismerte a köznemesség haladó rétegével való együttműködés szükségességét. Ezután Martinovics személyével foglalkozott. Levéltári adatok tükrében részletesen bizonyította, hogy Martinovics egyáltalában nem képviselte következetesen a nemzeti és polgári haladás gondolatát. Bizalmas jelentései, amelyeket II. Lipót és I. Ferenc királyhoz nyújtott be, azt mutatják, hogy egyéni érvényesülésből hajlandó volt a reakciót is kiszolgálni. A magyar jakobinus mozgalom céljait, törekvéseit nem Martinovics alakította ki, aki a magyar viszonyokat különben is csak felületesen ismerte, azokat nem ő ültette át idegenből magyar földbe (ahogy a könyv mondja), — a mozgalom gyökerei a hazai talajból, a magyar társadalmi és politikai fejlődésből táplálóztak és e nélkül érthetetlenek. Bizalmas rendőri jelentések alapján kimutatta, hogy a jakobinus káték eszmei alapja, a szervezkedés első csírái már akkor megvoltak, amikor Martinovics még az udvar szolgálatában kívánt érvényesülni. 1793 őszén, amikor Martinovics az udvar ellen fordult és hozzálátott a magyar jakobinus mozgalom megszervezéséhez, lényegében csak formába öntötte a már kialakult célokat, és a mozgalom szervezetének kiépítésével azt aktív forradalmi irányba terelte. Amit az 1792—93-as rendőri jelentések a magyar demokraták céljairól mondanak, szembetűnő hasonlatosságot mutat nemcsak a későbbi jakobinus mozgalmi iratok, elsősorban a Reformátorok Társasága Kátéjának eszméivel, hanem azokkal a törekvésekkel is, amelyek Hajnóczy közjogi műveiben nyertek kifejezést. Ehhez hozzávéve még azt, hogy 1793 tavaszán Martinovics barátságot kötött Hajnóczyval,

és ahogy tudjuk, Hajnóczy ekkor ismertette előtte elgondolásait, mindebből Benda azt következtette, hogy a magyar jakobinus mozgalom eszmei alapvetése nem Martinovics, hanem Hajnóczy nevéhez és munkásságához fűződik.

Mindebből viszont végső soron az következik — mondotta Benda —, hogy Hajnóczy nemcsak jogtudós volt, hanem ennél jóval több: államférfi. Közjogi munkássága is csak fegyver és eszköz volt kezében politikai céljai elérésében. Nem »játszott a tűzzel«, hanem céltudatosan munkálkodott a magyar polgári nemzetállam megvalósításán, s a jakobinus mozgalom szervezésével forradalmi meggyőződéséről és elszántságáról tett tanúságot.

Szabó Imre: Ami Bónis György könyvének általános értékelését illeti, csatlakozom Benda Kálmánhoz abban, hogy a könyvet pozitíven kell értékelnünk. Sikerült a maga egészében Hajnóczyról olyan képet alkotni, amely Hajnóczyt élő figuraként, korának jellegzetes alakjaként, kitűnő jogtudósként, haladó hagyományaink sorában kiváló emberként mutatja be. Hozzászólásomban nem is a könyv érdemével, hanem inkább néhány, nézetem szerint fennálló fogyatékoságával szeretnék foglalkozni.

Az elsőről Benda Kálmán is beszélt, s ez a szerkesztésnek az a sajátos módja, amely kettéválasztja a művet és Hajnóczy életének dinamikáját szembeállítja Hajnóczy műveinek statikájával. Ez minden körülmények között helytelen, s nézetem szerint alkalmas arra, hogy jó néhány vitatható kérdést vessen fel Hajnóczy szerepével kapcsolatban, olyan vitatható kérdést, amely esetleg megoldható lett volna, vagy meggyőzőbben lett volna megoldható, ha életét és műveit egységes folyamatként, nem pedig szétválasztva és bizonyos fokig egymástól függetlenül vizsgálta volna.

A másik, ugyanezzel kapcsolatos észrevétel az, hogy Hajnóczy műveinek, nézeteinek olyan ismertetése, amely Hajnóczy egész felfogását szektorokra bontja, s azt vizsgálja külön-külön, hogy mi volt a véleménye az emberi jogokról, mi volt az alkotmányról, a vallásról és egyebekről — helytelen, mert bizonyos értelemben meghamisítja Hajnóczy egész felfogásának rendszerét, gondolkodásának egész szisztematikáját, amely pedig egységes felfogás volt.

Hajnóczy arcképének megrajzolásánál ezt a két hibát el lehetett volna kerülni. Sokkal jelentősebb lett volna és főleg Hajnóczy gondolkodásának elméleti alapjait inkább meg lehetett volna közelíteni, ha nem ilyen bontó szemlélettel fogunk hozzá Hajnóczy nézeteinek elemzéséhez. Ebből egy további módszerbeli hiba adódik. Nevezetesen Hajnóczy nézeteinek szétszedése, elemeire bontása eleve oda kell, hogy vigye a szerzőt, hogy ezeknek a nézeteknek az elődeit, forrásait keresi, s ennél fogva akarva-akaratlanul bizonyos szellemi ősök kutatásához jut el. Ez a módszer elszakítja Hajnóczy gondolkodását azoktól a társadalmi viszonyoktól, amelyek között Hajnóczy élt. Nem abból indul ki, hogy mik voltak azok a feltételek, amelyek Hajnóczy gondolkodását befolyásolták és amelyeknek kifejezésére igénybe vett más

forrásból származó gondolatokat is, ami helyes szemlélet lenne, — hanem bizonyos szellemi elődkutatáshoz vezet, azt vizsgálja, hogy mit vett Rousseautól, mit vett Montesquieu-tól és másoktól. Ezen, nézetem szerint minden körülmények között túl kell jutnunk, mert ez a hiba bizonyos fokig az egész, erről a korról szóló irodalomban megmutatkozik. A pozitivista irodalom a jakobinus-mozgalom vizsgálatánál, az egész korszak vizsgálatánál, különösen élt ezzel a módszerrel, holott ez téves beállításokhoz vezet. Ha például a reformista kátét elolvassuk, s annak Benda Kálmán által is jelzett szenvedélyességét, harcosságát, minden idegen nyelvűsége ellenére is magyaros jellegzetességeit tekintjük, akkor nyilvánvalóan nem helyes ezeket az elemeket háttérbe szorítani és előtérbe helyezni azt, hogy egyik-másik gondolata Volneytől vagy mástól ered. Hol volt ez a szenvedélyesség Volney csiszolt írásaiban, hol voltak ezek a gondolatok, ez a hév, ez a harcosság az említett különböző szerzőknél?

Bónis könyvében ugyan távolról sem jelentkezik ez a módszer olyan mértékben, mint a pozitivista művekben, de nyomai még mindig megvannak, s e felé viszi Bónist az a szerkesztési mód, amellyel szétszedte Hajnóczyt és Hajnóczy gondolati rendszerét.

Végül az a véleményem, hogy Bónisnak valamilyen vonatkozásban határozottabban állást kellett volna foglalnia Martinovicssal kapcsolatban. S ez az állásfoglalás nézetem szerint feltétlenül arra kellett volna, hogy irányuljon, hogy felszámolja azt a kétségtelenül nagyrésztben elterjedt történelmi szemléletet, amely Hajnóczy—Martinovics ellentétet teremt, amely Hajnóczyt feleslegesen és nem az ő javára szolgálóan az egekig emeli, hogy ugyanakkor Martinovicsot mélyen lenyomhassa.

Nézetem szerint ezek a fő hibái Bónis könyvének, amelynek fő érdeme az — ezt el kell ismerni —, hogy vonzó és többé-kevésbé tárgyilagos képet adott Hajnóczyról. Bónis olyan könyvet írt, amellyel a magyar jogászság régen adós, s e könyvével tisztességgel törlesztette a magyar jogászságnak ezt a komoly adósságát.

Sarlós Márton: Hajnóczy megítélésénél a Martinovics-kérdést abból a szempontból kell vizsgálni — és ezt Bónis alig tette meg —, hogy hogyan látta Martinovics személyét és működését Hajnóczy 1793-ban és különösen 1794-ben.

Martinovicsról csak annyit, hogy nem volt olyan egyoldalú, egyszerű lény, amint őt Benda elvtárs jellemzi: »spicli volt, pénzért dolgozott, nem volt benne semmi következetesség«. Igenis volt benne következetesség. A kátéban a nép három ostorának nevezi a királyokat, nemességet és a papokat, — és a feudalizmusnak ezt a három oszlopát mindig élesen támadta. Nem mindig valamennyit egyszerre, — egyszer a királyt, — máskor a nemességet, — egyben pedig soha meg nem torpan: az egyház elleni harcban mindig következetes volt. Ellentmondás tömérdek van az egyéniségében. Nézzük

a börtönben 1795 januárjában megírt Testament politique-jét, amely önmagában alkalmas volt az íróját a vérpadra juttatni; — mégis megírta. Ellentmondásos, bonyolult egyéniség volt, akiről még sokat vitatkozhatnak a történettudósok.

Visszatérve Bónis könyvére, — ennek pozitívumait felsorolta Benda és Szabó elvtárs. Hozzátehetem ehhez pozitívumként: hogy mindent összefoglalt, ami Hajnóczy életéről eddig felmerült, ismeretlen kézirati művekről tájékoztat, — Kazinczy egy megjegyzésén elindulva feltárta Hajnóczynak 1791 évbeli sajtóműködését, — különösen pedig felkutatta a »Megjegyzések a nevelésről« elnevezésű kéziratot.

A könyv döntő hibájának tartom, — hogy bár Szabó elvtárral ellentétben, szerintem helyesen tette Bónis, hogy felvetette a »reformer vagy forradalmár?« kérdést, — ennek a kérdésnek a megoldásában tévedett. Bónis hivatkozik Ragyiscsev példájára, — és éppen Ragyiscsev megítélésénél szenvedélyes viták folytak a szovjet irodalomban arról, vajon csak reformer volt-e vagy forradalmat akart-e. Hibásnak tartom Bónis végkövetkeztetését arról, hogy Hajnóczy illuzionista, reformer volt, aki a forradalmat propagálva, csak »játszott a tűzzel«. E kérdésben Bónis műve túlmegy a történetíró szemléletén, — pleidoyervé válik, védeni akarja Hajnóczyt a forradalmi megítélés ellen, nem veszi figyelembe, ami e felfogása ellen szól, nem bírálja el forradalmi tevékenységét, — nem veti össze gondolkodását, egyéb írásait a káték tartalmával, — végezetül pedig betetőzi gondolatmenetét egy Kossuth-idézetel, amivel egészen hamis képet ad Hajnóczy működéséről is, Kossuth véleményéről is. E Kossuth-idézet alkalmazása így megtévesztő, mert azt a hitet ébreszti, hogy Kossuth is azon a nézeten volt, hogy Hajnóczy nem 1793-as jakobinus volt, hanem 1789-es eszmehirdető. Megnéztem ezt az idézetet a Századokban; — Kossuth ezt 1877-ben írta válaszképp Fraknóinak ama Századokbeli cikksorozatára, amely Martinovicsnak 1794-ig terjedő életét ismertette. Kossuth hangsúlyozta is, hogy nem ismeri az anyagot, — nem is tudhatott többet, mint amennyit Horváth Mihály az 1870-es években megjelent történetkönyvében, vagy Gerando Ágostnak a jakobinusmozgalomról írt tanulmányában olvashatott. De ugyane Kossuth-levél után megjelent a Századokban Fraknói válasza is, amelyben Kossuthot szinte letorkolja, felhozza, hogy nem ismeri a kátékat, amelyekből idéz is az 1793-as forradalmi elveket igazoló királyság, nemesség ellen irányuló részeket.

Téved Bónis, amidőn a »Megjegyzések a nevelésről« keletkezését 1792/93 fordulópontjára teszi. Megnéztem a Széchenyi Könyvtárban az eredeti kéziratot és megállapítottam, hogy az a Projectum Articuli, amelyre Hajnóczy »Megjegyzései« készült, nem egy, az 1791-i bizottsághoz beérkezett javaslat, hanem magának a bizottságnak az a végleges javaslata, amelynek szószerinti magyar fordítását közzétette Kármán Mór az 1900-as években megjelent Közoktatásügyi Tanulmányaiban. Kármán megírta azt is, hogy ez a bizott-

ság 1793. február 12-én lezárta működését. Csak ezt követőleg kerülhetett a javaslat Reviczky útján Hajnóczyhoz, — aki a Bónis szerint haladónak ismert Reviczky részére írta megjegyzéseit. Reviczkyt az 1794. április 14-i kari ülési határozat hívta meg a pesti egyetemre az elhunyt Gyurkovics tanszékére. Csak akkor lehetett Reviczky részére aktuális ez a kézirat, Hajnóczy pedig ebben az időben írhatta a Megjegyzéseket, — amelyekről így érthető hogy iratai közt maradtak. Ezek a Megjegyzések élesen mutatják Hajnóczy akkor forradalmi gondolkodását, az 1792 óta gondolkodásában beállott változást, és a káték tartalmáig való eléréését. Az 1792-ben még magyar birodalmi eszméket hirdető, Galíciát úgy, mint Erdélyt magyar tartományként beolvasztani akaró Hajnóczy a káték szerint nemzetiségek alapján megosztott, szövetséges köztársaságokat akar Magyarországon. A Megjegyzések és a káték tartalma és Hajnóczy tevékenysége mutatják, hogy Hajnóczy eljutott Petőfi és Ady forradalmi gondolkodásáig.

A szilárd jellemű, kortársai által nagyrebecsült, a nemesi társadalmat vaskövetkezetességgel, forradalom útján is átalakítani akaró Hajnóczy Bónis művében mint álmodozó illuzionista, tűzzel játszó jámbor kispolgár jelenik meg, — aki végül is népámítóként engedi forradalomra biztatni a fiatal-ságot.

Mátrai László elnök: Kedves Elvtársak! Mielőtt a vitát tovább folytatnánk, szeretném azt javasolni, hogy Bónis könyvével kapcsolatban ne mélyítsük el a most felvetett Martinovics-probléma vitáját, amely valóban lényeges, de amely — azt hiszem — a mi mai vitánkon csak elindítható, de meg nem oldható. Ne tegyük függővé a de facto előttünk fekvő könyv értékelését attól, hogy itt most a historikusok Martinovics-vitáját el tudjuk-e dönteni. Világosan kirajzolódik a két álláspont, s a történész fórumok előtt ezeket meg is kell vitatni, s e vita eredményének kétségtelenül Bónis könyvének megítélésére nézve is lesz majd messzemenő következménye. Úgy gondolom azonban, hogy a mai vitát elsősorban a könyvre koncentráljuk s a Martinovics-kérdést is Hajnóczy felől nézzük, függetlenül egyelőre attól, hogy ez a valóban döntő és igen fontos vita, amely megindult Martinovics értékelését illetően, hogyan fog majd teljes tudományos vértetben, teljes apparátussal, az összes források ismeretében és megtárgyalásával lezajlani.

Beér János: A vitához ezúttal csak egy kérdéssel összefüggésben szólok hozzá; figyelemmel arra is, hogy mint a kötet szerkesztője, annak tartalmával közösséget vállaltam abban az értelemben, hogy bár egy egész sor kérdésben még megoldatlanul hagyja Hajnóczy életművének megfelelő értékelését, mégis olyan színvonalú könyv, amely mind Hajnóczy történelmi rangjából, mind az akadémiai kiadásból folyó követelményeket eléri.

Hozzászólásom nem történelmi, hanem módszertani problémát érint. Erre feljogosít az, hogy a meghívó szerint is nem a történelmi, hanem a tudománytörténelmi bizottság vitatja meg a könyvet. A bírálók kifogásolták a könyv

felépítését és azt vitatták, hogy a Bónis által választott szerkesztési mód (egyfelől Hajnóczy életének és munkásságának, másfelől Hajnóczy jogi és politikai nézeteinek különválasztása) eleve lehetetlenné tette a feladat eredményes megoldását, mert mesterségesen szétszakítja Hajnóczy nézeteit az azokat létrehozó társadalmi körülményektől. Kétségtelen, hogy a Bónis választotta szerkesztési mód sok veszélyt hord magában; ezt különösen a könyv első tervezete mutatta, amikor még élesebben mutatkozott meg az életrajzi folyamatnak (az életműnek) és a nézeteknek az elválasztása. Kétségtelen az is, hogy ez a felépítés óhatatlanul sok ismétlésre csábít (Bónis munkájában maradtak is jócskán ismétlések). Mégis azt gondolom, hogy eleve nem lehet egészében elutasítani ezt a módszert. Annál kevésbé, mert nagyon jól el tudom képzelni, hogy valaki Hajnóczy életrajzának részletesebb ismertetése nélkül is elemzheti műveit, aminek persze előfeltétele az, hogy már legyen olyan forrásmunka, amely Hajnóczy életét, munkásságának körülményeit a maga egészében feldolgozta. A módszer elvi elutasítása helyett konkrétan azt kell megnézni, hogy Bónis a vita alá bocsátott könyvvel hogy oldotta meg kitűzött feladatát.

Nyilvánvaló, hogy Bónis megoldása sok szempontból hiányos. Nemcsak azért, mert az általa választott módszer miatt ismétlésekre kényszerül, nemcsak azért, mert a könyv második része néhol túlzottan tagolja Hajnóczy állam- és jogbölcséleti, politikai tanításait, hanem elsősorban azért, mert a könyv első részében nem foglalkozik elég szélesen Hajnóczy munkáival, nem értékeli ezeket a társadalmi, történelmi folyamatba helyezve, — az erre vonatkozó anyagot a könyv második részére tartogatja.

Egyetértek Bónisnak azzal a törekvésével, hogy érdemes és szükséges külön is foglalkozni Hajnóczy jogi és politikai nézeteivel; szükséges ezeket — mint haladó jogi hagyományaink egyik legszebb részét — behatóan elemezni. Ennek azonban nem lett volna szabad avval a következménnyel járnia, hogy a művek konkrét értékelése kimarad az életmű egészének vonalából és így a könyv első része — eleven életrajzi leírása ellenére — bizonyos mértékig hibriddé válik.

A szerkezet önmagában még nem teszi lehetetlenné a marxista szempontból is igényes megoldást. Nézetem szerint az essay-író számára nem szabad kötött formákat előírni. A szerkezeti megoldást nem a séma, de az író egyénisége szabja meg. A kérdés ebben az összefüggésben elsősorban az, hogy az író hogy képes megbirkózni az általa választott — esetleg nehezebb — szerkezeti megoldással. Bónis munkája ilyen értelemben teszi indokolttá a bíráló megjegyzéseket.

Mindez nem rontja le azt az alapvető megállapítást, hogy Bónis úttörő munkát végzett és komoly eredményeket ért el. Hajnóczy további feldolgozói az ő kutató és elemző munkájára támaszkodva könnyebben juthatnak tovább.

Mátrai László elnök: Mielőtt a jogász elvtársak eltávoznak, legyen szabad Szabó Imre elvtárssal vitába szállnom a »reformer vagy forradalmár« kérdésben. Nyilvánvaló, hogy amikor ezt a kérdést felvetjük, nem éles kategorizálásról van szó, hiszen nincsenek született forradalmárok és forradalmi osztályok tagjai is válhatnak osztályarúlókká. Ezt a kérdést szerintem mindig és mindenképpen fel kell vetni, de különösen egy olyan forradalmi korban, amilyen éppen Hajnóczyék kora volt, hiszen egy sereg ellentmondást éppen ezáltal tudunk a maga ellentmondásos jellegében feltárni, megmutatván, hogy az az ember, aki az események során, a forradalom előkészítése folyamán reformer volt, hogyan válik éppen a forradalmi pillanatban reformerből vagy reakcióssá, vagy pedig valóban forradalmárrá, mert hiszen a forradalomban nem létezik a reform harmadik útja.

Éppen Hajnóczy esetében — amint Sarlós elvtárs erre rámutatott — fokozatos és szerves forradalmivá válásról van szó. Úgy gondolom tehát, hogy a két kategóriát, nem úgy mint merev formákat, de mint a történelmet mozgató erőknek egyik törvényszerűségét, feltétlenül fel kell vetnünk. Maga Szabó elvtárs is egy másik korszak erősen analóg problémáját: a polgári radikálisoknak, a reformereknek a megítélését éppen arra a szempontra építette, hogy hogyan viszonyulnak az eljövendő forradalomhoz.

Kosáry Domokos: Bónis komoly és időszerű munkája szépen elemzi Hajnóczy jogtudósi jelentőségét, véleményem szerint azonban politikai szerepét, s vele XVIII. századvégi haladó politikai törekvéseinket nem ábrázolja egészen világosan és helyesen.

A könyv Hajnóczy-ja a politika realitásai közt jóhiszeműen, de elég naiv tájékozatlansággal mozog, s állandóan csalódások érik, mert illúziókat kerget. II. József idején a monarchikus demokratizmus illúzióját (az udvarban bízva a nemesi feudalizmus ellenében), 1790-től pedig a másik, ellenkező illúziót (az udvarellenes nemességtől várva reformokat) méghozzá úgy, hogy közben (a könyv szerint) előző, monarchista illúziójától sem szakad el. Ami egyébként, ellentétes irányokról lévén szó, már önmagában sem valószínű, mert a hegyet lehet jobbról vagy balról megkerülni, de egyszerre kétfelé nem. Innen a könyv olyan ellentmondásai, mint pl. hogy Hajnóczy a kamara szolgálatába lépve »lojális hivatalnokká« lett, illetve hogy ugyanakkor (de egy későbbi passzus szerint) »nem volt az uralkodó lojális hivatalnok«. Bárminő pozitív részeket találunk is a könyvben, bármily szépen írja le Bónis Hajnóczy férfias bátorságát a vérpadon — ebből az ábrázolásból végül mégis csak egy világba nem való ember kerekedik ki, aki nem forradalmár, hanem csak a »tűzzel játszik«, s aki ezért alighanem jobban tenné, ha e politikai játék helyett megmaradna igazi otthonában, a jogtudomány szűkebb, de biztonságos falai és aktacsomói között.

Hajnóczy nyilván kitűnő jogász volt, de *nemcsak* az volt. A könyv szerint Hajnóczy »életét a magyar közjog kidolgozására tette fel«, s iratai ehhez

tekintendők előkísérletnek. A mi nézetünk szerint Hajnóczy életét a magyar társadalom átformálására tette fel, aminthogy ennek ügyéért áldozta is fel a valóságban, s iratait politikai fegyverként használta fel a küzdelemben. Hogy további munkákra is készült, az kétségtelen. Útjának végcéljában azonban nem egy közjogi tankönyv, hanem a magyar polgári nemzeti átalakulás állott.

Nem arról van szó, hogy elhallgassuk hibáit, korlátait, ellentmondásait. A XVIII. század végének ezen ellentmondások mellett is legvilágosabb politikai elméjét azonban ne toljuk így félre a politika teréről, és a »feddhetetlen jellemű jogtudós« kliséje alatt ne szűkítsük és halványítsuk naiv filozop-terré. Hiszen aligha lehet komoly *politikai* jelentőségét tagadni annak, hogy Hajnóczy történetünkben elsőnek kapcsolta egybe a nemzeti függetlenség kérdését a polgári átalakulásával, elsőnek ismerte fel, és képviselte tetteleg jakobinus vértanú-haláláig, hogy a nemzeti szabadsághoz elégtelenek a feudalizmus nemesi erői, azt csak a nép széles tömegeinek erejével lehet biztosítani, de ehhez előbb nemzetté kell emelni a népet.

Ténybeli tévedés kevés van Bónis könyvében, jeléül annak, hogy a rendelkezésre álló irodalmat igyekezett gondosan felhasználni. Ilyen tévedés pl. Reviczkyt és aulikus iratát haladó szelleműnek tartani és Hajnóczyval való kapcsolatáról beszélni, amire semmi alap nincs. Ilyen továbbá az az állítás, hogy a gyarmati helyzet felismerése egyedülálló jelenség ekkor Berzeviczynél. A valóságban, az egykorú irodalom tanúsága szerint, ez korántsem volt ilyen egyedülálló, és a nemesi mozgalom Forgách—Skerlecz szárnyának egyik pozitívuma éppen az volt, hogy a gyarmati elnyomást elég széles körben tudatosította. Egyébként a könyv általában igen jól értesült. Ha tehát a politikai törekvések megítélésében, nézetünk szerint, nem jár egészen helyes úton, az nagyrészt arra vezethető vissza, hogy a szerző itt történetírásunktól még nem kapott elég segítséget, s nem tudott s nem mert vállalkozni arra, hogy a hiányosságokat áthidalja és hogy szkematikus és téves nézetektől megszabaduljon.

Ezt a kérdést bővebben kidolgoztam egy elaborátumban, melynek itt csak néhány eredményére utalhatok három főbb ponton :

1. Az egykorú politikai irányok elemzésénél nem szabad mereven alkalmaznunk a monarchikus demokratizmus és nemesi reformizmus Kató István által használt kategóriáit. Hajnóczy egyikbe sem illik bele. De a meghatározáson túl értékelnünk is kell ezeket az irányokat, mégpedig azon felismerés alapján, hogy 1790-ben ugyanazon fő problémák merültek fel mint 1848-ban, csak fejletlenebb fokon. Mi már felelhetünk, s felelnünk is kell arra a kérdésre, hogy mi volt 1790 körül helyes a haladás szempontjából. Nézetem szerint ez volt: támogatni a nemesi mozgalom nemzeti oldalát, s igyekezni a mozgalmat túllökni a feudális korlátokon. Hajnóczy erre törekedett s irataiban (mint utóbb, fejlettebb viszonyok közt Kossuth) igyekezett a nemességet beleédesgetni, beleérvelni, majd belefenyegetni a reform útján az átalakulásba. Ez

volt a helyes, függetlenül attól, hogy ki mennyiben bízott a nemesség reformszándékában, vagy attól, hogy a polgári átalakulás mennyiben volt akkor reálisan megvalósítható. Lehet, hogy illúzió volt. De azokat, akik a jövőért a konkrét történelmi helyzethez mérten helyes eszközökkel küzdenek, pozitív és reális embereknek tekintjük, s nem üres illuzionistáknak.

2. A magyar jakobinus mozgalom belső, társadalmi fejlődésünk produktuma volt. Elemzéséből nyilvánvaló, hogy a mozgalom kettős, egymás utáni programja lényeges elemeiben Hajnóczy programjának folytatása. Kétségtelen, hogy Martinovics, aki az ellenkező úton, az udvar szolgálatában indult el, 1793 tavaszán váltott át e Hajnóczy-féle programra, amint ez a »Nyílt levél«-ből szövegszerűen is kielemezhető. Egyébként Fraknoi valóban politikai célzattal azért azonosította Martinovicsot a jakobinus-mozgalommal, hogy adatszerűen kimutatható egyéni hibáival kompromittálja a haladó törekvéseket. De legújabbban is akadtak, akik meghagyták ezt az egyenlőségi jelet, mert azt hitték, hogy elég Fraknoival azt csinálni, amit Marx Hegelről mondott; megfordítani, mert talpa helyett fején áll. Azt hiszem ideje elengednünk Fraknoi kezét és saját szemünkkel végezni a vizsgálatot.

3. Bónis könyve nézetem szerint helytelen érvek alapján jut arra az eredményre, hogy Hajnóczy nem volt forradalmár. Hogy valaki azért ne lehessen forradalmár, mert ifjúkora delén már túljutott, mert nőszülni készül, lakást szerez, sőt — horribile dictu — virágot vesz, ezek viktoriánus szempontok, melyek szerint a forradalmárnak borzasnak kell lennie, vad külsővel, késsel a szájában. Mi, a forradalmak korában, úgy hiszem nem ilyen szempontokat alkalmazunk. De helytelen érv az is, hogy Hajnóczy irataiban a reformot propagálja és nem a forradalmat. Hiszen így kellett tennie, ha a nemességhez szólt; egyébként pedig Bónis is rámutat, hogy Hajnóczy mindjobban radikalizálódott, tehát 1794-ben már túlfejlődött azon, ami 1790—91-ben, iratai készítésekor volt. Végül pedig az osztrák rendőrség előtt tett bécsi vallomást sem tartom, érthető okokból, teljes értékű forrásnak e vonatkozásban. Ha 1848 előtti nyilatkozatait vennénk alapul, Kossuthot sem nevezhetnénk a forradalom, hanem csak a reform hívének. Arra természetesen, hogy hová fejlődött és miként vett részt Hajnóczy a XVIII. századvégi magyar forradalomban, nem válaszolhatunk, mert ilyen forradalom nem volt. Az az út azonban, amelyen ő a nemesi mozgalom továbblökésének programjától a jakobinus mozgalmon át a jövő felé haladt, ez az út a maga dialektikájával, fokozódó radikalizmusával feltétlenül a forradalomhoz vezetett.

Varga Zoltán: Az idő előrehaladottságára tekintettel magam sem foglalkozom Bónis könyvének értékeivel. A vita folyamán — teljesen indokolt — kifogások merültek fel a mű szerkezeti felépítése ellen, és az ellen is, hogy a szerző Hajnóczyt elsősorban rendszert alkotó közjogászként értékeli. Szeretném hangsúlyozni, hogy e két kérdés egymástól nem választható el, a könyv sajátos kettőssége, helytelen szerkezeti felépítése ugyanis Bónis Hajnóczy-

értékeléséből származik. Mivel Hajnóczyt mint közjogi rendszerezőt méltatja, nem elégszik meg azzal, hogy fejlődésében mutassa be politikai gondolkodásának kialakulását, hanem könyve második felében rendszerbe állította össze nézeteit olyan formában, ahogyan maga Hajnóczy soha sem foglalta azokat össze. Ez a módszer nemcsak nehézsége miatt kifogásolható, hanem azért is, mert a műnek e kettős tagolása erősen hangsúlyozza a Hajnóczyról alkotott téves jellemzést. Nem vonható kétségbe Hajnóczy tudománytörténeti értékelésének jogosultsága, de a Hajnóczy életműve egészét ígérő feldolgozásnak nem e kérdést, hanem az államférfi, a forradalmár, a cselekvő ember fejlődését kell vizsgáladásai középpontjába állítania.

Felvetődött a vita folyamán az »illúziók« kérdése is. Mivel a polgári forradalom feltételei Magyarországon az 1790-es években, a feudalizmus válságának kezdetén még nem alakultak ki, minden, a polgári átalakulást napirendre tűző törekvés — így a köznemességre támaszkodó irány is — bizonyos mértékben »illúzió« volt. E korrall kapcsolatban a történelmi vizsgáladásnak a fentiekre tekintettel elsősorban nem is azzal kell foglalkoznia, hogy a polgári átalakulás egyik vagy másik irányának illúzió jellegét bírálja, hanem azt kell megmutatnia, hogy a feudalizmus válságával miként alakult ki a magyar társadalom körében a polgári átalakulás igénye, miként jelentkeztek a polgári forradalmat előkészítő eszmék, gondolatok. A korviszonyok vizsgáladásával a könyv általában adós maradt, ebből ered, hogy a szerző az egyes kérdéseket nem mindig pontosan elemzi, mint pl. a Kosáry Domokostól is említett gyarmati függés kérdését, ahol azonban nem a gyarmati függő viszony felismerése volt a fő probléma, hanem az, hogy, mivel a feudális kizsákmányolás keretei között nem alakulhatott ki a nemesség és jobbság viszonylagos egységfrontja, nem voltak adva e függő viszony megdöntésére irányuló harc feltételei. Ugyancsak a korviszonyok hiányos elemzésén múlik, hogy bár a szerző az 1790—91. évi országgyűlés vallási vitáiról körültekintő jellemzést ad (196. l.), a mindkét részen jelentkező klerikális vonások mellett nem utal arra, hogy e vitákban kezdeti fokon a nemzeti egységfront megteremtésére irányuló törekvések is feltalálhatók.

Hajnóczyban ugyan magam is elsősorban államférfit s nem rendszerező közjogászt látok, mégsem tudom elfogadni Kosáry Domokos értékelését sem, amely Hajnóczyt a magyarországi polgári átalakulás elméletének kidolgozójává, tudatos taktikusává kívánja megtenni, olyan messzetekintő politikussá, aki már az 1790-es években helyesen határozza meg a köznemességnek a magyarországi polgári forradalomban elfoglalandó helyét. Megfelelő bizonyító anyag hiányában nem érthetek egyet Benda Kálmán azon álláspontjával sem, hogy ő Martinovics minden helyes lépésének irányítóját Hajnóczyban látja. Nem vonom kétségbe, hogy Hajnóczyval való érintkezése során Martinovics a hazai viszonyok ismeretében, de emberi magatartásban is sokat halad előre, viszont úgy vélem, hogy ez a kapcsolat Hajnóczy radikalizálódását is elősegítette.

A magyar jakobinus mozgalom helyes értékelése nem egyikük vagy másikuk jelentőségének alábecsülését, hanem szerepük kellő értékelését kívánja meg. Martinovics és Hajnóczy a magyar jakobinus mozgalomnak nem egymást kizáró, hanem egymást kiegészítő alakjai.

Végül szeretném kiemelni Bónis könyvének világos, de választékos stílusát, amelyet azonban egyes esetekben kissé keresetté tesz az egyes szereplő személyekhez fűzött, mesterkéltén megválogatott jelzők használata.

Mátrai László elnök: A magam részéről is szeretnék egy-két megjegyzést hozzáfűzni a vitához a kategóriák kérdésével kapcsolatban. Úgy vélem hogy az erre vonatkozó eddigi vita túlságosan csak a politikai történet síkján folyik, még akkor is, ha a politikai történetnek a kategóriákkal való vonatkozását a történelmi materializmus terminológiájával jellemezzük is. Mint filozófus szeretném felhívni a történészek figyelmét arra, hogy nézetem szerint a történelem elemzése során csupán ilyen segéd-kategóriákról lehet szó, amelyeket egy történész egy bizonyos cikkben felállít. A társadalom fejlődésének megvannak a mélyebb objektív kategóriái: ezek eredete nem más, mint a társadalom osztálytagozódása. Ezeknek a kategóriáknak a kielemezése, megmutatása exakt módon lehetséges a történettudományban, mert ezeket exakt módon megszabja a termelőeszközökhöz való viszony. Ez az objektíve adott kategória-rendszer egy-egy korban. Ezen az alapon a marxizmus klasszikusai továbbmennek és a szubjektív kategóriákat, a gondolkodási kategóriákat is vizsgálják. Ez utóbbiakat szerintem egyes hozzászólók túlságosan bagatellizálni próbálták akkor, amikor azt mondták: nem az az érdekes, hogy valaki Voltairet vagy Rousseaut követi-e.

Véleményem szerint éppen történetileg jelentős alakoknál nem véletlen az, hogy valakinek Rousseau vagy Voltaire kerül a kezébe. Éppen annak a mély kategoriális összefüggésnek az alapján kell ezt a kérdést néznünk, amely fennáll az objektív társadalmi osztályhelyzet és valakinek a szubjektív gondolkodási kategóriái között. Marx például a Német ideológiában csodálatos, velőkgig ható analízisben mutatja be, hogy a gondolkodás alapvető, elemi kategóriáit hogyan befolyásolja a kapitalista társadalomban az árunak a döntő, meghatározó szerepe a gondolkodás mélyén. Tehát — hogy úgy mondjam — a történelem egészen belső objektív és szubjektív mozgató erőiig le lehet hatolni a kategóriák segítségével is. A kérdésnek ezt a filozófiai oldalát nézve úgy látom, hogy vitánkban ez nem merült fel igényként, sem a Bónis-könyvvel szemben, de a felszólalók részéről saját magukkal szemben sem. Ezt mint a filozófia oldaláról jelentkező igényt jelentem be a történelmi analízist végzők számára, különösen akkor, ha tudománytörténeti munkáról van szó. Így értem azt, hogy a vita kissé túlságosan a politikai történet síkján mozgott, s így nem törekedett teljes történelmi analízisre.

Szabad György: döntő momentumnak találja a jakobinus kérdésben a belső fejlődés és a kívülről jövő eszmei hatások összekapcsolódását. Nem vélet-

len — mondta —, hogy a belső fejlődés programja Hajnóczynál jut legmesszebbre, annál a Hajnóczynál, aki kívül rekedt a nemesi renden. Indokolt lehet Hajnóczy esetében illuzionizmusról beszélni, de akkor csak nagy vigyázattal szabad Kossuth-párhuzamra hivatkozni. Kossuth is túlment osztályán, de ez az osztály a XVIII. század vége óta nagyot fejlődött. Kossuth és tábora között kisebb a szakadék, mint Hajnóczy és a kilencvenes évek nemessége között. — Végül sajnálattal állapította meg, hogy a vita kerete meglehetősen szűk volt, a kérdéssel foglalkozó meghívott történészek csak kis számban jelentek meg.

Degré Alajos : Azt hiszem, nem derült itt ki, illetve nem került szóba a vitában még a könyvnek szerintem legnagyobb érdeme, nevezetesen, hogy tudománytörténeti szempontból értékeli Hajnóczyt. Eddig ugyanis egyes munkáit esetleg ismertük vagy egyes munkáiról, azok egyes részleteiről tudomásunk volt, de azt nem tudtuk, hogy milyen fejlődésen mentek keresztül Hajnóczynak közjogi nézetei, hogy milyen közjogi nézeteket fejtegetett abban az időben, amikor minálunk még a legnépszerűbb könyv Husztinak a *Iuris prudentia practica*-ja volt, s amikor a legmesszebbmenő fejlődést a hivatalos jogtudományban Lakics közjogtervezete jelentette, s jóval később került csak sor a Cziráky közjogkísérletre, stb. Hajnóczy ekkor már nemcsak közjogi rendszert alkotott, hanem egy polgári közjogot, ami a magyar jogtudománynak olyan nagyszabású eredménye, hogy ennek megállapítását a könyv igen nagy érdeméül kell elismernünk. Nem Hajnóczy személyének méltatása volt a könyv fő célja, hanem jogtudományunk történetének egy teljesen új fejezettel való gazdagítása, aminek itt a vitában sem szabad elsikkadnia.

Mátrai László elnök : Amennyiben nincs több hozzászólás, megkérem Sarlós elvtársat, szíveskedjék az elnöklést átvenni tőlem, Bónis elvtársat pedig, hogy válaszoljon a hozzászólásokra.

Bónis György : Köszönöm valamennyi hozzászólónak azt a szeretetet, amellyel a könyvvel, ennek vezéralakjával és szerzőjével is foglalkoztak. Köszönöm az elismerő megjegyzéseket ; a mai színvonalas vitát munkám jelentős eredményének tekintem. A bíráló megjegyzésekre összefoglalóan kívánok válaszolni.

A könyv két részre tagolását több hozzászóló hibáztatta. Ez a megoldás kétségtelenül bizonyos hátrányokkal jár, de csak így kerülhető el az a mozaikszerűség, ami pl. Fraknóinak Hajnóczyról szóló lapjait jellemzi. Hajnóczy, a jogtudós akkor áll előttünk tisztán, ha a jogi-politikai kérdésekben vallott álláspontját egész munkásságából kielemezzük. A II. rész egyes fejezetei egyébként éppen az ő rendszerét követik. A két részre tagolást továbbra is helyesnek tartom.

A Kató-féle szkémák alkalmazásáról sok szó esett. Ehhez azt a helyzetet kell átgondolnunk, amelyben a kérdést tárgyaló történetírásunk 1951-ben, munkám elkezdésekor volt. Fraknói célzatosan foglalkozott a jakobinus

mozgalommal, Hajnóczyt pedig a hátsó sorokba állította. Benda két iratközlő kötetén kívül a felszabadulás után csak Kató két cikkében találtam marxista igényű feldolgozást. A dialektikus materializmus alkalmazása ragadott meg ezekben a cikkekben. Úgy éreztem, a magyar XVIII. századvég ellentmondásait az ő szkémái helyesen jellemezték. Könyvemmel azt a súlyos mulasztást kívántam helyrehozni, amelyet Hajnóczyval szemben jogtörténetírásunk elkövetett. Hogy ebben a munkában talán túlságosan mechanikusan alkalmaztam a Kató-féle szkémákat, az lehetséges. Ezeknek helytállóságáról még vitatkozni kell.

Ami Hajnóczynak a jakobinus mozgalomban vitt döntő, kezdeményező szerepét illeti, ezt a vita nálam határozottabban állította előtérbe. Könyvem megírásakor arra törekedtem, hogy hőszömet kiemeljem a meg nem érdemelt mellőzésből. Ki akartam mutatni, hogy komoly értéke politikai történelmünknek és a jogtudomány történetének. A szerzőnek hőisével szembeni elfogultságát tudatosan fékezni igyekeztem. Ha az adatok gondos megvizsgálása és mérlegelése arra az eredményre fog vezetni, hogy Hajnóczy többet jelentett a köztársasági mozgalom számára, mint én gondoltam, azt nagy örömmel fogadom.

Hajnóczy értékelése természetesen összefügg Martinovics alakjának értékelésével is. De szerintem az itt felálított Martinovics—Hajnóczy ellentét mesterséges. Elképzelhető az, hogy a mozgalom minden vezetője feddhetetlen jellemű férfi volt, s elképzelhető az ellenkezője is. Én nem szeretném Hajnóczyt Martinovics rovására felemelni; a szászvári apát saját jellemének és pályájának eredményeként áll vagy bukik. Ez domborodott ki a Leo Stern professzorral folytatott vitában is, melynek eredményét a Történetzkongresszus kiadványa torzítva közölte.

Lektoraim biztatására, az eredeti szöveg ellentmondásainak felszámolása érdekében vettem fel a forradalmárság kérdését. Nem azért döntöttem el negatív értelemben, mintha félnék Hajnóczyt forradalmárnak nyilvánítani. Azért tettem ezt, mert vallom, hogy »a jobb belátás elterjedésétől, nem a tömegek forradalmi cselekvésétől várta eszméi diadalát.« (141. l.) A forradalmat nem tudom elképzelni a tömegek részvétele nélkül, márpedig Hajnóczy hangsúlyozta, hogy eszméit egyetlen jobbaggyal, egyetlen jobbágy községgel sem közölte. Másrészt a forradalmár akcióra szervezi a tömegeket, Hajnóczy pedig — mint az utópista szocialisták — a jobb belátás elterjedésére számított, egy kicsit fenyegette is az uralkodó osztályt, de ezen túl nem ment.

Szerintem Hajnóczy nem forradalmár volt, hanem a forradalom megálmodója. Kosáry Domokosnak igaza van abban, hogy az ő útja a forradalomhoz vezetett. Ilyen álmodozókra minden forradalomnak szüksége van, ők készítik elő a forradalmat eszmei síkon. Hajnóczyt valóban bizonyos naivitás jellemezte, de ez nem csökkenti jelentőségét. Rousseau, Montesquieu és társaik, az orosz forradalmi demokraták eszmei előkészítői a későbbi forradal-

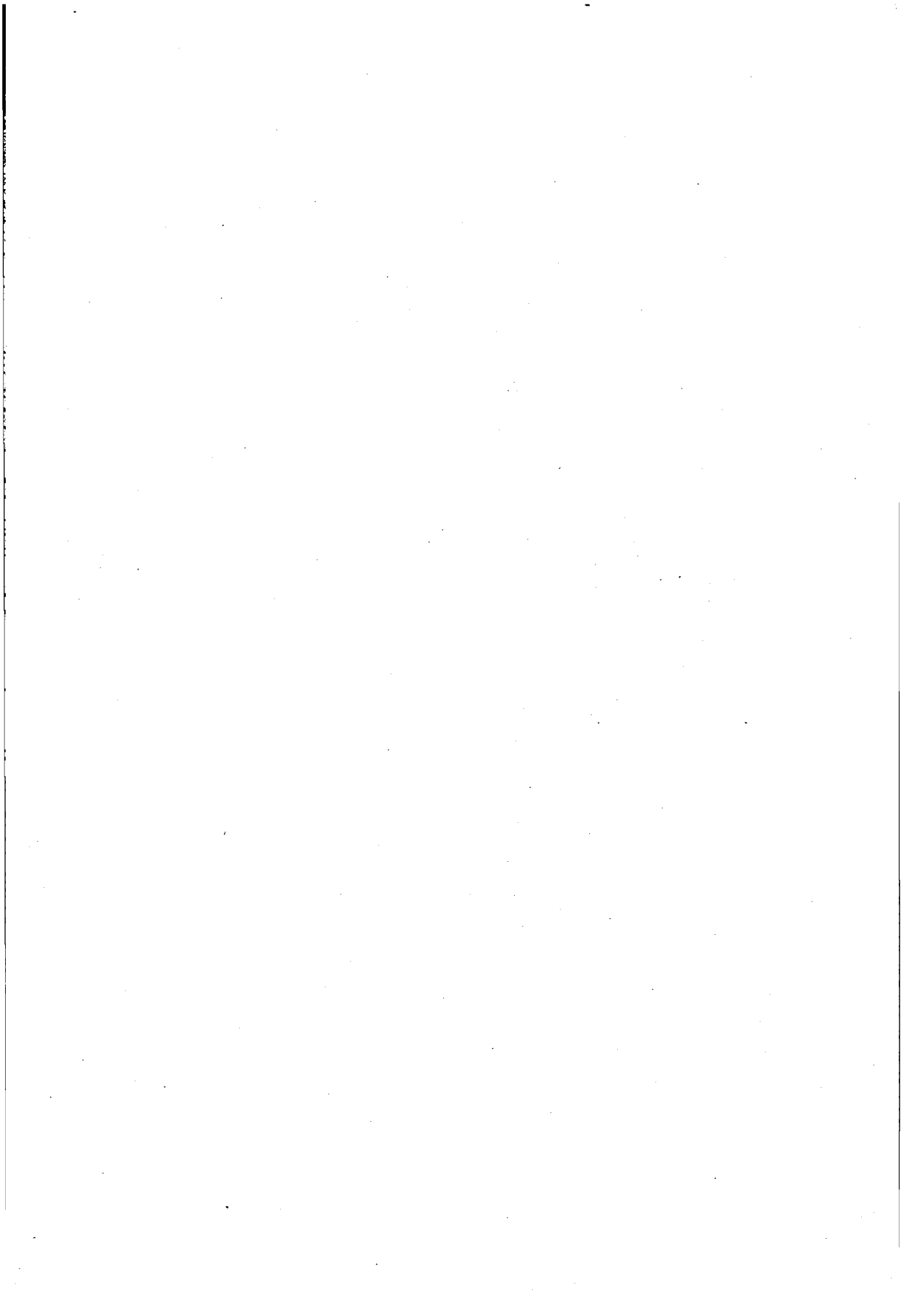
maknak, de azért nem állanak ugyanazon a síkon, mint Danton, Robespierre vagy Október cselekvő hősei.

Kosáry Domokos szememre veti, hogy Hajnóczyt csak jogtudósnak állítom be. Úgy érzem, idézeteit kissé célzatosan csoportosította. Éppen a Fraknoi-féle elrajzolt kép készített arra, hogy hősmennek ezt az oldalát emeljem ki. Ő az egész magyar nép haladó hagyománya, de ne felejtjük el, hogy a miénk is, jogászoké. Világosan megírtam, hogy közjogi rendszere, melynek kidolgozására életét tette fel, a néptömegek felemelését szolgálta (103. l.). Tudományos munkássága tehát nem volt öncélú, s ezért jogtudós voltának hangsúlyozása sem jelent leszűkítést.

Sarlós Márton két idézetemet megtévesztőnek tartja. A Kossuth-idézetet nem Hajnóczy forradalmárságának cáfolására hozom fel, hanem az ő jelentőségének kiemelésére, a könyv végén. Nem a zárójelbe tett részen van a hangsúly, hanem azon, hogy a jakobinusok 1848 előfutárai voltak. Kazinczyval pedig nem ott nem értek egyet, ahol Hajnóczyt a francia forradalom lelkes hívének tartja, hanem ott, ahol ezt osztályhelyzetétől függetlenül állapítja meg (13. l.). Ez a lét és a tudat viszonyára vonatkozó tétellel van szöveg ellentétben.

Más részletkérdésekben: a Reviczky-ügyben, a gyarmati helyzet felismerésének elterjedtségében, a korkép fogyatékos megrajzolásában elismerem a bírálat jogosságát. Ez abból származik, hogy medievista létemre, a haladó hagyományok iránti lelkesedből eddig általam nem járt területre merészkedtem.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, hogy könyvem nem a Hajnóczy-kutatás lezárásának, hanem éppen megindulásának tekintem. Ha másokat arra indít, hogy a kor és a mozgalom kérdéseivel behatóan foglalkozzanak, célját már akkor is elérte.

KÖNYVBÍRÁLAT – KÖNYVVISMERTETÉS

FOGARASI BÉLA: LOGIKA*

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1953, II. kiadás

G. ÖFFENBERGER

Fogarasi Béla akadémikus Kossuth-díjjal kitüntetett »Logika« c. műve kétségtelenül számottevő esemény volt a Magyar Népköztársaság tudománycs életében. Amint tudjuk, ennek a műnek a megjelenéséig egyetlen népi demokratikus országban sem jelent meg olyan összefoglaló mű, amely a logikát a dialektikus materializmus szempontjából tárgyalta volna. Mivel ennek a műnek II. kiadása (amely lényegesen át van dolgozva az I. kiadáshoz képest) különösképpen értékes anyagot tartalmaz, jónak láttuk, hogy ezen az úton bővebben ismertessük a tartalmát.¹ Ennek az ismertetésnek nem feladata, hogy a mű minden bonyolult problémáját bemutassa: az a kevés hely, amellyel rendelkezünk, arra késztet, hogy csupán egy tájékoztató jellegű előadásmódot válasszunk és megmondjuk saját véleményünket is egyes kérdésekkel kapcsolatban.

A szerző azzal kezdi munkáját, hogy az első fejezetben a logika tárgyát, módszereit és felosztásának problémáját tárgyalja. A logika tárgyára vonatkozóan hangsúlyozza a különbséget az objektív logika és a tulajdonképpeni logika között. Míg az objektív logika a »dolgok logikája«, mint pl. a történelmi fejlődés objektív logikája, a tulajdonképpeni logika, mint tudomány, a gondolkodás törvényeivel és formáival foglalkozik. A tudományok nagy többségének tárgya az objektív valóság, amely a tudattól függetlenül létezik: a természet és a társadalom. Ellenben a logika tárgya nem a tudaton kívül létező valóságban van, mert ha így volna, akkor azonos lenne a természet- és társadalomtudományok tárgyával. A logikának, mint tudománynak meghatározása még egy elhatárolást követel, mivel nem ez az egyetlen tudományág, amely a gondolkozással foglalkozik. Ezzel foglalkozik a pszichológia is, de az nem tesz különbséget az igaz és a hamis, a tudományos és a tudománytalan gondolkodás között, míg a logika tudományának kutatási tárgyát éppen a helyes gondolkodás formái alkotják.

A logika módszerének tárgyalásánál a szerző rátér a formális logika és a dialektikus logika közötti kapcsolat megállapítására. »A formális logika a

* Az alábbi recenzió a Román Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének kiadásában megjelenő »Cercetari Filozofice« c. folyóirat 1954. évi számában jelent meg. (Rövidített szöveg.)

¹ Időközben megjelent Fogarasi Béla: Logika c. művének III. kiadása, 1955. Akadémiai Kiadó. (Szerk.)

gondolati formákkal mint állandó, változatlan, szilárd és egymástól nemcsak megkülönböztetett, hanem elszigetelt, önálló, önmagában meglevő alakulatokkal foglalkozik.«(14—15. l.) Mindaddig, amíg a formális logika a gondolkodásnak ezekben a formáiban a valóság tükrözését látja — állítja a szerző — materialista alapon áll és elvileg nem tartalmazza a dolgok metafizikai értelmezését. Hogyha a gondolkodás azon formáival foglalkozik, amelyek a valóság legegyszerűbb kapcsolatait és eseményeit tükrözik és hogyha nem követeli szabályainak abszolút érvényességét, a formális logikát nem kell elvetni. De a történelem folyamán a formális logika összefonódott a metafizikus gondolkodásmóddal és ezért, mondja a szerző, amikor a mai formális logikát tárgyaljuk, mindenekelőtt el kell azt határolnunk a metafizikától. Ezt a célt úgy érhetjük el, ha a formális logika elveit nem mint általános érvényességű elveket kezeljük és nem tekintjük véglegesnek az eredményeit, hanem mindig kiigazítjuk és állandó kritikával vizsgáljuk a hagyományos formális logika fogyatékoságait (15. l.). Mivel a formális logika nem képes eleget tenni már azoknak a követelményeknek, amelyeket a mai tudomány színvonalához mérten a logikával szemben támasztanak, a szerző azt véli, hogy a dialektikus logika kötelessége a modern tudományok általánosítása; a formális logika pedig a gondolkodás elemi formáinak tanulmányozására kell korlátozódjék.

A továbbiakban a formális logika és a dialektikus logika közti ellentétről beszélve, a szerző bírálja azokat, akik túlzottan ellentétbe állítják a formális és a dialektikus logikát, mert ez a magatartás a formális logikának túlzott lebecsülését jelenti. Ugyanakkor elutasító magatartást tanúsít a szerző a marxizmusnak azokkal a vulgarizálóival szemben, akik Marr hatására teljes egészében tagadták a formális logika jelentőségét. Áttér azután a formális logika »dialektizálásának« bírálataira is, hangsúlyozva a logikai formalizmus elleni harc szükségességét.

Annak a vitának a során, amely a mű I. kiadásának megjelenése után folyt le, feltették a kérdést: vajon ez a mű formális logika, dialektikus logika, avagy egy harmadik fajtája ennek a tudománynak. A szerző válasza a következő volt: »e munka *módszerére* nézve dialektikus logika, azonban a logika *kifejtéséhez* szükségesnek mutatkozott a formális logika ismertetése és értékelése is«. (25. l.) Egy megfelelő formális logika tankönyv hiánya a Magyar Népköztársaság szakirodalmában arra késztette a szerzőt, hogy a formális logika problémáival is foglalkozzék, habár a mű főcélja egy dialektikus logika kidolgozása. A szerző eme próbálkozása kétségtelenül dicséretreméltó. Az a gazdag tapasztalat, amelyet különösen a Szovjetunióban végzett tanulmányok és kutatások során gyűjtött, és a természettudományi problémák alapos ismerete, lehetővé tették számára, hogy a dialektikus logika problémáit, marxista alapon, nagy hozzáértéssel tárgyalja.

A többi logikával foglalkozó művektől eltérően, ez a mű a logika tárgyalását a gondolkodás alaptörvényeivel kezdi, mert ezeknek a terén jelentkezik legtisztábban a formális és a dialektikus logika közötti különbség.

Az azonosság törvényét — mondja a szerző — az esetek többségében a következő formában határozták meg: mivel a tárgyak a valóságban azonosak önmagukkal — csak úgy lehet őket elképzelni, mint amelyek azonosak önmagukkal. A szerző azt állítja, hogy ennek az elvnek az alapja egy ösztönös metafizikus felfogás a világról, amely a dolgokat önmagukkal azonosaknak fogja fel, egymástól különállóan és mozdulatlanul, és a gondolkodás nem tudja ezt a mozdulatlanságot másképp tükrözni, mint az azonosság elvének segítségével. A szerző úgy véli, hogy »Az azonosság, mint gondolkodási törvény, mint a gondolkodás elve csak *annyiban* a helyes, az igaz, a megismerő gondolkodás elve, *amennyiben* a valóságban fennálló azonosságot fejezi ki, annak visszatükrözése«. (33. l.) A modern tudományok fejlődése ezzel az elvvel ellentétesen történt és egész szűk érvényességi kört határolt el számára.

Érdekes az a megállapítás, hogy a modern tudomány felfedez különbségeket ott, ahol eddig azonosságot tételeztek fel és fordítva, felfedez azonosságot ott, ahol általában azt hitték, hogy különböző dolgokkal állunk szemben. Ezek a megállapítások gazdag példaanyaggal vannak alátámasztva. Így például a mű bemutatja, hogy a fényhullámok és az elektromágneses hullámok, amelyekről azt hitték, hogy különböző dolgok, valójában azonos jelenségek, ugyancsak megmutatja a mechanikai munka és a hő azonosságát. Értékesek azok a példák is, melyeket a marxizmus-leninizmus klasszikusainak műveiből vett a különbség feltárásával kapcsolatban, ott ahol a közfelfogás csak azonosságot látott. Tudvalevő, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusai hangsúlyozzák, — ellentétben Hegel idealisztikus dialektikájával, — hogy az ellentétek egysége viszonylagos, míg az ellentétek harca abszolút; mégis ebből egyáltalán nem következik az, hogy nem kell figyelmet szentelni a tárgyak és a jelenségek azonosságának.

A nem-ellentmondás elvének tárgyalását Aristoteles felfogásának elemzésével kezdi. Fogarasi Béla bebizonyítja, hogy Aristoteles ezt az elvet, mint a valóság és a gondolkodás törvényét értelmezte. Aristoteles felfogása szerint — következett a szerző — nincsenek ellentmondások sem az objektív valóságban, sem a tudatban. A szerző leleplezi ez alkalommal Bernstein opportunizmusának logikai eredetét is, aki nem úgy fogta fel az ellentétek harcát mint a fejlődés hajtóerejét és »a rokon erők együttműködését« hirdette. Ez után a kitérő után, áttér a modern logikusok bírálatára, akik az esetek többségében, Aristotelestől eltérően, ezt az elvet csak mint a tiszta gondolkodás elvét értelmezik, amely nincsen összefüggésben az objektív valósággal.

A szerző azt állítja, hogy a kizárt harmadik elve csak azért különbözik a formális logika második alaptételétől, mert hangsúlyozza egy harmadik eshetőség kizárását és a szerző véleménye szerint ennek az elvnek éppen olyan mértékben van jelentősége és érvényessége, ahogyan a valóság ellentéteinek polarizációját visszatükrözi.

A fogalmat tárgyaló fejezet bevezetésében megmutatja a szerző, hogy a fogalom a tárgyi valóság visszatükrözésének legmagasabb formája és hang-

súlyozza azt a tényt, hogy a materializmus és idealizmus közötti harc a fogalom elméletének problémájában is megnyilvánul. Továbbá bemutatja nekünk a fogalom problémájára vonatkozó materialista és idealista elméletek közötti ellentétet és megvilágítja a dialektikus materializmus állásfoglalását a lét elsődlegességére vonatkozóan Lenin elvei alapján, amelyeket a »Filozófiai Füzetekben« fejtett ki.

Ami a fogalom alkotásának menetét illeti, a szerző úgy véli, hogy a következő mozzanatokból áll: a képzetektől először a legegyszerűbb általános fogalmakhoz jutunk el, ezektől még általánosabb fogalmakhoz, és innen a differenciált fogalmakhoz. Ezt az utolsó mozzanatot a szerző fogalmi differenciálásnak nevezi. Ez alkalommal megemlíti, hogy a marxizmus-leninizmus klasszikusai hangsúlyozzák egyrészt az általános és az egyes fogalmak különbségének a fontosságát, és másrészt, különleges fontosságot tulajdonítanak az általános fogalmak differenciálódásának.

Nagyon érdekesen tárgyalja Fogarasi Béla a fogalom dialektikájának történelmi mozzanatát. Azáltal, hogy a fogalmak állandó jellegét tagadjuk, — mondja a szerző, — tagadjuk azt a tényt, hogy a fogalom a valóság viszonylag állandó elemeit tükrözi. Azonban — a fogalmak állandó, szilárd jellegét egyoldalúan hangsúlyozva, kijelenthetjük, hogy a fogalom nem tükrözheti a valóságot, amely állandóan változik. Ebből vonja le azt a következtetést a szerző, hogy »A logika feladata abban áll, hogy megállapítsa a fogalomban az *állandó* és a *változó* viszonyát«. (133. l.) A szerző megemlíti, hogy ezt a problémát a dialektikus logika szempontjából tárgyalja és kifejti azt a tételt, amely szerint a fogalom bizonyos elemei változók, mások nem. Felhossa példának az anyag ismeretelméleti fogalmát, amely állandó, míg a természettudományok állandóan gazdagítják az anyagról való képzeiteinket. Ez történik a fogalom ama meghatározásával is, amelyet I. V. Sztálin adott 1913-ban, és amely a nemzet fogalmának általános jegyeit tartalmazza. A szocialista elemek megjelenése után a nemzet fogalma gazdagodott, mert szocialista nemzetek jelentek meg. Így a nemzet fogalmának tartalma gazdagodott azokkal a vonásokkal, amelyek a szocialista nemzetek sajátosságai.

Áttérve az ítélet elemzésére a szerző a következő meghatározást adja az ítéletről: »az ítélet a gondolkodásnak egy formája, amely a dolgok közti kapcsolatot tükrözi a fogalmak viszonyán keresztül«. (155. l.) Megmutatja a szerző, hogy az ítélet elméletét illetően a materializmus harcban áll az idealizmussal. Míg az idealista elméletek nem visszatükrözést látnak az ítéletben, hanem csak a tudatnak a tevékenységét; mintha ezek nem lennének bizonyos objektív viszonyok visszatükröződései, az ítélet marxista elmélete világosan kijelenti, hogy csak az mond igazat, aki azt ami szét van választva szétválasztottnak tekinti, és egyesítettnek azt, ami egyesített.

A szerző rámutat arra, hogy van még egy fajta ítélet, »összetett negatív-pozitív ítélet«. Ez egy negatív ítéletnek egy neki megfelelő pozitív ítélettel való

egyesítéséből jött létre. Ennek az ítéletnek verbális kifejezése a »nem — hanem« kötőszókkal alkotott mondat. Ennek az ítéletnek fontosságát a szerző a következő példákkal szemlélteti.

»Nem a tudat határozza meg a létet, hanem a társadalmi lét határozza meg a tudatot.«

»Nem a Nap forog a Föld körül, hanem a Föld forog a Nap körül.«

»A gazdaságtan nem dolgokkal foglalkozik, hanem személyek és végső fokon osztályok viszonyaival.« (174. l.)

A szerző hangsúlyozza, hogy itt nemcsak két ítéletnek egy mondatban való egyesüléséről van szó, hanem ezeknek egy összetett ítéletben való egyesüléséről. A »hanem« kötőszó, mint szóbeli kifejezés, azt fejezi ki, hogy ezen ítélet keretein belül, nemcsak egy egyszerű kijelentéssel van dolgunk, hanem egy olyan állító ítélettel állunk szemben, amely állítás révén tagadja a megfelelő negatív ítéletet. Ezért — hangsúlyozza a szerző — ez az ítélet a maga ellentmondó alakjában a tudomány fejlődésében az új és a régi közötti harcot fejezi ki.

A szillogizmus alakzatait és módozatait a szerző minden különösebb megjegyzés nélkül adja elő. Hogy bebizonyítsa a szillogizmus módozatainak állandóságát, a szerző kifejti, hogy állandóságukat materialista szempontból csak úgy lehet megmagyarázni, hogy általános emberi gondolkodásformák, amelyek a termelés mindennapi gyakorlatában alakultak ki az évszázados gyakorlat folyamán és ezeknek a módozatoknak állandó jellege általánosságukban rejlik.

A hipotézis problémáját elemezve Fogarasi Béla bírálja azokat a logikai műveket, amelyek nagyon lebecsülik ennek a jelentőségét. Hangsúlyozza, hogy a tudományos hipotézisek nagyon fontos mozzanatot, láncszemet alkotnak az objektív igazság folyamatának megismerésében s csupán a machisták és a relativisták állítják, hogy a hipotézisek csak tisztán »konvencionálisak« és csak a »gondolkodás ökonómiaja« céljából dolgozzák ki őket. Ezzel szemben a dialektikus materializmus a hipotéziseket mint »láncszemeket« (szerző kifejezése) használja fel a nem-ismerésből az ismerésbe való átmenetnél, és a kevésbé egzakt ismerettől a tárgyak és jelenségek lényegének pontosabb tükröződését nyújtó ismerethez.

A bizonyítás problémájával szoros kapcsolatban áll az axiómák bizonyíthatatlanságának aristotelesi tétele. A szerző megmutatja, hogy csak a dialektikus materializmus alapján lehet helyesen megoldani az axiómák problémáját. Az axióma az emberiség sok évszázados tapasztalatainak a mindennapi gyakorlatban való általánosítása alapján keletkeztek.

*

A mű II. kiadása mellékletként a szerzőnek »Materializmus és fizikai idealizmus« című dolgozatát tartalmazza. Itt csak Bohr és Heisenberg téves nézeteinek logikai aspektusát emeljük ki — amelyet ebben a dolgozatban tárgyal — ez ugyanis olyan tévedés, amely hamis azonosításból áll; ők a meg-

mért tárgy-mérőeszköz közötti viszonyt azonosítják a tárgy-szobjektum ismeretelméleti viszonyával. A készülék, amellyel a tárgy megmérését eszközöljük, fizikai tárgy; a közte és a megmért tárgy közötti viszony, fizikai tárgyak közötti viszony. A tudat, amely a valóságot tükrözi és a fizikai tárgy között, amelyet vissza kell tükröznie, ismeretelméleti viszony van. Bohr és Heisenberg tévednek, amikor ezt a két viszonyt azonosítják. De ennek az azonosításnak két oldala van: egyrészt az alany objektívizálásáról van szó, amikor a megismerő alany szerepét a mérőeszköz regisztráló képessége tölti be, másrészt a mérőeszköz szubjektívizálásáról, amikor szubjektív szerepet tulajdonítunk neki. Így az »alany« változásokat okozhat a tárgy keretén belül a megismerés folyamatában. Nyitva áll a kapu a szubjektív idealizmus számára: a megismerés tárgya nem létezik függetlenül a mi tudatunktól.

Megpróbáltuk a fentiekben összefoglalni a művet. Megpróbáltuk kiemelni a munka jelentős érdemeit. A szerző a marxizmus-leninizmus alapos ismeretéről tesz tanúságot és alkotó módon alkalmazza a dialektikus materializmus eszméit egy dialektikus logika kidolgozásában. Fogarasi Béla munkája az első kísérletek közé tartozik, amelyek egy dialektikus logika kidolgozására irányulnak. Ebben a könyvben nagyon érdekesen van feldolgozva sok probléma. Vannak esetek azonban, amikor a mi véleményünk szerint, a szerző érvelése elégtelen és mint ilyen nem elég meggyőző. Így például a logikai kopula problémájában Fogarasi Béla azt állítja, hogy »A kopulát tudvalevőleg csak egyes nyelvrendszerek ismerik, a magyar nyelv pl. nem ismeri. Ebből az következik, hogy a kopula híveinek minden mesterkedése ellenére a kopula nem szükséges *logikai* tagja az ítéletnek, hanem csak egyes nyelvek kifejező formája. Marad tehát az alany — állítmány (S-P), mint a logikai ítélet és a mondat alapformája.« (159. l.) Ez a konklúzió nem tűnik eléggé bizonyítottnak. Mi úgy véljük, hogy a kopula az ítéletnek szükséges logikai eleme, mert éppen ez tükrözi az objektív kopula létezését vagy nem-létezését egy bizonyos tárgy és egy bizonyos tulajdonság között, vagy két tárgy között, valamint az egyes és az általános közötti viszonyt az ítélet keretein belül csak a kopula tudja visszatükrözni. A szerző nem tisztázta eléggé például az olyan problémákat sem, mint a következtetés eddig létező formáinak gazdagítása új formákkal, a demonstráció és az érvelés közötti viszony problémája stb. Úgy gondoljuk, szükséges lenne, hogy a szerző, ennek a műnek harmadik kiadásában széles körben foglalkozzék a fentemlített problémákkal, hogy hozzájáruljon megvilágításukhoz.

Úgy gondoljuk, hogy a szerző még vissza fog térni a tárgyalt problémákra és ki fogja küszöbölni a mostani kiadás némely hiányosságát a könyv III. kiadásában, amelyen jelen pillanatban dolgozik.

Országunk olvasóközönsége szeretettel szemléli a Magyar Népköztársaságban folyó tudományos tevékenységet és örül az olyan munkák megjelenésének, mint például Fogarasi Béla könyve, amely jelzi azokat a sikereket, amelyeket a testvéri és baráti magyar nép a tudományos kutatás területein elért.

TUDOMÁNYOS KRÓNIKA

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

A II. osztály *Vezetősége* 1955. február 22-i ülésén megvitatta a *Pedagógiai Főbizottság és a Pedagógiai Tudományos Intézet beszámolóját* az 1954-ben végzett munkáról, illetve az Intézet 1954. végén történt megalakításáról. A Főbizottság jelentése, vázolva a pedagógiai tudomány helyzetét rámutatott arra, hogy a pedagógiai tudomány módszerei még kialakulatlanok. Az egész tudományos munkát az útkeresés jellemzi. Az Intézet jelentése kiemelte, hogy különösen nehéz a sürgős és praktikus feladatok megoldása mellett a tudományos kutató munka kérdéseivel foglalkozni. Az osztályvezetőség tagjai a vita során bírálták a prakticista szemlélet hibás kiindulási pontját és hiányolták a pedagógia eddigi munkájában az egységes, szervezett kutatási tematikát. Rámutattak, hogy a Főbizottság feladata, hogy meghatározza a tematikát és főfeladatok köré csoportosítsa a kutató tudományos munkáját.

Foglalkozott az osztályvezetőség az 1954. évi *könyvkiadásról szóló beszámolóval* és megvitatta az 1956. évi *könyvkiadási tervet*. Az osztályvezetőség kifejezésre juttatta, hogy a kiadványtervnek szorosan kell kapcsolódnia az éves tudományos tervekhez és a legfontosabb és legidősebb tudományos feladatoknak megfelelő kiadványok elkészíttetésére kell törekedni.

*

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1955. március 7-i *osztályülése* az osztály tagjainak, az intézetvezetőknek, az intézetvezető helyetteseknek, a főbizottsági

elnökök és titkárok, valamint a szaktitkár és a szaktitkárság előadójának részvételével megvitatta az osztály 1954. évi munkájáról, készített nagygyűlési *osztálytitkári beszámolót*, valamint az állam- és jogtudományi Főbizottság elnökének *jelentését az állam- és jogtudományi kongresszusról*. (Az osztályülésen elhangzottak figyelembevételével elkészült osztálytitkári beszámolót teljes terjedelmében közölte az *Osztály Közlemények* megelőző 1955. évi VI/3—4. száma.)

*

A *főbizottsági titkárok és intézetvezető helyettesek aktívaértekezlete* 1955. március 18-án megvitatta a társadalomtudományok feladatait a Központi Vezetőség márciusi határozatainak útmutatásai alapján. Mátrai László bevezetőjében utalt arra, hogy a legdöntőbb feladat a burzsoá ideológia elleni szakadatlan harc fokozása, a helyes és a tudomány számára nélkülözhetetlen kritika-önkritika kialakítása. A vita hozzászólói többek között foglalkoztak a társadalomtudományok jelentőségének, a burzsoá ideológia elleni harcnak, a haladó hagyományok tematikája jobboldali túlzásoktól mentes kialakításának kérdésével. Utaltak arra, hogy a haladó hagyományok mindegyikét a dolgozó nép életével, harcaival, a munkásosztály és a párt harcával kapcsolatos hagyományok. Rámutattak a marxizmus elvi alapján álló történész egységfront szükségességére. Hangsúlyozták, hogy a demokratikus hazafiság nem szakítható el a szocialista hazafiságtól.

Foglalkozott a továbbiakban az aktíva-értekezlet a külföldi kapcsolatok kérdésével, valamint a könyvkiadással összefüggő problémákkal.

*

A II. osztály *Vezetősége* 1955. április 26-i ülésén foglalkozott a szeptemberben rendezendő *magyar földrajzi kongresszus* előkészületeivel. Rámutatott arra, hogy a földrajz-tudomány eddig is jelentős eredményeket ért el a haladó módszerek alkalmazása terén; a megrendezésre kerülő kongresszus — helyesen összeállított tematikával és vitaanyaggal — további jelentős fejlődés kiindulópontjává válhat. Az osztályvezetőség elfogadta a Régészeti Főbizottság javaslatát a *régészeti konferencia* tematikájára vonatkozólag. Foglalkozott végül az osztályvezetőség a Magyar Tudományos Akadémia alapszabályainak tervezetével.

*

A II. osztály 1955. június 17-én *főbizottsági titkári és intézetvezetői aktívülést* tartott. Az aktívülés *Szabó Imre* lev. tag, osztálytitkár vezetésével megvitatta az osztály második öt éves tervjavaslatát, az 1955. évi második félévi munkaterv szempontjait, valamint a folyóiratok problémáit.

Előadások, ankétok, viták

Az Állam- és Jogtudományi Főbizottság *Polgári Jogi Szakbizottsága* 1955. február 15—16-án Pécsen szerződési rendszerünk továbbfejlesztésének gyakorlati kérdéseiről értekezletet tartott.

*

A Pedagógiai Főbizottság *Neveléstörténeti Szakbizottsága* 1955. március 11-i ülésén megvitatta *Orosz Lajosné*nak Tabasy Lajosné-ről készült munkáját.

*

A II. Osztály *Tudománytörténeti Bizottsága* kezdeményezésére, *Schimanek Emil* Bánki Donátról frott tanulmányának megtárgyalása a Műszaki Tudományok Osztályának Tudománytörténeti Bizottságával közösen tartott vitaülésen 1955. március 17-én történt meg.

A vita a tanulmány közvetlen megtárgyalásán túl is terjeszkedett. Sándor Vilmos referátuma a tudománytörténeti monográfiák általános és a műszaki tudománytörténeti munkák speciális követelményeivel is foglalkozott. A tapasztalatnak a műszaki tudományok fejlődésében játszott szerepét a vita során túlbecsülő nézetekkel szemben Mátrai László az elmélet és gyakorlat kölcsönhatására mutatott rá. Felhívta a figyelmet arra is, milyen fontos tudománytörténeti feladat a természettudományos és műszaki fejlődés kölcsönhatásainak vizsgálata. Az elnöklő Vadász Elemér akadémikus zárszavában a marxista magyar történeti szintézis hiányának az egyes tudományágak tudománytörténeti tevékenységére gyakorolt korlátozó hatását hangsúlyozta. Ugyanakkor kiemelte a társadalmi-történeti és műszaki tudománytörténeti bizottságok első közös vitaülésének jelentőségét és az együttműködés perspektíváit.

*

A Pedagógiai Főbizottság *Lélektani Szakbizottsága* 1955. április 5-én tartotta alakuló ülését. Az értekezlet a lélektani kutatások eddigi tapasztalatai alapján kialakította a Bizottság munkatervét.

*

A *Néprajzi Főbizottság* 1955. április 8-án kibővített ülést tartott, amelyen megvitatták a második öt éves terv néprajzi javaslatát.

*

Az Állam- és Jogtudományi Főbizottság *Államjogi, Államigazgatási jogi és Pénzügyi jogi Szakbizottsága* április 16-án ülésezett és megvitatta a Szegeden tervezett ankét megtartásával kapcsolatos kérdéseket, foglalkozott a kandidátusi minimum anyagával, a szekció működésével elsősorban érintett állami és más szervekkel való kapcsolattal. Számbavette a Szakbizottságot érintő területen működő tudományos és ilyen munkára alkalmas személyeket, megvitatta a velük való foglalkozás lehetőségét és módszereit.

Ugyanez a Szakbizottság május 19—21-e között felszabadulási tudományos ülésszakot

rendezett a Szegedi Jogi Karral egyetemben a tanácsai szervezet időszerű kérdéseiről.

A Szakbizottság június 13-i ülése értékelte a szegedi ankétot, megállapította a Szakbizottság II. félévi munkatervét, foglalkozott a kandidátusi minimum anyagával és meg tárgyalta a Szakbizottság szerveinek létrehozását a jogi karok mellett.

*

Az *Állam- és Jogtudományi Főbizottság* április 30-i ülésén megvitatta és elfogadta az állam- és jogtudomány II. ötéves tervjavaslatát. Határozatot hozott a Főbizottság az Acta Juridica megindítása tárgyában is, majd tudomásul vette Hajdu Gyula beszámolóját a kollektív biztonságról tartott varsói nemzetközi értekezletről, továbbá határozott a mezőgazdasággal kapcsolatos jogi elméleti problémák feldolgozásának kérdésében. Ezen belül meghatározta a legfontosabb témaköröket és utasította a Polgári jogi Szakbizottságot, hogy létesítsen mezőgazdasági jogi munkacsoportot. Foglalkozott végül a Főbizottság az állam- és jogtudományi bibliográfia kérdésével és megállapította, hogy elsődleges feladat az 1945/51., illetőleg az 1953. és azt követő évek bibliográfiájának publikálása.

*

Az *Állam- és Jogtudományi Főbizottság Polgári jogi Szakbizottsága* május 10-i ülésén vitatta meg a II. félévi munkatervét és megalkototta a Főbizottság határozata végrehajtásaként a *Mezőgazdasági jogi munkacsoportot*.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Nagygyűlésének keretében május 25-én a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vitát rendezett *népi demokráciánk kérdései feldolgozásának komplex módszerére* vonatkozólag. (A vitát részletesen ismerteti az Osztályközlemények megelőző, 1955. évi VI/3-4. száma.)

*

Az *Esztétikai Szakbizottság* Lukács György akadémikus vezetésével 1955. június 18-án megvitatta *Hermann István*: »A népi esztétika

fogalma az 1849 előtti Aranyának c. munkáját. Élénk eszmecsere alakult ki elsősorban abban a kérdésben, hogyan értelmezte Arany János a népi-nemzeti esztétika fogalmát.

*

A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályán 1955. június 27-én *I. Tóth Zoltán* levelező tag »A soknemzetiségi állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon« címmel *székfoglaló előadást* tartott.

*

A *Történettudományi Főbizottság* 1955. július 8-án ülést tartott. Az ülés résztvevői az első napirendi pont alapján megvitatták a második ötéves tervet. Andics Erzsébet akadémikus összefoglalójában felhívta a történészek figyelmét arra, hogy a népi demokratikus korszak történetének tanulmányozása fokozott munkát igényel és több kutatónak kell e témát tanulmányoznia. Javasolta, hogy az egyetemi hallgatókat a szemináriumi foglalkozások során ebbe a munkába vonják be. A pedagógiai szempontok mellett ilyen fajta szemináriumok hasznosak lehetnek a tudomány fejlesztése szempontjából is.

A II. ötéves terv végleges kialakítására kéttagú bizottságot küldött ki a Főbizottság, melynek a történeti tervek átvizsgálásán felül, a társtudományok tervének megismerése is feladata. A közös, vagy rokon témák komplex kutatási módszerének kialakítását az egyes témák összehangolásával a Történettudományi Főbizottság ilyen módon kívánja elősegíteni.

*

Az *Állam- és Jogtudományi Főbizottság* 1955. július 9-i ülésén meghallgatta Weltner Andor beszámolóját romániai tanulmányútról. Megvitatta a Főbizottság az 1955. második félévi tudományos tervét. Tudomásul vette Beér János beszámolóját az *Államjogi-Államigazgatási Szakbizottság* munkájáról és munkatervéről. Végül megvitatta egy közös cseh-szlovák-magyar polgári jogi tanulmánykötet tervét.

Lukács György 70-ik születésnapjára

A Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztály *Lukács György* kétszeres Kossuth-díjas akadémikus, a Német Tudományos Akadémia lev. tagja 70. születésnapja alkalmából 1955. április 13-án ünnepi ülést rendezett. *Fogarasi Béla* akadémikus elnöki megnyitója után *Szigeti József*, a filozófiai tudományok kandidátusa »Lukács György filozófiai életműve«, *Tolnai Gábor* lev. tag pedig »Lukács György és az új magyar irodalomtörténetírás« címmel tartott előadást.

Az előadások elhangzása után *Dobi István*, az Elnöki Tanács elnöke átnyújtotta az ünnepeltnek »A Magyar Népköztársaság Érdemrendje« kitüntetést.

A kitüntetés átadása után *Sepp Schwab*, a Német Demokratikus Köztársaság magyarországi rendkívüli és meghatalmazott nagykövete üdvözölte Lukács Györgyöt. Tolmácsolta Wilhelm Pieck-nek, a Német Demokratikus Köztársaság elnökének szerencsekívánatait és az elnök nevében Goethe Faustjának díszkiadását nyújtotta át Lukács Györgynek Wilhelm Pieck személyes ajánlásával. Ugyancsak átnyújtotta az ünnepeltnek a Német Tudományos Akadémia levelező tagjává történt megválasztásáról szóló okiratot és bejelentette, hogy a Német Művészeti Akadémia Lukács Györgyöt levelező tagjává választotta.

Ezután *Rusznayk István* Kossuth-díjas, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke köszöntötte Lukács Györgyöt. Beszéde után a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége nevében emléklapokat nyújtott át az ünnepeltnek.

*

Emlékkülsők

A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Főbizottsága, a Magyar Tudományos Akadémia Építészettörténeti és Elméleti Főbizottsága és a Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat *Pollack Mihály* halálának 100. évfordulója alkalmából 1955. április 20-án emlékülést rendezett, amelyen *Zádor Anna* a művészettörténeti tudományok kandidátusa tartott előadást.

*

A Magyar Tudományos Akadémia 1955. április 22-én ünnepi ülést rendezett *Lenin születésének 85. évfordulója* alkalmából. *Molnár Erik* akadémikus elnöki megnyitója után *Fogarasi Béla* akadémikus tartott előadást »Lenin és a tudomány« címmel.

A Magyar-Szovjet Barátság Hónapjának rendezvényei

F. V. Konsztantyinov az SZKP Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Akadémia rektora, a filozófiai tudományok doktora, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának lev. tagja, a Magyar-Szovjet Barátság Hónapja alkalmából hazánkba érkezett szovjet kulturális küldöttség vezetőjének tiszteletére 1955. március 10-én a Magyar Tudományos Akadémián fogadást rendezett.

A fogadáson résztvevők kérdéseket intéztek Konsztantyinov elvtárshoz a Szovjetunióbeli filozófiai életre vonatkozólag. A kérdésekre válaszolva *F. V. Konsztantyinov* többek között elmondotta, hogy a Szovjetunióban egyre inkább kiépülőben van az együttműködés a filozófusok, történészek, közgazdászok, jogászok stb. között. Tájékoztatta a jelenlevőket a Szovjetunióban kiadásra tervezett filozófiai és filozófiatörténeti munkákról.

F. V. Konsztantyinov 1955. március 15-én »A szocialista ideológia szerepe a szocializmus és a kommunizmus építésében« címmel előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián, március 16-án pedig konzultációt tartott a politikai gazdaságtan és a filozófia egyes kérdéseiről.

*

A Magyar Tudományos Akadémia *Állam- és Jogtudományi Főbizottsága* a Magyar-Szovjet Barátság Hónapja alkalmából a Magyar-Szovjet Társaság jogtudományi szakosztályával, a Magyar Jogász Szövetséggel, az Igazságügyminisztériummal, a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészségével, az Állam- és Jogtudományi Intézettel és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karával együttesen *előadás-sorozatot* rendezett 1955. március 9 és április 5-e között.

*

Az *Állam- és Jogtudományi Főbizottság* a Magyar-Szovjet Barátság Hónapja keretében a Magyar-Szovjet Társaság Jogtudományi Szakosztályával és a Legfőbb Ügyészséggel karöltve 1955. március 26-án *ankétot* rendezett a kasszációs-revezíós fellebbvitel kérdéseiről. Az ankét referensei *Kocsis Mihály*, a jogi tudományok kandidátusa, *Götz János*, a legfőbb ügyész helyettese és *Berényi József* fővárosi bírósági tanácsvezető voltak.

*

A Magyar-Szovjet Barátsági Hónap keretében 1955. március 30-án a Közgazdasági Egyetem Rektori Tanácstermében *Koch Ferenc* tanszékvezető, egyetemi docens beszámolót tartott a szovjet földrajzi kongresszusról. Ismertette a szovjet földrajzi tudományok eredményeit, valamint a szovjet geográfusok véleményét a magyar geográfia eredményeiről, fejlődéséről.

Felszabadulásunk 10. évfordulója

A Magyar Tudományos Akadémia 1955. április 1-én *hazánk felszabadulásának 10. évfordulója* alkalmából ünnepi ülést tartott. *Lukács György* Kossuth-díjas akadémikus elnöki megnyitója után *Rusznay István* Kossuth-díjas akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke mondott ünnepi beszédet, melyhez hozzászóltak *Erdei Ferenc* miniszter, *Fogarasi Béla* Kossuth-díjas akadémikus, *Hevesi Gyula* lev. tag, *Jánossy Lajos* Kossuth-díjas akadémikus, *Kodály Zoltán* Kossuth-díjas akadémikus, és *Páiz Dezső* Kossuth-díjas akadémikus.

*

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1955. március 31-től április 1-ig tudományos ülészeket rendezett Magyarország felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából. Az ülészeket, amelyet az Akadémia Történettudományi Osztálya és a Történelmi Intézet hívott össze, *Kosztantyin Osztrovityanov*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke nyitotta meg. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének és

a Munkásmozgalmi Intézetnek a képviselőletében *Molnár Erik* akadémikus, *Elekes Lajos* és *Nemes Dezső* vett részt az ülészekon.

*

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat 1955. május 26–27-én az MTA 1955. évi Nagygyűlése keretében hazánk felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából tudományos ülészeket rendezett. (Az ülészek anyagát az Osztályközlemények 1955. év VI/3–4. száma tartalmazza.)

*

Az Állam- és Jogtudományi Intézet felszabadulásunk 10. évfordulójára »A magyar jogfejlődés 10 éve« címen az Igazságügy-minisztérium támogatásával *kiállítást* rendezett. A kiállítás a felszabadulás óta alkotott legfontosabb jogszabályok anyagát és az ehhez kapcsolódó jogi irodalmat mutatta be szemléltető összeállításban.

Új akadémiai intézet

A Magyar Tudományos Akadémia a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának április 15-én kelt határozata alapján, 1955. május 1-ével átvette az *Állam- és Jogtudományi Intézet* feletti felügyeleti jogkört. Az Intézet igazgatójává a Magyar Tudományos Akadémia elnöke *Szabó Imre* lev. tagot nevezte ki.

•

Könyvkiadás

A II. osztály gondozásában, 1955. első felében a következő könyvek jelentek meg az Akadémiai Kiadónál: *Aristoteles*: Az Athéni Állam; *Dávid Ricardo*: A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei; *Boetius Dacus*: De mundi aeternitate (Fordította, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta: Sajó Géza); *Ráday Pál* iratai I. kötet (szerkesztette: Benda Kálmán és munkatársai); *Fogarasi Béla*: Logika. III. kiadás; *Hegel*: Esztétika III. kötet; Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai (Kossuth Lajos összes művei XV. köt., Kossuth Lajos 1848/49-ben V. 4. Szerkeszti Barta István.)

Ideológiai oktatás

Június hónapban befejeződött az 1954/55. évi akadémiai ideológiai oktatás. A konferencia-vezetők és ellenőrök bevonásával tartott értekezlet értékelte az elmúlt év eredményeit. Az értekezlet megállapította, hogy bár az elmúlt évben meglazult a részvételi és tanulmányi fegyelem, mégis az oktatás alapjában véve eredményes volt. Az intézeti kutatók megismertkedtek a történelmi materializmus elvi kérdéseivel. A konferencia-vezetőknek sikerült olyan légkört teremteniük, amelyben a hallgatók őszintén mondhatták el véleményüket, ugyanakkor a helytelen nézetek megfelelő elutasításra találtak.

A II. Osztály javaslatot dolgozott ki az intézeti kutatók jövő évi ideológiai képzésére.

Külföldi vendégeink

A Magyar Tudományos Akadémia 1955. évi Nagygyűlése alkalmából a Lengyel Tudományos Akadémia kiküldötteként Magyarországon járt *Bogdan Suchodolsky* varsói egyetemi tanár, a Lengyel Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának elnöke. A Magyar Tudományos Akadémia Nagygyűlésén beszámolt a lengyel pedagógiai tudomány eddigi eredményeiről, legfőbb problémáiról és az előttük álló, megoldásra váró feladatokról.

*

A Koreai Tudományos Akadémiát *Li Csen Von* levelező tag, történész képviselte a Magyar Tudományos Akadémia 1955. évi Nagygyűlésén. *Li Csen Von* magyarországi tartózkodása alatt megtekintette a Keletázsiai Múzeumot, a Történeti Múzeumot, a Szépművészeti Múzeumot. Meglátogatta az Országos Levéltárat, a Történettudományi Intézetet, a Magyar Munkásmozgalmi Intézetet és a Szikra Kiadót. Vidéken járt az egri, székesfehérvári és veszprémi múzeumokban.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat által hazánk felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon előadást tartott a koreai történettudomány helyzetéről.

*

Szvetoszláv Hrisztov, a Bolgár Filozófiai Intézet tudományos munkatársa a magyar-bolgár kulturális egyezmény keretében 1955. május 28-tól július 2-ig hazánkban tartózkodott. Hrisztov elvtárs felkereste a Magyar Tudományos Akadémiát, ahol Fogarasi Béla akadémikussal és Szabó Imre levelező taggal folytatott megbeszélést. Meglátogatta még a Lenin Intézetet, az Eötvös Loránd Tudományegyetemet és a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatot, ahol a filozófiai tudományos munka és a filozófia oktatás helyzete iránt érdeklődött.

Külföldi tanulmányutak

Radocsay Dénes, a művészettörténeti tudományok kandidátusa, az Országos Szépművészeti Múzeum osztályvezetője folyó év február 16-tól március 31-ig 6 hetes tanulmányúton járt Csehszlovákiában. Útja során a csehszlovák művészeti múzeumok anyagát, a művészettörténeti intézményeket és a korai műemlékeket tanulmányozta. Hosszabb időt töltött Prágában, Brnoban és Bratislavában. Nagyobb utazást tett Dél-Csehszlovákiában és Szlovákiában. Kutatásai főleg a gótikus emlékanyaggal kapcsolatos egyes problémák feltárására irányultak.

*

Friss István levelező tag, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója és *Gönczöl György*, az Intézet osztályvezetője 1955. március 11-től 14-ig résztvettek a Német Demokratikus Köztársaság Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézetének elméleti konferenciáján, melynek referátumát *Fred Ölsner*, nemzeti díjas akadémikus tartotta »A kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak a Német Demokratikus Köztársaságban« címmel. A konferencián résztvettek még a Bolgár, a Lengyel, a Román és a Csehszlovák Tudományos Akadémia delegátusai.

A konferencia után a baráti országok Intézeteinek delegációi közös tapasztalatcserére ültek össze, amely értékes és tanulságos szempontokat adott az egyes Intézmények közötti kapcsolat továbbfejlesztése tekintetében.

*

Moravcsik Gyula Kossuth-dijas akadémikus a Német Tudományos Akadémia levelező tagja 1955. március 26-a és április 23-a között a kultúregyezmény keretében tanulmányúton volt a Német Demokratikus Köztársaságban, ahol mint a Magyar Tudományos Akadémia egyik képviselője résztvett a Német Tudományos Akadémia Nagygyűlésén. Az általános jellegű és szakmai előadások meghallgatásán kívül megtekintette a »Section für Altertumskunde« és a »Kommission für spätantike Religionsgeschichte« könyvtárát. Útjának második szakaszában meglátogatta a Humboldt Egyetem Classica Filologiai Intézetét, az Akadémiai Könyvtárat és a berlini Nyilvános Könyvtárat, ahol kutatásokat folytatott.

*

Molnár Erik akadémikus, *Elekes Lajos*, a történelemtudomány doktora, a Történettudományi Intézet osztályvezetője és *Nemes Dezső*, a Szikra vezérigazgatója 1955. március 29-e és április 5-e között a Történettudományi Intézet és a Munkásmozgalmi Intézet képviseletében résztvettek azon a tudományos ülészen, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája rendezett felszabadulásunk 10. évfordulójára. A küldöttség tagjai az ülészen kívül több ünnepségen és tudományos megbeszélésen vettek részt.

*

Mozsolics Amália, az Országos Történeti Múzeum Régészeti Osztályának tagja 1955. március 14-től április 17-ig tanulmányúton járt Csehszlovákiában. Útjának célja a késő-bronzkori és kora-halstattkori régészeti emléksanyag és az idevágó csehszlovák kutatások megismerése volt. Tanulmányozta a múzeumok gazdag anyagát, a folyamatban levő ásatásokat és sok adatot gyűjtött a magyarországi bronz- és halstattkor további kutatásához. Előadást tartott Prágában az említett korszak kutatásának kérdéseiről.

*

Hajdu Gyula, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának professzora 1955. április 3-tól 6-ig résztvett a Lengyel Tudományos Akadémia

által Varsóban rendezett ülészen, amely a kollektív biztonság rendszerének kérdésével foglalkozott. Az értekezleten résztvettek a Szovjet, a Német, a Csehszlovák, a Román és a Bolgár Tudományos Akadémia delegátusai; résztvett továbbá a párisi egyetem 3 tanára, valamint 1 angol képviselő.

*

G. Fazekas Erzsébet tanszékvezető egyetemj tanár és *Heckenast Gusztáv* 1955. április 28-a és 30-a között résztvettek a Csehszlovákia felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából Liblicében rendezett csehszlovák történeisz konferencián, amelyen megjelentek a Szovjetunió, Lengyelország, Bulgária és Románia delegátusai is. A konferencia céljál tűzte, hogy tisztázza a csehszlovák népi demokrácia forradalmi jellegét, hajtóerőit és célkitűzéseit, főleg az 1945—48 közötti időszakban. (A konferencia részletes ismertetése és az előadások szövege a »Századok« folyóiratban jelent meg.)

*

Ortutay Gyula a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja 1955. április 15-től május 17-ig néprajzi tanulmányúton volt Csehszlovákiában. Meglátogatta a prágai, brünni, bratislavai egyetem akadémiai kutatóintézeteket és a Néprajzi Múzeum kiállításait. Résztvett több gyűjtőúton, kutatótt a morva és szlovák területen Mátyás királyra és Kossuth Lajosra vonatkozó népi etnikumok után, valamint résztvett a brünni kutatók munkás életmódot vizsgáló gyűjtésében is.

*

Nizsalovszky Endre akadémikus 1955. április 20-tól május 11-ig a Német Demokratikus Köztársaságban járt tanulmányúton. Meglátogatta a jénai egyetem jogi karát, ahol rövid előadásban ismertette a polgári jog időszerű kérdéseit. Lipcsében és a berlini Vertragsgericht számára a szállítási szerződés kérdéseiről adott elő. Járt a hallei egyetemen, majd a berlini egyetemen és Bábelsbergben a Walter Ulbricht Akadémia Polgári Jogi Intézetében tartott több előadást a családjog problémáiról. A kodifikációs problémákról számolt be a Deutsches Institut für Rechts-

wissenschaft polgári jogi szekciójának ülésén, amelyen résztvett az igazságügyi apparátus több vezető személyisége. Az ülésen előadást tartott az ugyancsak németországi tanulmányúton levő Viktor Knap professzor, a Csehszlovák Tudományos Akadémia levelező tagja is.

*

Kardos László, az Országos Néprajzi Múzeum tudományos kutatója 1955. április 22-től május 24-ig tanulmányúton volt Bulgáriában. Útjának célja a szocialista kultúra és életmód kialakulása néprajzi kérdéseinek vizsgálata volt. 3 hetet vidéki tanulmányúton töltött, 1 hetet Szófiában a bulgár néprajztudományi intézményekben. Tanulmányútja során eszmecserét folytatott azokkal a bulgár kutatókkal, akik a szocialista életmód kialakulásával foglalkoznak.

*

Weltner Andor, a jogi tudományok kandidátusa, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Munkajogi Tanszékének vezetője 1955. április 25-e és május 12-e között a Román Népköztársaságban volt tanulmányúton. Ennek során meglátogatta a bukaresti egyetem Jogi Karát, a Román Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetét, a Minisztertanács mellett működő Központi Döntőbizottságot, a Legfelsőbb Bíróságot, a román Jogászszövetséget és a »Justitia Noua« c. folyóirat szerkesztőségét, valamint a Szakszervezetek Országos Tanácsának jogi osztályát. Kolozsvárra a magyarnyelvű Bolyai Egyetem és a románnyelvű Babes Egyetem Jogi Karát látogatta meg. Mind Bukarestben, mind Kolozsváron több előadást tartott. Romániai tartózkodása alatt főleg a munkajog elméleti és gyakorlati problémái, valamint a tudományos szervezéssel, a tudósképzéssel és az oktatással összefüggő kérdések iránt érdeklődött.

Nemzetközi együttműködés

Paulinyi Oszkár és *Heckenast Gusztáv* történészek a Magyar Tudományos Akadémia csehszlovákiai kirendeltségének tagjai 1955. március 31-én utaztak Pozsonyba.

Alžbeta Gáčová és *Pavel Horváth*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia történész delegátusai április 12-én érkeztek Budapestre.

A Pozsonyban tartózkodó magyar és Budapesten kutató csehszlovák történészek munkája az 1953-ban rendezett történész kongresszus határozatának megvalósulását jelenti. Tudományos munkájuk és az anyaggyűjtés mellett e kapcsolat jelentős a történészeink között kialakuló baráti együttműködés szempontjából is.

Új tiszteleti és külső tagok

A Magyar Tudományos Akadémia 1955. évi május 28-i közgyűlése a II. osztályhoz tartozó tudományágak területéről a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjává választotta *A. M. Pankratova* történészt és *Varga Jenő* közgazdászt, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagjait.

Külső taggá választotta a közgyűlés *J. Böhm* archeológust, a Csehszlovák Tudományos Akadémia másodelnökét.

Kossuth-díjak

1955-ben a Kossuth-díj nagydíját és a velejáró 75 000,— Ft-ot *Lukács György* akadémikus kapta egész életművéért, melynek középpontjában a marxista esztétika kidolgozásához való hozzájárulás, valamint a polgári filozófia harcoss bírálata áll. A marxista elmélet és a békeharc szempontjából munkássága nemzetközi jelentőségű.

A Kossuth-díj II. fokozatát és a velejáró 35 000,— Ft-ot kapta *Pigler Andor*, a művészettörténeti tudományok kandidátusa, az Országos Szépművészeti Múzeum osztályvezetője, a Szépművészeti Múzeum régi képtárának katalógusa című művéért, amely Európa egyik legjelentősebb képtárának a művészettörténeti tudomány legújabb eredményein alapuló, számos új kép meghatározását tartalmazó feldolgozása. Nemzetközileg is kiemelkedő.

A Kossuth-díj III. fokozatát és a velejáró 20 000,— Ft-ot kapta *Kovács Endre*, a történelemtudomány kandidátusa, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Inté-

zetének tudományos kutatója, Bem József c. monográfiájáért, amelyben helyesen rajzolja meg a lengyel és a magyar nép közös hőségének arcképét; a munka jelentős lépés a népi demokráciák közötti tudományos kapcsolatok és a közös haladó hagyományok feldolgozásának területén.

Doktori és kandidátusi disszertációk megvédése

Kardos Lajos: »Pavlov kutatásai és a lélektan« c. doktori értekezését 1955. június 29-én védte meg. A disszertáció opponensei: Lissák Kálmán, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagja; Mátrai László, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagja, valamint Went István, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagja voltak.

Az opponensi vélemények és a kialakult élénk vita alapján a kiküldött bíráló bizottság, kiindulva a lélektan tudományának hazai helyzetéből, egyhangúlag megállapította, hogy az értekezés komoly tudományos törekvésről és elismerésre méltó igényességről tanuskodik, értéket és haladást jelent a pszichológiai tudomány számára. A bíráló bizottság hangsúlyozni kívánta, hogy — annak ellenére, hogy a munka módszertani jellegű — a jelölt egyes határterületi kérdésekben nem fejt ki elég világosan elvi álláspontját. A bírálóbizottság nézete szerint a jelöltnek — bár válaszában részben elismerte az elhangzott észrevételek és kritikai ellenvetések helyességét, a munka végleges formába öntésekor — különösen az alapkérdésekben — még nagyobb mértékben kell azokat figyelembe vennie.

A Tudományos Minősítő Bizottság Kardos Lajost a neveléstudományok (lélektan) doktorává nyilvánította.

*

Révész László: »Gazda-cseléd jogviszony története a XVIII—XIX. században« c. kandidátusi disszertációját 1955. február 18-án védte meg. A disszertáció opponensei Eckhardt Ferenc, a jogi tudományok doktora és Bónis György, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság egyhangúlag megállapította, hogy a jelölt munkája nem-

csak új tudományos eredményekre jut, de sok vonatkozásban a polgári történetírás által általánosan elfogadott tételeket meggyőző erővel cáfolja. Anyaggyűjtésében a jogtörténeti kutatás helyes módszerét alkalmazza, levéltári anyagra épít. Fogyatékosága, hogy a dolgozatban helyenként a történelmi materialista szemlélet nem érvényesül megfelelő módon az eredmények levonásában és ennek következtében egyes megállapításai hiányosak. Fogyatékosága továbbá, hogy egy-egy helyen korlátozott anyagából általánosít. Döntő érdeme, hogy eddig meg nem vizsgált, közvetlenül a dolgozó tömegek életviszonyaira vonatkozó kérdéseket önállóan tárt fel; széleskörű nyelvismeretének felhasználásával terjedelmes összehasonlító anyagot is feldolgoz.

A Tudományos Minősítő Bizottság Révész Lászlót a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Wittmann Tibor: »A nemzeti monarchia megteremtéséért vívott harc a cseh-magyar szövetség keretében a terjeszkedő Habsburg hatalom ellen 1619—1620« c. kandidátusi értekezését 1955. március 14-én védte meg. A disszertáció opponensei Székely György, a történelemtudomány kandidátusa és Perényi József, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

Az opponensek véleménye és a hozzászólások során kialakult vita alapján a bírálóbizottság egyhangúlag megállapította, hogy Wittmann Tibor értekezése jelentős munka. Érdeme, hogy a magyar történelem egységes kérdéseinek egyetemes történeti megalapozása terén figyelemre méltó erőfeszítéseket tett. Érdeme az elvi kérdések előtérbe állítására irányuló törekvés és az a polémikus él, mellyel a polgári történetírás ferdítéseit támadja. Érdeme továbbá, a cseh-magyar föderáció haladó vonásainak megvilágítása, a rendiség és a centralizáció viszonyának, illetve a második jobbágysággal való összefüggésének feltárása. Az értekezés érdeméül tudta be a bizottság azt a törekvést is, hogy a tárgyat a kelet- és nyugat-európai fejlődés összefüggéseiben tárgyalja. A tanulmány jelentős tényanyagon alapul, ennek ellenére kívánatos lett volna a külföldi irodalom fokozottabb fel-

használása. A bizottság szükségesnek vélte még, hogy egyes kérdésekben a szerző fejlessze tovább álláspontját a bírálók — elsősorban Székely György véleménye alapján — a török veszély kérdésében, a jobbágyság, illetve az abszolutizmus különböző fejlődési irányának pontosabb elhatárolása, az európai fejlődés két irányának helyes megkülönböztetése, emellett a fejlődés egységének megvilágítása, az erdélyi rendiség jellege, a magyar-osztrák-cseh államalakulat értékelése terén.

A bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján, a Tudományos Minősítő Bizottság Wittmann Tibort a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Barna Péter: »Büntetőjogi ismeretek« c. kandidátusi értekezését 1955. március 22-én védte meg. A disszertáció opponensei Névai László, a jogi tudományok kandidátusa és Schultheisz Emil, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

Az opponensek véleménye, valamint a kialakult vita alapján a bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés egyrészt annyiban értékelendő tudományosan, hogy a bűnüldözés egyik különösen fontos területén tevékenykedve, részben elméletileg és gyakorlatilag hasznos, szorgalmas kutatómunka eredményeképpen kialakított rendszerben és módszerrel tárja fel a büntetőjog anyagát. Másrészt az oktatás célját szolgáló anyag kapcsán több büntetőjogi alapvető kérdést illető elméleti értékű, önálló tanulmány jellegű tudományos elemzést ad. A jelölt álláspontja egynémely kérdésben (okozatosság, bűnözés) még nem tekinthető kellően kidolgozottnak.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Barna Pétert a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Radocsay Dénes: »A középkori Magyarország táblaképei« c. kandidátusi disszertációját 1955. április 28-án védte meg. A disszertáció opponensei Balogh Jolán, a művészettörténeti tudományok kandidátusa és Genthon István, a művészettörténeti tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság egyhangúlag megállapította, hogy Radocsay Dénes munkája alapos kutatás eredményeként sok újat tartalmaz, szükséges, hasznos, hézagpótló és további kutatásokra ösztönző munka. A művészettörténet mai tudományos igényeinek megfelelően készült. Érdeme, hogy a történelmi materializmus módszerét eredményesen alkalmazza.

A Tudományos Minősítő Bizottság Radocsay Dénest a művészettörténeti tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Barta István: »Csányi László a szabadságharc kormánybiztos« c. kandidátusi értekezését 1955. május 5-én védte meg. A disszertáció opponensei: Ember Győző lev. tag és Hanák Péter, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság egyhangúlag megállapította, hogy Barta István kandidátusi értekezése, mint egész 1948/49-cel foglalkozó munkássága, értékesen gyarapítja történettudományunkat. Először világítja meg részletes forráskutatások alapján és a marxizmus módszerének alkalmazásával Csányi Lászlónak, a 48-as szabadságharc egyik kiemelkedő szervezőjének életútját, s ezen keresztül elmélyíti azt a képet is, amelyet történettudományunk a forradalmat vezető középbirtokos nemesség leghaladóbb csoportjának szerepéről megalkotott. Bebizonyítja, hogy Csányi osztályának zömétől eltérően mindvégig híven kitartott a forradalom ügye mellett, bár egyes alapvető kérdésekben, így a szabadságharc belső árulóinak kérdésében ő sem tudott megszabadulni osztálya zömének korlátaitól. Barta mély együttérzéssel, a szabadságharc áldozatos hősei iránti őszinte lelkesedéstől vezéreltetve ábrázolja Csányinak és küzdőtársainak tevékenységét s ezt a lelkesedést munkájának olvasóiba is át tudja plántálni. Ugyanakkor ez az együttérzés arra a hibára is vezeti, hogy Csányi hibáit megemlíti ugyan, de nem bírálja a szükséges alaposággal.

A Tudományos Minősítő Bizottság Barta Istvánt a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Varga János : »Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén« c. kandidátusi értekezését 1955. június 23-án védte meg. Az értekezés opponensei: Mérei Gyula, a történelemtudomány kandidátusa és Spira György, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság az opponensek véleménye és a vitában résztvevők hozzászólásai alapján megállapította, hogy a disszertáció az utóbbi évek 1848–49-cel foglalkozó irodalmának egyik kiemelkedő alkotása. A jelölt munkájában teljesen új, a korábbi történetírás által tendenciózusan elmellőzött kérdést dolgozott fel: a néptömegeknek a nemzet önvédelmi harcában vállalt kiemelkedő szerepét és ezt a nagyfontosságú kérdést rendkívül gazdag eredeti forrásanyag felhasználásával, a marxizmus módszerének helyes alkotó alkalmazásával, lelkesítő, hazafiságra nevelő formában tisztázta. A vita során a disszertáció alapvető tézisei helyeseknek bizonyultak, a mellékkérdések körül kialakult vitában a jelölt álláspontját nagyrészt megvédte. A bizottság az opponensekkel egyetértve javasolta, hogy további munkásságában törekedjék az elvi és fogalmazásbeli pontosság fokozására.

A Tudományos Minősítő Bizottság Varga Jánost a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Kislégi Nagy Dénes : »A statisztikai megismerés természet« c. kandidátusi disszertációját 1955. június 27-én védte meg. A disszertáció opponensei Nádor György, a filozófiai tudományok kandidátusa és Péter György, a Központi Statisztikai Hivatal elnöke voltak.

A bírálóbizottság az opponensi vélemények és az elhangzott vita alapján egyhangúlag elfogadásra javasolta a disszertációt, egyben kifogásolta, hogy a jelölt a vonatkozó szöveget vitával kapcsolatban nem szögezte le saját álláspontját.

A Tudományos Minősítő Bizottság Kislégi Nagy Dénest a közgazdasági tudományok kandidátusává nyilvánította.

Külföldi hírek

A Német Tudományos Akadémia 1955. január 13-i és február 10-i közgyűlésén

Lukács György akadémikust és *Moravcsik Gyula* akadémikust levelező tagjává választotta.

*

Henri Lefevre filozófus, egyetemi tanár, számos ismert mű szerzője 1955. június 8-án a párizsi Magyar Intézetben »A filozófus és kora« címmel előadást tartott Lukács György akadémikusról.

Több francia könyvkiadó vállalat Lukács György műveinek francianyelvű kiadását készíti elő. Így pl. kiadják Thomas Mann-ról szóló tanulmányát, valamint Balzacról, Stendhalról és Zoláról szóló esszéit.

Halottaink

Domanovszky Sándor, a történelemtudomány doktora, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyugalmazott tanára 1955. május 6-án 78 éves korában elhunyt. Temetésén a Magyar Tudományos Akadémia, az Egyetem és a Magyar Történelmi Társulat nevében *I. Tóth Zoltán* Kossuth-díjas, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagja búcsúztatta.

*

Bolgár Elek akadémikus, egyetemi tanár, a magyar munkásmozgalom régi harcosa, 1955. június 27-én súlyos és hosszú szenvedés után elhunyt. Bolgár Elek jelentős érdemeket szerzett a magyar történettudomány, valamint az állam- és jogtudomány fejlesztésében. A Magyar Tudományos Akadémia Bolgár Elek akadémikust saját halottjának tekintette. Sírjánál a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége nevében *Molnár Erik* Kossuth-díjas akadémikus mondott búcsúbeszédet. A Magyar Tudományos Akadémia nevében *Fogarasi Béla* Kossuth-díjas akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke vett búcsút Bolgár Elektől. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem vezetősége, tanácsa és pártbizottsága nevében *Tamás Lajos* lev. tag, rektor emlékezett meg az elhunytól. *Hajdu Gyula* az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara tanárainak és dolgozóinak nevében, a tanuló ifjúság nevében pedig *Horváth István*, az Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának hallgatója búcsúzott Bolgár Elektől.

*

Szekfű Gyula akadémikus, egyetemi tanár, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának tagja, a magyar történet nagynevű kutatója, súlyos betegség után 1955. június 28-án elhunyt. *Szekfű Gyulát* a Magyar Tudományos Akadémia saját halottjának tekintette. Sírjánál a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa nevében *Mihályfi Ernő* mondott búcsúbeszédet. A Magyar Tudományos Akadémia nevében *Révész Imre* akadémikus, az Országos

Béketanács nevében *Moravcsik Gyula* Kossuth-díjas akadémikus vett *Szekfű Gyulától* búcsút. Az *Eötvös Loránd Tudományegyetem* és a Magyar Történelmi Társulat nevében *I. Tóth Zoltán* Kossuth-díjas, a Magyar Tudományos Akadémia lev. tagja, a Történettudományi Kar dékánja mondott búcsúbeszédet. Volt tanítványai nevében *Ember Győző* Kossuth-díjas levelező tag búcsúztatta.

Felhívás

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya az alább közölt témakörökből beérkező legkiemelkedőbb tanulmányokat 1000—3000 forintig terjedő *jutalomban* kívánja részesíteni.

Tanulmányokat beküldhetnek : egyetemi docensek, adjunktusok, tanársegédek, pedagógusok, olyan intézmények dolgozói, amelyeknek nem kizárólagos feladatköre a tudományos kutatás, (Tudományos minősítéssel rendelkezők tanulmányai nem vehetők tekintetbe.)

A dolgozatok beadásának határideje 1955 október 15.

Az e határidő után beérkező dolgozatokat nem vesszük figyelembe.

A dolgozatokat két példányban, név, foglalkozás, munkahely, pontos lakcím megjelölésével a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályán (Budapest, V, Széchenyi rakpart 3. III. emelet) kell beadni.

A *jutalmak kiosztására* 1955 decemberének második felében kerül sor.

Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Vezetősége

1. Történelem :

A munkás-paraszt szövetség kérdése népi demokráciánkban.

Magyarország dolgozó népének alkotó szerepe népi demokráciánk létrejöttében és megszilárdításában.

A XX. század valamely történetírói iskolájának bírálata.

2. Közgazdaság :

Az anyagi érdekelttség elvének fokozott érvényesítése a Központi Vezetőség határozatainak megvalósításáért. (Ipar, mezőgazdaság, ár- és bérrendszer.) A termelés fokozásának és a minőség megjavításának lehetőségei a könnyű- és élelmiszeriparban.

Az önköltség csökkentésének legfőbb problémái a népgazdaság egyes ágaiban. (1—1 konkrét üzemben folytatott kutatás alapján.)

3. Filozófia :

A termelőerők és termelési viszonyok alakulása népi demokráciánk fejlődése során. A modern fizika ismeretelméleti problémái.

4. Jogtudomány :

Népi demokratikus jogunk szerepe a mezőgazdaság fejlesztésében.

A szocialista törvényesség kérdése népi demokráciánkban.

A XX. század valamely burzsoá jogtudományi iskolájának bírálata.

5. Pedagógia :

A XX. század valamely pedagógiai iskolájának kritikai feldolgozása.

Az ifjúság kultúrált magatartásra nevelése a fejlődés adott szakaszában. (6—10, 10—14, 14—18, 18—22 év között.)

Lélektan :

Egy magyar pszichológus (pl. Ranschburg Pál, Pikler Gyula, stb.) munkásságának méltató és kritikai jellemzése.

6. *Földrajz :*

Magyar város, városrész vagy falu település-földrajzi feldolgozása.

Reakciós irányzatok a két világháború között megjelent középiskolai tankönyvekben és ezeknek bírálata.

A vízháztartás és a mezőgazdaság kapcsolatának földrajzi vonatkozásai egy tetszés szerint kiválasztott terület példáján.

7. *Néprajz :*

A népi kultúra történeti alakulása konkrét néprajzi kutatás tükrében. (A néprajz bármely területén a vizsgált téma — országosan vagy regionálisan — alakulásának

napjainkig való végigkísérése akár történeti, akár récents anyag alapján.)

Egyes reakciós irányzatok — különös tekintettel a narodnyikizmusra — bírálata.

8. *Művészettörténet :*

A XX. század valamely (reakciós) művészet-történeti irányzatának bírálata.

A XX. század magyar művészetének irányai. A magyar iparművészet (elsősorban az ötvösség, kerámia, az ornamentika vagy tipográfia) története egy fejezetének feldolgozása.

9. *Régészet :*

Valamely régészeti kutatási irányzat értékelése, különös tekintettel a felszabadulás óta eltelt 10 év fejlődésére.

Az őskor periodizációs kérdései a magyarországi anyag alapján, figyelembevéve a legújabb kutatási eredményeket.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

VII. KÖTET 2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1956

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

PAP TIBOR

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., SZÉCHENYI RAKPART 3.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóüléseiben bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Széchenyi rakpart 3.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 100 különnyomat és nyomtatott 40 000 »«-enként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felclősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszáma 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rakpart. 5.

Studia Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rakpart 5.

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

I. és II. osztálya által

LUKÁCS GYÖRGY

70. születésnapja alkalmából 1955. április 13-án rendezett

ÜNNEPI ÜLÉS

anyaga

MEGNYITÓ BESZÉD

FOGARASI BÉLA

Tisztelt Akadémia!

Tisztelt ünnepi gyűlés!

Azt gondoljuk, hogy Lukács György 70-ik születésnapját úgy ünnepeljük meg a legjobb módon, ha nem üdvözlések sorozatának meghallgatására hívjuk össze tisztelőit, barátait, tanítványait, hanem Lukács György tudományos munkásságáról szóló két előadás meghallgatására. Nemi akarok elébe vágni az előadásoknak. De szeretnék néhány szót mondani arról, hogy mit jelent Lukács György munkássága tudományos életünkre, egész tudományos fejlődésünkre való kihatásaiban.

Történelemmel kell kezdenem. Lukács György munkáit a hivatalos magyar tudomány még az első világháború előtt kimondott ellenszenvvel vagy egyenesen ellenségesen fogadta. A társadalomtudományi fronton uralkodó reakciós irányzatok képviselőinek nem kellett Lukács György. Ennek az oka az volt, hogy Lukács, akkor még idealista filozófus, de ugyanakkor a társadalmi haladás híve, a politikai, a kulturális reakciós magyar világ ellenfele volt. Lukács elmondhatta Goethével :

Was klagst Du über Feinde?
Wie sollten ja werden Freunde,
Denen das Wesen wie Du bist
Im Stillen ein ewiges Voranruf ist?

Az első világháború éveiben elhatároztuk, hogy felvesszük a harcot az uralkodó tudományos és szellemi reakcióval szemben. A Pedagógiai Szeminárium egy termében megnyitottuk a *mi Szabad Egyetemünket*. Itt tartott filozófiai előadásokat Lukács György. A mi iskolánk köré csoportosultak, itt tanultak sokan, akik azóta is köztünk vannak. Ettől az iskolától utunk tovább vezetett a forradalomhoz, a Kommunista Párthoz, a Tanácsköztársasághoz. Az első magyar proletárdiktatúráért folyó politikai és katonai harcokban, e harcok tűzkeresztségében vált Lukács György harcos kommunistává, a harcos kommunista pedig évtizedes munkában marxista, materialista filozófussá.

A Tanácsköztársaság bukása után a Horthy-terror kiüldözhetette, emigrációba kényszeríthette Lukács Györgyöt — de élete és műve tovább is összefonódott a magyar nép politikai, társadalmi és szellemi felszabadításának ügyével. Lukács nagy nemzetközi jelentőségű tudományos és közéleti munkája közepette sohasem szakadt el a magyar kultúrától. A Horthy-terror, amely egyszersmind, bár kendőzött formában, szellemi terror is volt, azonban meg tudta akadályozni, hogy Lukács György marxista munkáit olvassák, hogy kutatásainak eredményeit ismerjék, hogy személyiségével, beszédeivel, beszélgetéseivel befolyásolhassa a tudományos, a szellemi életet.

Hazánk felszabadulásának köszönhetjük, hogy Lukács György hazatérhetett s végre elfoglalja a magyar tudományos életben azt a helyet, amely őt megilleti és amelyet tudományunk és kultúránk érdekében 40 évvel ezelőtt el kellett volna foglalnia.

Nagy örömünkre szolgál, hogy ezen a mai napon Lukácsot itt üdvözölhetjük, a mi újjászületett Tudományos Akadémiánkban, amelynek legfőbb célja kulturális örökségünk értékeinek felhasználásával és ápolásával a tudományt a marxizmus—leninizmus ideológiájával áthatva a szocializmus építésének szolgálatába állítani. Lukács György 1945 óta filozófiai, esztétikai, irodalomtörténeti munkáival közvetlenül járult hozzá marxista tudományos kutatásunk elindításához, marxista magyar irodalmunk megteremtéséhez. De ugyanakkor és ezenkívül Lukács Györgynek nagy szerepe volt egész tudományos életünk újjáalakulásában. Ő 1945-től kezdve felkarolta és teljes mértékben támogatta törekvésein ket, amelyek a magyar tudományos élet korszerű újjáalakítására irányultak. Kezdetől fogva aktív vezető tagja volt a Tudományos Tanácsnak. A Tudományos Akadémia korszerű újjáalakításának munkájában nagy szerepe volt Lukács közreműködésének, 1949 óta tagja a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének és a II. osztály, a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya vezetőségének. Legyen szabad megállapítanom, hogy az Akadémia és ezzel a magyar tudomány sokat köszönhet Lukács folyamatos, időt és fáradságot nem kímélő részvételének tudományos életünkben. Sokat köszönhetünk Lukács tanácsainak s csak azt szeretném, ha tanácsait még jobban megfogadnák. Lukács György nem az individualista tudós típusa, aki saját munkáján kívül nem törődik, vagy keveset törődik a tudomány kollektív művelésének kérdéseivel. Nem a szaktudós típusa, aki csak saját szakmájával törődik. Lukács György érdeklődése rendkívül sokoldalú, átfogó jellegű s ezért képes tanácsot adni Akadémiánk elnökségi ülésein, osztályunk ülésein számos tudományág művelőinek. Nemcsak fiatal tanítványai, de akadémikusaink nem kis része sokat köszönhet neki a dialektikus és a történelmi materializmus elsajátítása terén. Lukács úgy nemzetközi vonatkozásban, mint nálunk különösen nagy hatást tett és tesz az értelmiség fejlett alkotó munkát folytató elemeire. Dante egy kifejezése jut itt eszembe : *Il maestro di color che sanne.* (Mestere azoknak, akik tudnak.) És e réteg ma már egyáltalán nem valami szűk réteg, mint egykor, hiszen éppen

ebben nyilvánul meg a népi demokratikus országokban elért fejlődésünk egyik nagy eredménye. Mindamellett azt hiszem, nálunk még sokan vannak, akik nem használják fel saját területükön Lukács György munkáit, annak termékeny, alkotó munkára serkentő ösztönzéseit. Bizony, sokan vannak ilyenek egyetemi oktatóink, kutatóink, íróink között.

Lukács György műveinek *nemzetközi jelentősége* nagyon is ismert ahhoz, hogy részletesen kellene beszélni róla. Örülünk annak, hogy egy magyar marxista tudós munkái orosz, német, francia, olasz, japán és igen sok más nyelven jelentek és jelennek meg s oly sikeresen, olyan hatékonyan szolgálják a marxista világnézet terjedését és a békeharc ügyét. Lukács György munkái meggyőzően mutatják meg a marxizmus óriási fölényét a burzsoá tudomány felett, annál is inkább, mert Lukács a legismertebb, legbefolyásosabb polgári írókat és irányokat bírálja. A bírálat nem akkor hat, ha paprikás, az ellenséget erősen szidalmazó kifejezésekkel van telítve, hanem ha alapos, ha *lényegbeható*, ha az ellenfél döntő hadállásait ingatja meg. Ilyen Lukács bírálata az egzisztencializmus felett, az irracionalista filozófia felett, egyes külföldi és magyar szociáldemokrata Marxhamisítók és vulgarizátorok felett.

De a marxizmus mérhetetlen fölénye a polgári tudomány felett nemcsak a bírálat formájában, hanem nem kevésbé *pozitív teljesítményekben* nyilvánul meg. Itt néhány példára szeretnék utalni. Lukács Faust-tanulmányaira, Hegel: A szellem fenomenológiája c. művére, vagy Schopenhauer és Nietzsche értelmezésére Az ész trónfosztása c. művében. Hasonlítsuk össze Lukács Faust-tanulmányait a legjobb felkészültséggel írott polgári munkákkal. Utóbbiak teljesen tehetetlenek a Faust, főleg II. részének értelmezésében, — Lukács egységes, következetes, meggyőző elemzést és értelmezést tud adni: a marxista módszer alkalmazása segítségével. Vagy nézzük meg, mit írt a polgári filozófiatörténet Hegel klasszikus művéről, A szellem fenomenológiájáról. Az idevágó irodalom — tiszta csódtömeg. Lukács világos, a történeti és logikai összefüggést érthetővé tevő egységes értelmezést ad a mű felépítéséről, felszámolja azt az »érthetlenségi legendát«, amelyet e mű és általában Hegel művei körül elterjesztettek.

Aligha lehet eléggé hangsúlyozni e munkák tudományos filozófia-történeti és világnézeti jelentőségét. Hiszen nem kisebb dologról van szó, mint a marxista világnézetünk egyik alapkérdéséről: a múlthoz való viszonyunkról, annak pozitív és negatív vonatkozásaiban. Ez ma olyan országban, mint Németország egyszersmind elsőrangú politikai vonatkozású kérdés. Ezért bírnak Lukács könyvei olyan nagy jelentőséggel a német egységért folyó harc kulturális frontja számára. Ezért fogynak el 10 000-es kiadásokban könyvei Németországban. S ezért tulajdonítanak a filozófiai körök a Szovjetunióban a békeharc szempontjából, mely nem utolsó sorban világnézeti harc, kiemelkedő jelentőséget Lukács legújabb nagy munkájának.

A 70 éves születésnap alkalmából sok elismerést, nagyrabecsülést kifejező szó hangzik el Lukács György irányában. Mi örülünk ennek. De azt szeretnénk,

hogy az ünneplés után a közönséges hétköznapokon is, gyakorlatilag is érvényesüljön ez a megbecsülés — tudománypolitikánk terén — intencióinak méltánylásában, tanácsainak figyelembevételével. Ebben a szellemben és ebben a reményben csatlakozom én is humanisztikus és társadalomtudományi osztályaink részéről és személyesen, negyvenéves együttműködésből fakadó érzésekkel a mindenhonnan érkező üdvözetekhez és jókívánságokhoz.

LUKÁCS GYÖRGY FILOZÓFIAI ÉLETMŰVE

SZIGETI JÓZSEF

A 70 éves Lukács György filozófiai életművéről szólva, amelynek szerves, elszakíthatatlan részét alkotják esztétikai munkái, nem lehet feladatomban, hogy e több mint 50 éves tudományos és írói pálya termését, akár csak java műveiben is, extenzíve felmérjem. Nem is volna lehetséges. Lukács érett korszakának, marxista korszakának gazdag és változatos termése 18 vagy 20 terjedelmes kötet. Ehhez járul még az a 6—7 könyv, amely a tapogatódzás és útkeresés idejének, az elméleti és gyakorlati otthonra találás előtti időknék terméke, a tulajdonképpeni életmű — persze fölöttébb ellentmondásos — előkészítése.

E külső arányaiban is párját ritkítóan impozáns szellemi termés, elszakadva alkotója személyétől, pusztán a maga kimeríthetetlen belső gazdagságával, objektív súlyával, jelentőségével, régen eleven történelmi hatóerővé vált már világszerte. Mégsem túlzás, ha azt állítom — s szeretném ezt az állítást egész előadásommal indokolni —, hogy könyveinek hatása még csak megkezdődött s távolról sem teljesedett ki.

Az életmű külső terjedelme és belső gazdagsága egyaránt szerénységre int, szükségképpen arra szorít, hogy legfontosabb vonásairól, sajátosságairól szóljak csupán.

*

Mi adja Lukács életművének legmélyebb pátoszát? A marxizmus mély-séges humanista tartalmának sokoldalú kifejtése, a humanizmus legmagasabbrendű új formájának, a proletárhumanizmusnak új távlatokat nyitó konkrétizálása korunk legégetőbb, legnagyobb kulturális kérdéseire.

A marxizmus—leninizmus mély humanista tartalma természetesen az elmélet és gyakorlat minden területén s minden kérdésében nagy erővel nyilatkozik meg. Mégis: különösen világosan és tisztán jelentkezik a kultúra kérdéseivel kapcsolatban. S ez nem is lehet másként. A marxizmus klasszikusai az emberi lét alapjait, az anyagi élet termelésében és újratermelésében látták, de betetőzését és megkoronázását az ember szabad kulturális tevékenységében. Marx véglegesen és megfellebbezhetetlenül nyilatkozik erről élete főművében, a Tőkében. Miután meghatározza a szocializmusra vonatkozólag a termelés társadalmi ellenőrzésének jelentőségét az emberek egymásközi és természethez való viszonyára nézve, az elképzelhető legpregnansabb módon fejezve ki gondolatát,

ezt írja: »Ám ez (ti. az anyagi élet termelése és újratermelése, — Sz. J.) még mindig a szükségszerűség birodalma marad. Ezen túl kezdődik az emberi erő ama fejlődése, amely önmaga célja lehet, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak az alapjául szolgáló szükségszerűség eme birodalmának talaján virágozhat fel«. Lukács elvtárs marxista munkássága Marx emez alapvető gondolatához kapcsolódik.

Hogy egy jelentős gondolkodó az emberi felszabadulásért folyó harc melyik frontszakaszán küzd, milyen feladatok megoldásából veszi ki elsősorban a részét, az mindig az objektív és szubjektív tényezők bonyolult kölcsönhatásában dől el. Lukács a polgári humanizmus oldaláról érkezett a proletárhumanizmus táborába, egész múltja arra indította, hogy a filozófia és esztétika, a kulturális fejlődés nagy elméleti kérdéseinek megoldásán dolgozzék tovább. A megváltozott osztályalapon új módszerrel.

Már érett fővel, Európa-szerte ismert gondolkodóként érkezett el a marxizmushoz. A polgári humanizmus, a polgári kultúra válságának ama nagy és végleges fordulatát élte át, amely az imperializmus és proletárforradalmak korszakában a régi értéktáblákat pozdorjává zúzta. Idealista korszakának művei azt az egyre határozottabb felismerését fejezik ki, hogy a polgári társadalom magateremtette eszményei, mindenekelőtt a teljes, sokoldalúan fejlett ember eszménye, megvalósíthatatlan. Mindez fokozódó, mélyen átélt pesszimizmussal tölti el. A Regény Elméletében, amelyet az imperialista háború vérvivatarában írt, az emberiség jelen állapotát — Fichte történetfilozófiáját felújítva — a tökéletes bűnösség világekorszakának nevezi.

De Lukács első korszakának munkásságára kezdettől fogva rányomják bélyegüket a magyar társadalmi fejlődésnek azok az erői, amelyek 1919-ben a Nagy Októberi Forradalom után a második proletárdiktatúrát teremtették meg Európában. Elég, ha Adyról írt fiatalkori tanulmányára utalok, amelyben Ady Endre költészetének kulcsát forradalmi verseiben találja meg.

Innen az ingadozás, a humanista eszmények megvalósítására irányuló törekvés s a mély pesszimizmus között. E kettősség tükröződik vissza fiatalkori írásainak módszertani Janus-arcában: egyrészt — a marxizmus bizonyos elemeinek felhasználásával — egy sok tekintetben realiztikus irodalomszociológiát csinál (A modern dráma fejlődésének története), másrészt A lélek és a formák több tanulmányában egy poétikusan csillogó esztétikát épít ki, amelynek értelmében a művészi alkotás pusztán az ember belső világának, legmélyebb élethangoltságának kifejezése. A Regény Elmélete e két módszer történetfilozófiai szintézise, az utóbbi elem határozott uralmával.

Lukács fejlődésének ama nagy válsága, melyet ez a mű jelez, csak előkészítője volt világnézeti fordulatának. Nem tárgyalhatom itt e fordulat részleteit, azt, hogy mint jut el a háború imperialista jellegének felismerésétől a kommunista pártig, amelybe röviddel megalakulása után, 1918 decemberében lép be, s amelynek immár kerek 36 esztendeje hú fia. Azt sem, hogy a gyakorlati és elméleti

munka milyen tisztítótűzén kellett átmennie, míg a marxista filozófiai és esztétikai gondolkodás úttörő munkásává válik. (A világnézeti átmenet terméke a *Történelem és Osztályöntudat*.) Csak azt szögezzük le, hogy érett marxista korszaka, a tulajdonképpeni életmű írása a 30-as évek elején kezdődik.

E 25 esztendő művei ma belső problematikájukban és megoldásaikban világosan és határozottan összefüggő egységgé állnak össze. Nem utolsósorban azért, mert Lukács nem előre kitervelt »életművet« akart írni. Saját élete művét is jellemzik azok az emlékezetes szavak, amelyeket akkor írt, nem sokkal a felszabadulás után, amikor polgári irodalmi körök azt kifogásolták írói magatartásában, hogy marxizmus előtti műveit éles önbírálattal elvetette. A valódi életmű egysége, folytonossága, mondotta akkor, »éppen azáltal jön létre, hogy a jelentékeny ember mindenkor teljesen odaadja magát nagy történelmi feladatának; hogy fenntartás nélkül elveti azt, ami annak ellenszegül; hogy egy pillanatra sem érzi kötve magát saját régi állásfoglalásaitól, régebbi művei hatásától azok tisztelőire stb.«.

Életművének egységét az osztályharc körülményei, a marxisták előtt álló ideológiai feladatok határozzák meg. Művei a forradalmi munkásmozgalom stratégiai főútvonalain jöttek létre! A fasiszta barbárság és kultúraellenesség ellen folyó harcból, a népi demokratikus átalakulásért vívott küzdelmekből s napjaink békeharcából nőttek ki.

*

Lukács elvtárs nemrégiben szellemesen azzal jellemezte életművét, hogy mint egy ellipszisnek, két gyújtópontja van: a burzsoá világnézet dekadenciája elleni filozófiai harc és a marxi—lenini esztétika kidolgozása. Ehhez csak azt tenném hozzá: ahogyan a kör olyan ellipszis, amelynek excentricitása nulla, amelyben tehát a két gyújtópont egybeesik, úgy Lukács munkásságának ellipszise is körbe megy át, mert gyújtópontjai összeolvadnak az emberi integritásért, az ember egészségéért folytatott humanista harcban, amely életművének egységes, mindent magába foglaló fókusza.

Nemcsak arról van itt szó, hogy Lukács műveit a szocialista humanizmus pátosza hatja át. Sokkal többről: Lukács filozófiailag kidolgozza a szocialista humanizmus kérdéseit. S ámbár nem fejtette ki egységes és összefüggő formában, a kérdés egyik vagy másik oldalát valamennyi írásában konkretizálta. Szüksége volt erre a konkretizálásra.

Az emberi teljesség, integritás, és az ember önmagától való — különböző formákban megnyilvánuló — elidegenedésének megértése az egyedüli kulcs a szellemi kultúra legzártabb titkainak feltárásához. Természetesen nem a marxizmus—leninizmus egyéb kategóriáitól elszakítva, hanem a legszorosabb összefüggésben ezekkel. Csak ennek birtokában lehet elméletileg véglegesen és helyesen megragadni az erkölcs, a művészet, az irodalom és tudomány specifikumát. Csak ez adná meg — mély meggyőződéseim szerint — a marxista pszichológia közvetlen elméleti alapját, amely kiegészíti a pavlovi természettudományos megalapozást.

Ezekben a jelenségekben különös tisztasággal mutatkozik meg, hogy az alapjukul szolgáló, a termelőerők meghatározott fejlődési fokát kifejező termelési viszonyok mennyire segítik elő, vagy mennyire gátolják meg az ember sokoldalú fejlődését.

Az osztálytársadalommal létrejön az ember önmagától való elidegenedésének alapvető formája: az ember ember által való kizsákmányolása. Ám a kapitalizmus előtti társadalmi-gazdasági alakulatokban — mivel a termelőerők konzervatív jellegén nyugszanak s nem ezek szakadatlan fejlődésén, mint a kapitalizmus — az egyes egyén teljesebbnek látszik, mint a kapitalizmusban. A kapitalizmus áruvá változtatván az emberi munkaerőt is, az emberi elidegenedés új, mennyiségileg és minőségileg összehasonlíthatatlanul fejlettebb, szélsőségesebb formáit hozza létre: a kapitalista osztályviszonyok, a kapitalista munkamegosztás a szó legszorosabb értelmében szétdarabolják az embert. S ez fent is, lent is érvényesül. De éppen az elidegenedés legszélsőségesebb formája megteremti az elidegenedés erőszakos felszámolásának feltételeit: a proletariátus felszabadulási harcát. »A birtokos osztály és a proletariátus osztálya ugyanazon emberi önelidegenedést mutatják — írta a fiatal Marx —, de az első osztály ebben az önelidegenedésben jól és igazolva érzi magát, az elidegenedésben *saját hatalmát* látja s az emberi létezés *látzatát* birtokolja benne; a második az elidegenedésben megsemmisítve érzi magát, benne saját tehetetlenségét és egy embertelen létezés valóságát pillantja meg. Hogy Hegel egy kifejezésével éljünk, a proletariátus ebben az elvetemültségben a *lázas* az elvetemültséggel szemben, a *lázas*, amelybe szükségképpen belekergeti emberi *természetének* ellentmondása, e természet nyíltan, határozottan, átfogóan megtagadó élethelyzetével.

Elméletileg az ember kapitalista degradációjához az uralkodó osztályon belül két alapvető álláspont lehetséges: a romantikus antikapitalizmus a maga vélt vagy — időnként — valóságos ellenzéki ségével és a nyílt polgári apologetika. »Amilyen nevetséges visszavágyódni — mondja Marx — amaz eredeti (ti. kapitalizmus előtti — Sz. J.) teltség után, éppoly nevetséges azt hinni, hogy a teljes kiürülésben kell fogva maradni. A romantikus nézettel való ellentétben a polgári nézetek sohasem jutottak túl s éppen ezért a romantikus nézet, mint jogosult ellentét, végső megboldogulásáig elkíséri majd«. Megoldást itt csak a proletariátus osztályérdekének talaján lehet találni, elméletileg is és gyakorlatilag is. A proletariátus forradalma nemcsak megvédi, hanem a szocializmus, illetve kommunizmus megvalósításával soha nem létezett fokra emeli az ember társadalmi, erkölcsi, szellemi művészi teljességét.

Nem paradoxon, ha azt mondok: Lukács elvtárs egész elméleti eredetisége mutatkozik meg abban, hogy hatalmas gondolkodói energiával rekonstruálta Marx munkásságából az emberi integritás proletárhumanista elméletét. Konceptióját fényesen igazolta a Tőke Nyersfogalmazványának későbbi kiadása és Sztálin utolsó két elméleti munkája, amely emlékezetes csapást mért a marxizmus vulgárizálóira, olyan kérdésekben, amelyek szorosan összefüggenek a fentiekkel.

Ez a koncepció határozza meg Lukács elvtárs konkrét történelmi elemzéseit. Ezek az elemzések egy napjainkban szinte egyedülálló esztétikai-művészeti érzékenységgel párosuló kivételes történelmi fogékonyságra vallanak. Kissé furcsán hat talán, hogy akadtak, akik a történelmiség elvének e kivételes képviselőjét történelmietlen metafizikus szemléletben próbálták elmarasztalni.

*

A fent vázolt kérdésfeltevésen alapszik Lukács szűkebb értelemben vett filozófiai és filozófiatörténeti munkássága is. Minthogy a materialista dialektika a jelenségek megismerésének mindenoldalúságára törekszik s ugyanakkor eredményeit állandóan ellenőrzi a társadalom átalakításának forradalmi gyakorlatán, azért, mint Lukács nem egyszer hangsúlyozza, az emberi teljesség helyreállítását s magasabbra fejlődését jelenti a megismerés területén is.

A hanyatló burzsoázia filozófiája egészen más feleletet ad a filozófia valamennyi területén az emberi integritás és az ember kapitalista degradációjának számára is felvetődő kérdésére. Lukács az általa kiküzdött filozófiai pozícióról döntő csapást mért filozófiájuk mélységes embertelenségére, amely az elidegenedés legvégtetesebb, legbrutálisabb formáit akarja filozófiailag szentesíteni és mozgósítani a monopolitőke érdekeinek szolgálatában. Annak a hosszú filozófiai harcnak, amelyet a burzsoázia filozófia egyre inkább térhódító, egyre több filozófiai irányzatot maga alá rendelő irracionalista áramlata ellen folytatott, végső és döntő szava nemrégiben megjelent műve, *Az ész trónfosztása*. Nemcsak az irracionizmus kritikai története ez a könyv, sokkal több ennél: történelmi kritikája. Azt mutatja meg, hogy az irracionizmus már nem tudja és nem akarja teljesen letagadni és szépíteni a kapitalizmus ellentmondásait, mint a kapitalizmus liberális védőügyvédei teszik. Felhasználva a romantikus antikapitalizmust, a közvetett védelem ravaszabb módszereivel az emberi élet szörnyű szétszakítottóságát a világ örök törvényeként tünteti fel, amelyet mindenki megérthet, sőt amelyért mindenki lelkesedhet, csak dobja sutba esztét, értelmét. Ott, ahol a materialista dialektika minden filozófiai és társadalmi kérdésben racionális megoldást nyújt, az irracionizmus a metafizikus gondolkodás csődjét kihasználva az értelemről való lemondásra szólít fel. Nemcsak a fasiszta demagógia filozófiai előkészítése volt ez, hanem a mai agresszív imperializmus, a népek békéje elleni támadás egyik legveszélyesebb fegyvere. Lukács elvtárs könyve tehát kimagasló békeharcos tett. A marxizmus—leninizmus legmélyebb, legigazibb kritikai módszerét kellett alkalmaznia, hogy ne csak az irracionalista filozófia belső ellentmondásait s összeütközéseit az objektív valósággal leplezze le, hanem történelmi módon feltárja e nézetek szociális gyökerét, az egyre rothadtabbá váló burzsoázia osztályérdekének védelmét.

Lukács nemcsak azzal harcolt a faszizmust előkészítő irracionalisztikus filozófiák ellen, hogy közvetlenül hadat üzent nekik. A filozófiatörténet nem egy fontos kérdésében is kihúzta alóluk a talajt, amikor a Marx előtti filozófia klasszi-

kus örökségét megvédte történelemhamisító mítoszaiktól. Lukács felfogásának lényeges vonása, hogy amint a művészet területén a realizmus klasszikusaiban a szocialista realizmus számára keres és talál hatalmas segítő társakat, úgy az emberi gondolkodás nagy haladó örökségének klasszikusait is felvonultatja a legmagasabbrendű filozófia, a marxista filozófia szövetségeseiként.

Nem jelenti ez a Marx előtti filozófia holmi idealizálását, osztály és történelmi korlátai elsikkasztását. Ellenkezőleg, az ő elemzései nyomán mélyebben értjük meg kérdésfeltevéseik nagyszerű, jövőbemutató jellegét, de egyben azt is, hogy döntő pontokon miért nem birkózhattak meg a magukra vállalt feladattal.

A polgári fejlődés felemelkedő szakaszának klasszikus gondolkodói egykor szintén felvetették az emberi teljesség kérdését a megismeréssel kapcsolatban. De ugyanaz az osztályérdek, amelynek akkor még haladó történelmi szerepe felvetette számukra ezt a kérdést, egyszersmind tilalomfát is állított — még a legnagyobb filozófiai tehetségek számára is — a megoldás elé. A fiatal Hegelről szóló terjedelmes — magyarul, sajnos, még meg nem jelent könyve — ezt a problematikát mutatja meg Hegel esetében szinte szemképrázatosán gazdag történelmi elemzésekkel.

A fiatal Marx zseniális útmutatását felhasználva tárja fel, hogy a hegeli dialektika eszmei alapja a Szellem Fenomenológiájának ama főgondolata, hogy az ember saját munkájának terméke, aki a világtörténelem nagy folyamatában dolgozza ki önmagát. Persze, ha Hegelnél ez a munka a testi munka lenne, az ember anyagi életfeltételeinek termelése és újratermelése, úgy olyan filozófiai következtetésekhez kellett volna eljutnia, amelyek a burzsoázia osztályérdekeit mélyen sértették volna. Hegelnek ezért szükségképpen misztifikálnia kellett a munkát, a munka számára szellemi munka volt s ennek következtében valamennyi általa felfedezett és kifejtett dialektikus kategória misztifikálódik. Polgári osztálytalajon a dialektikus módszert csak idealisztikusan lehetett kifejtetni, a materialista dialektika csak a proletariátus osztályérdekeinek alapján jöhet létre.

Persze az általam logikailag exponált problémát Lukács történelmileg fejtí ki. S a történelmi oksági viszony itt pont fordítva jelentkezik: Hegel nem egyszerűen azért misztifikálta a dialektikát, mert a polgári osztályérdekek talaján állt, ellenkezőleg, azért fejthette ki a dialektikát, mert eszmeileg a német filozófia kritikátlanul elfogadott idealista elméletét osztotta s így eleve ki volt zárva az a lehetőség, hogy összeütközésbe kerüljön a polgári osztályérdekekkel. A klasszikus német filozófiának Németország akkori feudális elmaradottságából kinövő idealizmusa, tehát éppen elméletileg hátrányos oldala a módszer szempontjából előnyössé vált, lehetővé tette a dialektika idealista kidolgozását — szemben a francia materialisták helyzetével, akik számára a forradalmi francia burzsoázia lehetővé tette a materializmust, viszont lehetlenné tette a dialektikus módszer kifejtését, materializmusukat kezdettől fogva a metafizikus módszer korlátai közé szorította. Nem részletezhetem itt, hogyan függ össze ez a bonyolult képlet,

a történelmi elmaradottság és előreugrás, az elméleti negatívum és módszertani pozitívum eme bonyolult összefonódása, Lukács konkrétan kidolgozott marxista filozófiatörténeti módszertanának lenini alap gondolatával, amely a filozófia történetét materializmus és idealizmus harcaként fogja fel.

Bennünket ebben az összefüggésben most az érdekel, hogy a munka idealista misztifikációja Hegelnél annak kifejeződése, hogy a teljes ember megvalósítása a haladó polgári társadalom talaján is eszmény marad csupán. De ez nem változtat azon, hogy Hegel a saját osztály és történelmi korlátai között az emberi integritás humanista védelmezője volt, míg a polgári dekadencia filozófusai az emberi teljesség egyre barbárabb filozófiai ellenzői. Lukács tehát teljes joggal verte szét az irracionalista filozófusok Hegel körül terjesztett mítoszait, akik Dilhey-től kezdve Kronerig és Gentile-ig megpróbálták Hegelt — idealista gyengeségei alapján — saját filozófiájuk előfutáraként tüntetni fel. A marxizmus egyik filozófiai forrását óvta így meg a reakciós obskurantisták kútmérgező kísérletétől.

*

Lukács György legjelentősebb filozófiai tette kétségtelenül a marxista esztétika alapvető kategóriáinak konkrét kidolgozása. Igaz, Marx és Engels leveleiben, feljegyzéseiben programerejű útmutatásokat találunk a legkülönbözőbb kérdések megoldására. De ha ezen programerejű útmutatások belső összefüggésének egyszerű rekonstrukciója is nagy gondolkodói energiát követel meg, mennyivel nagyobb gondolkodói energiát kíván konkrét kidolgozásuk. Lukács egyes irodalmi jelenségek elemzésével kapcsolatban végezte el ezt az óriási munkát, a legtöbb általános elméleti esztétikai kérdést bizonyára a realizmus problémái s a Marx—Engels irodalmi nézetei című munkáiban fejtve ki. Kérdésfeltevésének gyökere itt is az emberi integritás védelme, az a fölismerés, hogy a nagy klasszikus művészet Aischylos, Dante, Shakespeare, Goethe és Balzac, Tolsztoj és Gorkij művészete társadalom- és emberábrázolásában mindenütt az emberi teljességet keresi, a sokoldalú gazdagságukban kibomlott emberi képességek harmonikus szépségét — vagy ennek az integritásnak hiányát konstatálja és objektív akadályait leplezi le könyörtelen, kíméletlen kritikával. Ennek a törekvésnek adekvát kifejezése Lukács szerint a művészeti realizmus, amelynek konkrét elméletét első ízben ő fejtette ki.

A realizmus elvét a dialektikus materializmus ismeretelméletében alapozta meg, Lenin visszatükrözés-elméletében. Az objektív valóság szellemi elsajátításának egyik módja a művészet, amely a tudományos megismerés elvont fogalmiságával szemben konkrétan és érzékletesen tükrözi vissza az objektív valóság dialektikáját, lényeg és jelenség kölcsönhatását. A művészi víziónak a jelenségen keresztül a lényegre kell ábrázolnia. S ez a lényeg itt nem valami misztikus fogalom, mint volt a hegeli esztétikában, amely idealista fogalom-mitológiába burkolva megsejtette már az alapvető esztétikai tényállást. A valódi lényeg nem más, mint a mindenkori társadalmi-történeti valóság eleven folyamata, sokrétű

belső mozgása, a mozgó eleven egység fejlődéstendenciája. Lukács elméletének értelmében tehát a művészet a társadalmi-történeti világfolyamat egyfajta öntudatosítója, az emberi nem konkrét élményszerű önismeretének és emlékezetének letéteményese és hordozója, az emberi gondolat-, kedély- és érzelmvilágának formálója. A dialektikus materializmus művészetre vonatkozó kérdésfeltevése így egyesül nála konkrétan a történelmi materializmusával.

Burzsoá kritikussai nem egyszer vádolták meg dogmatizmussal felfogását. Ellene vetették, hogy elvont, hogy egy »történetfölötti« követelmény Prokrustes-ágyába kényszeríti bele a művészet fejlődésének gazdag és színes sokféleségét. Másrészről nem egyszer szociologizálással és historizmussal vádolták, amely feloldja a művészet állítólag örök és történetfölötti formai értékeit a történelmi körülmények és relativumok özönében. Mindkét ellenvetés — amelyet nem egyszer ugyanaz a kritikus képviselt egyetlen mondatban, anélkül, hogy ezt észrevette volna — a polgári esztétika álláspontjának egy-egy rossz végletét fejezi ki. Az első meggyőződéstelen relativizmusát, a második korlátolt metafizikus dogmatizmusát — olyan álláspontokat, amelyeket csak a polgári esztétika klasszikussai próbáltak leküzdeni, de sohasem teljes sikerrel. Erről az állásponttól valóban nem lehet megérteni a relatív és abszolút mozzanatok dialektikus összefonódását. Már pedig ez a kérdés ugrópontja. A realizmus elvont, általános és ebben az értelemben még *formális* követelménye annak következtében, hogy *tartalmilag* a változó, fejlődő, soha nem nyugvó társadalmi-történeti valóság visszatükrözését követeli, maga is benne úszik a fejlődés sodrában s mint az abszolútum és relatívum koronként változó dialektikus egysége, a múlt, jelen és jövő művészetének *egyetemes* mértéke lehet. Mert a művészet visszatükrözte valóság, a társadalmi-történeti világ, az egymással harcoló osztályok és embereik, koronként mások és mások. Mások objektíve, a korok szerkezeti különbségeiből eredőleg, amit végső soron a termelőerők fejlettségének foka s a termelési viszonyok szövevénye határoz meg. S mások szubjektíve, mert a korszak szerkezeti különbségeiből a társadalmi, illetve osztálytudatnak s az ez által meghatározott művészeti öntudatnak nagyon különböző formái nőnek ki. A nagy realisták ábrázolásmódját, műveik tartalmi-formai vonásait, stílusát ezért csillagvilágok távola választja el egymástól. De e különbségben, sőt ellenében mindannyiok világ- és emberábrázolásában közös ok, hogy koruk lényeges problémáit érzéktik meg, tipikus alakokban és helyzetekben, megvilágítva — amennyire az adott osztály szemhatárán belül egyáltalán lehetséges — az emberi haladás útját, az emberiség fejlődésének *honnan-ját* és *hová-ját*.

Nem feladatomban, hogy Lukács marxista esztétikájának konkrét kérdéseit elemezzem, akárcsak néhány példán keresztül is megmutatva, hogy esztétikai alapelveit vezérfonalként használva fel a különböző irodalmi korszakok és egyéniségek kutatásában, új meg új tartalmi és formai, műfaji és stílusbeli kérdéseket vet fel és old meg a legnagyobb virtuozitással. Ezek a kérdések részben már irodalomtörténetírói és irodalomkritikusi munkásságának területére vezetnek át.

Befejezésül még egy kérdésről — röviden. Lukács filozófiai és esztétikai munkái azon a gondolaton alapszanak, hogy a dialektikus és történelmi materializmusban, a marxista filozófiában szoros összefüggésben, dialektikus egységben egyesülnek a történelmi és a szisztematikai kérdések. Ennek megfelelően történeti munkái logikai-szisztematikai eredményeket hoznak, szisztematikai munkái bőven merítenek a történelmi összefüggésekből, éles fényt vetve azokra. Problémálatásának, elemzései sokoldalúságának és differenciáltságának ez módszertani alapja.

A történelmiség és szisztematikai elv dialektikus egysége nem véletlenül kerül ennyire az előtérbe munkáiban. Mélyen meg van ez alapozva korunk társadalmi viszonyaiban, azokban az új viszonyokban, amelyekről elmondhatjuk már, hogy kialakították a szocializmus és demokrácia megdönthetetlenül erős táborát. A szocializmus országában és a szocializmust építő országokban az emberi személyiség teljessége nem eszmény csupán, hanem egyre inkább uralkodóvá váló tendencia. Minél inkább ellenőrzésünk alá vesszük saját viszonyunkat a természethez és saját viszonyunkat egymáshoz, annál több szabad idő marad a tervszerű anyagi munkán alapuló szellemi kulturális tevékenység kibontakozására, annál magasabb fokon valósul meg a személyiség teljessége. S a személyiség teljességének megvalósulásához elengedhetetlenül hozzátartozik a konkrét történelmi öntudat kialakulása, az, hogy az ember saját jelene szempontjából jelene és jövője érdekében egyre mélyebben ismerje meg saját múltját, kultúrájának történelmi kialakulását. Az osztálytársadalom fejlődésében a kultúra nem egy nagy eredménye ment veszendőbe az egymást váltó korszakok során. Az új, magasabbrendű életfeltételek nem egyszer semmisítették meg az alacsonyabb fejlődési fok nagy értékeit. A szocialista kulturális fejlődés feleleveníti és kritikailag átdolgozva a jelen és jövő számára hasznosítja az elfelejtett és el nem felejtett, de javarészt meghamisított értékeket. Lukács elvtárs, amikor munkái egy részében a múltba fordult, a teljesebb szocialista jövőt készítette elő, amikor a jelen nagy kulturális kérdéseit elemezte (mint a szocialista realizmusról írt könyvében), a múlt mélyebb megértését is elősegítette. Így is, úgy is a szocialista kultúra gazdagodásának útját mutatta meg.

Munkáit ezért fogják a távoli jövőben is ismerni és becsülni, egyre többen és egyre többet merítve belőlük, neve és művei ezért állanak majd egyre fenyegettebben a történelem kemény, de igazságos ítélőszéke előtt — a történelemé előtt, amelynek oly megértő barátja és harcosszövetségese a jövőért folyó küzdelemben.

LUKÁCS GYÖRGY ÉS AZ ÚJ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS

TOLNAI GÁBOR

Legfontosabb műveit vagy tizenöt nyelven olvassák: Lukács György életműve nemcsak a magyar műveltségé, ugyanannyira tulajdona az egész világ haladó embereinek.

Most, amikor hetvenedik születésnapját ünnepeljük, tollam hegyére kívánczik a kérdés — de még mielőtt leírnám, visszautasító mosolyt vált ki a kérdésfeltevés magamban is: — Van-e Lukács György életművének külön mondanivalója hazája, Magyarország számára? És lehet-e külön mondanivalója művéről hazájának, Magyarországnak? — A kérdés álprobléma. Hogy mégis leírom, tulajdonítassék annak, hogy nem egyszer felvetették, tudtommal írásban soha, de szóban, magánbeszélgetések során annál gyakrabban. Az álproblémákkal is szembe kell nézni az igazság érdekében, nézzünk szembe ezzel is. A kérdés persze elvileg lehetetlen. Hiszen az a körülbelül tizenöt nép, amelynek nyelvén műveit olvassák, sohasem úgy olvassa könyveit, tanulmányait, szóljanak azok Marx és Engels esztétikai nézeteiről, Gorkijról, Tolsztojról, Goetheről, Stendhalról, Thomas Mannról, a kritikai és a szocialista realizmusról, az irracionális filozófiáról, hogy ne a magyar marxista tudós gondolatait tennék magukévá olvasói, hogy ne a magyar haladó gondolat képviselőjének írásait tanulmányoznák műveiben. Könyveinek nagy része ugyanúgy szól nekünk, mint a világ minden haladó emberének. De szögezzük le mindjárt azt is: vannak megnyilatkozásai, amelyek kizárólag nekünk szólnak; a felszabadulás óta ismét közöttünk élő Lukács Györgynek van sajátos, csak hazájának szánt mondanivalója, a mi irodalmunk olyan jelenségeiről, a mi tudományos kutatásaink olyan problémáiról, amelyek jellegzetesen a mi irodalmunk, a mi tudományunk, a mi irodalomtörténetírásunk jelenségei, és vannak iránymutatásai, amelyek egyedül a mi helyzetünkben fennforgó kérdések megoldását mozdítják elő.

A gyakran felmerülő álproblémával szemben állítom, hogy Lukács Györgyről valóban mi, mai magyarok, a szocializmust építő ország fiai rajzolhatunk hiteles képet. Lukács Györgyöt sokirányú, a személyes kapcsolatok terén is kiterjedt nemzetközi tevékenysége folytán, igen sokan ismerik világszerte. Mégis mi látjuk és láthatjuk teljességgel az ő tudósi vonásait, mi, akik között él és akik között alkot, akik közvetlenül tanúi vagyunk személyes emberi hatá-

sának, akik közvetlen szavaiból is érzékeli lehetünk szocialista tudósi emberiségének, mi tudjuk igazán felmérni a maga egységében a tudóst és az embert, a békeharcost és a nevelőt, lemérni a vele folytatott beszélgetések nyomán az emberi egyéniségéből is áradó erőt, azt a légkört, amire nem tudok más megfogalmazást találni: — delejes kört teremt maga körül. — Mi látjuk teljességében tudósi alapvonásait, szuggesztivitását, egész lényét, magatartását átható dialektikus gondolkodását és ezzel összefüggésben azt a marxista tudósi tulajdonságot, ami az életet, a fejlődést, a történelmet, a maga egységében látja, azt a jellegzetes dialektikus vonást, ami képessé teszi arra, hogy perspektívikusan előrelásson a társadalmi törvényszerűségek felismert szabályai nyomán.

A következő fejtegetéseknek nem lehet feladata, hogy teljes képet nyújtsanak Lukács György irodalomtörténetírói jelentőségéről. Csupán arról szeretnék szólni, mit jelent műve az új magyar irodalomtörténetírás számára, miben mutatott számunkra példát, mit tanultunk tőle, mi az, amit tanulunk kell Lukács Györgytől szüntelenül, egész életünkben. Úgy gondolom, olyan módon ünnepelhetjük őt méltóan, ha az ünnepi alkalmat is felhasználjuk arra, hogy tanuljunk tőle, hogy magatartását és művét iránymutatásul idézzük további munkánk számára.

Lukács György eddigi műve több, mint félévszázad következetes, folyvást feljebb és feljebb emelkedő munkájának az eredménye. Műve több, mint ötven esztendeje gazdagítja a kultúrát. Nincs terünk most arra, hogy elemezzük 1919 előtti esztétikusi és kritikusi működését. Mégis hadd jegyezzünk meg annyit, sajnálatos, hogy újabb irodalomtörténetírásunk, midőn modern irodalmunknak e század első két évtizedebelét történetével foglalkozik, Lukács Györgyről alig tesz említést. Annál sajnálatosabb ez, mert Lukács e korszakbeli esztétikusi, kritikusi működésének mellőzésével nem kaphatunk teljes képet a kor irodalmáról. Lukács ugyanis már idealista, szellemtörténeti periódusában nem egy kérdést oly módon vetett fel, amilyen élesen Adyék egyetlen kortársa sem. Csak két kérdésre utalok. Az egyik: Ady kortársai a nagy költő forradalmiságát többnyire esztétikai sikon értékelték. Lukács felismerte Ady költészetének politikai forradalmiságát. A másik példa nagy, összefoglaló, fundamentális kérdésre utal. Az idealista Lukácsnak középponti kérdése volt a kulturális válság problémája. A választ, a helyes választ persze csak jóval később, a marxizmus elsajátítása után fogja megadni. Sokatmondó dolgok ezek, és a történeti jelentőségük nem mellőzhető. A középponti, a fundamentális kérdések felvetése — jogosan mondhatja bárki — egyenes utat nyit számára a marxizmus felé. Az út egyenes, de nem nehézségek, göröngyök nélkül való. Lukács György marxistává válása maga is példamutató mindnyájunk számára.

Hogyan lett Lukács György — szögezzük le zárójelben — a már világhíres idealista tudós marxistává? Lukács György több alkalommal is nyilatkozott erről. Egyszer 1933-ban a Marx évforduló alkalmával írt cikkében, másodszer Thomas Mannról szóló tanulmányának bevezetésében. Tanul-

hatunk és tanulnunk kell attól a következetességtől, a felismert igazságba vetett jellemszilárd meggyőződésétől, ahogy szakítani tudott korábbi világnézetével, módszerével, eredményeivel. Az 1919-es Tanácsköztársaság népbiztosa nyíltan és példaadóan szól arról, hogy marxistává formálódásának ideje, több, mint egy évtizedet vett igénybe. Ez az átformálódás csak úgy volt lehetséges, hogy félredobva mindazt, amit korábban alkotott, a gyakorlati pártmunka és az elméleti tevékenység során igyekezett bátran feleletet keresni az elébe tornyosuló problémákra. Lukácsnak volt bátorsága, hogy hibákat köveszen el, hogy az elkövetett hibákból tanuljon, hogy végül megtalálja a helyes marxista megoldásokat. 1933-ban írt cikkében ezt olvassuk: »Csak most, majdnem egy évtizedes gyakorlati munka és több, mint egy évtizedes elméleti, küzdelem után lett konkrétan világos előttem a materialista dialektika átfogó és egységes jellege. Éppen ez a világosság hozza magával a felismerést, hogy a marxizmus igazi tanulmányozása csak most kezdődik és soha nem lehet benne nyugvópontonra jutni«. Ugyanebben a cikkben: »... mindenki, aki azt képzei, hogy a dialektikus materializmus még oly széles és mély ismerete alapján, a természet és a társadalom jelenségeit egyszer és mindenkorra megértette, szükségképpen visszazuhan az eleven dialektusából a mechanikus merevségbe. az átfogóan minden oldalú materializmusból az idealizmus egyoldalúságába«,

Ezek a szavak arról tanúskodnak, hogy marxista tudományos gyakorlat nem valósítható meg az elméleti munkának a mindennapi politikai munkától való elválasztásával, hogy íróasztal melletti, szobatudós marxizmus elképzelhetetlen, eleve az antimarxizmus jegyeit kell, hogy magában hordozza. Példaadóan tanúskodnak ezek a szavak arról, hogy hiteles marxistává csak a marxizmussal folytatott küzdelemben válhatik a kutató, olyan küzdelemben, ami állandóan alakítja, formálja, dialektikus erejét fokozza a gondolkozásnak. Ezeket foglalják magukban Lukácsnak az önvallomások erejével ható mondatai, de az önvallomáson túl ezt példázza egész életműve.

A felismert igazságban való feltétlen hit, a marxizmussal folytatott szellemi küzdelem és az elméleti munkának a mindennapi politikai gyakorlattal való összenövése mellett, Lukács marxistává válásának van még más alapvető vonása is — utaltunk már rá —, emberi jellemszilárdsága és következetessége ez a vonás. Jellemszilárdság és következetesség nélkül Lukács műve nem nőhetett volna olyan magasra, amilyen magasra nőtt, nem érhetett volna el alkotása azt a nemzetközi tekintélyt, ami sok esetben a haladó emberiség, a proletariátus győzelméért harcolók körén is túlterjed. Lukács gyakran szokta emlegetni, hogy a marxizmus igazsága mellett nem csekély agitáció a kiemelkedő marxista tudományos alkotás. Az állítás igazságát az ő példája is igazolja. A nagy német polgári író, Thomas Mann nemcsak az idealista Lukács Györgyöt becsülte nagyra, nagyrabecsüli a marxistát is, nem egyszer nyilatkozott róla úgy, hogy a »kor legjelentősebb irodalomkritikus«.

Mit jelent Lukács műve az új magyar irodalomtörténetírás számára? — Említettem, erről szándékozom írni. — Ebben az ígéletben benne foglaltathatnék az is, hogy egész életművét értékelem, hogy egész művéből vonok le tanulságot a magyar irodalomtörténetírás számára. Erre persze a mostani kereteken belül nincs mód, részletesen csak arról szólhatok, milyen közvetlen iránymutatásokat adott Lukács a magyar irodalomtörténetírásnak? Tudatában vagyok annak, hogy ez a leszűkítés leszűkítené Lukács jelentőségét s éppen ezért arra fogok törekedni, hogy a közvetlenül részünkre adott segítsége, útmutatása mellett — teljességre nem tarthatva igényt — legalább néhány szempontot felvázoljak arra nézve is: mit jelent egész műve a mi irodalomtörténeti írásunk számára?

Először szóljunk arról, hogy a tíz esztendővel ezelőtt hazánkba ismét visszatért Lukács György milyen segítséget adott az új demokratikus magyar kultúrának, elsősorban irodalomtörténetírásunknak? Miben mutatott számunkra példát, mit tanultunk közvetlenül tőle? A felszabadulás előtt, még baloldali körökben is, jórészt Lukács korai idealista műveit forgatták, a *drámatörténetet*, a *lélek és formákat*, *regényelméletét*. Akármennyire különösnek hangzik ez ma, az idealista Lukács tanulmányainak az olvasása, idézése, baloldali állásfoglalás volt a Horthy-fasizmus idején. A marxista Lukács művei közül csak elvétve jutott el hozzánk néhány. De ezeknek a tanulmányoknak is megvolt a maguk hatása; egyes írásait, az Új Hang-ban megjelent cikkeit marxista szemináriumok is feldolgozták. Ha a hazatérő Lukács tevékenységét végiggondoljuk, szinte bámulattal kell adóznunk vállalt és elvégzett munkájának. Igen nagy jelentőségű volt számunkra az a személyes emberi hatás, ami működéséből áradt. Mi irodalomtörténészek benne ismertük meg először, személyesen a kommunista tudóst. A felszabadulást követő esztendőkhöz fáradtságot nem kímélve agitált, nevelt bennünket, nem volt rest szinte alapfokú szemináriumok kérdésekről beszélgetni velünk, türelmes pedagógusként, mintegy tudományos népnevelőként. Jól tudom, nemcsak velünk végezte ezt a munkát, a legkülönbözőbb tudományterületek munkásaival hasonlóképpen foglalkozott s így foglalkozott írókkal, képzőművészekkel, színészekkel is, tárgyalt, tanácsokat adott az irodalom, a képzőművészet, a színház gyakorlati és elvi kérdéseiről. A személyes beszélgetések mellett, a legkülönbözőbb tematikájú előadásokban oktatott, irányított bennünket, igyekezett rávezetni mindnyájunkat a helyes útra. Mindezek a tevékenységeken túl, nagy munkabírással és következetességgel írta időszzerű cikkeit a folyóiratokban, hozzászólt irodalmi és kulturális életünk kérdéseihez, előkészítve a talajt új műveltségünk megalapozásához, a szocializmust építő Magyarország kulturális forradalmához. Így ismertük meg benne, közvetlenül a felszabadulás után, benne először a sokoldalú kommunista tudóst, a tudós pártmunkást.

Lukács György személyes emberi példaadása, hatása, előadásai, cikkei, majd a hazai kiadásokban is megjelenő könyvei — hogy most már az irodalom-

történetírás területére térjünk — vezettek el bennünket a marxizmus-leninizmus klasszikusainak az irodalomtörténetírás számára való megértéséhez, irodalomtörténetírásunk marxista revíziójának a megkezdéséhez. A féligazságot mondjuk azonban, ha arról nem szólunk, hogy Lukács mint az újjászervezett Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke, programadó beszédében maga szögezte le részletekre kiterjedő alapossággal irodalomtörténetírásunk revíziójának legfontosabb szempontjait is. Ő fogalmazta meg, hogy irodalmi fejlődésünk marxista revíziója minden korábbi revízióktól lényegében kell, hogy különbözzék; míg a korábbi revíziók csak ösztönösen, önkényesen, rendszertelenül értékelték újjá a múltat, addig a mi újraértékelésünk tudatos revízió. Amikor mi újraértékeljük irodalmunk fejlődését, tudatában vagyunk átalakulásunk társadalmi jelentőségének, az átalakulást mi nem sejtjük, hanem világosan látjuk és értékelni tudjuk. A mi revíziónk, hogy szó szerint idézzem az ő szavait: »... a tudatos és tudatosan haladó társadalmi átalakulás szükségszerű következmények«. Az említett programcikknek több bekezdése ma már magától értetődő vonása irodalomtörténeti gyakorlatunknak. Azonban akkor, amidőn beszédét megfogalmazta, Lukács jól tudta, hogy alapvető marxista elvek leszögezése sem felesleges, ellenkezőleg nélkülözhetetlenül szükséges.

Lukács György gyakran szokta hangsúlyozni, hogy ő nem magyar irodalomtörténész. Ez a beszéde is azt mutatja azonban, hogy a marxista tudós más területnek, a mi esetünkben a magyar irodalomtörténetírásnak is képes döntő jelentőségű irányítást adni.

Melyek azok a kérdések — előre bocsátom, nem törekszem teljességre, csak példákat szeretnék említeni —, amelyeknek fontosságára, irodalomtörténetünk marxista revíziójának megindításakor programbeszédében, vagy egyéb írásaiban ő adta meg az első útbaigazításokat. Említettem, hogy ő fogalmazta meg a mi revízióknak a régebbi újraértékelésekkel szembeni alapvonalait. Lukács György adta az irányítást a két világháború közötti úgynevezett »szellemtudomány« kritikájához. Ő hívta fel figyelmünket először az egyéb történeti tudományokkal való együttműködésre és ugyanakkor arra is, hogy irodalomtörténészek maguk is végezzenek önálló, az irodalmi vonatkozásokat megalapozó, a társadalmi és gazdasági tényeket feltáró kutatásokat. Lukács György vetette fel először élesen, a szubjektivista és a formalista esztétikával szembeni harc szükségességét. Ő elemezte, konkrét példákkal illusztrálva a magyar irodalomból, a visszatükröződés elméletét ugyanúgy, mint a realizmus problémáját, valamint a pártos irodalomszemléletet. Ő tette magától értetődővé, hogy fel kell számolni a régi irodalomtörténész jelleget, a szűk szakszerűségbe zárkozó irodalomtörténész típust. — Nem logikai rendben sorakoztatom a kérdéseket. — Tőle kaptuk, néhány fontos alapelv leszögezésével, az első irányítást irodalomtörténetünk helyes, marxista periodizációjára. Ő értelmezte számunkra a haladás kérdésének vulgarizálástól mentes vonásait, különösen figyelmünkbe ajánlva a régi korok íróinak haladó voltát illető bonyolult kérdéseket. Ehhez

kapcsolódóan vetette fel az írói világnézet és az ábrázolás viszonyának a haladás szempontjából való helyes értékelését. Hadd idézzük e probléma kapcsán az ő pontos szavait : »A haladás elsősorban gazdasági és társadalmi kategória. Nálunk hosszú ideig a hűbéri maradványok elleni küzdelmet jelentette, amely az imperalizmus korszakával kapcsolódott össze, persze felette bonyolult módon, a szocializmus előkészítéséért vívott küzdelemben. Ennek belátása azt jelenti, hogy az elmúlt korszakok íróinál mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk, társadalmi és történelmi konkrét helyzetük konkrét lehetőségeit. Üres elvontság és merev vulgarizáció volna, ha régi írók haladó mivoltát abból a szempontból mérlegelnénk, hogy állásfoglalásuk a mai nézőpontból mennyire volt haladó. A gondolati kultúra, a társadalomfilozófia feladata minden egyes esetben konkrétan kielemezni, hogy mi volt ebben az adott helyzetben a haladó világnézet...«

Még csak két kérdést említek: kitől származhatott volna, ha nem tőle, első marxizmusra nevelőnkől az a figyelmeztetés, hogy a termékeny marxista szempontok ne váljanak munkánk során merev sémává. Az sem véletlen, hogy ugyancsak ő figyelmeztetett bennünket arra, hogy irodalomtörténetünk revíziója terén legsürgősebb teendő a XVIII. század végétől a jelenünkbe fejlődő irodalomnak e közel két évszázadnak a revíziója, mivel enélkül »nem tudunk tudományos megalapozottsággal és ezért iránytmutatóan hozzászólni a jelen irodalom kérdéseihez«.

Új irodalomtörténetírásunknak közvetlenül adott útmutatásain túl, vessünk néhány pillantást Lukács egész művére s egész művének irodalomtörténetírásunk fejlődésére kiható vonásaira. Azt szoktuk mondani, hogy Lukács műve a haladó gondolat egyik legjelentősebb kifejeződése világviszonylatban. A mű, amely az egész haladó világ számára példaadó, természetszerűleg példaadó a mi számunkra is. Ez a mű magában foglalja a mögöttünk levő két évszázad szellemi, művészeti és filozófiai fejlődését, a XVIII. század közepétől napjainkig. Lukács műve nemcsak történelmileg szántotta végig a XVIII. század közepétől napjainkig eltelt fejlődést, hanem iránytadó megoldásokat teremtett egy sor filozófiai, történelmi, esztétikai és műfajelméleti kérdés tekintetében is. Ha Lukács György esztétikájának rendszerbe foglalását még nem is fejezte be, életművében a marxista esztétikának több főkérdését már megoldotta. Így : Engels klasszikus tanításának felbontásával és továbbfejlesztésével a realizmus problémáját, a drámának és a regénynek nem egy kérdését, s felvázolta a művészi visszatükröződés elméletének legfőbb jegyeit.

Nem kétséges, hogy Lukács György egyetemese érvényű munkái, amelyekkel a külföldi irodalmak marxista revíziója számára döntő munkálatokat végzett, nekünk magyar irodalomtörténetészeknek is beszélnek, nemzetközi jelentőségű művei a mi belső fejlődésünkre döntő jelentőségűek. Ezek a munkák kiemelték és folyton fokozódó erővel ki kell, hogy emeljék irodalomtudományunkat felszabadulás előtti szűkkörűségéből, felhívták és állandóan fel kell, hogy hívják

kutatóink figyelmét a lényeges problémákra és a felületi problémák lényeggé felduzzasztása helyett a provincializmus helyett igazi mélységeket s nagy távlatokat nyitnak s kell hogy nyissanak.

Mondottuk korábban, hogy Lukács György életműve az aktuális politikai harcok színterén jött létre. Nincs ezzel ellentétben, sőt alapvetően összefügg vele, hogy Lukács művei a nagy hagyományok megőrzői, legfőbb feldolgozásai. Minden egyes művében a nagy örökségtől, a múltbeli haladó eredményektől a jelenhez vezető utat rajzolja, az örökségnek a jelenhez való formálását dolgozza ki, minden munkája revízió. Ez az újraértékelés a jelen felé irányítja az újraértékelt múlt erőforrásait, fegyverré formálja a múlt eredményeit a jelen harcaihoz. Ahogy ő fogalmazta meg: »... a múlt nem valami statikus, lezárt mozdulatlan *dolog*, hanem objektív folyamat, mely a jelenbe és azon keresztül a jövőbe vezet. A jelen minden megrendülése, a jövő perspektívájának új (helyes, vagy helytelen) feltárulása, mindig megvilágít olyan múltbeli áramlatokat, melyeknek igazi jelentőségét a kortársak — nem ismerve a társadalmi-történelmi fejlődés útját — nem voltak képesek felismerni és ennek megfelelően igazságosan értékelni«.

Működésének, egyéniségének, művének még egy ilyen vázlatos, csak néhány kérdésre világító magyarázata is, azon túl, hogy sejtetést ad *Lukács György* tudományos művének méreteiről, kommunista tudósi jelleméről, — ha egyenesen nem is vetetettük fel a kérdést, — nemcsak iránymutatást nyújt, hanem kritizálja is új irodalomtörténetírásunk eddigi eredményeit. Igen sokat tanultunk Lukács Györgytől, de ha elemezzük, ha olvassuk könyveit, meg kell állapítani, hogy még mindig nem tanultunk eleget. Nem tettük eléggé magunkévá, nem valósítottuk meg mindenestől a gyakorlatban közvetlenül nekünk szánt irányelveit és főként nem tettük magunkévá Lukács György műveinek módszertani alapját: a történeti-irodalomtörténeti, filozófiai, esztétikai kérdésfeltevések dialektikus egységét. Konkrétan nem szóltunk eddig erről, de a konkrét gondolatfelvetés nélkül is folyvást erről volt szó. Ez az, amit elsősorban el kell sajátítanunk Lukács György műveiből, a magyar és a külföldi irodalmakra vonatkozó tanulmányaiból, könyveiből. Ez az, amiben minden más irányelv, minden egyéb módszertani rész kérdés benne foglaltatik. Ez az, amiben ott lélegzik Lukács másik, részünkről oly sokszor nem megfelelően értelmezett alapelve, az abszolút történelmi szemlélet követelménye. Lukács György, aki ma is állandó figyelemmel kíséri munkásságunkat, szóbeli észrevételeiben az eddigieken túl, pontosabban ezeken belül, nem tartja kielégítőnek monográfiáink társadalmi és történelmi analízisét. Hiányolja, hogy nem fordítunk elemzéseink során kellő gondot arra, hogy egy íróra egy periódus nemcsak általában hat, hogy egy perióduson belül harcok vannak; hangsúlyozni szokta, hogy az irodalomtörténész egy jelentékeny író fejlődését igazán csak akkor tudja követni, ha a periódusnak hullámválását részletekbe menően elemzi. Nem tartja Lukács György kielégítőnek munkánkban a nagy irodalmi jelenségek esztétikai

és műfaji analízisét. Ki szokta fejteni, hogy a társadalmi és a művészi analízis még mindig nem esik minden alkalommal egybe tanulmányainkban, pedig ha egy irodalmi jelenséget nem analizálunk végig társadalmi szempontból, nem tudunk eljutni azokhoz a művészi problémákhoz, amelyekben az író alkotása megvalósul. S mindezekén túl folyton folyvást hangsúlyozza, — jól tudjuk, saját, sok évtizedes gyakorlatát ajánlja ilyenkor figyelmünkbe, — hogy sokoldalú, gazdag marxista-leninista irodalomtörténeti munkásságot csak úgy folytathatunk, ha klasszikusaink tanításait nemcsak szakadatlanul tanulmányozzuk, hanem ugyanakkor munkánkat, problémafelvetéseinket a gyakorlat fényénél ellenőrizzük.

Most, amikor a magyar tudományosság és velünk együtt a haladó világ tudományossága, hálával és tisztelettel tekint mindnyájunk mestere, Lukács György felé, ígérjük neki, hogy minden eddiginél fokozottabb mértékben fogjuk elsajátítani, követni tanításait, magunkévá tesszük módszerét, eredményeit, s ily módon fejlesztjük saját munkánkat. És amit tőle tanultunk, s ezután tanulni fogunk, továbbadjuk tanítványainknak, idézve Lukács Györgyöt, a tudóst, a tudósban a kommunista tudóst, a sokoldalú embert, a békeharcost.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NEVÉBEN

RUSZNYÁK ISTVÁN

Tisztelt ünneplő közönség!

A Magyar Tudományos Akadémia és a magam részéről meleg szeretettel köszöntöm Lukács György akademikust 70. születésnapja alkalmából. Lukács György, mint a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségének tagja, felbecsülhetetlen segítséget nyújt a magyar tudománynak abban, hogy tudósaink minél mélyebben megértsék és alkalmazzák a marxizmus-leninizmus tanításait. Előadásaiban és hozzászólásaiban minden alkalommal tudományos életünk alapvető kérdéseire irányítja rá a figyelmet. Fáradhatatlan tevékenységet folytat annak érdekében, hogy a népi demokráciánkban folyó tudományos munka színvonala magasabbra emelkedjék.

Az elhangzott elnöki megnyitóból és az előadásokból képet kaptunk arról, hogy Lukács György nemcsak értékes tudománypolitikai útmutatásokat nyújt, hanem egyéni tudományos munkásságával kiemelkedő példaképe a marxista tudósnak. Művei nemcsak hazánkban, hanem nemzetközi viszonylatban is széleskörűen elterjedtek és minden haladó gondolkodású ember általános elismerését váltották ki.

A Magyar Népköztársaság legnagyobb kitüntetése, a Német Tudományos Akadémia üdvözlete és az ország minden részéből feléje áradó ünneplés mutatja azt a nagy megbecsülést, amely Lukács Györgyöt körülveszi.

Kérem Lukács György elvtársat, hogy továbbra is az eddigi áldozatkész-séggel vegye ki részét a magyar tudomány fejlesztésének nagy feladataiból és egyben szívből kívánom, hogy erőben, egészségben még számos jelentős műben tehesse közkinccsé munkás életének gazdag ismereteit, nagy alkotásait.

VÁLASZ A FELSZÓLALÁSOKRA

LUKÁCS GYÖRGY

Tisztelt Akadémia! Kedves Hallgatóság! Minden embernek nagyon nehéz — ennyi dicséret után, amiben itt részem volt — egyáltalában felszólalni anélkül, hogy akár a képmutató szerénység, akár egy túrhetetlen szerénytelenség látszatát keltené. Engedjék meg, hogy ez elől kitérjek és szokásom szerint bizonyos fokig és a magam személyére alkalmazva, mint historikus is beszéljek. Most 70 éves vagyok és több mint ötven éves irodalmi és közéleti pályára tekinthetek vissza. Ne féljenek, nem szándékozom előadni memoárjaimat, csupán egy-két tényre szeretnék rámutatni, aminek bizonyos történelmi vonatkozása van. Ma itt állok, mint Akadémiánk elnökségének tagja, a magyar és a német tudományos világ és közélet, a párt és a kormány kitüntetéseivel elhalmozva. 44 évvel ezelőtt, mint fiatalember, abban a naív hitben jöttem fel a budapesti egyetemre, hogy az irodalomelmélet terén magántanári képesítést nyerhetek. Egyetemeink többsége visszautasított. Ez magában véve még nem volna különösen érdekes. Érdekes volt azonban az, hogy az egyetem akkori nagy kapacitása, Petz Gedeon hatalmas beszédet vágott ki, mondván: ha ezt a magántanárságot megengedjük, akkor az fog bekövetkezni, hogy amikor Lukács Shakespeare drámáiról fog beszélni, Shakespearet össze fogja hasonlítani a mai drámával, — ez túrhetetlen állapot! Ha most, kedves hallgatóim, nemcsak a magántanárok, hanem már a középiskolában, különösen az egyetemeken és az aspirantúrán mindenki arra irányítaná rá a diákság figyelmét, hogy ne ragadjon bele a pusztá részletkutatásokba, hanem forduljon a nagy összefüggések, a nagy problémák felé, akkor azt hiszem, hogy az, amit a régi Magyarország 44 évvel ezelőtt megtiltott nekem, az központi feladatává válik az ország minden gondolkodni, fejlődni akaró emberének.

Szabad legyen azonban még egy kis példára hivatkoznom. Fogarasi barátom beszédében megemlíttett bizonyos közös törekvéseket, amelyek fiatal korunkat betöltötték és elmondhatom, hogy tényleg fejlődésem egyik nagy szerencséjének tartottam, hogy a Thália Társaság megalapításától kezdve, folytatva a Nyugattal, a Társadalomtudományi Társaság, vagy a Társadalomtudományi Szabad Iskolán keresztül mindenféle irodalmi és tudományos harcok részese lehettem. De ha visszagondolok arra, hogy milyen közösség volt a Nyugat, vagy a Társadalomtudományi Társaság közössége, ha visszagondolok arra, hogy

az alapvető problémákat illetően milyen magányosan állt minden gondolkodó ember, s köztük én is, akkor vissza kell gondolnom arra a pillanatra is, életem nagy pillanatára, amikor 1918 decemberében beléptem a Kommunista Pártba. Attól kezdve valódi közösségben élhettem és dolgozhattam. Ez a valódi közösség bizonyos időközön keresztül az illegális magyar pártnak egy kis közössége volt. Később résztvettem a nagy német párt munkájában, majd a hatalmas Szovjetunióban a szocializmus építéséért folytatott harcokban. Módomban volt 1945 után résztvenni a szocializmus magyarországi építésében és lehetőségem volt résztvenni a sokszáz millió ember harcában a béke megvédéséért. Itt sok fiatal elvtársat figyelmeztetek : nincs szó kettősségről, nincs szó arról, hogy az ember végzi a tudományos munkáját s azután mellette végez valami úgynevezett társadalmi vagy pártmunkát. Úgy érzem, hogy mindaz, amit az utolsó 30 évben mint tudós, csináltam, akármiről szólt, a szocializmus építésének, a béke megvédésének ügyét szolgálta.

Mondhatom, hogy a legelvontabb ismeretelméleti kérdésekkel foglalkozva is, a 900 millió békeharcossal egy úton haladtam. Amikor megköszönöm azt a sok szeretetet, amelyet pártunk, államunk és népünk, a nemzetközi közvélemény, a Német Demokratikus Köztársaság velem szemben tanúsított, akkor azt a fogadalmat teszem, hogy amíg lehetem tart, ezekkel a százmilliókkal együtt akarok élni, ezeknek a százmillióknak akarok hasznot hajtani, ezeknek a százmillióknak a harcával akarok élni és meghalni!

LUKÁCS GYÖRGY — A FILOZÓFIA MARXISTA TÖRTÉNÉSZE*

FOGARASI BÉLA

Lukács öszteljesítményében jelentős szerepet töltenek be a filozófia történetére vonatkozó munkái.

Filozófiatörténeti tanulmányai nem oktatási célból íródtak; ezek kutatómunkák, történelem-kritikai fejtegetések a filozófia múltjából, amelyek hozzájárulnak a jelenkori problémák megoldásához. Munkáinak ez a jellege az olvasóktól megköveteli a megszokott iskolai ismereteken túlmenő felkészültséget, de gazdag lehetőséget és ösztönzést is nyújt arra, hogy az olvasó a problémákban aktívan résztvegyen.

Lukács György filozófia-történeti munkái a történelmi materializmus módszerei alkotó alkalmazásának példái. Lukács gazdagon hasznosítja Marx, Engels, Lenin filozófiatörténeti eszméit, mindig mellőzi azonban azok dogmatikus és betűszerinti magyarázatát. Döntően visszautasítja az alap és felépítmény kategóriáinak minden vulgarizáló és közvetlen alkalmazását, a filozófiai eszméknek a gazdasági alapból történő durva, közvetlen levezetését. Ehelyett kimutatja a felépítmény sokrétű rétegződését, az alap és felépítmény közötti komplikált kölcsönhatást a maga egész konkrétságában. Filozófia-történeti munkái a filozófia történetének mélyrehatóan átgondolt, módszertani koncepcióján nyugszanak. Különösen tanulságos ebben a vonatkozásban a gazdaság és filozófia közötti összefüggések megtárgyalása, »A fiatal Hegel« című monográfiájában.

Lukács egyik főtémája, amelyre közvetlen és közvetett formában a vizsgálódások egész sorát fordította, a dialektika története. Az újabbkori filozófia története nemcsak a materializmus és az idealizmus közötti harcnak, hanem a dialektikus és metafizikus módszer közötti harcnak is története. »A fiatal Hegel« c. munkájában Lukács széles történelmi alapon vizsgálja a hegeli dialektikus módszer keletkezését. Lukácsnak szemrehányást tettek azért, hogy ebben a könyvben idealizálta Hegelt. Nem vették azonban észre azt, hogy e munkának nem célja a hegeli filozófia összjellemzése, hanem éppen a hegeli dialektikus módszer keletkezésének fejlődéstörténeti ábrázolása. Hogy a kérdés ilyen felté-

* Megjelent németül a »Festschrift für Georg Lukács zum 70. Geburtstag« c. munkában. (Berlin, Aufbau Verlag.)

telénél előtérbe kellett kerülniök a pozitív, haladó, racionális momentumoknak Hegelnél, az magától értetődik és nem vág elébe a hegeli filozófia általános értékelésének a maga összességében. Vitathatatlan az, hogy Lukácsnak sikerült a kulcsot megtalálni Hegel olyan jelentős műveinek történelmi-immanens megértéséhez, mint a szellem fenomenológiája, amelyek az egész filozófia-történeti irodalomban eddig csak rejtvényfejtés tárgyát képezték.

Igen üdvözölt és szükséges kiegészítést nyújt a modern dialektika keletkezéstörténetének ábrázolásához a XIX. századi antidialektikus filozófiai irányzatok analízise és kritikája révén »Az ész trónfosztása« c. munkában.

E történelmi-kritikai munkák világánál tanuljuk meg jobban megérteni Marx és Engels materialista dialektikáját, annak keletkezését és fokozott mértékben tudjuk méltatni korszakalkotó jelentőségüket.

Lukács György filozófia-történeti főtételisménye a modern irracionális történetének megírása : »Az ész trónfosztása« c. könyvében. Ebben megmutatkozik az anyag marxista történelem-kritikai megtárgyalásának egész ereje és fölénye a polgári filozófia-történelemmel, a szellem-történeti vagy probléma-történeti módszerrel szemben. A történelmi materializmus alkalmazásának rendkívül konkrét jellege révén, véleményem szerint, különösen a Schopenhauer-ról és Nietzsche-ről szóló fejezetek meggyőzőek. Ennél a Schopenhauer-féle irracionális polgári jellegének bebizonyítására gondolok. Amidőn Lukács nagy alapossággal kimutatja Schopenhauer apolitikus beállítottságának politikai jellegét, ezzel egyúttal vezérfonalat ad a napjainkban fellépő »apolitikus« filozófiai irányok értékeléséhez.

Nagy horderejű jelentősége van ebben a vonatkozásban annak a fényes jellemzésnek, amelyet Lukács a schopenhaueri filozófiáról mint »a kapitalista társadalmi rend indirekt apologetikájáról« adott.

A Nietzsche-ről szóló fejezet az első beható marxista analízis az irracionális egyik, ha nem is a legbefolyásosabb megjelenési formájáról az imperializmus korszakában. Szellemes és meggyőző az alap gondolat : Nietzsche életműve polémia a szocializmus, a marxizmus ellen, amelyet nem ismert. Élesen és kéréllhetetlenül mutatja ki az álforradalmiság, a náci barbarizmushoz való szellemi közelséget.

Nietzsche megdöntését ugyancsak meghaladó elvi jelentőségű a nitschei mítosz polgári osztálytartalmának bebizonyítása. A Lukács György által végzett munkának folytatása kell, hogy legyen napjainkban annak a mitologizáló áltudományos irodalomnak szisztematikus leleplezése, amellyel elárasztották a nyugat szellemi piacát.

Az irracionális története beletorkollik Lukácsnál napjaink irracionálisával folytatott harcok vitába, ami által újból hangsúlyt kap a filozófia történetének szoros kapcsolata az élő jelennel.

Az esztétika történetével kapcsolatban végzett értékes munkák, amelyeket Lukács az »Adalékok az esztétika történetéhez« c. kötetében összegyűjtve

adott ki, — eltekintve önálló jelentőségüktől, — végső sorban előmunkálatok a marxista esztétika szisztematikus ábrázolására, amelyen a szerző jelenleg dolgozik.

Vajon a történelmi analízis és a filozófia alapkérdéseivel kapcsolatos pozitív állásfoglalás, a kritika történelme és a történelmi kritika egymásba kapcsolódása nem vezet-e néha valahol mégis a fennálló határok egymásbafolyásához? Ezekről és néhány más kérdésről érdemes tárgyilagos vitát folytatni és Lukács György filozófia-történeti, ugyanúgy mint irodalomtörténeti munkáinak nem a legkisebb jelentősége az, hogy tudatosan alkotó vitára és a marxista történelem kollektív kidolgozására ösztönöznek.

Szeretnénk, ha teljesítményeinek e méltatása ilyen munkák alakjában jelentkezne.

»A FILOZÓFUS ÉS KORA«

Ezen a címen tartott előadást a párizsi MagyarIntézetben *Henri Lefèbvre* professzor, az ismert marxista filozófus, a Lukács György 70. születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen. Az alábbiakban kivonatossan ismertetjük Lefèbvre professzor előadását.

Előadása bevezető részében Henri Lefèbvre Lukács György életművének általános jelentőségéről beszélt. Thomas Mann elismerő nyilatkozatait idézve rámutatott, hogy a klasszikus kultúra szeretete és mély megértése hozta közel egymáshoz a nagy polgári író és a forradalmár gondolkodót.

Az 1955-ös év nagy év Lukács György és életműve szempontjából. »Az ész trónfosztása«-val, 70 éves korában Lukács filozófiai életműve, tisztánlátása és termékenysége ragyogó csúcsára emelkedett. »Semmi, ami igazán nagy — mondotta Henri Lefèbvre —, nem teljesül be harc nélkül, semmiféle nagy küzdelem nem megy végbe és nem győz nagy szenvedély nélkül. Lukácsban a megismerés és az igazság szenvedélyét ünnepelem. Az igazi filozófus, a marxista filozófus tele van szenvedéllyel. A hidegségtől úgy irtózik, mint a haláltól. Majdnem olyan távol áll azoktól, akik a törvényeket és a lényeket önmagukért szeretik és fetiszálják, mint azoktól, akik tagadják őket. Az igazi filozófus, a marxista filozófus tudja, hogy el kell ismerni a lényeket és a törvényt, de a jelenség gazdagabb minden lényegnél és törvéynél, mert tartalmazza ezeket és még valamit. És végtelenül többet tartalmaz: az élet és a világ gazdagságát. Ennek megértése vagy elismerése nélkül nincs igazi tudomány, nincs humanizmus, nincs élet és mindennekfelett: nincs nagy alkotás... Paul Eluarddal, Maurice Thorezzel, Palmiro Togliattival és néhány más kevésbé ismert emberrel együtt Lukács György azon ritka emberek egyike, akik a teljes ember élményét kellették fel bennem«.

Henri Lefèbvre ezután Lukács György filozófiai fejlődését ismertette fő vonalaiban. Lukács életműve — a filozófus dialógusa saját korával, kora ellentmondásaival és problémáival. Van-e egyáltalán létjogosultsága a filozófus típusának? És mi a korunkbeli filozófus feladata, szerepe, jelentősége? Népszerűsítő? Enciklopédista? Pedagógus? Zsurnaliszta és pamfletíró? Történetíró?

A kérdésre Lukács György élete és műve feleljen.

Már fiatalkori művében, »A lélek és a formák«-ban (Berlin 1911) olyan érzékenységgel veti fel a művészi magatartás és művészi forma kérdéseit, hogy ez Thomas Mann őszinte elragadtatását váltja ki. A dráma számára »játék«, az ember és a sors játéka, amely összefüggésben a sors eszméje, az élet jelentése határozza meg a klasszikus tragédia formáját.

Gyakran mondják, hogy Heidegger tragikus egzisztencializmusának kialakulását Lukácsnak ez az ifjúkori műve döntően befolyásolta. Valóban, Lukács és Heidegger együtt jártak a heidelbergi egyetemre. Lukács már 25 éves korában híres ember, amikor Heidegger még a homályban tanulmányozza a homály filozófiáját. És valóban, a fiatal Lukács könyvében vannak tendenciák a szubjektív idealizmus, a pesszimizmus, a dolgok semmivé-tételének irányában.

De Lukács nem áll meg »A lélek és a formák«-nál. Tovább kutat, együtt fejlődik a valósággal és 1915 táján, az imperializmus ellentmondásainak fel-fakadása idején, az I. világháborúban megérti saját addigi gondolkodásának nyugtalanító, veszélyes elemeit. Marxistává lesz, miután újra Marx-olvasmányokba veti magát.

Azt kell gondolnunk, hogy Lukács azért ismeri annyira a német irracionalizmust egész veszélyességében, mert egy bizonyos fokig és egy bizonyos pillanattig maga is a foglya volt. Innen ered a joga, hogy ma mindenkinél élesebben leplezze le ezt a filozófiát új nagy művében.

A fiatalkori műben azonban vannak a jövőbe mutató gondolatok is. Lukács felismeri, hogy az esztétika tudománnyá válhat. És jóllehet még ellentmondásosan, de bírálatának éle a szubjektivizmus, az impresszionizmus ellen fordul. A klasszikus tragédiához való visszatérést hirdeti, a rend és a forma művészetét szembeállítja az érzések és benyomások spontán anarchiájával. A forma harcosai megölték a formát — írja. — »A művészet a művészetért papjai megölték a művészetet«. Miszticizmusa ellenére, önmaga ellenére ez a könyv a modernizmus és a kapitalista kultúra válságának objektív elemzését indítja meg.

Viszont csodálata a klasszikus művészet iránt, amelyet még idealista módon értelmez, nem kapcsolódik még a szocializmus és a kommunizmus eszméjéhez. A gyakorlati szocializmus egyetlen formájáról, amelyet ismer, a német szociáldemokráciáról azt írja, hogy nem tudja egész lelkét meghódítani. Saját osztályával, a burzsoáziával szemben szükségesnek és elégségesnek tartja az irónikus leleplezés formáját. (Itt Lefëbvre érdekes párhuzamot vont Thomas Mann »Doctor Faustus«-a és Lukács »Ész trónfosztása« között.)

1933-ban megjelent önéletrajzi írásában (»Mein Weg zu Marx« — Utam Marxhoz) Lukács önkritikai módon rajzolja meg közeledését a marxizmushoz. Rámutat, hogy a magyar Tanácsköztársaság »baloldali« hibáit ő is vallotta, ami »Történelem és osztálytudat« c. könyvében erősen kifejezésre jutott. Ez az írás megmutatja, hogy Lukács marxistává fejlődése belső szükségszerűség volt és nem fiatalkori törekvéseinek és kérdésfeltevéseinek megtagadásával, hanem progresszív meghaladásával, továbbvitelével, magasabb fokra emelésével járt.

Ezután Henri Lefèbvre mélyrehatóan elemezte a »Történelem és osztálytudat«-ot. Lukács itt még nem tud különbséget tenni a totalitás-kategória metafizikusan zárt és dialektikusan mozgékony felfogása között. Az ellentmondás kategóriáját még mostohán kezeli, helyette a kölcsönhatást állítja középpontba, ami szubjektivistikus eltorzulásokhoz vezet. Ezekkel a filozófiai hibákkal függ többek között össze, hogy Lukács itt még luxemburgista, nem leninista. Szerinte a kapitalizmust egy végső válság, a tömegek spontán forradalma fogja felszámolni. Lukács még nem ismeri az imperializmus lenini elméletét. A proletár osztálytudatot szubjektivistikusan fogja fel, a tudatosság lenini felfogása helyett itt még a spontaneitás dominál.

Lukács György később maga bírálta meg régi könyvének neohegeliánus szubjektivizmusát. A »Történelem és osztálytudat«-ot tehát nem lehet a marxista—leninista Lukács ellen fordítani. Lefèbvre ezzel szemben minduntalan arra a Lukácsra hivatkozik, aki ezeket a hibákat saját fejlődésével haladta meg, cáfolta meg, leplezte le elméletileg.

A hegelianizmus meghaladásának és a marxizmus—leninizmus alkotó elsajátításának ragyogó bizonyítéka Lukács könyve az ifjú Hegelről (megjelent 1948-ban). A marxizmus nem magyarázható meg a hegelianizmusból, — ellenkezőleg: a marxizmus és csakis a marxizmus vethet helyes fényt a hegeli filozófia keletkezésére és a lényegére. Lukács nagy érdeme, hogy a filológiai kutatásig menő alaposággal cáfolta meg az irracionalista Hegel-hamisításokat és feltárta a hegeli objektív idealizmus keletkezésének történetét 1803-ig.

A filozófiatörténeti elemzés másik remekműve a nemrég megjelent »Ész trónfosztása«, a modern irracionizmus kritikai története.

Lukács György életművének legjelentősebb része esztétikai munkássága. Lukácsnak ezen a téren is kemény harcot kellett vívnia, hogy a »Theorie des Romans« (A regény elmélete 1920) álláspontjáról mai álláspontjáiig emelkedhessen fel. 1920-ban még Flaubert »Éducation sentimentale«-jában látja a klasszikus regényirodalom csúcsát. Miután marxistává lesz, szükségképpen megváltoznak számára a művészeti fejlődés csomópontjai. Előtérbe nyomulnak (hogy a francia regényirodalomnál maradjunk) a Balzac-elemzések, Flaubert pedig a kezdődő dekadencia előfutárává válik.

Lukács mindenkivel jobban ért ahhoz, hogy Marx és Engels elszórt esztétikai megjegyzéseit napfényre hozza, általánosítsa és konkretizálja. Lukács volt az, aki Marx hagyatékából az esztétikai köztudatba emelte a művészet egyenlőtlen fejlődésének rendkívül mély, dialektikus törvényét.

Lefèbvre utalt arra, hogy Lukács és az ő esztétikai kutatásai sok tekintetben közös vágányon mozognak, de eltérések is vannak közöttük. Lukács pl. a romantika megítélésében — Lefèbvre szerint — elsősorban a német fejlődést tartja szem előtt, míg Lefèbvre a francia irodalmi fejlődés alapján a romantikával szemben engedékenyebb álláspontot foglal el. Lefèbvre a továbbiakban arról beszélt, mennyit köszönhet Lukács irodalmi és esztétikai tanulmányai-

nak. Nem ért azonban egyet Lukács felépítmény-felfogásával, mert ez szerinte bizonyos szubjektivistikus relativizálást rejt magában.

Lukács eddigi legfontosabb esztétikai eredményei: a realizmus (Lefëbvre-nél: »klasszicizmus«) és a szocialista realizmus alapelveinek megfogalmazása, lényeges esztétikai kategóriák marxista kidolgozása. Lukács egész irodalom-történeti és esztétikai munkássága azonban csak előkészítése a közeljövőben megjelenendő nagy, rendszeres »Esztétiká«-nak.

Lefëbvre éppen az esztétikai kategóriák kidolgozásában látja azt a legfontosabb eredményt, amelyben Lukács munkássága a marxista filozófia egésze számára követendő példa. »A negatív mozzanatok ellenére és ezeken keresztül, ezeket leküzdve, Lukács egyre emelkedő pályát járt be. Filozófusi oeuvre-t alkotott. Igazi filozófus ő, igazi marxista filozófus. Joggal illethetjük őt ezzel a címmel. Valami példaszerűt jelent számunkra«.

Lefëbvre professzor előadását vita követte. A vita Max Scheler értékelése, a totalitás-kategóriák helyes felfogása és a Thomas Mann-i ironia mibenléte körül folyt.

L. P.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Farkas Sándor

A kézirat beérkezett: 1955. XI. 18. — Terjedelem: 3 (A/5) ív

Akadémiai nyomda, Budapest, V., Gerlóczy utca 2. — 38247/56 — Fel. vezető: Puskás Ferenc

Ára: 10.—E1

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

VII. KÖTET 3. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1956

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

PAP TIBOR

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., SZÉCHENYI RAKPART 3.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadóülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Széchenyi rakpart 3.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 100 különnyomat és nyomtatott 40 000 »«-enként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszáma 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rakpart. 5.

Studia Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rakpart 5.

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

LENIN ÉS A TUDOMÁNY

FOGARASI BÉLA

Amikor 85 évvel születésének napja után Lenin halhatatlan eszméivel és azok világtörténeti jelentőségével foglalkozunk, sohasem szabad elfelejtenünk, hogy Lenin életműve egy nagy, egységes egészet alkot. A bolsevik párt és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom vezérének, a szovjet állam megalapítójának, a nagy gondolkodónak, a tudósnek tevékenysége, munkássága ezen az egységes egészen belül elválaszthatatlanul egymásba fonódik, egymásra utal. Mint Marx, Lenin is mindenekelőtt és mindenekfelett egész élete folyamán forradalmár volt s a forradalom szelleme hatja át egész óriási elméleti, tudományos munkásságát is.

Mégis jogos és elkerülhetetlen, hogy életművét ne csak egészében tekintsük, hanem annak hol különböző szakaszait, hol egyes műveit, hol műve különböző oldalait világítsuk meg. Ebben az értelemben indokolt, ha az évforduló alkalmából a tudomány dolgozói előtt Lenin alkotó és irányító tudományos eszméivel foglalkozunk. A téma még ilyen megszorításban is olyan átfogó, hogy kifejtése messze meghaladja egy előadás kereteit. Ezért csak egyes központi kérdésekre szorítkozom, amelyek egyszersmind napjainkban a mi tudományos munkánk szempontjából, illetve a szocialista építés szempontjából különösen korszerűek.

Ebben az értelemben a következő két kérdéscsoportról lesz szó :

I. A tudományos világnézet kérdései.

II. A tudomány szerepe, helye, jelentősége a szocializmus és a kommunizmus építésében.

I. A tudományos világnézet kérdései

A) *Materializmus*

Lenin rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a világnézeti kérdésnek. Világnézet : a világegyetem egészére, törvényeire, a természet és társadalom fejlődésére vonatkozó nézeteink egysége, összefüggése. Tudományos világnézet : a tudomány eredményei alapján és *csak* a tudomány döntéseit, felfedezéseit

számbavevő általánosítása, rendszerezése egész emberi tudásunknak. Lenin a marxizmus szigorúan és következetesen tudományos jellegét kiemelve rámutatott arra, hogy a marxizmus nemcsak gazdaságtani, ökonómiai elmélet, amint ezt a marxizmus ellenfelei gyakran állítják, nem is csak az osztályharc politikája, hanem átfogó *tudományos világnézeten* alapul. Ez a világnézet a materialista világnézet, filozófiai materializmus, nevezetesen annak legmagasabb, Marx és Engels által kidolgozott és egész munkájukban alkalmazott formája, a dialektikus materializmus.

Ezek a megállapítások a fiatal nemzedék számára, akik egyetemeinken, pártiskoláinkban tanulják a marxizmus—leninizmust, nyilván magától értetődő dolgoknak tűnnek fel. Tudnunk kell azonban, hogy éppen Leninnek köszönhetjük, ha ezek a tételek annyira átmentek a marxista mozgalom köztudatába, hogy magától értetődőnek tartjuk azokat. Valójában a szociáldemokrata munkásmozgalom vezető körei, azok is, akik marxistáknak vallották magukat, néhány kivétellel soha sem értették meg a marxizmus és a materialista világnézet összefüggését. Bernstein, Kautsky, Bauer, Adler azt állították, hogy a materializmus elavult, a korszerű tudományos filozófia az újkantianizmus, a machizmus, a legtöbbben pedig azt állították, hogy a szocializmust a legkülönbözőbb világnézetekkel, nevezetesen a vallásos világnézettel is össze lehet egyeztetni. (Utóbbi nézetet főleg az angol labouristák terjesztették.)

Erre kell gondolni és visszagondolni, hogy megértsük Lenin világnézeti harcának jelentőségét. E harc nagyszerű irodalmi terméke Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* c. műve volt. Ez a marxista filozófia, a materialista világnézet, a dialektikus materializmus megvédése volt az idealizmus, nevezetesen a szubjektív idealizmus előretörésével szemben az orosz munkásmozgalomban, de ugyanakkor ennél sokkal több: a dialektikus materializmus alaptételeinek, főleg ismeretelméleti tételeinek korszerű, a természettudomány új eredményeit általánosító kifejtése és továbbfejlesztése.

Lenin klasszikus műve alapot nyújt ma is számunkra, hogy a materialista világnézet helyességét a tudomány új és legújabb eredményei alapján állandóan ellenőrizzük, ugyanakkor tovább kidolgozzuk, gazdagítsuk. A világnézeti harc tengelye a materializmus és az idealizmus harca, és ez a harc ma hevesebben dül, mint valaha. A tudománytalan világnézet, a fideizmus, a miszticizmus, a babona az elmék ködösítésének eszközei és ezzel napjainkban egy új világháború ideológiai fegyverzetéhez tartoznak. Lenin műve a tudományos világnézet harcos propagandájának szükségességére tanít. S különösen fontos ez azért, mert napjainkban a tudomány és a tudósok szerepe és felelőssége az atomháború veszélyeivel kapcsolatban rendkívül megnövekedett. Ugyanakkor az atomenergia békés célokra való felhasználása a tudományt új nagy feladatok elé állítja és páratlan perspektívákat tár fel számára.

Lenin egyik alapvető jelentőségű megállapítása, hogy *az idealizmus belső következetességgel, szükségszerűséggel, elkerülhetetlenül a fideizmushoz vezet,*

ahhoz az állásponthoz, amely a vallást, a hitet a tudomány fölé helyezve a tudományos megismerést megfosztja önállóságától és ezzel a tudomány tagadásába torkollik. A polgári filozófia, különösen a »fizikai« idealizmus, napjainkban egyre újabb formában variálja azokat a tételeket, amelyeket Lenin művében oly fényesen megcáfolt s ez az, ami a lenini mű állandó tanulmányozását és ugyanakkor korszerű alkalmazását, a materialista elmélet további kidolgozását a világnézeti harc, a békeharc, a két tábor harca szempontjából olyan döntő feladattá teszi.

Lenin szenvedélyes küzdelme a fideizmus ellen, amelyet napjainkban egy Heisenberg, egy Jordan, Pauli, Jung és sokan mások terjesztenek, a tudományos megismerés *határtalan fejlődésébe* vetett bizalommal, a tudomány *korlátlan* fejlődésére vonatkozó meggyőződéssel párosul. Éppen ezt vonják kétségbe napjaink obskurantistái a fizika állítólagos eredményeire, vagy a csillagászatra, vagy a biológiára hivatkozva. És éppen ezért hirdetik oly nagyszerű pátozzsal a lenini szavak az emberi tudás, a megismerés *»eleven gyümölcsöző, igazi, hatalmas, mindenható, abszolút, objektív«* jellegét.

Lenin e szavai minden tudós, minden tudományos dolgozó számára lelkesítő, programot adnak, arra bátorítanak, hogy mi is határtalan bizalommal nézzünk a jövőbe a tudomány elméleti fejlődését és gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit illetőleg, s erőnkkel részt vegyünk az emberi jólét és boldogság feltételeinek megteremtésére irányuló tudományos munkában.

Lenin műve lehetővé és szükségessé teszi, hogy a tudomány *alkotó művelőit* mind nagyobb számban megnyerjük a dialektikus materializmus álláspontjának, amely egyedül képes pozitív módon értelmezni az új fizika, a relativitáselmélet és a kvantumfizika, valamint általában a modern tudomány nagy vívmányait és szilárd világnézeti alapot nyújt a reakciós, a tudományellenes fideizmus elleni harchoz. Napjainkban a tudományos és a tudománytalan, illetve tudományellenes világnézet harcának központjába a determinizmus és az indeterminizmus, az okság értelmezésének kérdései kerültek. Lenin nagy műve e téren is vezérfonalat ad a tudományos világnézet hívei számára, főleg ha a »Filozófiai füzetek« idevágó eszméivel kiegészítjük. Ezért állandóan és mind szélesebb körökben ismertté kell tennünk Lenin e műveit. Ha a nyugati idealista természettudósok filozofálnak, kiderül, hogy legtöbbször egyáltalán nem ismerik a dialektikus materializmust, nem ismerik Lenin filozófiai műveit. Ha a determinizmust cáfolják, előveszik Laplace 170 év előtti kijelentéseit, azokat a dialektikus materializmus determinizmus felfogásával azonosítják, majd Laplace-t az atomi folyamatokra való hivatkozással cáfolják és mindezek után azt hiszik, hogy megcáfolták a determinizmust. Így pl. Jordan Haeckel ösztönös, mechanisztikus materializmusának gyengéit kipécézve azt hiszi, hogy megcáfolta a materializmus természetfelfogását.

Ha a nyugati természettudósok ismernék és megértenék Lenin filozófiai műveit, jelentékeny részük osztályérdekből valószínűleg mégis az idealizmus

álláspontján maradna. De — rossz tudományos lelkiismerettel, és ez már nagy különbség. Ugyanakkor ma már nem kis számmal vannak természettudósok, akik az indeterminizmust kihívásnak tekintik a tudománnyal szemben. Ha sikerül nekünk a determinizmus álláspontját úgy kifejteni, hogy az kielégítőbb magyarázatát nyújtsa a mikrofizikális, atomi tárgyban végbemenő ellentmondásos folyamatoknak, úgy ez fordulatot idézhet elő a természettudósok állásfoglalásában. Ezen fáradozunk mi, a dialektikus materializmus képviselői. S e munkánkban Lenin művéből azt újra és újra tanulmányozva állandóan új s termékeny ösztönző eszméket merítünk.

Napjainkban különösen fontos, hogy a dialektikus materializmus és a kvantumfizika fejlődése között szoros kapcsolatot jöjjön létre. A kvantumfizikában érvényesíteni kell, fel kell használni a dialektikus materializmust és fordítva, a dialektikus materializmus elméletét gazdagítani kell a kvantumfizika forradalmi jelentőségű felfedezéseivel. Ez áll a természettudomány más területeire is.

B) *A tudomány pártossága és az objektív igazság*

A »Materializmus és empiriokriticizmus«-hoz kapcsolódva tisztázhatjuk a tudomány pártosságának viszonyát a tudomány objektivitásához, az objektív igazság elismeréséhez. Ez annál is inkább szükséges, mert egyetemeinken, oktatásunkban és irodalmunkban e kérdések körül sokszor zűrzavar uralkodik.

A tudomány pártosságának, pártszerűségének marxi—lenini elvét a polgári táborban legtöbbször úgy értelmezik, hogy Lenin nem törekedett objektivitásra. Az imperialista tábor ideológiai, »tudományos« tekintélyei szerint a marxizmus nem »objektív tudomány«, »hanem« propaganda.

Ez a nézet a marxizmus—leninizmus teljes félreértésén, illetve szándékos félremagyarázásán alapul. Marx a legnagyobb szenvedéllyel támadta, ostromozta azokat, akik a tudományos igazság kutatásáról lemondanak és azt osztályuk érdekében elferdítik. Dicsérte Ricardo igazságszeretetét, igazi tudományos elfogulatlanságát, ugyanakkor pedig pellengérré állította és apologetikának nevezte a burzsoá osztályérdekek szolgálatába állított, a tudományos igazságot meghamisító burzsoá közgazdaságtant. Lenin, Marx nagy tanítványa félreérthetetlen egyértelműséggel fogalmazza meg a marxizmus álláspontját a következő szavakban: »Blei nyomban megsejtette és tökéletesen helyesen sejtette, hogy a történelmi materializmus és Marx egész gazdasági tana át és át van itatva az objektív igazság elismerésével.«¹

Az objektivitás kérdésében azonban nemcsak a burzsoázia elfogult ideológusai értették félre Lenin gondolatát, hanem félreértik, nem helyesen vagy nem teljesen helyesen értelmezik azt gyakran a marxizmus—leninizmus elméletét tanuló, sőt oktató elvtársaink is. Miben áll ez a félreértés? Abban, hogy Lenin

¹ Materializmus és empiriokriticizmus 325. old.

a filozófia és a közgazdaságtudomány párt-tudomány jellegét megállapító tételének nem egyszer szubjektivistikus értelmet tulajdonítanak. Ugyanez áll az irodalom és a művészet pártosságáról szóló lenini szavak értelmezésére is. Mintha csak Lenin azt mondta volna: »Minden osztály a maga érdekeinek megfelelően határozza meg, mit tart igaznak.« Mintha Lenin azt mondta volna: ha valamely tétel megfelel a proletariátus érdekeinek, akkor igaznak kell tartanunk.

Valójában Lenin nagy tette abban állott, hogy feltárta a materializmus és az objektivitás, a materializmus és a pártosság elválaszthatatlan, szükségszerű kapcsolatát. Lenin szerint a *materializmus magában foglalja a társadalmi kérdésekben a pártosságot*, de ez nem áll ellentétben az objektivitással, hanem ellenkezőleg annak feltétele.

A félreértés gyakran onnan ered, hogy Lenin bírálta az »objektívizmust«. De milyen értelemben használta Lenin ezt a kifejezést? A XIX. század 90-es éveiben az orosz »légális marxisták« (Struve) azt hirdették, hogy a tudomány az osztályok felett áll, s ezáltal és ezért »objektív«. Ezt a felfogást *objektívizmusnak* nevezték. Lenin szerint ez az elmélet hamis, burzsoá elmélet. Lenin szerint a materialista mélyebben ismeri meg az objektív tényeket, mint az »objektivisták«, mert az élenjáró osztály álláspontjára helyezkedve vagyunk csak képesek az osztályerőket és azok alakulását felismerni. Ez a materializmus alkalmazása a tudományban, a politikában. »A materializmus úgyszólván magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél nyíltan és egyenesen egy meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk.«² Lenin azt mondja, hogy a marxizmust követve *mindinkább közeledünk* az objektív igazság megismeréséhez (anélkül, hogy azt kimerítenénk) és minden más úton »csak zűrzavarhoz és hazugsághoz jutunk«.

Tehát: Lenin feltárta az osztályálláspont és az objektivitás tényleges összefüggését a társadalmi tudományos megismerésben, annak gyakorlati alkalmazásában. Íme a marxista—leninista pártosság értelme. Ezt a pártosságot megsértik azok, akik nem materialisztikusan, hanem szubjektív módon, dogmatikusan nyúlnak hozzá valamely kérdéshez.

Azt a lenini megállapítást, hogy a marxizmus át van hatva az objektív igazság elismerésének elvétől, logikusan követik és betetőzik a nagyszerű lenini szavak: »*A marxizmus mindenható, mert igaz*«. Az igazság elismerésének valóban klasszikus megfogalmazása!

Ezen az alapon, ebben az összefüggésben kell értelmeznünk Lenin megállapítását, amely szerint a filozófia, a közgazdaságtudomány: *párttudományok*.

Lenin ebben az összefüggésben a filozófiát megkülönböztette a természet-tudományoktól. Utóbbiak nem párttudományok. Ez Lenin szabatosan kifejtett nézete. Ezt csak proletkultos módon lehet tagadni. Ezt a kérdést az alap és fel-

² Művei, I. köt. 424. old.

építmény viszonyával kapcsolatban gyakran tárgyaltuk és bár újra és újra tisztázni kell, ez alkalommal csak igen röviden térek ki rá. A természettudományok tartalmi tételeinek nincsen osztályjellegük. Pythagoras tétele ma éppenúgy érvényes, mint 3000 évvel ezelőtt. De a természettudományok *művelői* osztályok tagjai, a természettudományokat felhasználhatjuk *vagy* a kapitalizmus, *vagy* a szocializmus érdekében, s végül a természettudományok és a filozófiai világnézet között szoros kapcsolatok állnak fenn, s az utóbbiaknak szintén osztálygyökereik vannak. Mindezen kapcsolatokban beszélhetünk és beszélnünk is kell a *tudomány* és a *tudósok* pártosságáról. Lenin arra tanít, hogy a tudós pártossága, melynek következtében a materialista és nem az idealista világnézet híve, melynek következtében a tudományt a szocializmus és nem a kapitalizmus, a béke és nem a háború szolgálatába akarja állítani, az ilyen pártosság nem gátolja, hanem elősegíti az objektív igazság felismerését. Ilyen pártosságra neveljük a tudomány dolgozóit !

C) *A dialektika elméletének továbbfejlesztése és alkalmazása*
Lenin tudományos műveiben

Lenin tudományos eredetisége, alkotó, újító szelleme a legmélyebben a dialektika felfogásában, továbbfejlesztésében, mindenoldalú alkalmazásában nyilvánul meg. Lenin egész életművének tanulmányozása akkor valóban gyümölcsöző, ha gondolatait, műveit mindig mint a materialista dialektika alkalmazását tanulmányozzuk és értjük meg.

Ez annál fontosabb, mert a dialektikus gondolkodás elsajátításához nagy erőfeszítésre és nagy *segítségre* van szükségünk, mert a dialektikus gondolkodás ellentmond a metafizikus gondolkodás évszázadokon át begyökerezett, megörögzített formáinak, a köznapi gondolkodásnak, ellentmond a tőkés osztály, a kizsákmányoló osztályok érdekeinek s ezzel kapcsolatban a burzsoá ideológia egész jellegének.

Hadd idézzem Lenin szavait Marx és Engelsről: »A materialista dialektika alkalmazása az egész politikai gazdaságtan átdolgozásánál, kezdve annak alapjaitól — a materialista dialektika alkalmazása a történelemre, a természettudományra, a filozófiára, a munkásosztály politikájára és taktikájára —, ez érdeklő legjobban Marxot és Engelst, ebben adják ők a leglényegesebbet és legújabbat, ebben áll az ő zseniális lépésük a forradalmi eszme történetében.«^{2a}

Amit itt Lenin Marxról és Engelsről mond, azt elmondhatjuk mi Leninről.

A dialektika tudományos és gyakorlati jelentősége Lenin művében három vonatkozásban nyer megvilágítást. 1. Lenin vázlatokban, aforisztikusan, polémiákban kidolgozza a dialektikus gondolkodás elméletét, logikáját, módszertanát, feltárja az objektív és szubjektív dialektika alaptörvényeit, 2. politikai,

^{2a} Lenin, Marx és Engels levelezése. Marx, Engels, Marxizmus. Moszkva. 52. old.

ökonómiai, kulturális tárgyú munkáiban sokoldalúan alkalmazza a materialista dialektikát, 3. Lenin programot ad a marxisták, a forradalmárok, a filozófia, a társadalomtudomány és a természettudomány művelői számára a dialektika tudományának további rendszeres, minden oldalú tanulmányozására, kidolgozására és alkalmazására.

Lenin adja a dialektika logikai és ismeretelméleti vonatkozásainak legmélyebb, legrészletesebb, legkidolgozottabb jellemzését. Lenin nyújtja a hegeli dialektika legbehatóbb, legátfogóbb jellemzését a materializmus szempontjából. Marx, Engels és Lenin Hegel-értékeléséhez kell visszatérnünk mint alaphoz, hogy felszámoljuk azt a képtelen vulgarizálást, amely nálunk a Hegel-kérdés körül felburjánzott. Nincs a világon semmi szükség arra, hogy szégyenkezve agyonhallgassuk vagy elferdítsük Marx, Engels és Lenin felfogását a hegeli dialektikáról és annak a marxista filozófiához való viszonyáról. Aki elveti Marx és Lenin, a marxizmus—leninizmus felfogását Hegel dialektikájáról, az szembehelyezkedik a marxizmus klasszikusaival egy alapvető kérdésben.

Ebben az összefüggésben célszerű és korszerű néhány szót ejteni Lenin viszonyáról a filozófia történetéhez általában.

A filozófiatörténet proletkultos lebecsülésével szemben példát kell vennünk Marxtól, Engelstől, Lenintől, hogyan foglalkoznak a filozófia történetével.

Lenin szerint a filozófia történetének alapos, beható tanulmányozása a marxista elmélet teljes megértésének és még inkább művelésének egyik nélkülözhetetlen feltétele, mert

1. a marxizmus filozófiája a filozófia két és félezeréves fejlődésének kritikai feldolgozásán alapul, annak betetőzése,

2. a filozófia története a dialektikus logika, a dialektika elméletének egyik alapeleme, anyaga,

3. a jelenkori burzsoá filozófiával folytatott harcban a marxistáknak állandóan fel kell mutatni a mai filozófiai kérdések összefüggését a filozófia történetével, a jelenkori idealizmus történeti gyökereit.³

Lenin maga nemcsak felhasználja a filozófia történetét, hanem alapvető jelentőségű szempontokat adott annak marxista tanulmányozásához: a filozófia történetét mint a materializmus és az idealizmus harcát, mint a pártok harcát világítja meg. Itt is Marx és Engels felfogását építi ki.⁴ Jellemző a következő tény: Lenin 1920-ban egy éjjelre a könyvtárból munkákat kér a görög filozófiáról! Miért? Mert Lenin a görög filozófia anyagán a dialektika *elvi kérdéseit* tárgyalja.

Hogyan kell foglalkozni a filozófia történetével? Nemcsak történetileg magyarázni, hanem állandóan *kiemelni, kihámozni az értékeset és kritizálni a reakciós tendenciákat.*

³ Lásd: *Lenin Művében Berkeley, Fichte, Kant tárgyalását és bírálatát.*

⁴ Lásd: *Engels leveleit a 90-es évekből a filozófia történetéről.*

Lenin a hegeli Logika alkotó szellemű materialista méltatása és bírálata keretében dolgozta ki saját nézeteit a dialektikáról. Miért nem elégedett meg Lenin, mint Marx és Engels hű tanítványa azzal a sokat idézett tétellel, hogy Marx és Engels a dialektikát, mely Hegelnél fejtetőre volt állítva, talpra állították, hogy kihámozták a hegeli dialektika értékes magvát annak misztikus hüvelyéből! Azért, mert szükségét látta annak, hogy önállóan, a maga számára tisztázza a kérdéseket és elvégezze azt a munkát, amelyet Marx és Engels csak utalásokban végeztek el. Tudjuk Marx egy leveléből, hogy kedve lett volna a hegeli dialektika »racionalis« vagyis helyes elemeit egy néhány íves munkában összefoglalni. Ezt a munkát, amelyhez Marx nem jutott hozzá az imperializmus korszaka tapasztalatainak felhasználásával, szélesebb alapon lényegileg elvégezte Lenin. Ám neki sem adatott meg, hogy egy kidolgozott filozófiai műben összefoglaló, rendszeres formában fejtsse ki a dialektika kérdéseire vonatkozó eszméit.

Lenin »Filozófiai füzetek«, amelyek ezeket az eszméket vázlatos, sok helyen azonban kidolgozott formában is tartalmazták, az imperializmust és a szocialista forradalom előkészítését tárgyaló társadalomtudományi munkáival szoros kapcsolatban kell olvasnunk, tanulmányoznunk. *Lenin számára a dialektika alkalmazása közvetlenül forradalmi célokat szolgált.* Az imperializmus törvényszerűségeinek elemzése, a szocialista forradalom elméletének kidolgozása, a szovjet hatalom, a szovjet állam, a szocialista építés kérdései: mindez *lehetővé* és egyszersmind *szükségessé* tette számára a dialektika igen messzemenő konkretizálását. Azok, akik antimaterialista, antidialektikus módon foglalkoztak e kérdésekkel, politikailag is mint antimarxisták, mint opportunisták, vagy mint renegátok és árulók folytatták dísztelen pályájukat. Lásd Kautsky, Bauer, Buharin, Trockij esetét.

Ám az a tény, hogy Lenin számára a dialektika forradalmi célokat szolgált, távolról sem jelentett praktícizmust és távolról sem jelentette azt, hogy Lenin a dialektika anyagát csak társadalmi vonatkozásban tanulmányozta és tárgyalta volna. Lenin a dialektikát (csak úgy, mint Engels) nemcsak módszernek, hanem a természet, társadalom és a gondolkodás terén fennálló közös törvények tudományának tekintette. Állandóan utalt a természet dialektikájára, a jelenkori természettudománynak a dialektika által megérthető és megoldható nehézségeire. A világ mint mozgás, az anyag mozgása, a mozgás mint fejlődés, a fejlődés mint ellentétek egysége és harca — mindezek az alapvető lenini »vezérmotívumok« egyformán fontosak a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás tanulmányozásában. Mindazonáltal, amikor Lenin a dialektikával filozófiai szempontból foglalkozik, elsősorban a *dialektikus logika*, a dialektika mint ismeretelmélet érdekli. A burzsoá filozófia befolyása mint újkantianus ismeretelmélet, mint machizmus, később mint pozitivizmus, mint fizikai idealizmus, itt volt a legerősebb. Itt folyik ma is a legnagyobb harc az idealizmus és a materializmus között. Ezért olyan döntő fontosságú Lenin számára a materialista

ismeretelmélet alaptételének, a visszatükrözési elméletnek dialektikus továbbfejlesztése. Ezért tesz szemrehányást Plehanovnak, akit a korabeli marxisták között filozófiai vonatkozásban a legtöbbre becsült, hogy ő is elhanyagolta ezt a feladatot. S ezen a ponton tett Lenin a legtöbbet a filozófiai materializmus továbbfejlesztése terén. Az ember fogalmaiban, írja Lenin, *sajátosan és dialektikusan* tükrözi a természetet. S a »Filozófiai füzetek« feltárják az itt érvényesülő dialektika leglényegesebb elemeit.

Ebből a tudományok számára az következik, hogy ne elégedjünk meg a filozófia által nyújtott általános visszatükrözési elmélettel. Minden tudománynak megvan a maga *sajátos* visszatükrözési formája, minden mozgásforma sajátosságának sajátos visszatükrözés felel meg. Ezt ki kell dolgozni s ez csak a tudomány teljes ismerete alapján lehetséges. Egyes ilyen irányú kísérletekről már tudunk. Így Alexandrov, kiváló szovjet matematikus Lenin eszméit alkalmazva rámutatott a matematikai visszatükrözés bizonyos sajátosságaira. A legnagyobb és legnehezebb feladatok egyike számunkra ma kimutatni a visszatükrözés sajátosságait az atomi tárgy megismerésében, ahol az uralkodó szubjektivistá pozitívizmus a legteljesebb mértékben tagadja a visszatükrözés és ezzel a tudományos megismerés objektív jellegét.

Kétségtelen azonban, hogy Lenin tudományos munkásságában a dialektikát mindenekelőtt a politikára alkalmazva fejlesztette tovább. Politika alatt itt az orosz és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom kérdéseit értjük. Lenin társadalomtudományi-politikai művei korunkban a dialektika legkonkrétebb, legmeggyőzőbb alkalmazásai. Az alkalmazás szó nem is kimerítő, mert Lenin a dialektikát alkalmazva egyszersmind kidolgozta, először fejtette ki a dialektika számos vonatkozását.

E helyen csak jelzésszerűen szeretnék utalni Lenin néhány alapvető elméleti tézisére, amelyekben a dialektika közvetlen alkalmazása a legszembe-tűnőbbben megnyilvánul, és amelyek a forradalmi gyakorlat szempontjából alapvető jelentőségűek.

A munkásság és a parasztság szövetségének gondolata ; az átnövés gondolata : a polgári demokratikus forradalom átnövése a szocialista forradalomba.

Az átmeneti korszak dialektikája, különböző társadalmi alakulatok egyidejű fennállása az átmeneti korszak első szakaszában.

A két hatalom fennállása az 1917. évi februári forradalom után Oroszországban és az abból levont következtetések.

Tudományosan megalapozni a forradalmi osztályharc vezetését, irányítását annyit jelentett, mint megadni a korszak tudományos ökonómiai és társadalmi-történeti elemzését. Ezen az alapon Lenin a legszigorúbb objektivitást vitte bele a mindenkori *helyzet*, az osztályerőviszonyok elemzésébe.

A szocialista forradalom lenini elmélete bizonyos objektív összefüggések felismerésén alapul, amelyeket a szocializmus teoretikusai és a munkásmozgalom vezetői addig nem ismertek fel.

Lenin a forradalom tudósa, tudományos lángelméje volt. Az Októberi Forradalom volt a világtörténelem első tudományosan előrelátott, bámulatos tudományos precízióval, az erőviszonyok folytonos változásának tudományos elemzésével ellenőrzött forradalma. A szocializmus egy, egyedül vett országban lehetséges győzelmét megállapító törvény, Lenin e nagy felfedezése, valamint a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődéseit megállapító törvény, az Októberi Forradalom tudományos alapjai.

Az Októberi Forradalom a proletárforradalom Lenin által kidolgozott tudományos elméletének győzelmes megvalósítása volt.

Vonatkozások, összefüggések, átmenetek, ellentmondások: ez a lenini filozófiai dialektika tematikája. S ugyanezzel foglalkozik az imperializmus, az osztályharc, a forradalom kérdéseinek tárgyalásában.

Lenin legjelentékenyebb tudományos teljesítményei: mindig valamely *eddig nem ismert* összefüggésnek feltárása. Így az, hogy az imperializmus nemcsak egy politikai irányzat, mint pl. Kautsky és a többiek gondolták, hanem a modern kapitalizmus gazdasági lényege, monopolkapitalizmus, a kapitalizmus legújabb és legfelsőbb szakasza. Tehát nem lehet imperialista és nem-imperialista kapitalizmus a mi korunkban, amint ezt a szociáldemokrácia a tömegek megtevésztése céljából hirdette és hirdeti.

A szociáldemokrácia kérdéseivel kapcsolatban Lenin feltárta az imperializmus és a munkásmozgalomban elterjedt opportunizmus szükségszerű összefüggését, kimutatta, hogy az opportunizmusnak *objektív* gazdasági alapja van, a munkásarisztokrácia megvesztegetése az imperialista extraprofitból neki juttatott magasabb bérek és más anyagi előnyök által. Olyan kiváló forradalmárok, mint Rosa Luxemburg, vagy nálunk Szabó Ervin szintén felléptek az opportunizmus ellen, de nem ismerték fel az opportunizmus és az imperializmus összefüggését és ezért az opportunizmusban csak egyes vezetők eltévelyedéseit látták.

Lenin a dialektika alkalmazását állandóan összekapcsolta az antidialektikus felfogások, az eklekticizmus, a szofisztika, a skolasztika ellen folytatott harccal, akár a II. Internacionálé jobboldali szociáldemokrata vezéreiről, akár a kommunista pártba ideiglenesen befurakodott antimarxista, ellenséges, trockista, buharinista elemekről volt szó. Itt csak utalhatok arra, milyen mély tudományos megalapozottsággal folytatta Lenin ezt a harcot is. 1919-ben ezerféle elfoglaltság közepette Lenin megírja »A proletárforradalom és a renegát Kautsky« c. művét. Ebben a polémia és a cáfolat egyik főfegyvere Kautsky ellen hamis, szofisztikus érvelésének leleplezése. Ugyanebben az évben Lenin Vandervele belga opportunista munkáspolitikus könyvét megsemmisítő bírálat tárgyává teszi. Lenin kimutatja, hogy Vandervele csalárd szofisztikus játékot űz az átmenet, átmeneti korszak fogalmával, Lenin ezzel kapcsolatban mélyreható dialektikus értelmezését adja az átmeneti korszak és a különböző típusú átmenetek fogalmainak.

Lenin a dialektika kidolgozását *kollektív munkának* tekintette, amelyen egész nemzedékeknek kell dolgozniok. Ehhez a nagy munkához, amely a tudo-

mányok fejlődésében új korszakot jelent, programszerű vázlatot, irányító eszméket, konkrét szempontokat, felbecsülhetetlen értékű tanácsokat adott a »Filozófiai füzetek«-ben és 1922-ben a Pod znamenem marksizma folyóirat szerkesztőségéhez írott levelében. Íme egyik különösen fontos programszerű útmutatása. Hegel Logikájának a lényegre vonatkozó fejtegetéseit összefoglalva Lenin ezt mondja :

»Kétségtelen, hogy Hegel e következtetéseiben sok miszticizmus és üres pedantizmus van, de zseniális az alapeszme : mindennek mindennel való egyetemes, mindenoldalú, eleven összefüggése és ennek az összefüggésnek tükröződése — materialista módon fejetetejére állított Hegel — az emberi fogalmakban, amelyeknek szintén csiszoltaknak, kerekdedeknek, rugalmasaknak, mozgékonyaknak, relatívaknak, kölcsönösen összefüggőknek, az ellentétekben egységeseknek kell lenniök, hogy átfogják a világot. Hegel és Marx művét folytatni annyit jelent, hogy *dialektikusan* fel kell dolgozni az emberi gondolat, a tudomány és a technika történetét.«⁵

A tudomány ilyen értelemben vett története egyszersmind, amint Lenin mondja, egybeesik a logikai elemzéssel.

Mily nagyszerű munkaprogram a filozófusok, a természettudósok, a műszaki tudósok és történészek együttműködésére — de mondjuk meg őszintén : eddig úgyszólván semmit sem tettünk megvalósítása érdekében. Túl nehéznek tűnt-e fel e feladat vagy nem értették meg teljes jelentőségét? Bármint is legyen, a mulasztást pótolni kell. A Lenin által kitűzött feladatot meg kell oldani és *meg fogjuk oldani*. Ezt követeli a tudomány dolgozóitól a szocializmus építése. Ehhez azonban mindenekelőtt el kell sajátítanunk a materialista dialektika teljes eszmei gazdagságát annak teljes mélységében, ehhez mindenekelőtt fel kell számolnunk a dialektikus materializmus tanulmányozásában és tanításában a felületességet, a dogmatizálást, a vulgarizálást, a sablont, a frázist, a skolasztikus idézgetés és betűragás módszerét, amelyet Lenin annyiszor kárhoztatott.

II. Lenin a tudomány szerepéről a szocializmus és a kommunizmus építésében

A Nagy Októberi Forradalom győzelme, a szovjethatalom megalakulása, a szocializmus építésének ezzel megkezdődött új korszaka új megvilágításba helyezte a tudományos kommunizmus (tudományos szocializmus) eszméjét. A tudományos kommunizmus fogalmának terjedelme kibővül. A szocializmus győzelme előtt, a Kommunista Kiáltvány óta tudományos szocializmus, tudományos kommunizmus alatt csak a szocializmus győzelméhez vezető út tudományos magyarázatát, a forradalmi osztályharc elméletét, a szocializmus

⁵Filozófiai füzetek 123. old.

győzelme szükségszerűségének bizonyítását értették. Ebben az értelemben írja Lenin : » . . . Marx annak a tudásnak szilárd fundamentumára támaszkodott, melyet az emberiség a kapitalizmus alatt teremtett meg : az emberi társadalom fejlődési törvényeit tanulmányozva Marx megértette, hogy a kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlenül a kommunizmushoz vezet és ami fő, ezt kizárólag a kapitalista társadalomnak a legpontosabb, legrészletesebb, legmélyrehatóbb tanulmányozása alapján bizonyította be oly módon, hogy tökéletesen elsajátította mindazt, amit az előbbi tudomány nyújtott.«⁶

Ebben az idézetben két mozzanat fontos. Az egyik, amire később fogok rátérni, a kapitalizmus tudományának felhasználása. A másik : a tudományos szocializmus döntő teljesítménye Marx művében annak bizonyításában áll, hogy a kapitalizmus fejlődése szükségszerűen a kommunizmushoz vezet.

Marx és Engels ennek megfelelően azt tanította, hogy a szocialista munkásmozgalomnak a társadalmi fejlődés történelmi materializmus által feltárt törvényeinek tudományos elemzésén kell alapulnia, a forradalmi osztályharcot az osztályviszonyok, osztályerők tudományos elemzése alapján kell kidolgozni.

A tudományos kommunizmus fogalma 1917 után a *szocializmus építésének tudományos megalapozásával bővül, gazdagodik*. Ez a gazdagodás nemcsak mennyiségi, hanem minőségi jellegű is. A tudományos kommunizmus feladatköre, problémaköre, témaköre úgyszólván határtalan. Egyúttal megváltozik a tudomány társadalmi szerepe, rendkívüli mértékben megnő jelentősége a társadalom számára.

Lenin sokszor beszélt arról, hogy kettős értelemben megváltozott a tudomány és a nép viszonya. Azelőtt a tudomány a kizsákmányolók érdekeit és nem a nép érdekeit szolgálta. Ugyanakkor a nép nem sajátíthatta el a tudomány vívmányait, nem lehetett a kultúra részese. Ez a szovjethatalom alatt döntően megváltozott.

Az európai és amerikai burzsoázia természetesen azt állítja, hogy a tudomány nem ismer osztálykorlátokat. Tehát szerintük mindenki számára nyitva áll. De ez tiszta álszenteskedés. Időben és térben messze távolba kell visszamennünk, hogy az uralkodó osztályok naiv nyíltsággal kimondott igazi nézetét meghallhassuk. Így az inkák igen nyíltan beszéltek a tudomány és a nép viszonyáról. Egy inka ezt mondotta : »A tudomány nem a népek való, hanem kizárólag azok számára van fenntartva, akik a nemesség színejavát alkotják.«⁷

Lenin pedig ezt mondja : »Azelőtt az emberi elme, az emberi géniusz csak azért alkotott, hogy egyeseknek juttassa a technika és a kultúra minden áldását, a többieket pedig megfossza a legszükségesebbtől — a művelődéstől és a fejlődéstől. Most ellenben a technika minden csodája, a kultúra minden

⁶ Lenin : Az ifjúsági szövetségek feladatai 192. old.

⁷ Id. Scientia, vol. 63. (1938.) p. 218.

vívmánya a nép kincsévé válik és mostantól fogva az emberi elme és géniusz sohasem lesz az erőszak eszközévé, a kizsákmányolás eszközévé.«⁸

A tudomány megnövekedett szerepe mind a társadalomtudományokra, mint a természettudományokra vonatkozik. Lenin az új viszonyok között óriási jelentőségű feladatnak tekintette a tudományos világnézet terjesztését: ezt szolgálta az ateista propaganda, amelynek fogyatékoságait Lenin éppen azért korholta, mert annyira fontosnak tartotta a színvonalas, nem iskolás, hanem életteljes, harcoss ateista propagandát. Ismételten felhívta a természettudósok figyelmét a materialista világnézet elsajátításának jelentőségére. A Pod znamenem markszizma szerkesztőségéhez írott levele ma is nemzetközi arányokban érvényes és sokszorosan időszerű megállapításai vezérfonalat és munkaprogramot nyújtanak a harcoss materializmus elméletének kidolgozására és a természettudósok között folytatandó propagandájára. »Meg kell értenünk, hogy szolid filozófiai megalapozás nélkül semmiféle természettudomány, semmiféle materializmus nem állhatja meg helyét a burzsoá eszmék támadása és a burzsoá világszemlélet visszaállítása ellen folytatott harcban. A természettudósnak, ha ebben a harcban meg akarja állani a helyét s azt teljes sikerrel akarja végigvinni, modern materialistának, a Marx által képviselt materializmus öntudatos hívének, vagyis dialektikus materialistának kell lennie.«

Az Októberi Forradalom győzelme után Lenin egészen *gyakorlati jelentőségű, új feladatokat* tűzött ki a tudomány művelői számára. Központi feladatként az *államgazdasági terv* kidolgozását, illetőleg az abban való részvételt jelölte meg. Lenin a tervek kidolgozásának munkájába bevonta a legjobb tudományos és műszaki szakembereket, bevonta a Tudományos Akadémiát. Állandóan személyes beszélgetéseket folytatott a legkiválóbb szakemberekkel. 1918-tól kezdve addig, amíg betegsége engedte, a legaktívabban részt vett a tudományos tervezés munkájában.

Történelmi jelentőségű kezdeményezést jelentett Lenin 1918 áprilisában írott I oldalas irányító feljegyzése »A tudományos-technikai munkák tervének vázlata.«⁹

Ez a terv kitűzi a legfőbb feladatokat az ipar ésszerű elhelyezése, a nyersanyagok termelése és ésszerű felhasználása, az ipar és a mezőgazdaság villamosítása kérdéseiben. Alapvető feladatként Lenin egy »az ipar újjászervezését és Oroszország gazdasági fellendítését célzó terv mielőbbi összeállítását« jelölte meg. A Tudományos Akadémia nagy lelkesedéssel indította meg a természeti termelő erők (Lenin kifejezése) felkutatásának óriási munkáját, amely azóta is szakadatlanul folyik és felmérhetetlen értékű nyersanyagforrások feltárásához vezetett. A második világháború alatt a szovjet tudósok hadi szempontból

⁸ Lenin: Beszéd a szovjetek III. összoroszországi kongresszusán. 1918. Művei, 26. köt. 419. old.

⁹ Művei 27. köt. 319. old.

nagy jelentőségű nyersanyagforrásokat kutattak fel és ezzel nagymértékben hozzájárultak a honvédelem anyagi bázisának biztosításához.

Lenin a továbbiakban a tervet mint a *villamosítás tervét* határozta meg. Lenin a villamosítást a legtágabb értelemben, tulajdonképpen mint a *modern technikával ellátott nagyipar* megteremtését fogta fel. A Kommunista Internacionálé III. kongresszusán tartott beszédének 9. szakasza (»A szocializmus anyagi alapja és Oroszország villamosításának terve«) a következőket tartalmazza: »A szocializmus anyagi alapja csakis a gépi nagyipar lehet, amely a mezőgazdaság átszervezésére is képes. Nem szorítkozhatunk azonban erre az általános tételre. Ezt konkretizálnunk kell. A legmodernebb technika színvonalának megfelelő és a mezőgazdaság átszervezésére képes nagyipar az egész ország villamosítását jelenti. Ki kellett dolgoznunk az Oroszországi Föderatív Szocialista Köztársaság ilyen villamosításának tudományos tervét és ezt meg is tettük. Ezt a munkát mi Oroszország több mint 200 legkiválóbb tudósának, mérnökének és agronómusának közreműködésével elvégeztük, a tervet vaskos kötet alakjában publikáltuk s a VIII. Összoroszági Szovjetkongresszus 1920 decemberében azt általánosságban elfogadta.«¹⁰ Ezen a VIII. Szovjetkongresszuson így nyilatkozott: »*A kommunizmus — Szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása.* Máskülönb az ország kisparaszti ország marad, s ennek világosan tudatában kell lennünk. Ezt mi elismertük és el fogjuk érni, hogy gazdasági bázisunk kisparasztiból nagyiparivá váljék. Csak amikor az országot villamosítottuk, amikor az ipart, a mezőgazdaságot és a közlekedésügyet a modern nagyipar technikai alapjára helyeztük, csak akkor győzünk majd véglegesen.«¹¹

Lenin a saját szerepéről nem szól. Ő volt azonban ezekben az években a híres GOELRO egész elkészülése folyamán és utána is az, aki a munkát állandóan szorgalmazta, eszméssel sugalmazta és ha kellett — és sokszor kellett — kíméletlenül bírálta. Lenin a kritika tüzeit a tervek, a bürokratikus utópiák, az irodalmároskodó, kiagyalt bürokratikus jellegű javaslatok és azok szerzői ellen irányította. Lenin tűrhetetlennek tartotta, hogy az Állami Tervbizottság és más szervek sok esetben a tényeknek meg nem felelő, képzeletszülte adatokat »gyártsanak«. Ugyanakkor Lenin nem tűrte az igazságtalan vádak: megvédte az Állami Tervbizottságot Trockij vádjával szemben, hogy ott akadémizmus uralkodik. S Lenin itt egy nagyon fontos és tanulságos megjegyzést tett az Állami Tervbizottság munkájáról: »Természetesen vannak fogyatékoságok ebben a munkában, de nem az akadémizmusban, hanem éppen az ellenkező irányban kell keresni őket.«¹²

Hogyan értelmezzük ezt a megjegyzést? Természetesen nem betű szerint, Lenin nem azt akarta, hogy a tervmunkában több akadémizmus, vagyis elvont

¹⁰ Művei, 32. köt. 443/444. old.

¹¹ A VIII. Összoroszági Szovjetkongresszus, 1920. Művei 31. köt. 533. old.

¹² 1922. Művei, 33. köt. 352. old.

tudákosság, doktrinerség legyen, hanem azt, hogy az *jó értelemben* vett akadémiai, vagyis magas színvonalú tudományos munkán alapuljon. Mint Lenin sok más kritikai és pozitív tartalmú megjegyzése, ez is, *ma is* és számunkra is a legnagyobb mértékben tanulságos és megszívlelendő. Természetesen a mi tervezésünk számos okból s mindenekfelett a Szovjetunió több évtizedes tervmunkájának tapasztalatai alapján és segítsége következtében sokkal előrehaladottabb állapotban van, mint a szovjetoroszországi tervezés 35 évvel ezelőtt volt. Azonban Lenin bizonyos, *hosszú időkre érvényes alapelveket* a történelemben először szögezett le és ezek az elvi megállapítások a tervezésről éppen olyan maradandó értékűek, mint a leninizmus számos más tétele. Ezért csak azt ajánlhatom tudósainknak, műszaki és gazdasági tervfunkcionáriusainknak, hogy tanulmányozzák át Lenin 1918–1922 közötti írásait, beszédeit, leveleit a tervezés kérdéseiről s igen sokat fognak tanulni azokból.

Lenin a szocializmus építése érdekében szükségesnek tartotta a *legmagasabb fokú* tudományos és technikai képzettség, a legteljesebb elérhető tudás elsajátítását. Szenvedéllyel harcolt a kapitalizmus által létrehozott tudomány proletkultus lebecsülése ellen is. Lenin a maga műveiben példát adott a burzsoá irodalom alapos tanulmányozására és kritikai feldolgozására. Elég arra utalni, hogy a néhány ív terjedelmű »Imperializmus«-hoz folytatott előtanulmányai során több mint 600 polgári közgazdasági munkát olvasott, kivonatolt és jegyzeteket készített azokból. Még sokkal inkább megkívánta ezt Lenin a természettudomány és a technika vonalán. Lenin ezt olyan döntő fontosságú kérdésnek tartotta, hogy újra és újra megismétli tanácsait. Hallgassuk mi is meg és vessük szívünkbe Lenin intelmeit.

Az ifjúsághoz fordulva Lenin 1920-ban ezt mondja: »Tudjuk, hogy nem lehet felépíteni a kommunista társadalmat, ha nem keltjük új életre az ipart és a mezőgazdaságot, és pedig nem úgy, ahogy régen volt, hanem a tudomány utolsó szava szerint. Modern alapon kell újjáélesztenünk az ipart és a mezőgazdaságot ...

Önök előtt az egész ország gazdasági újjáélesztésének feladata áll, a mezőgazdaság és az ipar újjászervezésének feladata, modern, a jelenlegi technikán, elektromosságon nyugvó technikai alapon.«

Egy a Taylor-rendszer és a tudományos munkaszervezés kérdését tárgyaló könyvvel kapcsolatban Lenin egyenesen »legelső és legfőbb feladatról« beszél: »El kell érni, hogy mindenki tudjon írni-olvasni, de semmi esetre sem szabad beérni ezzel, hanem mindenáron tovább kell menni és át kell venni mindazt, ami az európai és az amerikai tudományban való értékes — ez legelső és legfőbb feladatunk.«¹³

Tudás, műveltség, kultúra a szocializmus sikeres építésének, győzelmének feltételei, hangsúlyozza Lenin »Inkább kevesebbet, de jobban« c. cikkében,

¹³ Művei, 31. köt. 285. s. k. old.

¹⁴ 1922. Művei, 33. köt. 365. old.

mely már a lenini »végredelet« eszméinek egy részét tartalmazza és hozzáteszi : »És itt nem szabad elfelejtenünk, hogy bennünk még túlságosan megvan a hajlandóság arra, hogy ezt a tudást buzgalommal, elhamarkodottsággal stb. pótoljuk (illetve azt képzeljük, hogy azokat ily módon pótolni lehet).«¹⁵ És Lenin hangsúlyozza azt is, hogy egy szocialista országnak a tudást illetőleg sokkal nagyobb követelményekkel kell fellépni, mint a burzsoá országoknak. S a tapasztalatból tudjuk, hogy a Szovjetunióban az iskolákban, a főiskolákon, a munkában ez az elv valóban következetesen és fokozatosan érvényre jutott.

Ahhoz, hogy a tudomány felelősségteljes hivatásának megfeleljen, meg kell teremteni az ehhez szükséges feltételeket.

Lenin rendkívüli megbecsülést biztosított a Szovjetunióban a tudomány-nak, a kiváló tudósoknak. Állandóan személyesen gondoskodott arról, hogy Pavlov, Timirjazev, Micsurin és mások a legnehezebb viszonyok között megkapjanak mindent, ami munkájukhoz szükséges. Amikor értesült egy rádiótechnikai feltalálásról (a rádiótelefonos hírközlés megszervezéséről), azonnal levelet írt Sztálinnak javasolva, hogy az aranyalaphól (akkor nagy infláció volt) megfelelő összegeket utaljanak ki a szükséges laboratóriumi munka megszervezésére.¹⁶ Lenin ezt azért tartja fontosnak, hogy a jó társadalomtudományi előadásokat, melyekre nagy szükség van, gyorsan eljuttassák az egész országba ! De nemcsak egyes esetekről van szó. A tudomány legnagyobb fokú megbecsülése Lenin számára nagy elvi kérdés, sőt harci kérdés volt és Lenin az elvi megállapításokból mindig levonta a gyakorlati következtetéseket, jól tudva, hogy elvi igazságok kimondása gyakorlati megvalósítás nélkül semmit sem használ.

A villamosítási program (GOELRO) megvalósítása körül harc folyik a bürokraták és a tudományos szakemberek között. Lenin határozottan és érelyesen a tudomány oldalán áll. Megbélyegző szavakkal illeti a bürokraták önhittségét, fölényeskedését. »Meg kell végre tanulnunk a tudományt megbecsülni, elutasítani a dilettánsok és bürokraták „kommunista” gőgjét, meg kell végre tanulnunk rendszeresen dolgozni, saját tapasztalataink, saját gyakorlatunk felhasználásával.«¹⁷

»A tudomány, a proletariátus és a technika képviselőinek szövetsége minden sötét erőt elsöpör« — e szavakkal fejezte be egy beszédét Lenin.¹⁸

A tudomány oktatását Lenin igen fontosnak tartotta. De felismerte, hogy nem lehet az oktatás alá rendelni a tudományos kutatást, mert ennek eredményei azok, amelyek közvetlenül befolyásolják a termelőerők fejlesztését, a népgazdaság fellendítését. S Lenin itt is levonta a konzekvenciákat. Lenin kezdeményezésére születtek meg már a szovjethatalom első éveiben az új típusú, nagyszabású, korszerű tudományos kutatóintézetek, amelyeknek a szükséges

¹⁵ Művei, 33. köt. 490. old.

¹⁶ Művei, 33. köt. 358—359. old.

¹⁷ Művei, 32. köt. 140. old.

¹⁸ 1920-ban. Művei, 30. köt. 404. old.

anyagi eszközökkel, külföldi műszerekkel stb. való ellátásáról a kormány bőkezűen gondoskodott. Ma a Szovjetunióban cca. 3000 tudományos kutatóintézet működik. A tudományos kutatás évi költségvetése Ambarcumjan közlése szerint meghaladja a 10 milliárd rubelt. Olyan adatok ezek, amelyek ékesen hirdetik a lenini elgondolások nagyszerű megvalósítását !

Lenin életművének összefoglalásaképpen élete utolsó éveiben kidolgozta a *szocializmus építésének azt az átfogó tervét*, amely túlmegy a gazdasági terv keretein. Ez a régi elmaradt Oroszország szocialista nagyhatalommá való átalakításának tudományosan megalapozott terve volt. Ez a terv a *szocialista iparosításból* indult ki s magában foglalta a *mezőgazdaságnak szövetkezeti alapon való szocialista átalakítását*, magában foglalta a *kultúrforradalom* célkitűzéseit s egyszersmind az ország függetlenségének biztosítását, *védelmi erejének folytonos fokozását a nehézipar megteremtése és fejlesztése alapján*. Ennek a nagyszerű tervnek megvalósítását Lenin már nem élte meg. De zseniális elgondolásait győzelemre vezette a Szovjetunió Kommunista Pártja, Lenin harcostársa és nagy utódja, Sztálin vezetése alatt. A tudomány jelentősége, szerepe a szocializmus építésében, a szocializmustól a kommunizmus felé vezető átmenet időszakában a Szovjetunióban egyre nő és fokozódik. De a tudomány fejlődésének győzelmes útját ebben a szakaszban már nem követhetjük tovább.

Felesleges volna iskolás pedantériával összegezni, milyen tanulságokat vonhatunk le a mondottakból a magyar tudomány fejlesztése érdekében. Menetközben utaltam már e tanulságokra. Ha nem is tévesztjük szem elől a két ország és a két időszak különbségeit, Lenin felfogása a tudomány feladatairól, a népgazdasággal való kapcsolatáról, a tudományos munka állami támogatásáról, ma is teljes érvényű és értékű. Itt csak egyet lehet mondani: kövessük Lenint, amint követte és követi a Szovjetunióban a párt, a kormány, a nép, amint hazánkban követi Lenint, követi a leninizmus halhatatlan tanítását népünk, pártunk, kormányunk.

Lenin emlékét úgy tiszteljük, ha nem csak évfordulókon, hanem a mindennapi munkákon lenini szellemben igyekszünk dolgozni. A szocializmust és a tudományt mély sorsközösség egymásra utalja. Tegyük meg *mindent*, amire képesek vagyunk, mi, a tudomány dolgozói a szocializmus érdekében. Emeljük magasra a nép és a tudomány szövetségének lenini zászlaját. A nagy Lenin szellemétől ihletve előre a tudományos világnézet, a tudományos felfedezések új, nagy, a szocializmus építését és a béke megvédését szolgáló győzelmei felé !

MONTESQUIEU, A FELVILÁGOSODÁS FILOZÓFUSA

MÁTRAI LÁSZLÓ

»Nincs szebb tudat, mint boldogabb emberiséget hagynunk magunk után, mint amelyet itt találtunk« : Montesquieunek ez az egyszerű, minden szellemeskedéstől mentes önvallomása — ha igaz, ha a történelem igazolja: akkor Montesquieu valóban megérdemli, hogy a legmagasabb mértékkel mérve is az emberiség nagy személyiségei között ünnepeljük. Nem kétséges, hogy *szakmai*, jogászai téren számos tanítása oly mértékben vált gyakorlattá, oly fokban vált »közhellyé«, hogy sokról közülük nem is tudják már, hogy voltaképpen tőle származik, valahogy úgy, ahogy a boltos, mikor az árut a mérleg egyik s a súlyt a mérleg másik serpenyőjébe teszi, nem gondol arra, hogy D'Alembert fogalmazta meg először a forgatónyomatékok algebrai összegéről szóló egyensúly-törvényt. Nem kétséges, hogy a polgári társadalmak kezdeti demokratikus fejlődésében, jogrendszerük és alkotmányuk liberális jellegének alakulásában jelentős szerep jutott Montesquieu nem egy tételének: a feltörekvő polgárság által a feudális uralkodó osztály és annak állama ellen folytatott harcnak, e harc eredményességének kétségkívül jó fokmérője, hogy a jog fejlődésében milyen mértékben tudtak érvényre jutni a Montesquieu által megfogalmazott polgári követelések.

Kevésbé világos kérdés Montesquieu alakjának történeti méltatásakor, hogy mint filozófus, mint a természet és társadalom alapvető kérdéseiben töprengő gondolkodó: mivel járult hozzá ahhoz, hogy munkássága nyomán egy valóban boldogabb emberiség jöjjön létre? Tudjuk, hogy az emberiség akkori rákfenéje, a feudalizmus elleni következetes harc tette a XVIII. századot valóban »francia század«-dá,¹ és tudjuk, hogy ennek a századnak az élenjáró filozófiája, a francia materializmus tette a felvilágosodást döntő módon azzá, ami lényege szerint volt: a polgári forradalom előkészítőjévé. De nem tudjuk, hogy mi volt Montesquieu helye ebben a felvilágosodásban, hogy mennyiben értett egyet és harcolt együtt a »materialisták ama ragyogó iskolájával«, mely eljutott a polgárság számára lehetséges legkövetkezetesebb filozófiai elvekig.

¹ Engels: Bevezetés »A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig« angol kiadásához. (Marx—Engels: Válogatott Művek II. köt. 92—93. old.)

A kérdés indokolt, és ünnepi megemlékezésben is az, hiszen Montesquieu-ken a történelmi személyiséget, a történelmileg hiteles, letagadhatatlan érdemeket bívánjuk ünnepelni, nem pedig vélt érdemeknek soha nem létezett, ünnepi preparátumát.

A filozófus Montesquieu történelmi szerepének megértéséhez az első kulcsot a jogász Montesquieu adja a kezünkbe. A filozófia története bővelkedik nagy matematikusokban, nem szegény kiváló természettudósokban, és a társadalomfilozófia tudományos fokának elérése óta történelmet formáló nagy forradalmárok viszik előbbre a filozófiai elméletet. Hogy jogászt elvéve sem igen találhatunk a filozófia történetének nagy képviselői között, annak igen egyszerű oka van. Minden haladó filozófia a saját korának természettudományos vívmányaiból és haladó társadalmi törekvéseiből meríti azokat az új ismereteket, melyek új filozófiai elvekben általánosíthatók. Nos, ezek a haladó társadalmi törekvések aligha tanulmányozhatók egy adott osztálytársadalom jogrendjében, hiszen a jog, mint a kizsákmányoló osztály érdekeinek legsajátosabb védelmezője, aligha fejezhet ki — a kizsákmányoló társadalomban — haladó társadalmi törekvéseket, hiszen ezek köztudomásúan az elnyomottaktól szoktak kiindulni. Ha Montesquieu saját korának *jogi* ismereteiből próbált volna kiindulni, soha újat nem tudott volna mondani az utókor számára.

Am Montesquieu — s ez konkrét életrajzi tény — nem ezt az utat járta meg. Egyéni fejlődésében a filozófus, a »Perzsa levelek« írója messze megelőzi — időben és érdeklődésben — a »Törvények szellemé«-nek szerzőjét: Montesquieu-t a társadalom érdekelte és innen jutott el a joghoz, nem pedig megfordítva. Az a mód, ahogy első nagy művében a kor haladó filozófiai eszméit közvetlenül a társadalomra alkalmazza — s amit Marx oly nagy dicsérettel emel ki Helvétiusnál² — : félreérthetetlenül bizonyítja, hogy filozófus műve áll előttünk, olyan alkotó filozófusé, aki közvetlenül merít saját korának új, haladó társadalmi törekvéseiből. Kétségtelen, hogy a szépirodalmi forma sokat elvon művének élességéből és határozottságából, de éppen ez a formaválasztás (hasonlóan Morus Tamás, Giordano Bruno vagy Galilei dialógusaihoz) erősíti meg azt a tényt, hogy itt egy olyan új tartalom jelentkezik, mely a maga klasszikus formáját csak később fogja tudni megteremtteni.

Montesquieu a felvilágosodásnak első jelentős filozófiai képviselője. A Perzsa levelekben a felvilágosult filozófiának úgyszólván minden lényeges tanítása megtalálható, ha nem is végleges, teljesen kifejtett formában. Egyetlen mozzanat, amelyben nem tud egyértelműen állást foglalni: az ismeretelmélet és a lélek halhatatlanságának materialista felfogása, annak ellenére, hogy a materializmus és idealizmus egyéb vitakérdéseiben mindenütt a materialista megoldást választja vagy sejteti. A feudális társadalom legfőbb ideológiai támaszának és nagyhatalmának, az egyháznak megítélésében bátran tekint-

² Marx—Engels: Die heilige Familie. (Ges. Schriften, ed. Mehring. 1902. 2. Bd. 238. S.)

hetjük Montesquieu-t a felvilágosítók egyenrangú harcostársának, nem feledve, hogy a mű 1721-ben jelent meg, vagyis vállalnia kellett az úttörők minden veszedelmét. Bírálja a pápát és a dogmákat, az ész ítélőszéke elé vonja a csalahatatlanságot, a szentháromságot, az átlényegülést, a szeplőtelen fogantatást (tudjuk, az egész mű azzal kezdődik, hogy az egyik perzsa három napot tölt a szűznek szentelt kegyhelyen, aki 12 prófétát szült az igazhitűek vallásának). Élesen bírálja a szerzetesek életét, az inkvizíciót, a vallásos terrort, sőt — akár csak a későbbi felvilágosítók és Feuerbach — észreveszi minden vallás antropomorfizmusát, istennek emberi tulajdonságokkal való felruházását, mely tulajdonságok azután egymásnak egyre-másra ellentmondanak. Mindezek olyan antiklerikális és valláskritikai gondolatok, melyeket a későbbi felvilágosítók — elsősorban Holbach és Helvétius — közvetlenül folytatnak tovább és fejlesztenek ki materialista rendszerükben.

A Perzsa levelek Montesquieu-je a természet filozófiai kérdéseiben is a későbbi felvilágosítókkal azonos állásponton van. »A világ — írja — nem megronthatatlan ; még maga az ég sem ; a csillagászok szemtanúi változásainak, amelyek természetes jelenségei az anyag egyetemes mozgásának. A Föld, éppen úgy, mint a többi bolygó, alá van rendelve a mozgás azonos törvényeinek s önmagának a mélyében is elszenvedi örökös harcát ; mintha a szárazföldek és a tengerek örökös harcban állanának ; minden pillanat új változatokat hoz létre.«³ Éppen ezért — mondja — teljesen értelmetlen dolog azt hinni, hogy a világ valaha is kezdődött, hogy pl. hatezeréves lenne, ahogy a teológusok állítják. Az anyag mozgástörvényei segítségével megmagyarázható az egész világmindenség, istennek mindössze az első lökést kellett megadni az öntörvényű anyagnak.

A társadalmi kérdések filozófiai magyarázatában a Perzsa levelek Montesquieu-je ugyancsak közvetlen elődje, tanítómestere a későbbi felvilágosítóknak. Nagy gondolata, a társadalom *természeti* törvényeinek felkutatása (mely saját későbbi művének és az egész felvilágosult filozófiának is központi témája lesz) itt még csak nyomokban bukkan fel és tárgyilag helytelen következtetésekre vezet. De nagyon is határozott még ekkor Montesquieu állásfoglalása a köztársasági államforma mellett és félreérthetetlen az a gyűlölet, mely a zsarnoksággal szemben eltölti: voltaképpen ez egész művének legfőbb eszmei mondani-
valója. »A monarchia erőszakon épül, amely mindig zsarnoksággá fajul, vagy köztársasággá alakul át« — írja.⁴ Eredetileg — mondja — Görögországot is királyok kormányozták. »Amikor ezeknek az uralkodóknak zsarnoksága már túlságosan nyomasztóvá vált, lerázták az igát s a sok királyság romjain kialakultak a köztársaságok, amelyek csodálatosan felvirágoztatták Görögországot, az egyetlen művelt országot a barbár népek közepette. A szabadságszeretet

³ Perzsa levelek. (Ford. Orbók A.) Budapest, 1948. 187. old.

⁴ Perzsa levelek, 169. old.

s a királyok iránti gyűlölet sokáig megóvta Görögország függetlenségét s a köztársasági kormányforma uralmát meghosszabbította.«⁵ Nem kétséges, hogy Montesquieu — bár már itt is megkülönbözteti a köztársaságot, a monarchiát és a zsarnokságot — minden rokonszenvével a köztársaság felé fordul és igen közelállónak tekinti egymáshoz a monarchiát és a zsarnokságot. Ezen a ponton még a későbbi felvilágosítók közül is csak a leghaladóbbak tudták követni, hisz javarészüik — beleértve Helvétius és Holbachot is — áldozatául esett a »felvilágosult egyeduralkodó« idealista ábrándképének.

Tudjuk, hogy közel harminc esztendő múlva Montesquieu másképpen foglalt állást ebben a kérdésben, mely a forradalom előkészítésében igen fontos szerepet játszott: a Törvények szellemében a zsarnoksággal mind a monarchiát, mind a köztársaságot egyaránt és egyértelműen szembeállítja, sőt — ezen is túlmenve visszafelé — rokonszenve most már határozottan a monarchia felé fordul. Az 1748-ban megjelent »Törvények szelleme« azonban más szempontból is megtorpanást, visszalépést jelent Montesquieu gondolkodásában. Egyes kritikusok ezt már az 1734-ben megjelent »Grandeur et décadence des Romains« c. művével kapcsolatban megállapítani vélik, s ezt Voltaire⁶ — nem minden rosszindulat nélkül — már akkor úgy fogalmazta meg, hogy Montesquieu oeuvre-jében a »Perzsa levelek« jelentik a grandeur-t, s a »Grandeur« jelenti a décadence-ot... Mindebből annyi kétségkívül igaz, hogy Montesquieu kiemeli ugyan a köztársasági forma magasrendűségét Róma történetében, de ugyanakkor már igen nagy szeretettel és dicsérrel emlékezik meg a »jó császárok«-ról, a sztoikus bölcsesség magas erkölcsi-vallási színvonaláról. Ha hozzávesszük ehhez azokat az irodalomtörténeti adatokat,⁷ melyek szerint Montesquieu e művének kiadása előtt az addiginál nagyobb gonddal törekedett a pápa és a klérus érzékenységét meg nem sérteni: valóban azt kell mondanunk, hogy Montesquieu filozófiájának valóságos deradikalizálódásával állunk szemben a Perzsa levelektől a Törvények szelleme felé.

Ugyanezen idő alatt a francia társadalom történetében egy ezzel ellentétes folyamat ment végbe: a feudális monarchia ellenzéke a század derekára oly mértékben radikalizálódott, a sorozatos éhínségek és értelmetlen háborúk a tömegek nyomorát oly mértékben fokozták, hogy ettől kezdve — objektíve — a forradalom közvetlen közelségéről, az osztályellentétek végleges kieleződéséről van szó. És ekkor jelenik meg Montesquieu életének főműve, a Törvények szelleme, mely végső elemzésben a polgári követeléseknek a feudális monarchia sérelme nélkül való teljesítését, vagyis az osztálykompromisszumot van hivatva szolgálni. A felvilágosodás többi képviselői ezt persze így a maga egyszerűségében nem ismerhették fel, de közülük sokan megérezték, hogy a Perzsa levelek szer-

⁵ Perzsa levelek, 218. old.

⁶ Voltaire, Lettre à Thieriot, 1734.

⁷ Vian, Louis: Histoire de Montesquieu d'après des documents nouveaux et inédits 2. éd. rev. augm. Paris, 1879. 155—156. old.

zője nem a régi többé. Voltaire kritikáját nem kell számításba vennünk, mert benne az antiklerikalizmus számonkérése mögött nyíltan kiütközik a személyes féltékenységs az ítékezés felületessége. Annál komolyabban kell azonban mérlegelnünk, amit Helvétius írt egy levelében evvel kapcsolatban. »Nagy tehetsége már ifjúkorában a Perzsa levelek színvonalára emelte fel Montesquieu-t. Idősebb korában . . . inkább azzal foglalkozott, hogy hagyományozott eszméket igazoljon, nem pedig új és sokkal hasznosabb eszmék felfedezésére fordítson gondot . . . A felvilágosodás, melyet a filozófusok terjesztenek, előbb vagy utóbb el fogja oszlatni azt a sötétséget, melyből az előítéletek táplálkoztak. És akkor a mi barátunkból, Montesquieu-ből, megfosztva a bölc és törvényhozó címétől, nem fog más megmaradni, mint a jogász, a főúr és a szellemes író. Íme : ez az, ami elszomorít miatta és az emberiség miatt, hiszen annyival többre és jobbra lett volna képes!«⁸ Helvétius e véleményében nyilván nem a féltékenység és értetlenség vezette, hiszen tudjuk, hogy ő is, Holbach is az emberiség nagy lángelméi közé számították Montesquieu-t. Helvétius közvetlenül magának Montesquieu-nek is megírja véleményét, tapintatos formában, de a lényeget talán még élesebben kiemelve. Hibáztatja a vallási és egyéb előítéleteknek tett túlságos engedményeket. »Ami az arisztokratákat — írja — és összes egyéb zsarnokainkat illeti, ezek, ha egyáltalán megértik önt, igazán meg lehetnek önnel elégedve ; ez az a vád, melyet én mindig is emeltem az ön elveivel szemben.«⁹

Nem arról van itt szó, mintha Helvétius felismerte volna a Törvények szellemé-nek tárgyi tévedését — amit nekünk ma már könnyű felismernünk —, hogy ti. a polgári tulajdonviszonyokat teszi meg a társadalom életének tudományos törvényszerűségeivé. Bár Linguet, ez az élesszemű kalandor valamivel később pontosan ráhibázott erre is, kimondván, hogy »l'esprit des lois, c'est la propriété«¹⁰ — a felvilágosítók maguk e hibát nem vehették észre, hisz — jól tudjuk — maguk is benne leledzettek. (Holbachnál pl. a forradalom majdani vezéreszméi még üde naivitással így hangzanak : *liberté, propriété, sûreté!*)¹¹

Amit Helvétius ténylegesen és joggal kér számon Montesquieu-től, az nem más, mint azok az engedmények, melyeket a polgári törekvések terén Montesquieu a feudalizmusnak és az abszolutizmusnak tett, midőn az ész eljövendő birodalmában teret hagyott a feudalizmus társadalmi és vallási esztelenségeinek. Vagyis számonkéri Montesquieu-től, hogy nem eléggé következetesen képviseli a felvilágosodás filozófiáját.

Ez a vád kemény, de nagyon is jogos. Montesquieu, ez a tiszta és emelkedett gondolkodású egyéniség, akinek becsületességét kortársai közül senki s utódai közül is csak a reakció hívei vonták kétségbe : a legszélőbb társadalmi ellentmondások képviselője és irodalmi megszólaltatója volt. A felvilágosult filozófiá-

⁸ Vian : i. m. 233. old.

⁹ Oeuvres complètes de Montesquieu. Paris, 1876. VI. tom. idézi : Vian, i. m. 232. old.

¹⁰ V. ö. : Marx : A tőke I. köt. Szikra 1949. 665. old.

¹¹ Holbach :. A természet rendszere, Budapest, 1954. 99. és 526. old.

nak ez a nagy úttörője élete egyik főcéljának tartotta, hogy bekerüljön a francia Akadémiába, mely ebben az időben három bíborosból, hat püspökből, kilenc abbéből, két tábornokból, hat hercegből, öt hivatalnokból, három tanácsnokból és néhány íróból állott!¹² Jobbágytartó polgár és főúri borkereskedő volt, aki élete egyik felét az ősi La Brède-i vár középkori tornyában, másik felét a párizsi szalonokban töltötte el. Műveit az egyház joggal tette indexre, hiszen rengeteg egyházellenes vonatkozásuk van; ugyanakkor tudnunk kell, hogy kinyomatás előtt minden művét átnéztette egyházi emberekkel, hogy — ahol lehet — enyhítsen a fogalmazáson. Voltaire Angliából a newtoni fizika, a természettudományos filozófia lelkesítő eszméit hozta magával és szegezte legott szembe a descartesi metafizika honi maradványaival; Montesquieu az alkotmányos monarchia iránt való lelkesedését hozta magával haza, hagyta elhalványulni korábbi republikánus nézeteit és a forradalom előtt álló Franciaországban a forradalom (s még hozzá kompromisszummal végződött forradalom) után álló Anglia politikai viszonyait igyekszik népszerűsíteni. Vagyis az öreg Montesquieu, a Törvények szellemének szerzője akarva-akaratlanul szembe kerül azzal a felvilágosodással, melynek egykor egyik legnagyobb hatású elindítója volt.

Nagy tévedés volna Montesquieu ilyenén benső és külső pályafutásában, fejlődésében akár egyszerű megöregedést, akár az alkotótehetség megcsökkenését látnunk: aki csak kissé is ismeri Montesquieu öregkori műveit, rögtön látja, hogy minden ilyen pszichologizálás durván felületes és a lényeghez semmi köze. A konkrét történeti élmzés, Montesquieu főművének társadalmi genezise egészen mást mutat: nem változtathat a mű tényleges hibáin, de eredetüket nem a szerző értelmi vagy erkölcsi negatívumaiban találja meg.

A Perzsa levelek forradalmi lendületű Montesquieu-je egész életét arra tette fel, hogy az első művében ostromozott társadalmi hibáknak megfeleli a tudományos magyarázatát és — mint vérbeli felvilágosítóhoz, filozófushoz illik — ezzel megadja a döntő eszközt az emberiség sorsának megjavításához. Kiindulása, hogy ti. a társadalom életének ugyanúgy objektív törvényei vannak, mint a természetnek: nemcsak tudományos súlyát, de eredetiségét tekintve is zseniálisnak mondható, hiszen közvetlen elődjét, Giovanni Battista Vicot nem ismerte.¹³ A hálátlan utókor — mely később nyakra-főre használta fel Montesquieu-nek azokat az egyes tételeit, melyek révén a haladás álarcában lehetett megjelentetni haladásellenes politikai intézkedéseket — nem szánta rá a fáradságot, hogy a mű kezdőfejezeteinek filozófiai mondanivalóját kellő módon elemezze. Az »Esprit« szó jelentése a címben máig sem tisztázott, holott Montesquieu az I. könyv I. fejezetében, ahol a tudományos törvények mibenlétének megfogalmazását adja, világosan megérteti, hogy műve azokat az objektív törvényszerűségeket akarja feltárni, melyek szerint a jogi törvények létre-

¹² *Vian*: i. m. 99. old.

¹³ ld. *Vian*: i. m. 238. old.

jönnek az emberi társadalomban. Vagyis (mint ezt már első jogi tanulmányainál feljegyezte) a »törvények szelleme«, a törvények lényege,¹⁴ a törvények törvényszerűségei érdeklik őt: nem a jogi törvény önmagában, hanem az azt létrehozó társadalom. Vagyis mai terminológiánk szerint Montesquieu vállalkozása nem kevesebb, mint a jogi törvények *természeti és társadalmi* törvényeinek felkutatása. E vállalkozás filozófiai súlya gigászi: a tudományos társadalomfelfogás első megalapozási kísérlete. A filozófiai eredmény¹⁵ — tudjuk — úgyszólván semmi: az államforma határozza meg a törvényeket, az államformát pedig a klíma és egyéb földrajzi körülmények hozzák létre. S e sovány, téves végeredményen *filozófiai* szempontból mitsem változtat az, hogy részletes bizonyítása közben Montesquieu számos finom és helytálló jogi észrevételt tesz, amely maradandóbb értékű.

Nem csupán ünnepi megemlékezésben, de önmagában is teljesen történetietlen felfogás lenne nem meglátni, hogy Montesquieu vállalkozása az ő korában megoldhatatlan volt, de különösen megoldhatatlan volt az ő számára. Amit ő a jogi törvények »szelleme«-ként keres, azt egykor a jogi felépítmény gazdasági-társadalmi alapjaként fogja a társadalom igazi tudománya felfedezni; amit ő az államformákban vélt felfedezni, azt ma a társadalmi formákban találjuk valóban meg; amit ő a klíma determinációjaként próbált megfejteni, azt az anyagi javak termelési módjának ismerete tudja valóban feltárni. Mindezt számonkérni Montesquieu-től: valóban történetietlen volna.

Ám éppen nem történetietlen eljárás felvetni azt a másik kérdést, hogy mi hát Montesquieu hiteles történeti helye és szerepe a felvilágosodás filozófiájában, hogy ő, aki mind a kezdeményezés koraiságában, mind a célkitűzések monumentalitásában, a legnagyobbak közé tartozott: mennyiben és miért nem érhetette el későbbi alkotásaiban a felvilágosodás filozófiájának legnagyobbjait? Mi a magyarázata annak, hogy őt, aki 70 esztendővel a forradalom előtt meghirdette a zsarnokság elleni küzdelmet s aki a filozófia döntő feladatának a társadalom vizsgálatát tartotta: mégis túlszárnyalták »a filozófusok«, mégis túlhaladta már a saját kora is? Hogy *miben* szárnyalták túl kortársai, azt jól tudjuk: a feudalizmus tarthatatlanságának felismerésében. De mi az, ami miatt Montesquieu nem tudott idáig eljutni?

A többi filozófusnak a társadalomról ugyanúgy nem voltak, nem lehettek tudományosan helytálló nézeteik, mint Montesquieu-nek. De *másképpen* tévedtek, mint Montesquieu, tévedéseik *tendenciája* volt más, mint az övé, s a filozófia történetében, az emberi gondolkodás általános fejlődésében, a gondolkodás társadalmi funkciójának sorsában ez éppen a döntő kérdés. A felvilágosítók társadalomfilozófiája vagy illuzionista, vagy utópista. Azok a gon-

¹⁴ Kitűnően és zamatosan adja vissza az »esprit« e jelentését a »Mindenes gyűjtemény« névtelen fordítója 1790-ben: »A' Törvények Velejéről«.

¹⁵ Vö. *Molnár Erik*: A történelmi materializmus ideológiai előzményei, Budapest, 1952. 32. s köv. old.

dolkodók, akik világosan felismerték a feudalizmus tarthatatlanságát, de a polgárság új észbirodalmától az emberiség tökéletes boldogságát remélik: ezek az illuzionisták. Azok viszont, akik közelebb állanak a dolgozó néphez és megsejtik, hogy a feudalizmus bukása nem fogja megoldani *minden* ember boldogságának kérdését: ezek a távolabbi, de igazabb illúziók filozófusai, az utópisták. Mindkét koncepció forradalmi, forradalmasító jellegű, mert a régi rend eltörlésének követelése parancsolóan árad minden részletéből.

A »Törvények szelleme« sem egyik, sem másik csoportba *nem* tartozik. Nem tarthat, mert hiányzik belőle a feudalizmus eredendően elavult voltának felismerése és hirdetése. Megvannak benne — nagyon is éleselméjűen fogalmazva — a polgári szabadságtörekvések illuzionista elemei, de ezeket — ellentétben kortársaival — nemcsak az új társadalomban látja megvalósíthatóknak, hanem egy megreformált, zsarnoktalanított, polgárosult, felvilágosult feudalizmus kereteiben is. Az utópisták a *tömegek* nevében mennek túl a polgári észbirodalmon a jövő felé: Montesquieu a *nemesség* nevében óhajtja tágítani ez észbirodalom határait, ami nem más, mint retrográd utópia. (A forradalom 40 évvel később — tudjuk — nem Montesquieu-t igazolta.) Nem véletlen, hogy a XVIII. sz. legkülönfélébb »felvilágosult abszolutizmusaik« (kezdve Frigyestől egészen II. Józsefíg) oly nagy lelkesedéssel merítették a Törvények szelleméből, hisz benne megtalálták azt az aranyhidat, amely békésen összeköti a feudalizmust a kapitalizmussal, a monarchiát az alkotmányossággal, az abszolutizmust a jog-szerűséggel.

Montesquieu-t, ezt a ragyogó elmét és forradalmi kezdeményezőt utol-érte azoknak a reformereknek a sorsa, akiken már a saját koruk is túlhalad. A felvilágosítók úgyszólván valamennyien rettegtek a forradalomtól, csapásnak, bár adott esetben szükségszerűen bekövetkező természeti csapásnak, »lelki földindulásnak« tartották. De ennek ellenére azzal, hogy a feudalizmust el akarták pusztítani a föld színéről, *objektíve* mégis a forradalmat készítették elő, hiszen ez nem mehetett végbe forradalom nélkül. A »Törvények szelleme« ezzel szemben objektíve is forradalom-ellenes mű, legalábbis döntő filozófiai koncepciójában. Mély történelmi logika rejlik abban, hogy a forradalomban uralomrajutott polgárság ideológiai »berendezkedésekor«, a *felvilágosult* eszmék forradalmi éleinek *liberális* letördelésekor oly népszerű lett ismét Montesquieu, a forradalom *utáni* liberalizmus forradalom *előtti* ősapja. (Politikai és emberi sorsban, külső és belső fejlődésben, haladás és reakció emberi konfliktusának drámájában meghökkentő pl. az a hasonlóság, melyet Montesquieu és magyar hívei, a jogász-reformer Szalai és Eötvös között találunk, akiken ugyancsak menthetetlenül túlhaladt a maguk kora.)

Montesquieu azt mondja egyhelyt: »Hogy az embereket megítélhessük, el kell néznünk nekik koruk előítéleteit.«¹⁶ Ez a szép szabály — melyet nem vélet-

¹⁶ Montesquieu: *Pensées diverses* (Grandeur et décadence... etc.) Paris, 1842. 128. old.

lenül használt fel Madách az Ember tragédiájában — csak akkor nem félrevezető, csak akkor szolgálja az egyetlen helyes, a történelmi megítélést, ha tudjuk, hogy mik is azok az előítéletek, melyeket valakinek »el kell engednünk«. »Elegendni« természetesen akkor sincs jogunk, hiszen történelemnek éppen azt nevezük, ami már megtörtént: de beszámítani, méltányolni valóban tudományos kötelességünk. Éppen Montesquieu esetében nem elégséges helyes nézeteinek értékelése, hanem tévedéseinek gondolkodói színvonalát is a későbbi fejlődés perspektívájában szükséges méltányolnunk.

Van a »Törvények szellemé«-nek egy kegyetlen éles tétele, melyet a mi derék Tessedik Sámuelünk is átvesz a »felvilágosult« Sonnenfels halálosan unalmas és tehetségtelen beamter-bibliájából, úgy vélvén, hogy valami nagyon haladó eszmére tanítja meg ezzel a magyar jobbágyokat. A tétel így hangzik:¹⁷ »Nem az szegény, akinek semmije sincs, hanem aki nem dolgozik.« A tétel tárgyi helytelenségét, torz apologetikáját ma már nem kell cáfolnunk, ezt Marx klasszikus módon megtette a Tőke I. kötetében, az összes rokon elméleteket megcáfolva. Nem vitás, hogy a tételt pontosan megfordítva kellene fogalmazni: »nem az gazdag, aki dolgozik, hanem az, akinek mindene van«. Íme, ez a társadalomtudományi tévedésnek az az iskolapéldája, ahol a tévedés nem a gondolkodó tehetségének hiányából, hanem abból a szükségszerű determinációból fakad, mely a társadalom kérdéseinek vizsgálatában az igazságot csak olyan mértékig engedi megismerni, amely mértékig a filozófus maga is eljutott a konkrét osztályharchban, a maga legsajátabb társadalmi törekvéseiben. Az éles fogalmazás, az összefüggés meglátása, vagyis a tétel formai értékei: ez Montesquieu-é, az egyéné. A tétel tartalma, tárgyi helytelensége, a valóságnak való szöges ellentmondása: ez a társadalmi osztályé, amelyhez tartozott. Ám hasztalan próbálnánk mesterségesen szétválasztani a kettőt, ha ezt maga Montesquieu nem tette meg, ha nem szakadt el attól az osztálytól, melynek érdekei így szükségszerűen saját gondolkodásának kikerülhetetlen kategóriáivá váltak.

Az igazságra való ama kérélhetetlen törekvés, mely Montesquieu egész életművének annyira vonzó és klasszikus alapvonása: parancsolóan írja elő, hogy művének pozitív fényeit negatív árnyékaikkal való hiteles összefüggésükben méltassuk. Ennek a méltatásnak a végső eredménye nagyon is érthetővé teszi, hogy a társadalom és tudomány haladásának mai hívei, az emberiség békéjéért és boldogságáért küzdő nemzetközi összefogás mai képviselői miért tekintik Montesquieu-t nagy és ünneplésre méltó elődjüknek.

Montesquieu a felvilágosodás filozófusa volt: az első azok között, akik megkövetelték, hogy mindenfajta előítélet jelenjék meg az ész ítélőszéke előtt és adjon számot arról a szerepről, melyet az emberek boldoggá vagy boldogtalanná tételében betölt. A kártékony előítéletek végtelen sora származik a vallási fanatizmus és a babonák köréből.

¹⁷ De l' Esprit des Lois. XXIII. könyv. XXIX. fejelet. — *Tessedik Sámuel*: A' paraszt ember Magyarországban. Pécssett, 1786. 104. old.

Ám Montesquieu kíméletlen harcot folytat ama másik kártékony előítélet ellen is, amely mint sovinizmus, nemzeti gyűlölködés teszi boldogtalanná évezredek óta az emberek millióit. Abban az időben, mikor a gyarmatosított népek galád legázolása a faji gőg téveszméire csábította a gyengébb elméket : Montesquieu határozottan és bátran kiáll a népek egyenlősége és a békés együttélés mellett.

»Szükségképp vagyok ember, de csak véletlenül francia . . .« — mondja egy helyt, éppen a sovinizmus kérdésében. Aki azonban e kérdést így tudja megfogalmazni, az olyan filozófus, aki felfedezte, hogy a törvények belső kapcsolatban állanak a szükségszerűséggel : Montesquieu-nek másik klasszikus filozófiai koncepciója tehát az objektív törvényszerűségek fontosságának felismerése a tudomány számára.

De ezen is túl : az a tanítása is időálló, hogy a társadalomnak is vannak objektív törvényei, vagyis nem szükséges, hogy a társadalomról vallott nézeteink csakis őseinktől örökölt babonás előítéletek lehetnek, hanem lehetséges a társadalom ésszerű, tudományos megismerése.

És ebből közvetlenül következik Montesquieu filozófiájának legjelentősebb, legaktuálisabb erkölcsi tanítása is, az, hogy a tudományos igazság és társadalmi igazságosság, a tudomány haladása és az emberiség haladása egymással mélyeséges benső kapcsolatban állanak, végső fokon valahol szükségképpen találkozniok kell. Ez az igazi tudomány humanizmusának nagy törvényszerűsége, melyet évszázadokkal később a tudományos szocializmus vált valóra s melynek logikája okozza azt, hogy a világ legkülönbébb tájain éppen a legnagyobb tudósok oly magától értetődően csatlakoznak a haladó erők békemozgalmához. »Boldogabb a tudós — mondja Montesquieu — azoknál a gyáváknál, akik szerény járadékért még a meggyőződésüket is eladják, azoknál, akik megsértve az ország törvényeit, megrövidítik az egyik ember jogát s növelik e megrövidítéssel a másikat ; akik a hatalmasoknak adnak s a néptől vesznek el ; akik újjáélesztnek elavult jogokat és hízelegnek a divatos hóbortnak, sőt a bűnnek is, ha az a trónon ül.«¹⁸ Íme : ez Montesquieu, a felvilágosodás, a haladás, a szabadság filozófusa, ez az a hang, amely nem gyengül, hanem egyre erősödik, midőn előbbre megyünk időben, emberségben, szabadságban.

¹⁸ Perzsa levelek. 225. old.

MONTESQUIEU JOGI ÉS POLITIKAI NÉZETEI

BÓNIS GYÖRGY

I

Montesquieu hatalmas alakja két nagy történelmi korszak határán áll. Amikor megszületett, Franciaország a »Napkirály« pompás és kárhuzatos uralma alatt nyögött ; Angliában a végképp hatalomra jutott burzsoázia éppen a trónfoglalás feltételeiről alkudozott Orániai Vilmossal. Amikor első, nagyhatású könyvét, a Perzsa Leveleket megírta, hazája már kitapasztalta a kéjvágyó régens közömbösségét, a teológusok késhegyig menő vitáit és az állami tőzsdespekuláció első kísérletét. Amikor főműve, a Törvények Szelleme megjelent, a velejéig rothadt francia udvar a csábító szépségű és tehetséges, de féktelenül önző és felelőtlen polgárlány, Madame de Pompadour parancsait leste. Halálakor már nem lehetett megállítani a nagyburzsoázia gazdagodását, a manufaktúra fejlődését és a parasztság elnyomorodását ; a mélyben ott morajlott a francia forradalom. »A polgárság szabad fejlődése nem fért össze többé a hűbéri rendszerrel, a hűbéri rendszernek el kellett buknia.«*

A XVIII. századi Franciaország társadalmában élesen megmutatkoztak a hanyatló feudalizmus ellentétei. Félmilliónyi kiváltságossal — papokkal és nemesekkel — kb. húszmillió dolgozó állt szemben. A papság, az *ancien régime* első rendje, széleskörű kiváltságokat élvezett az államigazgatás, a jogszolgáltatás és az adózás terén. A kb. százezernyi pap, szerzetes és apáca az ország művelhető területének mintegy egytizedét tartotta kezében, s még az ebből eredő jövedelemnél is többet húzott papi tized címén. A klérus irányította — egy-egy kiemelkedő politikus, vagy a király gyóntatója útján — az abszolút uralkodó politikáját, elnyomta és üldözte a vallással ellentétes nézeteket, különösen a felvilágosodás tanait. De a papi renden belül is mély szakadék tátongott a nemesi származású, dúsgazdag főpapság és a túlnyomórészt plebejusi eredetű, kisjövedelmű alsópapság között. Ugyanígy nem volt egységes a nemesség sem ; ezt a rendet csak kiváltságai fűzték össze, egyébként belső ellentétek szabdalták részekre. A király pompázatos környezetében

*Marx—Engels : Válogatott művek (Bp. 1949, Szikra) II. köt. 97. old..

lebzselő udvari arisztokrácia a nemzeti jövedelem jelentős részét vágta zsebre évjáradékok, kegydíjak, ajándékok címén, fényűző életmódja következtében mégsem kerülhette el az eladósodást. A vidéken élő kis- és középbirtokos nemesiség viszont a parasztoktól behajtott feudális járadékokból tartotta fenn magát, de a pénz vásárlóerejének csökkenése miatt sokszor alig tudott megélni e hagyományosan megállapított összegekből. A munkát viszont — mint az uralkodó osztály valamennyi tagja — megalázónak tartotta s ezért nem tudott szabadulni anyagi gondjaitól. Gyűlölte a gazdag főnemességet és a burzsoáziából kiemelkedett »taláros«, hivatali nemességet is.

A kiváltságosokkal szemben a nemzet nagy többsége egyre elégedetlenebb volt a hűbéri rendszerrel. Azok, akik a kapitalizmus termelőerőinek fejlődéséből dús hasznot húztak, és azok, akik maguk dolgoztak és termeltek, eltartották a papságot és a nemességet : nem részesedtek a politikai jogokban. Ez az ellentét robbant ki a század végének polgári forradalmában. De a »harmadik rend« is több réteget foglalt magában, a gazdag adóbérlőktől a százféle teher alatt roskadozó parasztokig. A kereskedelem és a manufaktúraipar fejlődése már a feudalizmus keretei között is kialakította a burzsoáziát : az adóbérlők, hajótulajdonosok, rabszolgakereskedők, a manufaktúraszervezők, a nagykereskedők rétegét. Míg ezek a gazdag pénzemberek megszerezhették a nemességet és hozzájuthattak az állami tisztségekhez, a közép- és kispolgárság széles rétegei, a kézművesek és kereskedők a céhrendszer, a monopóliumok, az állami beavatkozás és a belső vámok akadályait sokszorosan érezték és a feudális társadalomban nem juthattak erejüknek megfelelő szerephez. A munkásosztály számára és szervezettségre még jelentéktelen volt ; a segédek és inasok naphosszat robotoltak az életfenntartást is alig biztosító bérekért. De az *ancien régime* súlya döntően a parasztságra, a lakosság mintegy háromnegyed részére nehezedett. Bár személyes függésétől általában felszabadult, az állami (közvetlen és közvetett) adók, a papi tized és főleg a rendkívül változatos és nyomasztó úrbéri szolgáltatások megnehezítették életét és gúzsba kötötték fejlődését. A burzsoázia adta a későbbi polgári forradalom vezetőrétegét, a kispolgárság és parasztság harcoss tömegeit ; mindnyájuknak érdekében állott a feudális állami és társadalmi rend összetörése, a termelőerők és termelőviszonyok összhangjának megteremtése.

Ebben az ellentmondásokkal terhes társadalomban léptek fel a XVIII. század nagy gondolkodói, a polgári forradalom előfutárai. Ezek a nagy emberek : Montesquieu, Voltaire, Rousseau, az enciklopédisták és követőik megérezték a társadalom fejlődésének szükségzerűségét és — több-kevesebb tudatossággal — a kapitalizmus kialakulását, a termelőerők felszabadítását készítették elő. Ha maguk nem is tartoztak mind a polgársághoz, eszméik a burzsoázia követeléseit tartalmazták, a teljes gazdasági és politikai szabadság megteremtését szolgálták. Természetesen következetességben, radikalizmusban, hangszerelésben jelentős különbségek mutatkoznak a »felvilágosítók« között. Engels

Mehringhez intézett levelében (1893. júl. 14.) találóan mutatott rá, hogy ha »Rousseau az ő republikánus 'társadalmi szerződésével' közvetve az alkotmányos állásponton álló Montesquieu-t 'leküzdötte'«, akkor ez nem csak a gondolkodás történetének egyik folyamata, hanem a megváltozott gazdasági tények visszatükröződése.* A XVIII. század folyamán a feudalizmus méhében kialakultak a kapitalizmus termelőerői, kifejlődött a francia gyáripár, kiszélesedett a manufaktúrák hálózata. Ennek megfelelően a gondolkozók is élesebb és határozottabban polgári álláspontra helyezkedtek. S így nincs mit csodálkoznunk rajta, hogy a felvilágosodás diadalútjának elején járó Montesquieu műve telve van ellentmondásokkal: féllábbal a feudális múltban, féllábbal a kapitalista jövőben áll. Életművének, filozófiai rendszerének, állam- és jogfelfogásának ellentmondásait osztályhelyzete magyarázza meg, amelyet szinte szimbolikusnak tekinthetünk: ő maga is földesúr és kereskedő, feudális bíró és polgár volt, egyszóval a »taláros nemesség« tagja.

A *noblesse de robe*, a hivatali nemesség a XVII—XVIII. században a polgárság gazdag felső rétegéből került ki és sajátosan átmeneti helyzetben élt az udvarképes nemesek és a burzsoázia között. Gazdag aranyművesek, textilkereskedők és más polgárok meg tudtak vásárolni maguknak vagy fiaiknak egy-egy tanácsosi állást valamelyik felsőbbbírószágon, Párizsban vagy a tucatnyi vidéki *parlament* egyikén. A bírói állás megszerzése egyben nemessé tette birtokosát és utódait is. Egy-egy vidéki székhely bírói testülete (*robe*) féltékenyen őrizte kiváltságait és jelentős politikai szerepet is játszott. Charles-Louis de Secondat de la Brède, mint tudjuk, ilyen bírói család sarjaként született; nagyatyjától fiatalon örökölte a Bordeaux-i *parlament* egyik »süveges elnöki« állását (*président à mortier*), uradalmát és általánosan ismert nevét. Bírói hivatását nem sokra tartotta. A kor bonyolult eljárásjoga, a bírák és ügyvédek perhúzásai visszatevészt keltettek benne. Mihelyt irodalmi és tudományos ambíciói úgy kívánták, megvált elnöki tisztségétől; összesen tizenkét esztendeig ült a bírói székből. De a taláros nemeséggel, ezzel a felemás társadalmi réteggel való együttérzésének ezután is számos tanújelét adta.

Montesquieu nemcsak bíró, hanem egyben tekintélyes uradalom gazdája is volt; olyan földesúr, aki vagyonának és jövedelmének gyarapítására törekedett. »Isten vagyont adott nekem, a fölösleget én adtam magamnak« — írta egy helyen. Javította birtokának talaját, szőlőt telepített, s élete végére évi 60 000 frank jövedelmet élvezett. Ebben nem kis szerepe jutott a borkereskedésnek, melyet Angliára is kiterjesztett. Már a Törvények Szellemének megjelenése után írta le ezt a sort: »Könyvem sikere abban az országban hozzájárul, mint mondják, borom sikeréhez.« A parasztság elnyomott helyzetén emberséges magatartásával enyhített valamit, de a földesúr-jobbágy viszonyt adottnak tekintette és megváltoztatására nem gondolt.

* *Murx—Engels*: Válogatott levelek. Bp. 1950, Szikra, 538. old.

Mindamellett Montesquieu sokkal több, mint jogszolgáltatással és gazdálkodással foglalkozó feudális úr. Hihetetlen tudásszomj él benne, s a tanulmányai során szerzett történelmi, klasszikus irodalmi, jogtudományi ismereteket gyors ütemben egészíti ki földrajzi, csillagászati, geometriai, fizikai, biológiai, orvostudományi ismeretekkel. A Perzsa Levelekben (1721), ebben a könnyed, sokszor frivol könyvben, melyet a kor előkelő társasága rendkívüli tetszéssel olvasott, nemcsak a legmélyebb teológiai, filozófiai, politikai gondolkodás tanújeleire bukkanunk, hanem a francia társadalom maró, lényeglátó bírálatára is. Ez a könyv nem csupán a költői fantázia terméke: a keleti szerájok sokszor túlságosan részletező leírása, a háremhölgyek és az eunuchok életmódjának rajza a legkisebb részletekig az akkor rendelkezésre állott útleírásoknak, tudósításoknak alapjára épül.

A tudós arculata még élesebben bontakozik ki Montesquieu későbbi, értebb műveiben: »A rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól« (*Considérations*) és a Törvények Szelleméről írottakban. S ez a tudós már nem a középkor skolasztikusa, hanem a Descartes-i hagyományon nevelkedett gondolkodó, aki feltétlenül hisz a tudás, az értelem hatalmában; a XVIII. század fia, aki a természettudomány módszereivel vizsgálja a társadalom és az állam kérdéseit. Mint a felvilágosítók általában, ő is átviszi a természetről alkotott képet a társadalomra, s a természeti törvények mintájára akarja megállapítani a társadalom törvényeit. Nagyon jellemző, milyen okokkal alapozza meg híres klímaelméletét, milyen módszerekkel jut el hozzá: az emberi test felületének rostjairól tart biológiai előadást s (ma már persze túlhaladott) megállapításait kísérlettel: egy birkanyelv mikroszkópi megfigyelésével igazolja (XIV. 2.).* Ezeken a területeken természetesen kora színvonalán áll, de még kortársai között is inkább előkelő műkedvelő. Az ő igazi kísérleti anyaga azonban az ember, s ennek történelmi-társadalmi megismerésére mindent elkövet. Régi ellenfele, Voltaire, ostromozta megállapításainak felületességét, megbízhatatlan forrásait, az útleírásokkal szembeni hiszékenységét, s ezt a nem elfogulatlan kritikát készségesen vették át mindazok, akik le akarták szállítani Montesquieut piedesztáljáról. De bizonyos, hogy ha nem is használta forrásait a történetírótól (főleg a későbbi időkben) megkívtant kritikával, még az Enciklopédia századában is páratlanul nagy anyagot halmozott fel főművéhez, a Törvények Szelleméhez.

De a La Brède-i hatalmas könyvtárterem bűvára nemcsak politikai író (saját kifejezése szerint), hanem nyílt szemű utazó, szellemes társalgó és — ha szabad így mondanom — világfi is. Közismert majd három esztendő európai utazásának jelentősége (1729—31): ekkor már nem a könyvekből, hanem autopsziából ismerte meg Európa több országát, köztük hazánkat is. Szenve-

* A római és arab szám együtt az *Esprit des lois* idézett könyvének és fejezetének száma, a Perzsa Levelekkel kapcsolatban zárójelbe tett arab szám az illető levél sorszáma (a legújabb magyar kiadás szerint).

délyesen szerette a társaságot, mind a tudós férfiakét, mind a divatos asszonyokét. Maga írta le, hogy »a világ legállhatatlanabb zsarnoksága a szépségé« (XIX. 25.) és ő, minden despotizmus ellensége, e zsarnokságnak készséggel alávetette magát. A Törvények Szellemét olvasva ne felejtjük el, hogy e könyv számos részlete megjelenése előtt élőszóban hangzott el; innen van a szellemesre való törekvés, a szavakkal való játék, a paradoxonok szeretete, s a szerkezet sokszor felrótt »szép rendetlensége«. Az embernek és a műnek ezek a vonásai nem utolsósorban abból származnak, hogy Montesquieu Gascogne szülötte, ahol az elmésség, a szópárbaj éppen olyan hagyományok, mint a mérséklet, az arany közép szer követése. »Hazug és hős bennük a lényeg«, mondhatja róluk Rostand Cyranóval. Egy frappáns mondatért, egy paradoxonért, egy *gasconnade*-ért Montesquieu szívesen feláldozta a szerkezet logikáját, a definíciók tisztaságát. Nem időn és téren kívül álló gondolkodó, hanem francia, s a XVIII. század gyermeke.

De ha csak hazája határai közé akarnók szűkíteni, erőszakot tennék egyéniségén. Montesquieu elsősorban embernek érzi magát, ki az ókortól, a *renaissance*-tól elsősorban humanitást tanult, az emberi méltóság megbecsülését, az egész emberiség szolgálatát. Elég egy nyilatkozatát idéznünk: »Ha tudnám, hogy egy dolog nekem hasznos, de családomnak káros, elvetném magamtól. Ha tudnám, hogy egy dolog családomnak hasznos, de hazámnak nem az, megpróbálnám elfelejteni. Ha tudnám, hogy egy dolog hasznos hazámnak, de káros Európának, vagy hasznos Európának, de káros az emberi nemnek, bűnnek tartanám.« Nem meglepők ezek a szavak annál az embernél, aki a tudomány feladatának az emberi boldogság előmozdítását tartotta, a filozófusoktól pedig azt várta, hogy minden embernek biztosítsák a kenyeret, a józanságot és az erényt.

Montesquieu jogi és politikai nézeteit, melyekre most rátérünk, ezek a jellemvonásai határozzák meg. Érezzük bennük a francia jogász hivatás tagjának, a kereskedő földesúrnak osztálykorlátait, de ezeken a korlátokon sokszor túl tud lépni, mert esze és szíve az egész emberiséghez kapcsolja. S ami benne maradandó, amit mi ünneplünk, éppen az osztályán felülemelkedő tudós életműve. Ez a mű szinte a maga egészében az *Esprit des lois* köteteiben jelenik meg előttünk, melyek írójuk húsz évi munkájának gyümölcsei. Ez a könyv felhasználta ugyan minden lehető forrást, s a részletekben sokat vett át másoktól, egészében mégis eredeti és korszakalkotó; mint a büszke jelige mondja: *Prolem sine matre creatam*.

II

A Törvények Szellemének első könyve általában foglalkozik a törvényekkel, mintegy filozófiai megalapozást adva az egész munkának. Az államelmélet szempontjából jelentős részek a II. könyvvel kezdődnek. Ami a szerzőt igazán

és közelről érdeklí: a kormányzás formája, a kormányzatok tipológiája, lényegében az első tizenhárom könyvben foglal helyet. Ezt a részt helyesen nevezték Montesquieu Politikájának; ez a rész »befejezett mestermű egy befejezetlen mesterműben« (Prélot). Ezen érződik leginkább a nagy mintakép: Arisztotelész hatása. Mint mestere, Montesquieu sem tesz különbséget államforma, kormányforma és politikai rendszer között, s ezért (a vitás elméleti kérdést most mellőzve) magunk is »a kormányzás formáiról« fogunk beszélni. Írónk hármass felosztást ad, de nem egyszer négyet különböztet meg; ezek a köztársaság (demokrácia és arisztokrácia), a monarchia és a despotizmus. A három (illetve négy) típus jellemzését két oldalról kísérli meg: természetük és alapelvük szerint. »A kormányzás természete és alapelve között — írja — az a különbség, hogy természete teszi olyanná, amilyen, alapelve pedig működésben tartja. Az egyik annak sajátos szerkezete, a másik: a mozgását előidéző emberi szenvedélyek« (III. 1.). Az egyik — tehetjük hozzá — statikusan, a másik dinamikusan jellemzi az államot.

A három kormányzási forma természetét a szerző így határozza meg: »Köztársasági az a kormányzat, melyben a nép testületileg, vagy ennek egy része bírja a főhatalmat (*la souveraine puissance*); monarchikus az, amelyben egyetlen ember kormányoz, de határozott és megállapított törvények útján; míg a despotikus kormányzatban egyetlen ember, törvény és szabály nélkül, akarata és szeszélyei útján irányít mindent« (II. 1.). A demokrácia és az arisztokrácia csak a köztársaság alfajai aszerint, hogy az egész nép vagy csak egy része gyakorolja a főhatalmat (II. 2.). Ebből a nem teljesen következetes, hármass, ill. négyes felosztásból erednek most már az egyes kormányzási formák alaptörvényei. Az »alaptörvények« összességükben az egyes típusok alkotmányát körvonalazzák.

A demokráciában a nép uralkodik, tehát csak azt nem teszi meg maga, amit szolgálai (miniszterei) útján végeztet el. A törvényeket a nép hozza meg, viszont a hivatali teendők ellátására, a háború vezetésére nem képes; ezekre hatóságokat választ, akik helyette intézkednek. A demokratikus köztársaság alapja — mondhatjuk — a népszuverénitás. A nép uralkodik, mert szavazatával kifejezi akaratát; de egyben engedelmeskedik a maga-választotta tisztviselőknak, bírának. Ezért a szavazati jog meghatározása rendkívül fontos a demokráciában. Montesquieu itt magasztalással szól a sorsolásról, mint a tisztségek juttatásának a görög demokráciákban használt módjáról (II. 2.). Az arisztokráciában ezzel szemben a főhatalom a nép egy részének, a nemességnek a kezében van. Ha sok a nemes, szenátusra van szükség, melynek tagjait a nemesek választják. Hogy hatalmával vissza ne éljen, rövid időközönként újra kell választani. Legjobb az az arisztokrácia, ahol a hatalomból kizártak szegények és kevesen vannak; legrosszabb az, ahol az engedelmeskedők az uralkodó osztály rabszolgái, mint Lengyelországban. Minél jobban közeledik az arisztokrácia a demokráciához, annál tökéletesebb; minél jobban hasonul a monarchiához, annál tökéletlenebb (II. 3.).

A demokrácia jellemvonásait Montesquieu Athén és a köztársasági Róma intézményeiből, az arisztokrácia alkotmányát Spárta, Velence és a többi olasz városállamok példájából általánosítja. Amit ezzel szemben a monarchiáról mond, abban szinte kizárólag Franciaországot tartja szem előtt. A monarchiában egyetlen ember kormányoz, de alaptörvények útján; minden hatalomnak forrása az uralkodó, de a kormányzati forma természetéből következően, »közvetítő, alárendelt és függő hatalmak« által. Ilyen a nemesség, mely nélkül nincsen királyság sem, továbbá a klérus és a városok. Ha ezeknek kiváltságait eltörlik, mérséklő szerepüket nem tölthetik be és az állam vagy demokrácia lesz, vagy despotizmus. Montesquieu nem juttat nekik részt a törvényhozásban, sem a királyi akarat közvetítésében és végrehajtásában; közbülső állást foglalnak el a király és a nem kiváltságos nép között, földesúri joghatóságuk és kérvényezési joguk révén. Egészen más a felsőbbíróságok, a parlamentek jelentősége írónk rendszerében. Politikai testületeknek mondja őket, a törvények »letéti helyeinek« (*depôt de lois*), »amelyek kihirdetik a törvényeket, mihelyt azokat meghozták, s emlékezetbe idézik, amikor elfelejtették«. A nemesség természetes tudatlansága, járatlansága a kormányzatban szükségessé teszi ilyen letéti helyek fennállását, melyek lefűjják a port a törvényekről (II. 4.).

A francia rendi állam mintájára elképzelt monarchiával szemben Montesquieu a despotizmus természetét abban látja, hogy nincsenek alaptörvényei, sem a megtartásukon örökdő »letéti helyei«. Ezért játszik benne olyan nagy szerepet a vallás és a szokásjog (II. 4.). Az uralkodó lusta, tudatlan és kéjvágyó; szerájába zárkózik és a kormányzást vezirre bízza, aki maga is rabszolga (II. 5.). Míg a monarchiában lehet kérelmezni, panaszkodni, jobb megoldást találni, a despotizmus vak engedelmisséget követel; csak a vallás állít némi korlátot a despotának (III. 10.). Szervilizmus hatja át a társadalmat, hiszen senki sem lehet zsarnok anélkül, hogy egyben szolgálja ne legyen (IV. 3.), s egészen természetes, hogy az alattvalókat is rabszolgáknak tartják, nem is engedik ki őket az országból (XII. 3.). A despotizmus példáiként Montesquieu Kínát, Japánt, Perzsiát, Törökországot és — némi fenntartással — a cári Oroszországot hozza fel. Ezekkel szembeállítja a mérsékelt kormányzatú államokat, tehát a köztársaságot és a monarchiát. Mi közöttük a lényeges különbség? Az, hogy a mérsékelt kormányzat egyesíti, rendezi, mérsékli az erőket, egyensúlyba hozza őket, ami a törvényhozás mesterműve; a despotizmus viszont szinte magától adódik, létesítéséhez nem kell egyéb, mint emberi szenvedély (V. 14.). Itt már — homályosan — felbukkan az egyensúly gondolata, ami később, a XI. könyv híres 6. fejezetében, az ún. hatalommegosztási elmélet alapeszméje lesz.

A kormányzási formák *alapelve*, mozgatóereje egyenesen következik azok természetéből (III. 2.): A demokrácia alapelve Montesquieu szerint az erény. A görög és a római államok történetéből vett példákkal bizonyítja, hogy amikor az erény megszűnik, mohóság, becsvágy, szabadosság tölti el a lelkeket és a »népállam« mindenkinek szabad prédájává válik (III. 3.). Az erény arisztotelészi

fogalmának a köztársasághoz való kapcsolása már a könyv megjelenésekor olyan felzúdulást váltott ki a francia uralkodó osztályban és különösen a klérusnál, hogy a szerzőnek a későbbi kiadások élén hangsúlyoznia kellett: nem az erkölcsi vagy vallási értelemben vett erényt teszi meg a köztársaság rugójának, hanem a »politikai erényt«, tehát a haza és az egyenlőség szeretetét. Erényes, becsületes ember (*homme de bien*) pedig az, aki szereti hazája törvényeit és ez a szeretet vezeti tetteiben. Őszintén szólva, az erény meghatározása a könyv különböző részeiben nem ugyanaz; egyszer a törvények és a haza szeretete, a közjó szolgálata, máskor a köztársaság szeretete, ismét máskor a demokrácia, az egyenlőség és a mértékletesség szeretete (IV. 5., V. 2., 3.). Néha úgy látszik, hogy Montesquieu az egyenlőségen nemcsak a politikai, hanem a gazdasági egyenlőséget is érti és ennek törvényi biztosítását kívánja meg a demokráciától.

Az arisztokráciában, mely itt ismét külön kormányformaként lép elénk, ugyancsak az erény az alapelv, de nem olyan mértékben, mint a demokráciában. Az erény magas foka egyenlővé teszi a nemességet a néppel; mérsékelt foka biztosítja a kormányzat fennmaradását. A mérséklet tehát az arisztokrácia rugója, mely a nemeseket egyenlőkké teszi egymás között és kordában tartja a népet (III. 4.). A nemesség ne vonja ki magát az igazságszolgáltatás alól, ne használja ki az államot a maga javára, ne tünjék ki öltözködésével, ne legyen gögös, sőt még kereskedelmet se folytasson, hogy az alárendelt népet lázadásra ne ingerelje (V. 8.).

A monarchia alapelve *nem* az erény, sőt itt a politika a lehető legkisebb erény felhasználásával hajt végre nagy dolgokat. A hazaszeretet, az igazi dicsvágy, az önfeláldozás ma már — írja a szerző — csak hallomásból ismeretesek. Maró gúnnyal leplezi le az udvaroncokat; jellemvonásaik »becsvágy henyelés mellett, aljasság gög mellett, a munkanélküli meggazdagodás vágya, az igazságtól való iszonyodás, hízélgés, árulás, hűtlenség, minden megállapodás megszegése, a polgári kötelességek megvetése, a fejedelem erényeitől való félelem, a gyöngéire való számítás, mindenkifölött az erény örökös kigúnyolása«. Richelieu azt ajánlotta, hogy becsületes embert ne alkalmazzon a király. Az erény nincs kizárva a monarchiából, de nem annak főrugója (III. 5.). Helyette a becsület lép fel, helyesebben a becsvágy, azaz a személyekről és rendekről alkotott előítélet (III. 6.). A monarchia egyenesen feltételezi az előjogokat, a rangkülönbséget, sőt a születési nemességet is. Igaz, hogy ez a becsület hamis becsület, de a monarchiában nélkülözhetetlen; mindenki a maga érdekét követi, dicsőségért, kitüntetésért, feltűnésért harcol és dolgozik, de lényegében a közösség érdekét szolgálja (III. 7.). Nyilvánvaló, hogy ebben a jellemzésben Montesquieu a francia nemességre gondolt, mely az ő korában már feudális önállóságát elveszítve, az udvar fényében sütkérezett és csak a királytól remélhette társadalmi emelkedését, anyagi gyarapodását.

A despotizmusnak természetesen nem a becsület az alapelve; ha mindenki rabszolga, senkinek sem lehetnek előjogai. De hogyan is tűrhették meg a zsarnok

a becsületet, s a becsület a zsarnokot? Ezért a despotizmus mozgatóereje a félelem. Míg a mérsékelt államokban a törvények uralkodnak, a zsarnokságban a terrornak egy pillanatra sem szabad enyhülnie, mert kitör a forradalom. Az uralkodó még legnagyobb alattvalója életéről és haláláról is rendelkezik, felemel és lesújt tetszése szerint (III. 8–10.). Az erény, a becsület és a félelem azonban nem egy-egy kormányforma egyedüli jellemzői, hanem a három főtípusnak *alapelvei*, mozgatói (Avertissement, III. 11.). Montesquieu amellett külön könyvet (IV.) szentel annak a kérdésnek: milyenek legyenek a »nevelés törvényei« az egyes kormányformákban. A válasz természetesen az, hogy a demokráciában erényre, a monarchiában becsületre, a despotizmusban félelemre kell nevelni az embereket. Itt talál alkalmat a szerző arra, hogy az ókori államok iránti, mindenütt megnyilatkozó csodálatát több fejezeten át kifejezze. A monarchia nevelésénél megint csak a francia nemességre gondol s néhány találó megjegyzést ejt róla.

A kormányformák ismertetését nem zárhatjuk le anélkül, hogy rá ne mutassunk néhány összefüggésre, melyet a Törvények Szellemének későbbi könyvei emelnek ki. Montesquieu egyik legnagyobb érdeme, hogy az állam és jog intézményeit a természeti és társadalmi tényezőkkel összefüggésben vizsgálta — bár az utóbbiak döntő fontosságát nem ismerte fel — s ezen nem változtat az sem, hogy helyenként téves következtetésre jutott. Így a kormányformák megromlásáról szóló könyvben felállítja azt a tételt, hogy az egyes típusok a terület függvényei: a köztársaság csak kis területen, a monarchia csak közepes országban, a despotizmus óriási birodalomban állhat fenn. Ebből az következik, hogy a kormányzás alapelvének fenntartása érdekében az államterület nagyságát meg kell őrizni (VIII. 16–20.). Nyilván az ókori városállamokat, saját hazáját és a nagy ázsiai birodalmakat tartja itt szem előtt. De az országok védelmi erejéről szólva már kivételt tesz, s ez a kivétel már sokban megmagyarázza az Újvilágra tett hatását; magasztalással említi a federatív köztársaságot, névszerint Hollandiát, Svájcot és a Németbirodalmat. Az ilyen köztársaság »a köztársasági kormányzás minden belső előnyével és a monarchia külső erejével rendelkezik«. De szükséges, hogy a szövetség egy típusú országokat egyesítsen, mert »a monarchia szelleme a háború és a nagyobbodás, a köztársaságé a béke és a mérséklet«. Ezért a Németbirodalom, melynek feje bizonyos tekintetben monarchia, nem olyan tökéletes, mint Hollandia vagy Svájc (IX. 1–3.).

Összefüggést teremt Montesquieu a kormányzati formák és a klíma között is. A meleg éghajlat a népeket elernyeszti és szolgaságra kárhoztatja, a hideg éghajlat viszont bátrakká és szabadokká teszi (XVII. 2.). Ezért — mint már a Perzsa Levelekben is célzott rá — Ázsia kormányformája a despotizmus, Európáé pedig a szabadság. A cári Oroszországban, melyet a klímaelmélettel nem tud megmagyarázni, felismerni véli azt a türelmetlenséget, mely a zsarnoksággal szemben megnyilvánul és az arisztokrácia irányába mutat (XVII. 3.).

Továbbá úgy látja, hogy Európa felszínének tagoltsága közepes nagyságú államok kialakulására vezet, míg Ázsia nagy síkságain könnyebb despotikus uralmat létesíteni. A hegylakó skandinávok »Európa szabadságának forrásaik«, a gótok a szabadság és a monarchia megalapítói, míg a tatár hódítók a szolgaságot és a despotizmust terjesztették el (XVII. 5., 6.). Ezek az általánosítások éppen úgy Arisztotelészre mennek vissza, mint az a másik, ugyancsak felszínes megfigyelés, hogy a parasztság saját ügyeivel túlságosan el van foglalva, s ezért nem annyira félti szabadságát, mint a hegyvidék lakossága. Így a termékeny síkság a despotizmus területe, míg a hegyvidék a szabad kormányzás talaja (XVIII. 1., 2.). Ma már világosan látjuk ezeknek a tételeknek döntő hibáját: a földrajzi viszonyok befolyásolják ugyan a társadalom fejlődését, de nem ezek határozzák meg.

Más összefüggést állít fel írónk a vallás és a kormányzat között. Hangoztatja, hogy a mérsékelt kormányforma a kereszténységnek, a despotizmus az iszlámnak felel meg, a kettőnek kiterjedését viszont a klíma határozza meg (XXIV. 3., 26.). Ebből másutt azt következteti, ha nem is meri nyíltan kimondani, hogy a hitterjesztés hiú ábránd, mert természeti akadályokba ütközik (XXV. 15.). A dogmák általában akkor hasznosak, ha a társadalom szükségleteinek megfelelnek (XXIV. 19.). De a három főtípus közül nemcsak a despotizmust határozza meg a vallási tényező útján. Kijelenti, hogy az északi népek a függetlenség és a szabadság szellemével rendelkeznek, a déliek nem; ezért a katolicizmus, melynek látható feje van, jobban megfelel a déli népeknek, a protestantizmus pedig az északiaknak. A katolikusokhoz így inkább a monarchia, a protestánsokhoz inkább a köztársaság illik (XXIV. 5.). Ezekben a nagyvonalú általánosításokban csak a szerzőnek az idealizmustól való eltávolodása érdemel figyelmet: a vallást — bár csak burkoltan — klimatikus és ethnikai tényezőkkel határozza meg. És mert vallás és kormányforma összefügg, a kormányformát sem lehet szerinte önkényesen megváltoztatni.

Ismertetésünk nem lenne teljes, ha nem vizsgálnók meg azt a tendenciát, amely Montesquieu könyvének első részében megnyilvánul, s amely meg fogja magyarázni állásfoglalását. Más szóval azt a kérdést kell felvetnünk: hogyan gondolkozott írónk a despotizmus és a szabadság problémájáról.

III

Montesquieu zseniális alkotása körül szinte könyvtárra menő vitairodalom alakult ki, mely immár két évszázada taglalja, dicsőíti vagy támadja a Törvények Szellemét. A vita egyik sarkalatos kérdése: mi vezette az író-tendenciót megalkotásánál? Csak államtudományi művet akart írni, megtalálni az összefüggéseket az állam, a jog és a természeti-társadalmi tényezők között, vagy politikai célt szolgált, javítani akart a fennálló francia alkotmányon? Az *Esprit des lois*

előszava kétségtelenül az előbbi nézetet támogatja. »Természetesen nincs meg bennem a bíráló szelleme . . . Nem azért írok, hogy megrójam azt, ami akár-melyik országban fennáll . . .« — vallja a szerző. Ez a konzerváló vonás jelenik meg a könyv különböző részeiben, amelyek látszólag nem foglalnak állást egyik vagy másik kormányzási forma mellett, hanem mindegyiknek saját természetét, saját alapelvét és az ezekből következő törvényeit igyekeznek megállapítani. Ez a relativizmus történetív alakítja az időtől és tértől független természetjog elméletét, de nem teljes képe a szerzőnek és művének. Montesquieu előszavában kijelenti, hogy elveit nem a maga előítéleteiből, hanem a dolgok természetéből vonta le. Mégis úgy látjuk, hogy neki is megvoltak a maga »előítéletei«, világosan állást foglalt a despotizmus ellen és a szabadság mellett. Az előszó őszinteségét tehát kétségbe kell vonnunk: Montesquieu igenis bíralt és utat mutatott, ha a cenzúrára ügyelve nem is beszélt nyíltan.

Mindenekelőtt elárulja a szerző tendenciáját az a mód, amellyel Arisztotelész hagyományos felosztását megváltoztatja. Ismeretes, hogy a nagy ókori bölcselő helyes és megromlott alkotmányformákat különböztet meg: az előbbiek a monarchia, arisztokrácia és a politeia (a középkor szóhasználatával: köztársaság); az utóbbiak, a három forma megromlásából származók, a zsarnokság, az oligarchia és a demokrácia. Az arisztotelészi hármast (illetve hatost) felosztás közhellyé vált a középkori állambölcsleletben; még azok a nagy elmék is, akik forradalmian újat alkottak, mint Machiavelli vagy Bodin, ragaszkodtak a hagyományos osztályozáshoz. A koros formák közül a feudalizmust leginkább a zsarnokság érdekelte, s ezt egyértelműen úgy jellemezte, hogy a *tyrannos* a maga érdekében és törvények nélkül uralkodik. Hogy Montesquieu mennyire a hagyományos, arisztotelészi tipológián nevelkedett, mutatja a *Törvények Szellemének VIII. könyve*, melyet a három kormányzati forma megromlásának szentelt. Ebből világosan kitűnik, hogy a despotizmus az ő számára is a monarchia megromlott formája. »A folyók a tengerbe ömlenek; a monarchiák a despotizmusban vesznek el« (VIII. 17.). Hogy a kezdeti osztályozás miatt olvasztja egybe a demokráciát és arisztokráciát s különösen miért tartja külön a despotizmust, nem lehet kétséges: Montesquieu meg akarta tartani az arisztotelészi *három* típust, de élesen el akarta határolni a monarchiát a zsarnokságtól, hogy az utóbbit minden lehető módon megbélyegezze és gyűlöletessé tegye.

A zsarnokság gyűlölete teszi annyira jelentőssé Montesquieu első nagyszabású művét, a *Perzsa Leveleket* is. Már ebben felismerhetjük az *Esprit des lois* hármast osztályozását. A perzsa utazók olyan országból jönnek, ahol »a szív és a lélek szolgaságában nem hallani mást, csupán a félelem szavát« (63.), ahol az uralkodó hatalma korlátlan. Ezért érdeklődnek olyan melegen az európai kormányformák iránt. Ha nem is foglalják rendszerbe, Montesquieu perzsái már látják a különbséget az európai kormányzat és hazájuk despotizmusa, másrészt a monarchia és a köztársaság között. Felismerik, hogy a monarchiában a becsvágy mozgatja az embereket, a köztársaságban pedig az igazi dicsőség-

vágy és az erény. Magasztalással szólnak Angliáról, mely forradalomban vívta ki szabadságát és Svájcra, melyet a szabadság példaképének tartanak. Úgy vélik, Európa szabadságra, Ázsia szolgaságra van rendelve (89—91., 103—105., 132.). Vajon nem a Törvények Szellemének rendszere bontakozik ki előttünk? S az a híres fejezete, melyet Voltaire maró gúnnyal bíralt meg, nem illik-e a Perzsa Levelekbe, mint a zsarnokságból eredő nyomorúság illusztrációja: »Amikor Louisiana vadjai gyümölcsre áhitoznak, tövestől vágják ki a fát és úgy szedik a gyümölcsöt. Íme ez a despotikus kormányzat« (V. 13.).

Ha van olyan eszme, melyet Montesquieu több évtizedes írói pályáján vezérfonalnak tekinthetünk, a zsarnokság ostromozása az. A Perzsa Levelek után rövidesen megírja »Sulla és Eukrates dialógusát«, amelynek később bevallott célja, »hogy bemutassa a véreskezű ember és rossz polgár jellemét, s ugyanakkor felkeltse a despotizmustól való irtózást és ennek megvetését«. »A rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól« írott munkája (*Considérations*) az annyira szeretett és csodált római nép hanyatlásának okait nem utolsósorban a régi köztársasági erény megfogyatkozásában és a polgárok szolgaságában, tehát a zsarnoki uralkodók kormányzásában látja. A zsarnokságban, írja itt, nincs egység és harmónia a polgárok között, hanem kölcsönös elnyomás; ha egységet látunk, ez csak az egymás mellé temetett holttestek egysége (IX. fej.). »A despotikus államokban — jegyzi fel magának a szerző — a nyugalom egyáltalán nem békeség; olyan városok csöndjéhez hasonlít, amelyeket az ellenség éppen elfoglalni készül.« S a Törvények Szellemében Montesquieu kifogyhatatlan a zsarnoki kormányzás alapvető romlottságának ismertetésében: az uralkodó minden földbirtok tulajdonosa, mindenkinek örököse, megrontja családjá és környezete erkölceit, tönkreteszi a kereskedelmet, alkalmat ad a sikkasztásra, despotává teszi a legkisebb tisztviselőt is, akihez csak ajándékkal a kézben lehet közeledni, s ha jutalmaz, ezt csak pénzzel teheti, mert az erény és a becsület ismeretlen fogalmak (V. 14—18.). »Az emberek mind egyenlők a köztársasági kormányzatban és egyenlők a despotizmusban is; az előbbiben, mert ott ők jelentenek mindent, az utóbbiban, mert semmit sem« (VI. 2.).

Vajon a despotizmus elleni vádirat csak Kína, Perzsia, Oroszország, Törökország uralkodóinak szól? Vagy az egész zsarnoki uralom csak lázalom, mint Montesquieu egy fiatal védelmezője gondolta? A szerző egy 1751-i levelében maga válaszolt neki (és nekünk is): »azt hiszem, nagyon is valóságos, és hitem szerint az igazságnak megfelelően festettem le«. A despotizmus, amelyre a Perzsa Levelektől kezdve gondolt, korának francia abszolutizmusa; az a zsarnok, akire a mérgezett nyilatkat kilőtte, nem a perzsa sah vagy a török szultán, hanem XIV. Lajos, a régens és a mindenható kegyenenő volt. A Perzsa Levelek célzásai nem is nagyon burkoltak; gondoljunk csak arra a részre, mely szerint a »Napkirály« a török és a perzsa despotizmust vallotta eszményének. Nincs terünk arra, hogy a francia államvezetésre mért csapásokat felsoroljunk. Kevésbé világosan, de ugyanolyan elszántsággal támadja az abszolutizmust

a Törvények Szelleme. A célzás egyenes : a XVIII. század francia állama nem monarchia már, hanem zsarnokság!

Montesquieu az abszolutizmus kiépítésére irányuló törekvéseket nem mint reformokat fogja fel, hanem mint a monarchia felforgatását és despotizmussal való helyettesítését. Richelieuról többhelyütt elítélően nyilatkozik ; »ha a szívemben nem lakott volna a zsarnokság, a fejében lett volna« — írja róla (V. 10.). Ugyanígy a zsarnokság szálláscsinálójának bélyegzi Law bankárt, akinek kudarcral végződött tőzsdemanővereit már a Perzsa Levelekben kifigurázta (138, 142) ; mindketten azért érdemlik ki gyűlöletét, mert a parlamentek ellen cselekedtek (II. 4.). Számos elszórt megjegyzése talál célba a francia abszolutizmus házatáján : a despotizmusban nélkülözhetetlen vezir a nagyhatalmú, első minisztert jelenti (Richelieu, Mazarin, Fleury) ; a szerájába zárkozó zsarnok magát XV. Lajost ; a tulajdon bizonytalansága és az állami kereskedelem a monopóliumot élvezők mesterkedéseit ; a zsarnoki hivatalnoksereg és a miniszteri bíraskodás elleni intelmek pedig az abszolutizmus szolgai bürokráciáját és a rendes bíróságok mellőzésével történő eljárást pellengérezik ki. A politikai szabadságról szólva több fejezeten át tanácsokat ad a királynak, hogyan éljen rendkívüli hatalmával : ne bíraskodjék comissariusok útján ; ne kémkedjék alattvalói után, ne vessen ügyet névtelen levelekre ; ne alkalmazzon több erőszakot, mint amennyire szükség van (»egy ügyetlen miniszter mindig emlékezteti az embereket arra, hogy rabszolgák«) ; legyen hozzáférhető az alattvalók számára ; a szabad lelkeket szeresse és ne a szolgákat ; ne gúnyolódjék és ne sértsen ; törekedjék arra, hogy alattvalói a becsületet életüknél is többre tartsák (XII. 22—28.). Gondolni kell arra is, hogy a népet ne addig adóztassák, amíg bírja, hanem a tényleges szükségletek szerint ; a miniszterek hiúságukat, fantáziájukat követve sokszor képzelt állami szükségletek miatt terhelik a népet. Az európai királyok rendeletei mindig csak a fejedelem szükségleteiről szólnak, a népről sohasem. Böles miniszter nem az, aki ügyesen költ, hanem aki tevékeny és jó megoldásokat talál (XIII. 1., 15.). Mindamellettt Montesquieu nem vet gátat az adóemelésnek a monarchiában, mert nézete szerint az adó összege a politikai szabadsággal van arányban, annak ellenértéke, az adóemelés pedig a király jutalma azért, mert megtartja a törvényeket! (XIII. 12., 13.)

Az elmondottakból kitűnik, hogy Montesquieu elítéli a zsarnokságot, melyet kora francia monarchiájával azonosít. De van egy másik vezérmotívuma is munkásságának, ami szorosan összefügg az elsővel : hogy — saját szavai szerint — »mindenekfölött barátja a szabadságnak«. Mit jelent számára a szabadság? Sokféle értelmet adnak ennek a szónak — mondja. — Mindenki azt a kormányzatot tartja szabadnak, mely szokásainak és hajlamainak megfelel ; egyesek a monarchiát, mások a köztársaságot. De mivel a köztársaságban látszólag inkább a törvények kormányoznak, mint az emberek, s mivel itt mindenki majdnem azt teszi, amit akar, a szabadságot ennek a kormányformának szokták tulajdonítani (XI. 2.). A politikai szabadság azonban nem abban

áll, hogy mindenki azt teszi, amit akar. Az államban (azaz a törvényekkel rendelkező társadalomban) a szabadság azt jelenti: megtehetjük azt, amit akarnunk kell, s nem vagyunk kötelezve arra, amit nem kell akarnunk. Más szóval a szabadság abban áll, hogy megtehetjük mindazt, amit a törvények megengednek; a törvénytelen cselekvés szabadsága megszüntetné a többi polgár szabadságát (XI. 3.). Mint a fejezethez csatolt jegyzet rámutat, a meghatározás alapja Cicero felfogása: »Omnes legum servi sumus ut liberi esse possumus.« Ez a nem teljesen egybehangzó, pusztán legális meghatározás a későbbiekben is visszatér. Úgy látszik, a szerző a francia abszolútizmus önkényével szemben a törvényességet akarta hangsúlyozni anélkül, hogy a törvények tartalmára figyelemmel lett volna. Igaz, hogy felfogása szerint a despotizmusban egyáltalán nincsenek törvények, legfeljebb szokásjog (XIX. 12.). A meghatározás tartalmi hiányosságát némileg pótolja az a megállapítása, hogy a politikai szabadság a büntetőjog részéről garantált biztonságban, vagy legalább a biztonságérzésben áll (XII. 2.), az alkotmányos intézmények terén pedig abban, hogy mindent maga a nép intéz közvetlenül, vagy választott képviselői útján (XI. 6.). Az utóbbi megjegyzés ismét ahhoz a tételhez vezet vissza, melyet írónk első könyveiben vallott: hogy szabadság csak a demokráciában áll fenn.

A szabadságnak ebből az ingadozó meghatározásából az következik, hogy Montesquieu felfogása szerint valamennyi mérsékelt kormányformában elérhető a politikai szabadság, de csak akkor, ha a hatalommal nem élnek vissza (XI. 4.) S mivel ő a szabadság barátja, olvasói célja a szabad országokat állítja eszményként és szeretné megvalósítani a szabadságot a maga hazájában is. Más szóval, ha helyesen értjük nézeteit, felrajzolja az eszményt és megmondja az elérhető megoldást. Nem kell túlságosan bizonygatni, hogy az eszmény: a köztársaság. Erről vall a Perzsa Levelek elején a trogloditák mesés országáról szóló elbeszélés (11–14). Ezek lemészárolva előljáróikat, anarchiába süllyedtek és kis híján teljesen kivesztek. De egy család megmaradt s ennek utódai a szolidaritás, a jóakarát, a kölcsönös segítség révén virágzó közösséget alakítottak, melynek békés életét fegyverrel is meg tudták védeni. Amikor azonban terhes lett számukra az erény uralma (tehát a köztársaság!), királyt akartak választani. Ezzel végződik a történet, melynek kicsengése: a monarchia nem a szabadság legjobb formája. A *Considérations*, az *Esprit des lois* nem egy lapja tanúsítja a szerzőnek az ókori demokrácia iránti rajongását. De ezt — mint láttuk — a kis területű államokban tartotta csak lehetségesnek, s ezért nem gondolhatjuk, hogy mint elérhető eszményt állította honfitársai elé. »Ha Cato törvényesen megalapított monarchiában született volna, éppen olyan hűséges lett volna fejedelméhez, amilyen volt a köztársasághoz.« Montesquieu úgy érezte, hogy hazája alkotmányának eredeti tisztaságában való visszaállításával szolgálja legjobban a szabadság ügyét.

Ez az alkotmány pedig nem más, mint a monarchia típusaként odaállított francia rendi alkotmány. Ha a szabadság a törvények megtartását, a törvény-

szerű cselekvés szabadságát jelenti, akkor a szabad monarchiának lényegéhez tartozik a jog uralmát biztosító »közbülső hatalmak« fennállása. Ezeknek alkotmánybiztosító szerepe a francia politikai irodalom régi hagyománya. Az elmozdíthatatlan, örökös bírák testületeinek, a parlamenteknek az abszolutizmust mérséklő feladatairól szólnak már Claude de Seyssel, a XVI. század elejének gondolkozója, Guillaume Budé, a francia humanista jogász, sőt az egyébként abszolutista Jean Bodin is. De legélesebben a vallásháborúk hugenotta röpiratai hangsúlyozzák ezt a tételt. Montesquieu felfogása az ő hagyományukat folytatja. Amikor a Perzsa Levelekben a római birodalmat meghódító barbárokrol azt írja : nem is voltak igazában barbárok, hiszen szabadságban éltek (136.), amikor a civilizált (*policé*) nemzeteket szembeállítja a despotizmusban élő barbárokkal, a francia protestáns röpiratok szellemét idézi. De különösen akkor mutatkozik hugenotta-utódnak, amikor a parlamentek szerepéről szól. Megütözik — már a Perzsa Levelekben — a párizsi parlament száműzésén és így ír e bíróságokról : »Ezeket a testületeket sosem szívelték, mert mindig csak azért fordulnak a királyokhoz, hogy szomorú igazságokat mondjanak a szemükbe ; s míg az udvaroncok serege folyton arról igyekszik meggyőzni őket, hogy a nép holdogán él uralmuk alatt, ők meghazudtolják ezt a hízeltést s a trón elébe helyezik a rájuk bízott sóhajokat és könnyeket« (140.). Mégsem táplál illúziókat a parlamentek tényleges hatalmát illetően : tiszteletre méltó romokhoz hasonlítja őket, melyek áldozatul esnek az időnek és az abszolutizmusnak ; meglátja befolyásuk hanyatlását és a régenst — aki visszaadta a parlamentek felterjesztési jogát — úgy mutatja be, mint aki felépíti romjaiból a templomot és feléleszti »a monarchia legfőbb támaszát és minden törvényes hatalom alapját« (93.).

A »közbülső hatalmak« és különösen a parlamentek szerepe pedig nemcsak az lenne, hogy fenntartsák a törvények tiszteletét és hatályát, hanem az is, hogy megelőzzék a forradalmat. Világosan kell látnunk, hogy Montesquieu alkotmányvédelme a feudális törvények és kiváltságok fenntartását jelenti ; hogy a szabadság jelszavát hirdető nemesség szerinte is »tisztségének tartja, hogy engedelmeskedjék a királynak, de a legnagyobb gyalázatnak tekinti, hogy megossza hatalmát a néppel« (VIII. 9.). Jól látja a szabadság osztálytartalmát is : »a népi állam (azaz a köztársaság — *B. Gy.*) a szegények és gyengék szabadsága, a gazdagoknak és hatalmasoknak szolgaság ; a monarchia pedig a nagyok szabadsága, a kicsinyeknek pedig szolgaság«. Nem szabad elhallgatnunk, hogy Montesquieu *ezt* a szabadságot kívánja fenntartani. Magasztalással említi, hogy míg a despotizmusban a nép végletekre ragadtatja magát, a monarchiában a mozgalmak vezetői óvatosabbak, s a közbülső hatalmak nem engedik, hogy a nép túlságosan felülkerekedjék. Az uralkodó a meg nem rontott rendekhez fordul ; a bölcs és tekintélyes emberek közbelépnek, elrendezik a dolgokat, s a törvények ereje helyreáll. »Így történelmünk tele van polgárháborúkkal forradalmak nélkül ; a despotikus államoké tele van forradalmakkal polgárháborúk nélkül.« Ezért a fejedelmek nyugodtan támaszkodhatnak a rendekre, hiszen

ezek a törvényt szolgálják és elcsendesítik a pártoskodókat (V. 11.). Ezek a vonásai igazolják Marx kritikáját, mely szerint nem helyes különbséget tenni a monarchia és a despotizmus között, hiszen mindkettő »a megvetett, a megalázott, az emberiességből kivetkőztetett emberen« nyugszik.*

Ha tehát a szabadság biztosításának optimális megoldása az író korában legfeljebb federatív formában megvalósítható, antik köztársaság, reális megoldása pedig a törvények megtartásán őrkdő alkotmányos monarchia, a kortárs számára nem lehet nehéz a választás. A haladás útja azonban nem az, hogy a történelem kerekét visszaforgassuk. Ha Montesquieu itt megállt volna, találna az a kemény ítélet, amit egyik legélesebb bírálója (Struck) mondott róla : hogy »kimondott reakciós«, illene rá Mirabeaunak egy vita hevében adott jellemzése : »a kiváltságosok patrónusa«. De La Brède bárója tovább ment ennél, s olyan megoldást állított kortársai elé, amely összefért a monarchiával, s amelynek megvalósítása nem lehetett kétséges, hiszen már működött a csatorna túlsó partján : Angliában. Ez a megoldás, melynek Montesquieu hírnevét köszönheti, a polgári alkotmányos monarchia, a hatalom megosztásának elvi alapján.

IV

Általában minden államnak a célja — úgymond Montesquieu — az, hogy fenntartsa magát, de ezenkívül mindegyiknek van különös célja is : Rómáé a terjeszkedés, Spártáé a háború és így tovább. »De van egy nemzet a világon, melynek alkotmánya egyenesen a politikai szabadságot célozza. Most azokat az elveket fogjuk megvizsgálni, amelyekre alapul. Ha jók, a szabadság mintegy tükörben fog megjelenni. . . . Ha meg lehet látni ott, ahol megvan, ha már megtalálták, minek keressük?« (XI. 5.) Anglia tehát a Törvények Szellemében a szabadság mintaállama. A most tárgyalandó híres fejezetben (XI. 6.) ezzel foglalkozik a szerző, s a végén megrója Harringtont, hogy az ideális államot kereste akkor, amikor a szeme előtt volt. Az angol példán fejti ki rendkívüli hatású elméletét az államhatalom megosztásáról. Mielőtt az elméletet megtárgyalnók, röviden át kell tekintenünk : mennyire ismerte a szerző Angliát és mit tanult tőle?

Az 1688-i »dicsőséges forradalom«, a burzsoá uralom berendezkedése, a kabinetrendszer XVIII. századi kialakulása a franciákat is erősen foglalkoztatta. Montesquieunek fiatal éveiben meglehetősen homályos fogalmai voltak az »angol szabadságról«. A Perzsa Levelekben úgy nyilatkozott, hogy »a türelmetlen angolok. . . nem hagynak időt rá királyaiknak, hogy a fejükre nőjenek« és az angol szabadság »mindig a viszály és zendülés tüzéből támadt«, de a király trónja megrendíthetetlen és a haragjában is bölcs nemzet egyesíti az uralko-

* Marx Rugéhez, 1843. május, id. Gyergyai Albert : A francia felvilágosodás (Bp. 1954.) 7. old. — A Szikra-kiadású Válogatott levelekből hiányzik.

dást a kereskedelemmel (105,136.). Néhány évre rá alkalma nyílt, hogy személyesen is megismerkedjék az angolokkal: európai útjának befejezéseként 18 hónapot töltött hazájukban Lord Chesterfield vendégeként (1729—31). Ez a tartózkodás döntő hatással volt gondolkozására. Némileg kiábrándulva az európai köztársaságokból, megtalálta azt a monarchiát, amely hite szerint biztosította a polgárok szabadságát.

Angliában ekkor II. György uralkodott és Walpole kormányzott. A whig burzsoázia parlamentje távolról sem képviselte az országot. A hatalom a kereskedő- és pénztőke, meg az új földbirtokos arisztokrácia kezében volt. A Jakabpárti kisebbség háttérbe szorult, a toryk kísérleteket tettek a királyhoz való közeledésre. A whig kormány erőszakkal és vesztegetéssel tartotta fenn magát; a mindennapos párharcokban formálódott a kabinetrendszer. Nagy méretekben folyt az eredeti tőkefelhalmozás. A bekerítési törvényekkel a földesurak »magántulajdonul önmaguknak ajándékozzák a nép földjét«. A tőkésék gazdagodtak, az utcára dobott proletárok száma és nyomorúsága nőttön-nőtt. Ebből az Angliából Montesquieu csak a felületet látta meg. Előkelő barátainak fényűző életét folytatta, járt az udvarban, kétszer a parlamentben is, de nem ismerte meg a kispolgárokat, a parasztokat, a munkásokat, sőt nem látta meg a társadalmi és politikai fejlődés határozott irányát sem. Úti jegyzeteiben kevés szót ejt a politikai intézményekről, sőt egyhelyütt megjegyzi: »Ha valamelyik országban járok, nem azt vizsgálom, jók-e a törvények, hanem hogy végrehajtják-e a meglevőket, mert mindenütt vannak jó törvények.« Ennek tudható be, hogy a Törvények Szellemében nem emlékezik meg a helyi önkormányzatról, a francia bürokráciának megfelelő intézmények hiányáról: nem szentel figyelmet a nemesi békebíráknak, s bár az esküdtszékét ismeri, teljesen hamis képet rajzol a bírói jogfejlesztésről, amennyiben a bírákat automatáknak, »a törvény szavait kijelentő élettelen lényeknek« tekinti (XI. 6.).

A francia arisztokrata megszereti Angliát, de nem esik angломániába. Útijegyzeteiből kitűnik, hogy London nem tetszik neki, a klímát olyannak találja, mely az embereket öngyilkosságra készíti. Feljegyzi az angolok rezerváltóságát, unottságát, érzékiségét. Szellemeseknek találja őket, de megfigyeli a meggazdagodás féktelen vágyát is; a politikusokról sincs nagy véleményel. Ugyanakkor csodálja a sajtó és a gondolat szabadságát, a széleskörű politikai érdeklődést. Megfigyeli, hogy egy cserepes felhozatta magának az újságot a háztetőre s ott olvasta el. Míg Velencében és Hollandiában csak a »kicsapongók és a csőcselék szabadságát« látja, Angliát hibái ellenére is a szabadság és egyenlőség hazájának tekinti. »És a szabadság! — írja már öregkorában.— Ez a nagy dolog! Csak ez teszi lehetővé minden egyéniségnek, hogy kifejlődjék. . .«

Montesquieu tehát, a francia rendi monarchia védelmezője, megismerkedik a polgári állammal. Felületes szemlélődéséhez képest meglepő élességgel

* Marx: A tőke I. köt. Bp. 1949. Szikra, 784. old.

látja meg a korai burzsoá társadalom visszasságait, de a franciákénál sokkal nagyobb szabadságát is. Az író, a tudós keresi a titkot : miért szabadabb Anglia, mint bármelyik köztársaság? S mivel a feudális és burzsoá termelőviszonyok közötti alapvető különbséget nem ismeri fel, lényegében jogász szemléletéhez híven az angol szabadság kulcsát az alkotmányban véli megtalálni, mely a korlátlan hatalmat megosztja a király és az alsóház között. Ebben megkapja a választ arra a problémára, melyet már a Perzsa Levelekben megérett : hogy a monarchia mindig a despotizmus és a köztársaság között ingadozik, mert »a hatalmat sohasem lehet egyenlően megosztani az uralkodó meg a nép között ; az egyensúlyt nagyon is nehéz fönttartani« (103.). Az angliai utazása után Rómáról írt könyvében is ezzel a nehézséggel birkózik.

De ahhoz, hogy a hatalom megosztásának és egyensúlyának tanát kifejthesse, még sokat kell tanulnia. S tanítómesterei itt már nem a politikai irodalom nagyjai, mint Arisztotelész vagy Machiavelli, nem a francia elődök, mint Bodin, Hotman vagy a hugenották, hanem kisebb-nagyobb súlyú angol publicisták. Az 1688-i angol kompromisszumnak a király és a burzsoázia között Franciaországban is jelentős irodalma keletkezett, így Rapin-Thoyras munkái a »hatalmak« közötti viszonyról. Foglalkozott a hatalmak egyensúlyával Swift, a ragyogó angol szatirikus is. De Montesquieu fogékony elméjére különösen két angol író volt nagy hatással : Algernon Sidney, aki 1683-ban a királypárti reakció áldozatává lett, és John Locke, az új polgári állam politikai igazolója, a polgári szabadság szószólója. Nincs terünk annak kifejtésére, mennyiben befolyásolták ezek az írók Montesquieu tanítását. De mivel az angol alkotmányról és az angol szokásokról szóló fejezetek (XI. 6., XIX. 27.) feltűnően elütnek a könyv többi részeitől, szinte polgári részek a feudális környezetben, ezeknek megírásához angol forrásokot kellett használnia. Az ő szétszórt, vita-iratokban elhelyezett megállapításait foglalta össze, ha nem is mindig logikusan, de olyan maradandó formában, hogy a köztudat ma is az ő nevéhez kapcsolja a hatalom megosztásának nagybatású elméletét.

Ezt a tant a XIX–XX. század polgári közjogászai (Jellinek, Laband, Esmein, Duguit és mások) erősen vulgarizálták. A hatalmak szétválasztásának jogász elmélete (*séparation des pouvoirs*) szerint az államhatalom három részét : a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmat az államszervek három különböző, egymástól független és teljesen elválasztott csoportjára kell bízni: a kétkamarás parlementre, az uralkodóra és miniszterekre, illetve a bíróságokra. Egyetlen személy vagy testület sem lehet része közülük kettőnek, így a parlament tagja nem lehet egyben miniszter. Mindhárom egy-egy »hatalmat« a maga egészében gyakorol, de a másiknak funkcióiba nem avatkozhatik ; ezáltal az elválasztás szervezeti és működési szempontból is teljes. Következésként mindegyiknek a másik kettő beavatkozásától függetlenül kell működnie, ami az utasítás és az ellenőrzés jogát is kizárja. A szerveknek (csoportoknak) nincs joguk egymás tagjainak elmozdítására, működésének akadályozására, vagy a másik munká-

jában való részvételre. Ez a szétválasztási elmélet Montesquieu felfogásának csak egyik oldalát emeli ki. Művében a szétválasztást nem találjuk meg a jogi dogmatika élességében.

Azok a konkrét javaslatok, amelyeket az angol alkotmány ismertetésének címén tesz, az ún. elválasztással szöges ellentétben állanak. Így a törvényhozó hatalmat a parlament és az uralkodó együttesen gyakorolják, az utóbbi vétőjogával részt vesz a törvényhozásban, vagy — írónk szavával — »a végrehajtó hatalom a törvényhozás részese«! Ugyanakkor a parlament felsőháza bírói hatóságot gyakorol egyes esetekben. Példákkal illusztrálhatnánk azt is, hogy az egyes szervek függetlenségének tétele sem áll meg; így a minisztereknek egy későbbi fejezetben mondottak szerint »igazolniuk kell magatartásukat a nép képviselőinek testülete előtt« (XIX. 27.).

A hagyományos értelmezéssel szemben, mely ma is közkeletű a polgári jogtudományban (Mirkiné-Guétzévich), egyes burzsoá kutatók (Eisenmann) a szétválasztással ellentétes vonásokat hangsúlyozzák. Montesquieunél ezeket is megtaláljuk, pl. a híres XI. 6. végén: »Ime a most tárgyalt kormányzat alapvető alkotmánya: a törvényhozó testület két részből lévén összetéve, az egyik megköti a másikat a megakadályozás kölcsönös lehetősége által; mindkettőt megköti a végrehajtó hatalom, melyet viszont a törvényhozó korlátoz.« Vagy a szinte szállóigévé lett, alapvető kijelentése szerint: »Hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, a dolgokat úgy kell elrendezni, hogy a hatalom korlátozza a hatalmat« (*le pouvoir arrête le pouvoir*, XI. 4.). Ez a kölcsönös megkötés, ez a kölcsönös korlátozás egyenesen összeférhetetlen a szétválasztással; egymástól független szférákban működő testületek nem képesek egymást megakadályozni a szabadságot sértő intézkedésekben. Montesquieu elméletének lényege tehát a hatalmak kiegyensúlyozása. A megosztás, amit a XIX. század közjogászai vulgarizáltak, »amelyre Kühlwetter úr és az állami jog más nagy filozófusai a legmélyebb áhitattal úgy tekintenek, mintha ez valami szent és csálhatatlan elv lenne,«* csak az egyensúly előmozdítója az ő rendszerében.

Az egyensúly bizonyos mértékű megosztást is tesz szükségessé. Szerzőnk mindössze annyit kíván, hogy két »hatalom« — és még kevésbé mind a három — ne lehessen ugyanabban a kézben, más szóval, hogy a három államhatalmi fő-funkció szervei ne legyenek tökéletesen azonosak, ne olvadjanak össze (*non-confusion*). Nem kifogásolja, sőt ajánlja azt, hogy egyik »hatalom« szervei a másik funkcióban részt vegyenek. De Montesquieu állást foglal pozitív értelemben is, amikor angol mintára megoldást ajánl az államszervek összetételére és hatáskörére nézve. A bírói hatalmat hamarosan félreállítja, egyrészt a »bíró-automata« téves felfogása alapján, másrészt mert az állandó bírói testületek helyett a népből összeválogatott esküdteknek kezébe adja a törvénykezést.

* Marx Művei VI. köt. 284. old. (oroszul), id. Állam- és jogelmélet. Bp. 1951., 87. old.

Így »a bírói hatalom mintegy semmissé és láthatatlanná válik« (XI. 6.) és csak »két látható hatalom van az államban : a törvényhozó és a végrehajtó« (XIX. 27.). Közülük a szuverén hatalom a törvényhozó, s ez — az egyensúly, a mérseklet érdekében — összetett kell hogy legyen : részese a király, a felsőház és az alsóház. Az igazi ellensúlyozás, kölcsönös korlátozás tehát ezek között alakul ki, »hogy vissza ne éljenek a hatalommal, vagyis hogy egyik se jusson túlsúlyra. Király és parlament : a XVII. századi Anglia alapvető problémája, de Montesquieu a parlamenten belül is különböztet. Mint írja, ha a születésre, vagyonra, méltóságra kiemelkedő embereknek ugyanannyi szavazatuk lenne, mint mindenki másnak, számukra a közszabadság szolgaság lenne ; ezért a törvényhozásban megfelelő részt kell juttatni nekik, hogy a »néppel« kölcsönösen megakadályozhassák egymás kezdeményezéseit. A hatalmi egyensúlyt tehát valójában nem a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom közt kell megteremteni, hanem a két társadalmi réteg : az arisztokrácia és a »nép« (azaz a burzsoázia) között, melyekhez harmadiknak, egyensúlyozónak a király járul. Ezt az arisztokratikus színezetű polgári alkotmányt ajánlja Montesquieu, a francia főnemes honfitársainak, ebben látja a szabadság tükrét.

A szakirodalomban közhellyé vált, hogy Montesquieu alaposan elrajzolta az angol alkotmányt. Ezt a megállapítást, mely többek között Macaulay tekintélyére támaszkodik, az újabb angol vélemények erősen módosítják. Bizonyos, hogy szerzőnk eszményítette Angliát és ez a kép nagymértékben befolyásolta a kontinens szemléletét. A hatalom-megosztási elméletet tartalmazó fejezetten kívül még egyszer részletesen visszatért hozzá és leírta »egy szabad nép szokásait«, ahogyan ő látta. Vezérszólama itt is a szabadság volt, s az angoloknál még a forradalmat is helyeselni tudta, »mert a forradalmak, melyeket a szabadság hoz létre, csak a szabadság megerősítői. Szabad népnek lehet felszabadítója ; leigázott nép csak másik elnyomóhoz juthat.« Feljegyzi, hogy Angliában mindenki szabadon elmondhatja és leírhatja mindazt, amit a törvény nem tilt ; hogy itt jól vagy rosszul gondolkoznak az emberek, de szabadon, míg a despotizmusban bármilyen gondolkozás a rendszer alapelvét sérti meg. Jellemzi a kétpártrendszer, az angol kereskedelmi szellemet, a hajózást, a gyarmatosítást és még számos mást, amit felsorolni nincs terünk (XIX. 27.). Valójában a polgári tudomány túl sok energiát fektet e kérdés vizsgálatába. Számunkra nem az a lényeges, helyesen írta-e le a francia tudós a szigetországot. Anglia az utópia volt számára, melynek hitelét az adta meg, hogy létezett és virágzott. Vajon nem azt tette-e írónk angol ruhában, amit közel két évtizeddel azelőtt perzsa köntösben ; vajon nem volt-e Anglia pajzs számára, mely mögül kilőhette nyilait a francia abszolutizmusra? Várhatjuk-e tőle, hogy a forradalmian újat a termelőviszonyok változásából magyarázza meg? Érezte, hogy egy új, szabadabb világba lépett, »a monarchia formájába rejtőzött köztársaságba« (V. 19.), és a szabadságot megkísérelte azzal a formulával megfejteni, amely a XIX. század alkotmányozóinak varázsigéje lett.

V

Montesquieu nagy művének jelentős része a törvények különböző fajtáival és a törvényhozó feladataival foglalkozik. Ha az állam különböző típusairól és különösen az államhatalom megosztásáról szóló tanai a legnagyobb hatást fejtették ki a polgári államokban, nem kisebb, de talán kevésbé feltűnő az a hatás, amelyet az egyes jogintézményekről tett megjegyzései váltottak ki még a maga századában. A jog tanulmányozását már ifjú korában meg kellett kezdenie, s — mint maga mondja — már ekkor a »törvények szellemét« kereste. A Perzsa Levelekben is kitért a törvényhozás problémáira, megpróbált különbséget tenni a jog egyes ágai között és kárhóztatta a római jog recepcióját. Éles bírálattal illette napjainak nemzetközi jogát, melyet ekkor még közjognak (*droit public*) nevezett: »Mai formájában ez a jog voltaképpen az a tudomány, amely kioktatja a fejedelmeket, milyen mértékben sérthetik meg az igazságságot anélkül, hogy emiatt érdekeik kárt vallanának« (95.). Két évtizedes szorgos anyaggyűjtés és elmélkedés alapján a Törvények Szellemét már teljesen a törvények köré csoportosította, de ezeknek osztályozásában nem maradt mindvégig következetes. Többhelyütt adott, egymástól eltérő osztályozásait (I. 1–3., X. 3., XXVI. 1.) általános meghatározása fogja össze: »A törvény általában az emberi értelem, amennyiben az a föld összes népcit kormányozza; minden egyes nemzet politikai és polgári törvényei csak ennek az emberi értelemnek alkalmazását tartalmazó különös esetek lehetnek« (I. 3.).

Montesquieu tehát nem szakad el a természetjogi felfogástól, hisz az emberi értelem »természetes hatalmában« (XXVIII. 38.) és az ebből következő jogszabályokban. De az »észjogot« nem egységes és általános rendszerként képzelel el, hanem éppen az intézmények közötti térbeli-időbeli különbségeket keresi és magyarázza. Az emberi értelem az intézmények végtelen sokféleségén mutatkozik meg neki, s az észjog a legkülönfélébb törvényekre ráadhatja szankcióját. Ez a relativizmus rendkívül nagy lépés előre, az intézmények történeti tárgyalása felé; Montesquieu valójában a jogtörténet egyik megalapítója. S a jogrendszert illetőleg is igen reális szemléletű; ha szól is természeti és isteni jogról, tárgyalásának súlya a »pozitív jogra« esik, melynek három fajtáját különbözteti meg. Az embereknek vannak olyan törvényeik, amelyek az egyes népek közötti kapcsolatokat szabályozzák: ezekből áll a nemzetközi jog. A társadalom fenntartása érdekében a kormányzók és a kormányzottak viszonyáról hozott törvényekből áll a közjog (*droit politique*). A polgároknak egymásközi viszonyát szabályozó törvények pedig a polgári jogot teszik (*droit civil*). A törvények abból a háborús állapotból keletkeznek, mely a társadalomba egyesülés után alakult ki; az emberek »természeti állapotát« ugyanis szerzőnk — Hobbes-szal vitatkozva — békésnek képzelel el (I. 2., 3.). De másutt az ősközösséget is megsejti, s egyúttal megjelöli a közjog és a magánjog hivatását: »Amint az emberek lemondottak természeti függetlenségükről, hogy politikai törvények alatt éljenek, úgy lemondtak a javak természeti közösségéről, hogy polgári törvények

alatt éljenek. Az előbbi törvények megszerezték nekik a szabadságot ; az utóbbiak a tulajdont.« Ezért a közjognak a szabadság védelme a feladata, a magánjog pedig — amelybe a közjognak nem szabad beavatkoznia — »a tulajdon palládiuma« (XXVI. 15.). Montesquieu osztályozása tehát, mely egyébként nem tarthat számot eredetiségre, az ő fogalmai szerinti szabadság és a polgári tulajdon védelmét szolgálja, s ennyiben erősen emlékeztet Locke felfogására. Ebben a vonatkozásban igen találó reá Marx megjegyzése : »Linguet Montesquieu illuzórius 'Esprit des lois'-ját ezzel az egyetlen szóval semmisítette meg : 'L'esprit des lois, c'est la propriété.'«*

A törvények nem sok újat mondó felosztásával szemben ki kell emelnünk Montesquieu nemzetközi jogi eszméinek jelentőségét. Minden népnek van nemzetközi joga — mondja —, még az irokézeknek is, akik megeszik foglyaiukat ; csak az a baj, hogy nem az igazi alapelveken nyugszik. »A nemzetközi jog természeténél fogva azon az alapelven épül, hogy a különböző nemzetek a békében minél több jót, a háborúban minél kevesebb rosszat tegyenek egymásnak, amennyire igazi érdekeik sérelme nélkül lehetséges« (I. 3.). Ez a humánus felfogás hatja át a tárgyra vonatkozó nézeteit. Élénken emlékszik még XIV. Lajos szakadatlan és céltalan háborúira, s úgy véli, hogy ezt a királyt a gondviselés óvta meg az európai »egyetemes monarchia« céljának elérésétől (IX. 7.). A hódítás, pusztítás, rablás korában különös figyelemmel foglalkozik az államok védelmi és támadó erejével, s az utóbbit a nemzetközi jogból származtatja, mely az államok egymásközötti kapcsolatainak közjoga. Ha ezt pontosan megtartanák — írja —, s ha az egész földkerekségen elterjedne, a hódítás következményei nem lennének olyan keservesek (X. 1., 4.). Másrészt a nemzetközi jog törvényeit a háború, a győzelem, a hódítás és a megtartás elveiből származtatja le (I. 3.). Nem arra gondol, hogy kiküszöbölje a háborút, csak arra, hogy emberségesebbé tegye.

A háború jogával behatóan foglalkozik Montesquieu. Amint az embernek jogos védelemből szabad ölni, az államnak fennmaradása érdekében szabad háborút viselni. De míg az ember csak támadás esetén ölhet, az államot jogos védelemből megilleti a támadás joga is, ha egy másik állam a hosszú békeévekben olyan állapotba jut, hogy őt elpusztíthatja, s ezt csak megelőző háborúval akadályozhatja meg. Így a kis államok gyakrabban jogosultak háborút indítani, mint a nagyok. De jaj a népeknek, ha a fejedelmek tanácsadói nem szorítkoznak a szigorúan szükséges esetekre és mindig csak a hiú dicsőségről beszélnek nekik ; akkor vérfolyamok öntik el a földet (X. 2.). Ez a felfogás eltér a Perzsa Levelekben kifejtett korábbi nézettől, mely szerint csak kétféle igazságos háború van : a támadó visszaverésére és a megtámadott szövetséges megsegítésére irányuló (95.). Voltaire szenvedélyesen bírálta a Törvények Szellemének idézett passzusát : »Ha ez a törvények szelleme — írta —, akkor ezek a törvények a Borgiák és Machiavelli törvényei.« Magunk is úgy látjuk, a megelőző háború megen-

* Marx : A tőke I. köt. (Bp. 1949. Szikra) 665. old. jegyzetben.

gedése törést jelent Montesquieu alapján békére törekvő rendszerében. Talán a hatalmi egyensúly gondolata motiválta : egyetlen állam se nőhessen nagyra — a többi rovására.

Harmonikusabb képet adnak a hódítás jogával foglalkozó fejezetek. A hódítás a háborúból ered, de nem a pusztítás, hanem a megtartás a célja. Ezért — akármit is mondjanak korának közjogászai — a hódítónak nincs joga kiirtani, sem örökös rabszolgaságba hajtani a meghódított ország lakosságát. A hódító szétzúzhatja a politikai közösséget, de az embereket nem pusztíthatja el, mert ezek nem azonosak a társadalommal. Sőt azt is meg kell látni, hogy a hódításnak vannak előnyei a meghódítottak számára is, pl. lerombolhatja meg-
rögzött előítéleteiket, megszabadíthatja őket elnyomóiktól ; de a fejedelmeknek sokat kell tenniük, hogy az emberi természettel szembeni óriási adósságukat letörlesszék (X. 3., 4.). Ami az egyes kormányformákat illeti, a köztársaságnak természete ellen van a hódítás, de óvatosnak kell lennie a monarchiának is, mert a terjeszkedésből ezer baj származik. A hódító monarchiában a főváros fényűzésben, a vidék nyomorúságban él, s a terjeszkedés kárát csak az enyhítheti, ha a meghódított ország jogát, szokásait, kiváltságait, bíróságait meghagyja (X. 9.). Máshelyütt röviden így foglalja össze a »kereszténységhez illő« nemzetközi jogot : ennek köszönhető, hogy a győzelem meghagyja a legyőzötteknek az életet, a szabadságot, a törvényeket, a javakat és a vallást (XXIV. 3.).

Szerencsések a béke jogával foglalkozó megállapításai is. Ma is időszerű, bár a kapitalizmus vonatkozásában illuzórius az a tétele, hogy a nemzetek közötti kereskedelem előmozdítja a békét, mert kölcsönös függőséget teremt (XX. 2.). A kereskedelmet folytató nemzetek olyanok, mint egy ország polgárai : ebben a tekintetben az egész világ egyetlen állammá lesz. Ezt a nemzetközös-
séget a természetjog és az államok-alkotta szabályok kormányozzák (XX. 23., XXI. 21.). A nemzetközi jog tehát »a világegyetem civiljoga« (XXVI. 1.). Azt hiszem, a XVIII. századi dinasztikus és hódító háborúk korában a nemzetek közötti békés kapcsolatoknak ezt a hangsúlyozását — bármennyi benne az utópia — haladónak tekinthetjük. Montesquieu nemzetközi jogi nézeteit pedig — a fenti egyetlen kivétellel — e sikamlós jogterület emberségesebbé tételére irányuló törekvés jeleinek, gondolatvilága haladó vonásainak kell felfognunk.

A nemzetközi jogon túlmenően az író tanácsokat ad minden más jogterület törvényhozásának is. A törvényhozó feladatát általánosságban abban jelöli meg, hogy vezesse vissza az embereket kötelességeikhez (I. 1.), majd abban, hogy a mérséklet szellemét alkalmazza. »Úgy tűnik nekem, hogy csak ennek bizonyítására írtam ezt a könyvet« — mondja (XXIX. 1.). Ha a nép nem tartja meg a törvényeket, megromlik ; ha azonban a törvények rontják meg a népet, a baj gyógyíthatatlan (VI. 12.). Montesquieunél a törvényhozó valamilyen társadalom fölötti lénynek, osztályokon kívüli akarat hordozójának látszik ; ő is hódol annak a Marx-előtti felfogásnak, »hogy a társadalom az egyének mechanikus halmaza, amelyen a felsőbbség (vagy ami ugyanaz : a társadalom,

a kormány) tetszés szerinti változtatásokat eszközölhet. . . «* Mihez kell tehát a törvényhozónak alkalmazkodnia, miben kell mérsékletet tartania?

Mindenekelőtt abban, hogy a törvényeket a nép sajátjaivá tegye, összes természeti-társadalmi körülményeihez alkalmazza. A törvények »feleljenek meg a megalakított, vagy megalakítandó kormányzat természetének és alapelvének, akár megalkossák azt, mint a politikai törvények, akár fenntartsák, mint a polgári törvények. Legyenek tekintettel az ország természetes alkatára, a hideg, forró vagy mérsékelt éghajlatra; a talaj minőségére, fekvésére, kiterjedésére, a lakosok életmódjára (hogy kézművesek, vadászok vagy pásztorok); feleljen meg a szabadság ama fokának, melyet az alkotmány lehetővé tesz; a népesség vallásának, hajlamainak, gazdagságának, lélekszámának, kereskedelmének, erkölcsének és szokásainak. Végül (a törvények) kapcsolatban vannak egymással is, valamint eredetükkel, a törvényhozó céljával, és az általuk szabályozott dolgok rendjével.« A könyv mindezt meg akarja vizsgálni és valóban sorra is veszi; mindezek a tényezők együttesen jelentik a *törvények szellemét* (I. 3.). A természeti és társadalmi tényezők között Montesquieu általában nem állít fel rangsort. Az összes tényezők együttesen adják a *közszellemet*, s a törvényhozónak az a feladata, hogy ezt kövesse, ha ugyan nem ellenkezik a kormányzás elveivel (XIX. 4., 5.). Veszélyesebb a közszellemet megváltoztatni, mint egy-egy intézményt, és ha a törvényhozó változtatni akar, ezt szelid eszközökkel, ne erőszakkal tegye (XIX. 12., 14.).

Montesquieu nem teljesen következetes abban, hogy melyik tényezőnek juttasson meghatározó szerepet. Amikor a kormányzás típusairól beszél, legfontosabbnak véli, hogy a törvényhozó alkalmazkodjék a kormányforma alapelvehez, mert ez a viszonyulás feszíti meg a kormányzás összes rugóit, s új erőt ad az alapelvnek (V. 1.). A demokráciában tehát az erényt, a hazaszeretetet, a tényleges egyenlőséget kell előmozdítania, mert ez »az állam lelke« (V. 5.), az arisztokráciában a mérsékletet, a monarchiában a becsvágyat, a despotizmusban természetesen a félelmet. Ha a kormányforma alapelvének megromlása fenyeget, a jogalkotónak vissza kell vezetnie az államot alapelvehez, különben a legjobb törvények is romlásba visznek; írónk jogászai szemlélete meglehetősen egyszerűnek gondolja ezt a folyamatot (VIII. 11., 12.). Szinte úgy tűnik, mintha receptet adna a törvényhozónak: végy bizonyos mennyiségű erényt, mérsékletet stb. De ugyanabban a könyvben már meg is köti a törvényhozó kezét, hiszen az államformák megmaradását a megfelelő területtől teszi függővé. A klímaelméletet kifejtő XIV. könyvben viszont nem az »alapelvet«, hanem az éghajlatot tekinti a legfontosabb tényezőnek, mely »a szellemet és a szív szenvedélyeit« meghatározza (XIV. 1.), amelyhez tehát a törvénynek is alkalmazkodnia kell. »A klíma uralma — mondja egy helyen — az első az összes uralmak között« (XIX. 14.).

Több helyes megfigyelést tartalmaz a könyvnek az a része, mely a különböző népek termelési módjához viszonyítja a jogot. Már a törvényhozás terje-

* *Lenin*. Művei I. köt. (Bp. 1951, Szikra) 139. old.

delme tekintetében is rendre több és több szabályra van szükségük a vadászattal, pásztorkodással, földműveléssel, végül a kereskedelemmel és hajózással foglalkozó népeknek (XVIII. 8.). Megkülönbözteti egymástól a vad és a barbár népeket; az előbbieket vadászok és szétszórtan élnek, az utóbbiak pásztorok és már egyesülhetnek egymással. A vadak és barbárok nem telepednek meg egy helyen, így több közöttük az összeütközés; »nemzetközi joguk« tehát terjedelmesebb, mint civiljoguk. A magánjog terjedelmét főleg a földközösség megszüntetése növeli meg; amíg nincs földtulajdon, alig van magánjogi törvény, sőt a népek intézményeit inkább szokásoknak, mint törvényeknek kell nevezni (XVIII. 11—13.). A nem-földművelő népek életmódjuknál fogva szükségképpen szabadok; ennek legjobb példáját a germán törzsek szolgáltatják (XVIII. 14., 30.). A földművelés már megkívánja a pénz használatát; a pénz a civilizációt jelenti, s amíg ez nem jelenik meg, nincs szükség polgári törvényekre sem; nem találják fel a gonoszság ezer fajtáját, nem ismerik a vagyon felhalmozását, s ezért nincs köztük despotizmus sem (XVIII. 15—17.).

Hogyan kell értékelnünk Montesquieu megállapításait a törvényhozó feladatairól? Az a megfigyelése, hogy a földrajzi és természeti tényezők befolyásolják az államok életét, nem új: felismerték már Hippokratész, Polybiosz, Platón és Arisztotelész is. Bodin a XVI. században számos részlettel töltötte ki az antik elméletet; Bossuet és Sidney is magukénak vallották a kormányzati formák relativitását, de különösen Chardin, az utazó fejtekte ki, hogy a törvényeknek a nép szokásaihoz kell alkalmazkodniuk, ezek viszont a klímától függenek. Montesquieu tehát századok tanítását összegezte, olyan formában, mely megtalálta az utat törvényhozókhoz és alattvalókhöz egyaránt. A híres klímaelmélet természetesen téves, mert nem a döntő tényezőt: a termelőerők fejlődését helyezi előtérbe. De nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a népszellem tanával a francia gondolkodó akaratlanul is szellemi elődjévé vált a Volksgeist-elméletnek, melyet a történeti jogi iskola a legreakciósabb német abszolutizmus szolgálatában dolgozott ki. Bár Montesquieu a termelési mód és a jog összefüggésének felismerésével alapjában véve helyes úton indult el, klímaelmélete nem engedte meg, hogy egyértelműen a fejlődés mellett foglaljon állást.

A népszellem változatlanságának tana jól megfelelt az író alapjában konzervatív felfogásának. Többször kijelentette, hogy a népek erősen ragaszkodnak saját törvényeikhez és szokásaikhoz, mert ezekben látják boldogságukat (XXVI. 23.) és hogy az alkotmány legkisebb megváltoztatása is az alapelvek megromlását vonja maga után (VIII. 14.). »Nincs olyan nemzet — jegyezte fel magának —, mely ne szeretné törvényeit, mert törvényei egyben szokásai is.« Ez a vonás sajátos kettősséget ad könyvének, melyben kortársai megtalálták a későbbi burzsoá törvénykönyvekben úgy-ahogy megvalósított, helyes elveket is a törvényalkotás technikájáról: a törvény legyen tömör, egyszerű, egyértelmű, félreérthetetlen, okoskodástól mentes, a bírót teljesen eligazító, csak szükséges rendelkezést tartalmazó és nem utolsósorban őszinte

(XXIX. 16.). Amikor Hajnóczy ezt a fejezetet ajánlotta a törvényhozók figyelmébe, helyesen emelte ki a könyv idevágó részeiből a haladót.

VI

Montesquieunek a jog egyes ágaira vonatkozó nézetei nem egyenlő értékűek. Mindegyik számára mond valamit, de mindegyiknél megköti a tollát arisztokratikus felfogása, társadalmi helyzete. Néhol megdöbbenően konzervatív, mint a vagyonjogban; néhol meglepően haladó, mint a büntetőjogban. Általában elmondhatjuk, hogy elavult, sőt reakciós ott, ahol a francia arisztokrata szólal meg és haladó, sőt jövőbe mutató ott, ahol az osztálya korlátain felül-emelkedő, az emberiség szenvedésével együttérző ember nyilatkozik.

Ami a magánjogot illeti (s itt ennek régi szerkezetét tartjuk szem előtt), Montesquieu haladó eszméket hirdet a személyi jogban, de nagyon konzervatív a dologi jogban. Már a Perzsa Levelekben élénken foglalkoztatja a rabszolgaság kérdése. Emberi érzése fellázad az afrikai rabszolgákkal űzött kereskedelem ellen és megrázóan írja le, hogyan pusztulnak el ezrével Amerikában, a bányamunka sorvasztó hatása alatt (119.). A Törvények Szellemében külön könyvet szentel a »civilis rabszolgaságnak«, melyet szembeállít, de kapcsolatba is hoz a despotikus uralommal, a »politikai rabszolgaságak«. A rabszolgaság megrontja az urat és a szolgát egyaránt és ellenkezik a természettel (XV. 1.). Indokoltabb ez az intézmény a forró éghajlat alatt, de még itt is természetellenes, mert »minden ember egyenlőnek születik« (XV. 7.). Figyeljük meg az eredeti egyenlőség gondolatának többszöri visszatérését írónknál (VIII. 3., XVII. 5.); ez nem maradhatott hatástalan Rousseau-ra, aki a *Contrat social*-t hasonló tétellel kezdi

Ebben a vonatkozásban a Törvények Szellemének méltán leghíresebb fejezete az, amelyben Montesquieu maró iróniával »védelmezik« a négerek rabszolgaságát. Jellemzésül elég lesz néhány szemelvény: »Miután Európa népei kiirtották Amerika lakosságát, rabságba kellett ejteniük az afrikai népeket, hogy legyen kivel műveltetni annyi földet. A cukor igen drága lenne, ha a cukrot termő növényt nem rabszolgákkal kapáltatnák. Akikről szó van, ugy-e feketék a lábuktól a fejükbúbjáig; s hozzá az orruk olyan lapos, hogy szinte lehetetlen szánni őket. El sem lehet képzelni, hogy Isten, ez az olyan bölcs lény, lelket, pláne jó lelket lehelt volna egy ilyen fekete testbe. Tudvalevő, hogy a szín az emberiség lényege. . . Még annak a feltevése is lehetetlen, hogy a négerek emberek; mert hisz ha embereknek tartanánk őket, akkor azt kellene hinnünk, hogy mi meg nem vagyunk keresztények.« Végül sürgeti, hogy az európai fejedelmek végre kössenek egyezményt »az emberség és az irgalom nevében« a rabszolgaság eltörlésére (XV. 5.). A fejezet súlyát növeli, hogy Montesquieu nem kitalált érvekkel hadakozik benne, hanem a korabeli kereskedelmi kamarák, sőt az államhatalom hivatalos felfogásával! A négerek melletti kiállása szerzőnk humanitásának legszebb bizonyossága.

Ugyanilyen haladó Montesquieu a nők emberi jogainak kérdésében. Küzd a »házi rabszolgának« ellen, melyen a nők leigázását érti a férfiak által. Az alaphangot már a Perzsa Levelekben megüti, ahol a nők fölötti uralmat »igazi zsarnokságnak« mondja, melyet csak a szépség természetes uralma egyenlít ki. A nők emberi szabadságának védelme készíti arra is, hogy síkra szálljon a házasság felbonthatósága mellett (38., 117.). De a mű egész regényes kerete, Üzbég otthonhagyott feleségeinek panasza is valójában propagandairat a női nem felszabadítása mellett. A Törvények Szelleme szociológiai szempontból foglalkozik a nők helyzetével. A kormányformákról vallott felfogásával összhangban kifejti az író, hogy a nők »házi szolgasága« a despotizmushoz, a nők szabadsága a köztársasághoz és a monarchiához illik; Ázsiában »a házi rabszolgaság és a despotikus kormányzás együttjár« (XVI. 9., XIX. 15.). Arra törekszik, hogy lehetőleg könnyebbé tegye a nők helyzetét, de csak a rájuk vonatkozó törvények (*lois domestiques*), a monogám házasság keretei között akarja őket szabadoknak látni.

Ezekkel a fejezetekkel ellentétben Montesquieu a monarchiáról szólva teljes helyesléssel fogadja el a korabeli Franciaország összes nemesi kiváltságait személyi és dologi jogi tekintetben egyaránt. Alig hiszem, hogy találhatnánk passzust, ahol elítélné a feudális francia vagyoni jogot. A Törvények Szellemének utolsó, tisztán jogtörténeti jellegű könyvei mutatják, hogy az író szereti is ezt a régi, hűbéri jogot; öreg tölgyhöz hasonlítja, amelynek távolról csak leveleit látni, közelebbről törzsét is, de gyökereit csak úgy találhatja meg, ha felássza a földet (XXX. 1.). Ha *csak* ez a feudális arisztokrata lenne Montesquieu, bizonyosan nem ünnepelnék emlékét. De még a magánjogot érintő gondolatai közt, a rabszolgaságról, meg a nők helyzetéről mondtak mellett is van előre-mutató írásaiban: ez a kereskedelem jelentőségének megsejtése, a polgári fejlődés előmozdításának szándéka. Így — sok más megjegyzés között — kíváncsnak látja az ipar fejlődését, hogy a munka gyümölcsei ne az ingyenélőknek, hanem a dolgozóknak (*laboureurs, artisans*) jussanak, viszont a gépek jelentőségét még nem látja meg (XXIII. 15.). Vajon felróhatjuk-e a XVIII. századi, fejletlen nagyiparral rendelkező Franciaország polgárának, hogy a kapitalizmus hatalmas lehetőségeit és új rabszolgaságát még csak megsejtette, s nem ismerte fel az ellentmondást a rendi kiváltságok és az éppen bontakozó új világ intézményei között?

Jelentősebbek Montesquieu büntetőjogi gondolatai. Ezek csirájukban már a Perzsa Levelekben, kifejtve a Törvények Szellemében jelennek meg, de itt sem rendszeresen, hanem több könyvben és fejezetben szétszórva. Az író nem akart összefüggő büntetőjogi rendszert felállítani, de anyagot szolgáltatott hozzá másoknak. Kiindulópontja, mely a törvényhozás feladataival és a kormányzás típusaival összekapcsolja, a szabadság és biztonság eszméje. A politikai szabadság alkotmányos viszonylatban a három hatalom már megtárgyalt egyensúlyában áll, a polgárok vonatkozásában pedig a biztonságban, ill. a bizton-

ságérzésben. Mivel ezt leginkább a nyilvános vagy magánvád érinti, »a polgár szabadsága legfőképpen a büntetőtörvények jóságától függ« (XII. 1., 2.). A jó büntetőjogra vonatkozó nézeteinek gazdagságát itt távolról sem meríthetjük ki. A szabadságot, a biztonságot az író idejében leginkább a bírói önkény veszélyeztette, ezért a bírótól elsősorban azt követeli, hogy szigorúan kövesse a törvényt, ettől pedig azt, hogy pontosan állapítsa meg a büntetést. A *nullum crimen sine lege* elve találkozik itt az 1791-i francia kódexben megvalósult merev büntetési tételek rendszerével. De a szabadságból az író számára az is következik, hogy a büntetések ne legyenek szigorúbbak, mint okvetlenül szükséges. Minden büntetés zsarnoki, ami szükségtelen (XIX. 14.). A harmadik alapgonddal a cselekmény és a szankció arányossága; ez a Perzsa Levelek kifejezésével élve »mintegy az államok lelke és a birodalmak összhangjának alapja« (103.). Természetesen minden büntetés csak a tettest sújtsa, ne pedig családját is.

Montesquieu még azt is megkísérli, hogy a bűncselekményeket csoportosítsa és mindegyiknek megkeresse »természetes« büntetését. Négy csoportot állít fel: a vallás, az erkölcs, a közrend, és a polgárok biztonsága elleni cselekményekét, s mindegyikkel kapcsolatban szembefordul kora és hazája kegyetlen gyakorlatával. Különösen haladó az első csoport vonatkozásában, melynél éles különbséget tesz az »istenik« és emberi törvények között. Egyhelyütt világosan kimondja: a vallás elleni cselekményekre nem szabad büntetőtörvényt alkotni, mert az egyháznak megvannak a maga eszközei. Minden más gyakorlat csak romlásra vezet (XXV. 12.). Ehhez a tételhez kapcsolódik, mint illusztráció, a könyv egyik legragyogóbb fejezete: »Igen alázatos kérelem Spanyolország és Portugália inkvizitoraihoz.« Egy *auto da fé*-n megégetett 18 éves zsidó lány nevében fordul a vérbírákhoz és — bár tudja érvelése hiábavalóságát — megkísérli meggyőzni őket arról, hogy a máshitűek megégetése nem keresztényekhez, de emberekhez sem méltó. »Ha valaki az utókorban azt meri majd állítani — írja végül —, hogy ebben a mi századunkban Európa népei civilizáltak voltak, titeket fognak idézni s így bizonyítani, hogy barbárok voltak; s a rólatok való emlék meggyalázza egész századotokat s gyűlöletet fog árasztani valamennyi kortársatokra« (XXV. 13.).

A Törvények Szellemének szerzőjét korszakos jelentőségű büntetőjogi nézeteiért már a múlt század elején »a kriminálpolitika atyjának« nevezték. Az a kapcsolat, melyet a szabadság és a büntetőjogi garanciák között létesített, megragadta a burzsoázia későbbi ideológusainak képzeletét. A törvényhozásra azonban nem ő, hanem e téren legnagyobb tanítványa, Cesare Beccaria volt hatással, aki nyíltan elismerte, hogy Montesquieu, »e nagy ember fényes lábnyomait követi«. Beccaria annak köszönheti világhírét, hogy a kegyetlen és önkényes feudális büntetőjogot ő támadta meg először azzal a szenvedélyességgel és alaposággal, mely Montesquieu és a felvilágosítók könyveiből hiányzott.

A bírósági szervezet és az eljárásjog kérdéseit — az »ítélkezés formája« címen — ugyancsak a szabadsággal kapcsolatban tárgyalja az író. A polgárok

szabadságát különösen a büntető eljárás szabályozása biztosítja, ennek alapelvei közé tartozik az ártatlanság véelme: »Ha a polgárok ártatlansága nincs biztosítva, a szabadság sem biztos« (XII. 2.). Az eszményi eljárásjog megköveteli még az egyházi és világi fórum elválasztását, a kémkedést és följelentést kizáró közvádlói intézményt, a nyomozó elven alapuló titkos eljárás helyett a vádelven alapuló nyílt eljárást, a bírák érdektelenségét. Meglepő, hogy míg könyvének több helyén a »közbülső hatalmak«, a parlamentek szenvedélyes hívének mutatkozik, az angol monarchiáról szólva egyszerre elveti a szakbírókat és az esküdtbíráskodás, a *jury-trial* mellett foglal állást. Ugyanitt hirdeti meg — a többi garanciák mellett — a személyes szabadság büntető-eljárási biztosítását is, az angol *Habeas Corpus Act* mintjára (XI. 6.). Rendszere tehát itt sem mentes az ellentmondásoktól, de ennek talán az az oka, hogy több megoldást is tár kortársai elé: a jót és a jobbat. Azon nincs mit csodálkoznunk, hogy a tortúra kérdésében a szokott humanitással foglal állást; ha nem is egy Beccaria, egy Voltaire szenvedélyességével, de a higgadt tudós fölényével bélyegzi meg és jelenti ki — az angol mintára hivatkozva — szükségtelennek (VI. 17.).

VII

Montesquieu művének hatása olyan szétágazó, hogy feldolgozása külön tanulmányt igényelne. Ezt a generációkat érintő hatást csak úgy tudjuk áttekinteni, ha számolunk az író politikai és jogi felfogásának belső ellentmondásaival, melyekre az eddigiekben is nem egyszer rámutattunk. Előszavában óvatosságból túl is hangsúlyozta munkájának konzervatív jellegét: »Minden nemzet megtalálja itt alapelveinek indokait, s ebből természetesen azt a következtetést fogja levonni, hogy változtatást javasolni csak azokat illeti, akik szerencsés születésüknél fogva zseniális módon át tudják tekinteni egy állam egész alkotmányát.« De másutt is a régi szokások fenntartása mellett száll síkra; a régi hagyományok visszaállításával — mondja — az embereket rendszerint az erényhez vezetik vissza. A forradalom, az államrend átalakítása végtelen sok kínlódással, fáradozással jár, s eredményét csak a jó törvények biztosíthatják. Az új intézmények rendszerint visszaéléseket tesznek lehetővé; valójában tehát a régiak megromlásán kell segíteni (V. 7.). Forradalomellenessége — mint láttuk — sokhelyütt kifejezésre jut, így az ókori köztársaságok földosztásával kapcsolatban (VII. 2.). Ugyanakkor jogtörténeti fejtegetéseiben — bár csak egy szakterületre nézve — a következő találó megjegyzést teszi: »Olykor századokra van szükség a változások előkészítésére; az események megérlelődnek, s itt van a forradalom« (XXVIII. 39.). De a forradalom az ő rendszerében olyan valami, amit minden államnak — fennmaradása érdekében — el kell kerülnie.

Ugyanakkor Montesquieu szemléletében van valami arisztokratikus vonás is. Bár a köztársaságot az erény megvalósításának, a »népi államot« ókori és

federatív formájában mintaképnek tekinti, a nép politikai bölcsességéről nem vélekedik kedvezően. A polgárok hivatottak a tisztviselők kiválasztására, ellenőrzésére, de nem alkalmasak az ügyek intézésére. »A nép egyszer mindent felborít százezernyi karjával, máskor csigalassúsággal halad százezernyi lábával.« Még a demokráciában is szükséges, hogy a kisembereket a vezetők, a nagy személyiségek felvilágosítsák és kordában tartsák. A római köztársaságban pl. a titkos szavazás bevezetése végzetessé vált (II. 2.). A demokrácia alapelveinek megromlása szerinte a »szélső egyenlőség« is, mert akkor mindent a nép akar intézni. Az egyenlőtlenység arisztokráciára, a szélső egyenlőség despotizmusra vezet. Az igazi egyenlőség olyan távol áll a szélső egyenlőségtől, mint az ég a földtől (VIII. 2., 3.). S annak ellenére, hogy a demokráciában az egyéni szabadság egyben a közszabadságnak, sőt a szuverénitásnak is egy részével jár (XV. 2., XXIII. 6.), még a »népi kormányzatban« is ügyelni kell arra, hogy a hatalom ne kerüljön az »aljanép« (*bas peuple*) kezébe (XV. 18.). Nem ok nélkül hangsúlyozták tehát, hogy Montesquieu alapján véve lenézi, figyelmen kívül hagyja a népet. Vele szemben a »jó földesúr« attitűdjét foglalja el és osztályosaitól azt kívánja, hogy a rangkülönbséggel az »alsóbbrendűek szeretetét« egyesítsék (XXIV. 22.).

Ezzel szemben a kép másik oldalára állíthatjuk azokat a vonásokat, melyekkel az eddigiekben foglalkoztunk : a szabadság szeretetét, a despotizmus gyűlöletét, a mérsékelt kormányforma és az emberséges törvényhozás magasztalását, az akkor leghaladóbb polgári állam intézményeinek propagálását, a nők és a rabszolgák felszabadításának meghirdetését, a büntetőjogi és eljárásjogi reform sürgetését és nem utolsósorban vallási toleranciáját. A feudális arisztokráta akkor vált a törvényhozók mesterévé, amikor túllépett társadalmi létének korlátain és — a nagy emberek módján — megérezte a jövő szükségleteit. Helyenként olyan nézeteknek is helyet adott, amelyek szociális szemléletét tükröztetik. A köztársasággal kapcsolatban meleg rokonszenvet mutatott Platón utópiájának vagyonszövésére iránt, s az erény megvalósulását ünnepelte a gyarmatának szabadságlevelet adó William Penn, e »valóságos Lykurgos« intézkedéseiben, valamint a jezsuiták paraguayi gyarmatában. Helyeselt a szigorú erkölcs, a mértékletesség jogi szabályozását, a pénz eltörlését az ilyen államokban (IV. 6., 7.). A népesedésről szólva megállapította, hogy a despotizmus és a túlzott papi kiváltságok által elpusztított országokban a népesség megfogyatkozik, s a nyomorultaknak még ugar sem jut. »A klérus, az uralkodó, a városok, a nagyurak, egyes főbb polgárok észrevétlenül az egész ország tulajdonosává lettek ; de a tönkretett családok csak a legelőket hagyták nekik, s a dolgozó embernek semmije sincsen.« Ebben az esetben a földosztást tartotta kívánatosnak (XXIII. 28.). A menhelyekről szóló híres fejezetében pedig azt sürgette, hogy az állam ne pillanatnyi, hanem állandó segítséget : munkát adjon a rászorulóknak. Az államnak segítenie kell, hogy a nép ne szenvedjen és hogy ne törjön ki a forradalom. »Az állam minden polgárának tartozik a

biztosított megélhetéssel, táplálkozással, illő ruházattal és olyan életmóddal, mely az egészségre nem káros» (XXIII. 29.). Ezek a megnyilatkozásai azt mutatják, hogy a La Brède-i gondolkodó nem egyszer felülemelkedett osztályának korlátain.

Montesquieu művének belső ellentmondásai folytán nemcsak minden nemzet, hanem minden politikai irányzat megtalálhatta benne igazolását; a liberális érzelmű angol gondolkodó, Lord Acton számára »intelligens tory« volt, az alkotmányos monarchia kánonjának meghatározója, a francia polgári forradalom vezetői viszont republikánussá stilizálták. Hogy hatása egészében tekintve mégis pozitív volt, a haladást mozdította elő, az nem kétséges. Erre az első tanúbizonyság művének közvetlen visszhangja Franciaországban és Európában.

A Törvények Szelleme 1748-ban Genfben jelent meg, a szerző nevének megjelölése nélkül. Angliában, Itáliában azonnal elterjedt; Párizsban élelmes könyvkiadók után-nyomást készítettek belőle. D'Aguesseau kancellár nem akadályozta terjesztését, miután a szerző néhány pontban engedett a cenzúra kívánságainak. Két esztendő alatt 22 kiadás kelt el belőle, hamarosan megkezdtek idegen nyelvre való lefordítását is. De nem maradtak el a támadások sem, melyeknek kis- és középszerű szerzői közül kiemelkedik Voltaire alakja. Vesélyesebbnek bizonyult az egyházi kritika: a megjelenését követő évben mind a jezsuiták, mind a janzenisták lapja megtámadta Montesquieut az egyházi felfogással ellenkező tanításaiért, különösen a vallás éghajlati meghatározottságának tételéért. A szerző egy ragyogóan megírt védekezésben válaszolt (*Défense de l'Esprit des lois*), de nem tudta meggyőzni ellenfeleit. 1750-ben mind a római index-kongregáció, mind a Sorbonne teológiai fakultása foglalkozott a munkával és számos tételét elvetendőnek találta. Magas pártfogói révén Montesquieunek módjában volt megismerni a kifogásokat; ígéretet is tett bizonyos helyek enyhítésére vagy megmagyarázására, de tudományos álláspontjához ragaszkodott. Az alapjában véve lényegtelen javítások már csak az 1757-i, posztumusz kiadásban láttak napvilágot. Időközben mind Róma, mind Párizs elvesztette türelmét. A Törvények Szelleme indexre került s a teológiai kar is megbélyegezte; a határozatok kihirdetése azonban elmaradt.

Másképpen foglaltak állást a felvilágosodás fáklyájának továbbvivői, a XVIII. század francia gondolkozói. D'Alembert az Enciklopédia V. kötetének élén magasztaló sorokban emlékezett meg nagy barátjáról, akit — bár a közös vállalkozás számára csak egy befejezetlen cikket írt — a felvilágosítók fegyvertársának tekintett. Voltaire egész életében féltékenyen szemlélte Montesquieu sikereit, epés megjegyzéseket tett műveire és megörökítette egy divatos szépasszony mondását: a Törvények Szelleme — szellemeskedés a törvényekről (*de l'esprit sur les lois*). De a nagy műnek szentelt kommentárjában ő is szép szavakat talált nagy vetélytársa jellemzésére. Tisztelem Montesquieut még tévedéseiben is — írta —, mert az igazságot keresők sorsa az, hogy elbuknak.

Rousseau pályája kezdetén Platón, vége felé Montesquieu tanítványa volt. Követte őt a szokásoknak összetartó erejére, a klíma és a környezet hatására, az abszolutizmus elvetésére, a szabad alkotmány relativitására vonatkozó nézeteiben. A szabadság fanatikusa, a polgári forradalom nagy tanítója természetesen sokkal több volt, mint tanítvány, de adósságát nem tagadhatta le. Bármennyire eltérnek egymástól, tőle tanultak Bentham, Hume, Gibbon, Chateaubriand, Constant, Talleyrand, Guizot és Stael asszony is. S nagy jelentőségű az a tény, hogy Marx gondosan tanulmányozta a Törvények Szellemét, különösen a Ricardónál újra felbukkanó pénzelmélete szempontjából.*

De a hatás nem állt meg szellemi síkon, hanem érintette a jogalkotást is, elsősorban a büntetőtörvényeket. Láttuk, hogy Montesquieu — mint Voltaire is — sokat várt a felvilágosult uralkodóktól. A visszhang nem is maradt el, Európa hatalmasai szívesen leplezték rendőrállamukat a felvilágosodás jel-szavaival. II. Frigyes már a Törvények Szellemének megjelenésekor hatása alá került, jegyzeteket készített hozzá, később pedig elrendelte a büntetés arányosságát érvényesítő kódex elkészítését (1779). II. Katalin breviáriumának nevezte a könyvet és büntetőjogi utasításának (Nakáz) szövegében feltűnő módon követte is; egyes szakaszai szó szerint vették át az *Esprit des lois* hangzatát. Itt természetesen összefonódnak a szálak: Montesquieu adta a szociológiai megalapozást, a kifogyhatatlan érveket, Beccaria a haladó meggyőződés átütő erejét, szenvedélyességét. Kettőjük hatását érezhetjük II. Józsefnek még sokban retrográd büntetőkódexén (1787) és öccsének, Lipót toscanai nagyhercegnek előző évi törvénykönyvén, mely a feudális abszolutizmusban kivételes, humánus felfogást tükröztet.

Eljött azután az ideje annak is, hogy Montesquieu államjogi tanításai is átmenjenek az életbe. Az amerikai gyarmatoknak az elnyomó angol burzsoázia elleni küzdelmében Locke mellett az ő könyve szolgáltatta az elméleti megalapozást. Nem kétséges, hogy a függetlenségi harc előtti korszakban már adva voltak a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztásának elemei, az egyes gyarmatok tanácskozó testületei és a kinevezett kormányzók kettősségében. Nem kétséges, hogy a tizenhárom gyarmat egyesülése, föderatív állammá alakulása történelmi szükségességként jelentkezett. De amikor az indokolást, az elméleti útmutatást keresték, az amerikai törvényhozók boldogan fedezték fel az »erényen alapuló«
republika és a honvédelemre felkészült monarchia előnyeit egyesítő forma: a szövetséges köztársaság dicséretét a Törvények Szellemének IX. könyvében. És még nagyobb lelkesedéssel idézték, sőt ültették át alkotmányaikba a hatalom megosztásáról szóló XI. könyv tanításait. Virginia már 1778-ban belefoglalta a *Bill of rights*-be a három hatalom különválasztásának

* Marx: A tőke I. köt. Bp. 1949., Szikra; 135, 816. old. jegyzetben; A politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1953, Szikra; 137. old. Marx—Engels: Briefwechsel II. (Berlin, 1949. Dietz) 453. old.

elvét ; a vezető államot követték a többiek is. Az 1787-i alkotmány vitájában Montesquieu volt a döntő tekintély ; jellemző, hogy Locke-ra háromszor, öreá több mint harmincszor hivatkoztak. Az alkotmány egyes rendelkezései — a részleteket itt nem fejthetjük ki — a Törvények Szelleme angol fejezetét követték. Hamilton és Madison nagyhatású műve : *The Federalist* ennek elveit sugallta az egyes államok törvényhozóinak ; érdemes megemlíteni, hogy a hatalom-megosztási elméletet tökéletesen megértették, meglátva benne az egyes államszervek kölcsönös összefüggésének vonását is. Washington és Jefferson gondosan tanulmányozták és idézték a könyvet ; kell-e több bizonyíték arra, hol Montesquieu »legjobb része« túlélte őt?

De túlélte az író művének egy másik része is, a »közbülső hatalmakra«, a francia felsőbb bíróságokra vonatkozó tanítás. A XVIII. században sem szűnt meg a harc a rendi alkotmányt védelmező parlamentek és az abszolútizmust erősítő király között. Maupeou kancellár 1770-ben gyökeresen átalakította a bírósági szervezetet, a királyi akarat érvényesülésének érdekében. De a fiatal XVI. Lajos trónralépése után visszaállította a parlamenteket. Ezek most már nem a hagyományos pozíciókat védelmezve, hanem a felvilágosodás eszméinek zászlaja alatt, a megerősödött burzsoáziára támaszkodva gátolták meg a monarchia kibontakozását egyre súlyosodó gazdasági válságából. Az előkelők 1787-i gyűlése nem szavazta meg az ingatlanadót, s a párizsi parlament megtagadta a pénzügyi rendeletek regisztrálását. A rendi gyűlés összehívásának követelése ettől a bíróságtól indult ki, s a forradalmi vihart a parlamentek 1788-i lázadása előzte meg. A király meghajolt, visszaállította a Lamoignon által megreformált főbíróságokat és összehívta a számára végzetessé vált rendi gyűlést. Az események közismertek, de talán még nem értékesítették tanulságaikat Montesquieu munkáját illetően. A parlamentek mozgalma igazolta őt annyiban, hogy — rendi gyűlés hiányában — csak a »szuverén bíróságok« voltak képesek ideig-óráig gátat vetni a korhadt abszolútizmus önkényének. A »közbülső hatalmak« — az ő eszméinek hatására is — védelmezték a rendi szabadságot a királyi beavatkozással szemben. De a kiváltságosak lázadása túlment az ő elképzeléseiben, amennyiben a polgári forradalomnak nyitott utat ; s egyben megmutatta »szabadságvédő« szerepének viszonylagos voltát. Még a polgári társadalom szabadságát, tehát az angol mintájú alkotmányt sem érte volna el Franciaország, ha megmarad a parlamenti jogokkal korlátozott abszolút monarchiánál.

S éppen az a tény, hogy a polgári forradalom túlhaladt Montesquieu elgondolásain, tette a sorsdöntő években olyan formálissá az ő munkájának hatását. Az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjai az államhatalom megosztását már csak mint mágikus jelmondatot ismerték ; Rousseau — Engels-szel szólva — »leküzdötte« már Montesquieu-t,* a felvilágosodás újabb, merészebb gondolkozói háttérbe szorították a Törvények Szellemét. Igaz, az Emberi Jogok Dek-

* Id. levelében, *Marx—Engels* : Válogatott levelek. Bp. 1950. Szikra, 538. old.

larációja 16. cikkében kijelentette: »Az olyan társadalom, amelyben a jogok garanciája nincsen biztosítva, s a hatalmak elválasztása nincsen meghatározva, nem rendelkezik alkotmánnyal.« De az 1789-i politikusok nem látták világosan, hogyan kellene berendezni a polgári államot. A hatalom »szétválasztásához« makacsul ragaszkodtak, mert az executívában a régi végrehajtóhatalmat látták: a királyt, a Bastille-t, az elfogató parancsokat. Montesquieu eredeti elgondolását nem ismerve vagy félreismerve, mereven elzárkóztak Mirabeau javaslatai elől, melyek a parlamentarizmus bevezetésére irányultak. Ritka volt az olyan képviselő, aki felismerte, hogy a forradalom utáni végrehajtó hatalom már nem ellensége, hanem cselekvő szerve a népképviseletnek (Thouret). Elmondhatjuk, hogy az amerikai alkotmány szerkesztői jobban ismerték La Brède urát, mint saját hazájának politikusai. »A Constituante egy stilizált, merev Montesquieut alkotott, a hatalmak elválasztásának engesztelhetetlen teoretikusát, egy mértani Montesquieut« — írja Mirkine-Guetzévitch. Innen Sieyès abbé heves támadásai a hatalom-megosztási elmélet ellen, melynek mélyebb tartalmát már nem ismerte fel.

A törvényhozó nemzetgyűlés és a konvent tagjainak állásfoglalása érdekesen mutatja meg nekünk a Törvények Szellemének kettősségét, ellentmondásosságát. A girondisták, a jobboldal képviselői, Montesquieu földijeit kívülről tudták a könyvet, s egy példányát még abba a barlangba is magukkal vitték, ahová a proskripció elől menekültek. A jakobinusok elvetették a hatalom megosztásának csak felületesen ismert elméletét; az 1793-i alkotmányból már ki is maradt. Robespierre 1793. május 10-i beszédében élesen bírálta ezt a megoldást, mint amely a kormány megsemmisülését, vagy a két másik hatalomnak a nép elleni összefogását eredményezi. De ugyancsak Robespierre példázza, hogy mit tekintett magáénak a konvent, a jakobinus diktatúra is Montesquieu tanításából. 1794. február 5-én hatalmas szónoki erővel vont párhuzamot a régi és az új társadalom között, s a köztársaság alapelvének az erényt, azaz a hazának és törvényeinek szeretetét tette meg. Az első köztársaságban tehát Montesquieu művének egy olyan típusa kelt életre, melyet ő maga még elérhetetlen eszményképnek rajzolt fel: az erényen alapuló »népi állam«. Ennek szolgálatában a jakobinus diktatúra a félszázaddal korábban működött arisztokratikus gondolkozót republikánussá formálta át. Az igazság annyi, hogy ő maga nem volt köztársasági érzelmű, de hozzájárult a republikánus érzület kialakulásához.

Csak röviden követjük tovább Montesquieu elméletének útját. Az 1795-i alkotmány ismét ünnepélyesen elismerte a hatalmak »szétválasztásának« elvét. Ugyanígy járt el az 1848-i alkotmány is, az elválasztást a szabad kormányzat első feltételének nyilvánítva. Ha a francia polgári közjogászok azt állítják, hogy a két rendszer bukásának oka éppen ez a merev dogmatizmus volt, elfelejtik hozzátenni, hogy a merev szétválasztás elmélete nem Montesquieutól származik. A direktórium és az epigon 1848-as forradalom törvényhozói nem

jól tanulták meg a leckét ; nem követték a nagy író lényeglátását, a társadalmi viszonyok reális szemléletét, a törvénynek a mindenkori társadalmi feltételekhez való alkalmazását. A hatalom megosztása a német, japán és cári orosz ál-alkotmányokban reakciós célokra felhasznált formulává lett, »szent és csalhatatlan elv«-vé, melyet Marx — mint láttuk — joggal kritizált meg. Ez a tanítás, melyet a szocialista államjog nem követ, nem a La Brède-i bölcs végső szava az utókorhoz.

VIII

Végezetül röviden meg kell emékeznünk Montesquieu és Magyarország kapcsolatairól. Tudjuk, hogy európai útja során meglátogatta hazánkat is, »mert minden európai állam olyan volt, mint most Magyarország és én látni akartam atyáink szokásait«. Valóban látott itt olyat, ami hazájában már elenyészett : rendi országgyűlést 1728-ban. De a természettudomány, a technika iránt érdeklődő tudós többet is látott ennél : megfigyelte földünk termékenységét, művelésének elmaradottságát és főleg bányáink állapotát. Útjegyzeiteiben — sajnos — csak ritkán ír hazánkról, de fennmaradt két kis értekezése : »Annak a két magyarországi forrásnak a leírása, mely a vasat rézzé változtatja« és »Emlékirat az újbányai gépről«. Az előbbiben azt a két besztercebányai medencét írta le, melyből cementrezt nyertek, az utóbbiban pedig a kontinens első gőzgépét, melyet Potter Izsák angol mérnök állított be Újbányára. A gépről rajzokat is készített, s a magyar bányák gépesítéséről a Törvények Szellemében is megemlékezett (XV. 8.). Meglátott még valamit, ami szociális érzékét tanúsítja. »Kétszáz év óta Hannoverben és Magyarországon a munkások bérei nem emelkedtek, habár az élelmiszerek jóval megdrágultak.« A bányászok beleszülettek ebbe és türelmesen viselik nyomorúságukat, mert többre tartják magukat a más mesterséget folytatóknál. Volt szeme a jobbgység elnyomásának meglátására is : nagy munkájában »dologi rabszolgaságnak« nevezte a röghözkötött magyar paraszt helyzetét (XV. 10.).

A Törvények Szelleme már 1750-ben közkézen forgott Bécsben, bár a jezsuita cenzorok mindent megtettek, hogy ezt meggátolják. A következő évben Pozsonyban a diéta követői számára latinra fordították, s a magyar nemesség bizonyára szívesen is olvasta. Nem csoda, hiszen Montesquieu megírta, hogy a Habsburgok védik ugyan Európa határait a töröktől (XXXI. 32.), de minden eszközzel törekednek a magyarság elnyomására és mégis ez a nemesség mentette meg (1741-ben) a minden eresztékében recsegő-ropogó birodalmat (VIII. 9.). Megírta azt is, hogy ahol nincs nemesség, nincs monarchia sem (II.4.). A magyar uralkodóosztály ideológiájának kiemelkedő képviselője Montesquieu első nagy magyar tanítványa : Bessenyei György. A *Geschäfte der Einsamkeit* (1777) a francia gondolkodó klímaelméletének hatását tükrözteti. A *Magyarságban*, a következő esztendőben Bessenyei sürgeti Montesquieu műveinek

lefordítását. A *Holmi* külön fejezetet szentel neki és úgy nyilatkozik a Törvények Szelleméről, hogy: »Kiadott munkája nemében csaknem egyetlen hozzáfoghatatlan mély elme.« Vagy másutt: »Kár, hogy Magyar világunkban nem ismeretesebb.« Az egykorú *A törvények útja* az alkotmányos monarchiát, a hatalom megosztását, a bírói határozathozatal törvényességét propagálja. Bessenyei — mint rámutattak — először kísérelte meg »Magyarország politikai helyzetét filozófiai alapra állítani« (Eckhardt S.). Természetesen hatott rá — koronként változó nyomatékkal — Locke, Voltaire, Rousseau és a bécsi aulikus természetjog is, de Montesquieu empirizmusa letörölhetetlenül rányomta bélyegét politikai eszméire.

A jozefinizmus ellenhatásaként megerősödött a nemesi ellenzék politikai tudatossága. Ha már Esterházy József 1785-i alkotmánytervezetében megtaláljuk a három államhatalmi főágat, hogyne kelne új életre ez a tanítás az 1790/91-i országgyűlésen? A hatalom megosztásának szükségessége ezen a diétán »már nem probléma, hanem elfogadott közhit, amely csak valami abusustól van megfosztva« Zemplén követutasításai és Batthyány Alajos röpirata egyformán veszedelmesnek találják a hatalmak egy kézben való egyesítését. Egy politikai pamflet még a nemesség eredetét is a hatalom megosztásával magyarázza. Az 1792-i erdélyi országgyűlés megnyitására daljátékot írnak, amelyben a Törvényhozóhatalom és a Végrehajtóhatalom dalban fejezik ki megbékülésüket. Nem kevésbé olvassák és idézik Montesquieu munkáját a köztársasági mozgalom résztvevői, a magyar demokraták. Martinovics kátéja is tartalmazza a törvényhozó és a végrehajtó hatalom elválasztását, de az utóbbit (ez már Rousseau hatása) alárendeli az előbbinek. Hajnóczy József alkotmányreform-tervezeteiben és kiadott közjogi munkáiban ugyancsak felhasználja Montesquieu tanítását a három hatalmi ág elkülönítéséről, de — az 1790/91-i rendektől eltérően — ezt az elméletet nemcsak a király, hanem a nemesi vármegye ellen is fordítja, hiszen ez mindhárom hatalmat egyesíti magában! Hajnóczy és a többi demokraták tehát a magyar polgári demokrácia érdekében forgatják a Montesquieu-kovácsolta fegyvert.

Talán elmondhatjuk, hogy a La Brède-i bölcs hatása a XVIII. század végén érte el delelőjét. Sajátságos, hogy magyar nyelven alig ismertek még tőle valamit. Török Zsigmond ügyvéd 1790-ben kitűzött pályadíja senkit sem bírt rá a nehéz és terjedelmes *Esprit des lois* lefordítására; az első (és utolsó) magyar fordítás névtelen szerző tollából 1833-ban jelent meg Pozsonyban. A fordítónak meg kellett küzdenie a politikai fogalmakra alkalmas magyar szavak hiányával: ezért mentegeti magát, hogy pl. a parlamentet szóháznak, a revolúciót szerdulásnak, a vazallust védhívnek fordította. A *Considérations* több fordítót inspirált. Egy részlete a Mindenest Gyűjteményben, 1790-ben jelent meg, »Szerémből, Vukovárról. SS.« jelzéssel. Vukovárott 1790 tavaszáig Hajnóczy volt az alispán, mellette földmérőként dolgozott a komáromi Sebestyén Sámuel. A névbetűk egyeztetése szerint valószínűleg ő fordította magyarra az első Montesquieu-

részletet, ez tehát a francia gondolkozót sokra becsülő Hajnóczy környezetéből került ki.

S a XIX. század? A köztársasági mozgalom elfojtása után, Ferenc kabinet-kormányzása idején hallgattak Montesquieuról, mert a nála eszményként bemutatott alkotmányos monarchia is sok volt, a reformkorban pedig háttérbe szorult, mert már kevés volt. A doktrinérek s a politikusok is tanulmányozták, de mellette újabbakat, német, francia és angol szerzőket olvastak, akik az alkotmányos monarchiát vagy a népszuverénitást, vagy a függetlenített »negyedik hatalom« érdekében kívánták átalakítani. A klasszikus tanítás mégsem maradt visszhang nélkül. Szalay László kijelentette: »a montesquieui tan a három hatalomról a mienk is egyszersmind«. A kisebbek, mint Karvasy vagy Benczur átvették sokoldalú szemléletét és elismerték nagyságát. S Eötvös József a hatalmak megosztásának XIX. századi, vulgarizált elméletét darabokra szedve kijelentette: »Alig történt egy század óta valami nevezetes az államtudomány körében, a mire nem Montesquieu adta volna meg legalább is a lendületet . . .« Míg az 1848-i törvényhozás nem mutatja gondolkodónk hatását — elvei már felszívódtak az európai alkotmányokba —, az ő szellemét idézi a polgári állam sarkalatos követelményét megvalósító 1869 : 4. tc. első szakasza: »Az igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülönítetik. Sem a közigazgatási, sem a bírói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkozhatnak.«

Szégyenkezve kell bevallanunk, hogy a magyar politikai tudomány klasszikusai óta Montesquieu emlékét alaposan elhanyagoltuk. Államtudományunk csak Schwarcz Gyula akadémiai előadását mutathatja fel, melyben a helyes kritikai szempontok mellett túlságosan átlátszó az a szándék, hogy a felvilágosodás első állambölcsejét lerántsa piedesztáljáról. Nem a magyar értelmiség politikai műveltségének hiányosságát illusztrálja az a tény, hogy csak a *Considérations* egy-két fordítását igényelte (1856, 1891), de a Törvények Szellemére nem volt kíváncsi? Maga a Horthy-fasizmus teljes tagadását jelentette mindannak, amiért Montesquieu élt és dolgozott; csak szerény kiadói tiltakozást láthatunk abban, hogy egy évben (1943) két szemelvénykötetben is megszólalt, hirdelve Európa meghódításának lehetetlenségét, a zsarnokság gyűlöletét és a szabadság dicséretét.

Halálának kétszázadik évfordulóján Montesquieu újjult erővel szól hozzánk. Nem a feudális arisztokrata, az alkotmányos monarchia és a »közbülső hatalmak« szószólója, de nem is a maga korában haladó egyensúlyelmélet meghirdetője. Művének ezek a részei kihullottak az idő rostáján. De szól hozzánk Montesquieu, az ember és a bölcselelő, aki »nem olvasni, hanem gondolkozni« tanította az embereket (XI. 20.). Szól hozzánk a szabadságról, »amely lehetővé teszi a többi javak élvezetét«. Szól az állandó és nagylétszámú hadseregek haszontalanságáról (XXI. 21.), szól a mindenkori hódítók fegyverkezési hajszájáról eképpen: »Új betegség terjedt el Európában; hatalmába ejtette fejedelemeket és mérhetetlen hadseregek tartására bírja őket. Ez a betegség foko-

zódik és szükségképpen ragályossá lesz; mert mihelyt egy állam növeli csapatait, azonnal növelik a többiek is a magukéit, úgy, hogy semmit sem érnek el vele, csak az általános romlást. Minden uralkodó akkora hadsereget tart fegyverben, mintha népeit a kiirtás veszélye fenyegetné; s a mindenki mindenki elleni hatalmi versengését nevezik békének. Így Európa annyira tönkretette magát, hogy ha három magánembernek kellene úgy élnie, mint a mi világrészünk három leggazdagabb hatalma, nem lenne betevő falatjuk» (XIII. 17.). S azt mondja még nekünk, hogy a természet első törvénye a béke (I. 2.), azt mondja a vátesz ihletével: »Állandóan attól félek, nehogy végül is rájöjjenek valaminő olyan titoknak a nyitjára, amely még jobban megrövidíti az emberek kiirtásának s egész népek és nemzetek elpusztításának útját« (P. L. 106.).

A haladó emberiséggel együtt, a mi népünk is odaadó figyelemmel hallgatja Montesquieunek ezeket a tanításait, s ünnepli becses emlékét. Mert az ő emlékét tiszteletben tartják mindazok, akiknek gyűlöletes az elnyomás és a háború, de drága kincs a szabadság és a béke.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Montesquieu összes művei legutóbb a »Pléiade«-sorozatban jelentek meg (I–II. Paris 1949), a Törvények szelleme *J. Brèthe de la Gressaye* kritikai kiadásában (Paris 1950). A Perzsa Levelek legújabb magyar kiadása »A világirodalom klasszikusai« sorozatban jelent meg (Bp. 1955); bevezetése és jegyzetei kedvéért *Charles Gaudier* francia kiadását is felhasználtam, ugyanígy a Törvények Szellemének régebbi, névtelentől származó kiadását (Paris 1871). A szövegben közelebről meg nem jelölt idézetek M. feljegyzéseinek következő kiadásából valók: *Cahiers* (1716–1755), éd. *Bernard Grasset* (Paris 1941). Néhány M.-szemelvényt és Voltaire kritikáját »A francia felvilágosodás«, szerk. *Gyergyai Albert* (Bp. 1954) 30–44, 61–62. lapjairól idéztem.

A marxista irodalomból a következőket emelem ki: *G. N. Gendrihszon*: M. (az Isztorija francuzszkoj literaturi I., Moszkva–Leningrád 1946, Akad. Nauk SzSzsZR. fejezete); *Molnár Erik*: A történelmi materializmus ideológiai előzményei (Bp. 1952, Szikra); *Sz P. Kecsekjan*: Politiceszkie i pravovie vzgljadi M., Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo 1955, 4. sz., 41–52; *Jean Varlot*: M., Voproszi filozofii 1955, 3. sz., 126–128; *J. Boguszak*: M. hatalommegosztási elmélete, annak jelentősége és sorsa, *Právník* 1955. 4. sz., 193–210 (kivonata az Állam- és Jogtudományi Intézet Szemléjében, 1955, 103); *Szigeti József* bevezetése a Perzsa Levelek id. magyar kiadásához. — A társadalmi viszonyok rajzához *Albert Soboul*: A francia forradalom 1789–1799 (Bp. 1949, Szikra); Állam- és jogtörténet, szerk. *Z. N. Csernilovszkij* I. (Bp. 1951) 155–159. A népszellem teóriájának bírálatához *Kulcsár Kálmán*: (A) marxizmus és a történeti jogi iskola, *JtK.* 1955. 2. sz., 65–85.

A polgári irodalomban M. életének felderítésére sokat tett *Louis Vian*: *Histoire de M.* 2. éd. (Paris 1879), közli az író több nyilatkozatát, levelét is. A polgári tudomány legújabb összefoglalása a párizsi Összehasonlító Jogtudományi Intézet kötete: *La pensée politique et constitutionnelle de M. Bicentenaire de l'Esprit des Lois 1748–1948* (Paris 1952), *Boris Mirkine–Guetzévich*, *André Gardot*, *Jean Brèthe de la Gressaye*, *Pierre Barrière*, *Marcel Prêlot*, *Charles Eisenmann*, *Jean Graven*, *Henry Puget* és *Paul Bastid* a szövegben felhasznált tanulmányaival. A részletekre még *Charles Morgan*: *The liberty of thought and the separation of powers* (The Zaharoff lecture for 1948, Oxford 1948); *Roger Mercier*: *La théorie des climats des »Reflexions critiques« à »L'esprit des lois,« Revue d'histoire littéraire de la France* 53 (1953) 17–37, 159–174; *Jacques Boyer*: *M. et la censure religieuse de l'Esprit des lois, Revue des sciences humaines* 70 (1953) 105–131. — Az egész rendszer éles bírálata az 1923-ban elhunyt *Walter Struck* posztumusz könyvében: *M. als Politiker* (Hist. Studien, Berlin 1933). — A szellemi elődökre *R. W. Carlyle–A. J. Carlyle*: *The history of medieval political theory in the West VI.* (Edinburgh–London 1936) 220–221, 249, 424. — A parlamentekre *François Olivier–Martin*: *Histoire du droit français des origines à la Révolution* (Paris 1951) 528–535, 547–550. — Az

amerikai hatásra Bastid cikkén kívül *H. Knust*: *M. und die Verfassungen der Vereinigten Staaten von Amerika* (Hist. Bibliothek 48, München—Berlin 1922).

A magyar vonatkozásokra *Rácz Lajos*: *M. utazása Magyarországon*, Akad. Ért. 25 (1914) 169—177; *Eckhardt Sándor*: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* (Bp. 1924) és: *Bessenyei és a francia gondolat*, Egyet. Phil. Közöny 45 (1921) 28—31, 34 (innen idéztem); *Baranyai Zoltán*: *Első M.-fordításaink*, uo. 44 (1920) 4, 6; *Gálós Rezső*: *Bessenyei György életrajza* (Bp. 1951) 232—233, 332; *Bruckner János*: *Bessenyei és kora politikai filozófiája* (1772—1780), Irodalomtört. Közlemények 58 (1954) 35—38; *Benda Kálmán*: *Hajnóczy Józsej széljegyzetei egy nevelésügyi törvénytervezetre*, uo. 57 (1953) 284—285; *Bónis György*: *Hajnóczy József* (Bp. 1954) 179—182; *Szabó Imre*: *1848—1849 állam- és jogbölcselete*, JtK. 9 (1954) 422, 426—427, az Eötvös-idézet Összes munkái XIV. 141. — Kiadások; *M. a törvények lelkeről I—III.* (Pozsony 1833); a továbbiakat említi *Rózsahelyi Zoltán* (szerk.): *M. Európa egységéről* (Bp. 1943), de kiegészítendő azzal, hogy a *Considérations...* először Pesten, 1808-ban jelent meg Landerner-nél; ld. még a *M. hagyatékából c. füzetet* (Bp. 1943).

DERKOVITS GYULA

FÜLEP LAJOS

Kulturális életünknek általában, képzőművészeti életünknek pedig külön hosszú idő óta egyik legjelentősebb eseménye a Derkovits-kiállítás. Derkovits művét máskor is volt már alkalmunk együtt látni, ilyen viszonylagos teljességben és rendszerességben azonban még nem. S bár a teljességet szívfájdítóan megcsonkítja igen fontos művek pótolhatatlan, talán végleges hiánya, a grafikai művekkel, versekkel, személyi dokumentumokkal kiegészített kiállítás az ez idő szerint lehető legteljesebb képet adja Derkovits emberi minőségéről és művészetéről. Rendezőit köszönet illeti a lelkes, eredményes munkáért.

A kiállítás első, maradandó benyomása: milyen hatalmas életmű! mit produkált ez az ember ilyen rövid idő alatt, milyen kezdet után, milyen körülmények közt! a legjobb viszonyok közt is imponáló volna. Csak megindultan, hálával és mélységes tisztelettel lehet gondolni arra, aki ilyen magae mélyebb hévvel dolgozott az eszméért és a közösségért, életét áldozva. Kegyeletlen kézzel ne nyúljunk művéhez.

Mikor pedig vissza-visszatérünk hozzá, s az első termék után újra elérkezünk a maga világát és világával hangját megtalált Derkovitshoz, képről-képre haladva, ahogy ez a hang mélyül, tisztul, egyszerűsödik, egyre határozottabban érezzük: annak a világnak, az ő világának nincs még egy ilyen művésztetté fogalmazása.

Ez a verdikt nem mai keletű, már megállta az idő próbáját. Akinek évtizedek alatt módja volt rá, hogy ismételten próbára tegye, mindig erősödni érezte, aki most ismerkedik vele, természetességgel csatlakozik a kész consensushoz. Látni a látogatók tekintetén, hallani megilletődött, suttogó szavában. Az elmúlt évtizedekben milyen sok megfakult, ízetlenülült, az idő rostáján kihullt — Derkovits megmaradt, nőtt, túlnőtt a korán és hazai jelentőségén. Mire eljött a készülő új világgal az újraértékelés ideje, az értékelés befejeződött, már nem másíthatja meg semmi. Derkovits művéhez, mint minden műhöz, lehet majd másképp viszonyulni, szeretésének árnyalatai változhatnak, az az ítélet már nem változhat, hogy az ő valóságának, az ő osztálya sorsának, életének, lelki, erkölcsi, szellemi világának az ő korában az ő műve a legjelentősebb művészi kifejezése, nemcsak nálunk, hanem világviszonylatban.

Ebben a műben egyaránt nagy a téma és a művészet, s a kettő: egy. Szólammá vált, hogy a témák az utcán hevernek. A témák mindig hevernek valahol, az emberek szívében-lelkében-életében. Mindenki talál témát, akinek van szeme hozzá. Derkovitsét is megtalálhatta és találhatja akárki; a napilapok híreiben is olvashatja. De a téma qua téma, éppen azért, mert ilyen mindenütt jelenvaló, merő abstractio, vagy közhelyszerű is lehet. Mi teszi konkrétá, mi lendíti át a művészet terébe? Az esztéták szerint: az élmény. Nos, tegyük ezt a fogalmat — a máskor valóban nélkülözhetetlent — Derkovits műve mellé, nyomban kiderül, ezúttal mennyire elégtelen. Élmény az együttérző nézőnek a szerencsétlen szegény, a gyerekének kenyeret adni nem tudó anyja, a megszárdalt, lelőtt sztrájkoló; egy életre szóló, örökre visszajáró élmény volt a haláltáborokba vagy Auschwitzokba hurcolt csapatok látása; élmény a Radnóti és a többi száz és ezer menetelő Der springt noch auf-ját képzeletében átélni — nekik maguknak élmény volt-e? Nekik ez volt az élet maga, az egyetlen, amit élniök adatott, halálra gyötört, eltaposott élet. Itt nem az élmény beszél, itt nem a második, itt az első személy beszél, az, aki élte ezt az életet és halta ezt a halált. Ezért ilyen a szava, más, mint mindenki másé. Mert élni azt az életet és ugyanakkor művészetté tenni, vagyis: a Derkovits képén levő halálraítéltnek és ugyanakkor Derkovitsnak lenni, aki a képet festi, csak ritkán adatik. Ő is oda volt kötve a cölöphöz, s ha nem puskával, más módon őt is kivégezték. Mindaz a téma az ő saját élete, saját szenvedése, saját rabsága, egyúttal milliókéval azonos; de ő kiválasztatott köztük a prófétai szóra, mely olyan »mintha égő tűz volna szívében, az én csontjaimba rekesztve, és erőlködöm, hogy elviseljem, de nem tehetem«; az »itt állok, másképp nem tehetek« szava.

Akármilyen nagyszerű festő Derkovits — mert az — merőben esztétikai kategóriákba ezért nem fér el. Ez nem az esztétikai ítélet megkerülése, nincs rá szükség: amitől Derkovits műve több, attól művészete nem kisebb. Ellenkezőleg. Stílusokat, irányzatokat nem lehet egymáshoz mérni, de ugyanabban, vagy hasonló stílusban, irányzatban, témakörben lehet is, kell is, tesszük is mindig, különben nem tudnánk értékelni. Az összehasonlítás eredményét már kimondtuk.

S ha valaki kérdi: hogy' lehetséges ez? hogyan lehetett ebből a gazdasági-lag, politikailag, társadalmilag a nála nagyobbakhoz képest elmaradt, ennyire elnyomott kis népből olyannak produkálnia, amilyennek amazokból nem lehetett, a felelet: éppen ezért; azért, mert ilyen volt, ilyen kívülről-belülről elnyomott, mint másik egy se; mert itt a belső elnyomást tetézte a létét mindig veszélyeztető külső. Ezért nincs Derkovits sehol másutt, mint ahogy nincs — s ez mutatja, hogy nem érthetetlen csoda történt, hanem szükségszerűség — József Attila se. A szükségszerűség nyitja a külső-belső elnyomásban van, nem, mint másutt, a nemzet, vagy valamelyik osztálya jó vagy rossz sorsában, hanem a nemzet életének magának, egzisztenciájának hosszú századokon át veszélyeztetett voltában, az örökösen az élet és a halál mesgyéjén járásban, ami e nemzet nagyjainak és népének oly sokszor nem élménye, maga az élete

volt. Ez szól — annyi előzmény után — Kölcsey »Zrínyi dalá«-ban, ez íratja Vörösmartyval az »Emlékkönyvbe«, az »Előszó«, »A vén cigány« sorait —, köztük milyen shakespearei sorokat, de Shakespeare nem írhatta volna őket —, ez Petőfi »Élet, vagy halál!«-ját. (Ha nem születtem volna is magyarnak, E néphez állanék ezennel én, Mert elhagyatott, mert a legelhagyatottabb Minden népek közt a föld kerekén — ilyen Wahlverwandtschaft-ról se tudunk másutt) és A magyar nemzet c. önmarcangoló átkát ; belőle szakad ki Derkovits és József Attila, a két kortárs, két egytestvér műve is. Mindig vallottam : a nemzeti művészet, költészet legmélyebbre érő gyökérszála ide nyúlik le, a végső rétegbe, ahonnan a küldetés egyediségével zendül bele valamely nép szava a népek közös karába. Ennek a sajátos nemzeti hagyománynak folytatása Derkovits és József Attila műve, ezért nemzeti. Mindkettőben a nemzet elnyomott osztályának, nagyobbik felének sorsa azonosul a nemzet sorsával. Az élet vagy halál gondja semmivel se kisebb bennük, mint volt Mohács, Rákóczi szabadságharca, Világos után, kétségbeesésük az ő korokban nem kevésbé motivált — de hogy egyáltalán kimondhassák küldetésük szavát, még valami kellett : hitük osztályukban, a nemzetköziségben, az igazságban. Vörösmarty őrzöngő átkára

Kívánságom : vesszen ki a világ
S e földi nép a legvégső fajig.

Mi a világ nekem, ha nincs hazám?
Elkárhozott lélekkel hasztalan
Kialtozom be a nagy végtelent :
Miért én éltem, az már dülva van.

— válaszuk a matrácra is, a szárszói vonat kerekéi alól is : a világ nem veszhet el, élni, jobb életet élni, békét akar, s a jobb életért küzdő-szenvedő világhoz tartozunk mi is. Ez a nagy novum művükben. Ez teszi benne a hasonlót mégis különbözővé minden előzőtől. És ez teszi művüket szentté előttünk.

Bírálatának nem most van az ideje. Az élőnek van szüksége bírálatra, amíg hasznát veheti, s az utókornak, ha a rámaradt mű bizonytalan, vagy éppen káros, veszélyes. Derkovitsé éppoly kevésbé ilyen, mint József Attiláé. Vannak Derkovitsnak bírálható, gyenge képei, mint József Attilának gyenge versei, de kinek nincsenek? Petőfinek, Vörösmartynak, Aranyának nincsenek? Ma az a föladatunk, hogy ami művükben nagy s éltető, asszimiláljuk, nem pedig, hogy a hibákat hánytorgassuk. Az egészséges selectiot az egészséges szervezet úgyis elvégzi. Szólammá vált Derkovits kezdeti »formalizmusa«. De hát van-e, aki nem látja? Kit kell tőle megvédeni? Gondoljunk inkább arra, honnan jön és hová jut el ez a proletár és benne az osztálya ; honnan jön és hová jut el vele kora művészete. Enélkül nem megértő és nem méltányos, de nem is történeti és nem marxista a szemléletünk — aminek persze egynek kellene lennie. Művész,

költő általában azzal kezdi, ami a szeme előtt s körülötte a levegőben van ; még a csodagyerek is, Mozart, Rimbaud. József Attila is így kezdte. Mi között volt választása a festegetni kezdő, a művészet birodalmában járatlan asztalosnak? Kora úgynevezett avant-garde-ja, vagyis a posztimpresszionizmus valamelyik fajtája, beleértve az expresszionizmust, és a műcsarnoki rossz ipar közt. Ha az utóbbit képes választani, akkor ma a nevét se tudjuk. Derkovits a neki egyedül lehetséges módon választott — paradoxul szólva, nem volt választása a választásban. Csak azt választhatta, ahol a merő aestheticum mellett valami más tartalom is feszengett, *keresve* — amint akkor mondták — valamit, amiről a keresők se nagyon tudták, hogy mi. Meglepő, hogy már a kezdő Derkovits formalizmusának külszíne alatt egyszerre mennyivel több az ő valamije, mint amaz a keresett — és lépésről lépésre megcsodálhatjuk a biztosságot és a gyorsaságot, amivel az utat a végső egyszerűségig, a Kivégzés és még néhány kép valódiságáig, a végső lényegig megteszi, amikor már nincs semmi művészkedés, ide-oda tekintő *artisticum*, csak a salakjától megtisztult, szinte személytelenné vált, tartalmat-formát egyetlen mély zengésbe olvasztó emberi hang : üzenete az emberiséghez. Innen visszatekintve, könnyű meglátni a formalizmusban is ugyanazt az embert, erős hitét, hűségét, akárcsak verseiben, amik ugyan nem költői művek, de drágák nekünk az igaz ember megható dokumentumaiként — stílusuk azonban aligha fog valakit követésre elcsábítani. Derkovits formalizmusában van bőven más, mint formalizmus ; ami benne az : a német expresszionizmus egy jellegzetes részéből eredő neonazarénizmus a maga külsőségeivel, *artisticum*ával, elmúlt, nincs már mit félni tőle. A kiállításon találkoztam fiatal művészekkel, képenként pontosan tudták, miért lelkesedjenek, miért ne, s mondhatom, semmi nyomát se tudtam fölfedezni rajtuk e formalizmus kísértésének. Akármilyen jószándékú, alaptalan és túlzott az aggodalmaskodás. S a túlzás veszélyes. Agyonfélteni is lehet, nemcsak agyonhanyagolni. Aki gyereket minden széltől-szótól óvna, életrevalótlan nyavalyás lesz belőle. Egyébként maga Derkovits mindjárt kínálja az ellenmérget is, megmutatja, hogy kell túl jutni az övéen és mindenfajta formalizmuson — azon is, ami ma van, nem a múlté, mint az övé, inkább nagyon is virul. Az ő végső igazsága megtaníthatna rá, hol keressük ezt a formalizmust és mit tegyünk vele.

DERKOVITS GYULA, A SZOCIALISTA FESTÉSZET MAGYAR ÚTTÖRŐJE

KÖRNER ÉVA

Kivonat a Magyar Tudományos Akadémián 1955. február 23-án tartott
Derkovits-émlékünnepély előadásából 1

Derkovits Gyula festészetének alapvonása, hogy ő József Attila mellett a magyar proletárforradalom napirendre kerülésének művészi hírnöke, a magyar munkásosztály művészetének kialakítója.

Derkovits, mint művész, a magyar történelem három korszakát élte át. Proletársorsa és osztályhűsége oly szorosan fűzte az élet legégetőbb kérdéseéhez, hogy a történelmi fordulók művészetét ugyancsak három korszakra osztották. De ezek a korszakok a történelmi fordulónak és a művész tudati fejlődési fokainak bonyolult és ellentmondásos összefüggéséből az objektív és szubjektív tényezők ellentéteinek harcából alakultak ki. Így váltak az első időszak idealisztikus festői utópiái, miután a középső korszak ezeket teljesen tagadta, a végső kibontakozás idején, már nem ellentétben a kor realitásával, magasabb színvonalon és átalakulva ismét részévé a művész gondolatvilágának.

A sok nyomorúságot és betegséget átélt fiatal munkás a proletárforradalom idején érik festővé. Legdöntőbb élménye a Tanácsköztársaság hónapjaiban a harmonikus emberi élet lehetősége volt. Ennek az életnek vágya azonban időtlen maradt, a lehetőséget létrehozó tényezőkkel nem tudott mélyebb összefüggésbe kerülni. A külső körülmények és a festő sajátos helyzete megakadályozták, hogy politikai meggyőződése realista művészi szemléletté szélesedjen. Első festményeinek lényeges mondanivalója *az ember és a táj kapcsolata*, az időtlen emberi viszony, a szociális meghatározottságtól független család, a férfi, nő és gyermek kapcsolata. Derkovits szemléletének alapja végső soron a kizsákmányoló társadalmi rend megdöntése volt, de e szemlélet izolálódása létrehozó alapjától lehetőséget adott ahhoz, hogy az idilli lét mint utópia egy ideig a proletárdiktatúra bukása után is tovább éljen benne. A vágy a társadalmi és emberi harmóniára azonban immár minden reális perspektívát nélkülözve csak a művészi fantázia teremtette formaharmónia világában tudott megvalósulni.

A formális összhang, amint felmerült Derkovitsban a művész társadalmi egyedülállásából következő prófétikus szerepének tudata, hamarosan megbomlott (»Vacsora«). És amikor a művész társadalmi helyzetének ellentmondásain túlmenően teljes egészében átélte a kibékíthetetlen konfliktust az ellen-

forradalom valósága és a művészet szférájában felépített harmóniavilág közt, festészetében ugrásszerű változás állt be.

Most válnak hatóerővé Derkovits festészetében és grafikájában a háború és a levert forradalom. Témái: a háború, a nép szenvedése, tűzvész, menekülés lesznek. Népe és a saját sorsát mély levertséggel szemlélte, kifejezési eszközeiben uralkodóvá váltak az irreális és szimbolikus elemek (»Halottsiratás«). Derkovits expresszionista korszaka nagyjából egybeesett a magyar történelemnek és a magyar munkásmozgalom történetének egy korszakával, a fehér terrorral, a bethleni konszolidációval, a kommunista párt legnagyobb üldözésének korszakával. A vesztes forradalom, a kapitalizmus viszonylagos stabilizációja a helyzet megváltoztatását kilátástalannak mutatta. Derkovits maga Bécsben elszakadva élt az otthoni munkáskörnyezettől, egyénileg is a legreménytelenebb nyomorral küzdött. Tevékeny kölcsönhatás művész és osztálya között, mely csak széles tömegmozgalom alapján születhet meg, megszakadt. Lényegében egyedül van, egyedül kell megküzdenie a rázúduló kérdésekkel. A körülmények nem engedik, hogy Derkovits felülemelkedjék ezen a depresszión. A kiút lehetőségei rejtve maradnak, a művész arra kényszerül, hogy egymaga hatoljon a felszín mögé a lényeges dolgok megértéséhez, de a megértés logikai útját járhatatlansága következtében, a szimbolizmussal pótolja. A valóság objektív összefüggéseinek rejtettsége, a valóság totalitásának megszakadása a művészi alkotói módszerekben döntő következményekkel jár. A dialektikus ésszerű megértés helyett az áthidalást az intuitív módszerek látszanak lehetővé tenni, azáltal, hogy közvetlen érzelmi spontán közeledést teremtenek. A lényeg ilyen megközelítéséből fakadt az irreális stílus, a rendezett természet törvényeinek felborítása, a kompozíció kivágásánál az önkényes nézőpont választása, a »felület«.

Derkovits azonban éppen azzal emelkedett ki kora művészei közül, hogy egyrészt kérdései a mély nemzeti nyomor körül összpontosultak, és ez a társadalmi érdekű tematika elválaszthatatlanul kapcsolódott legmélyebb művészi alkotói problémáihoz, másrészt, hogy nem elégedett meg a közvetlenül megjelenő valóság képével, hanem szakadatlanul küzdött ennek lényeges összefüggései logikus átértéséért. Törekvése a 28–29-es évektől ért sikerré.

Derkovits az expresszionizmus vargabetűje után a valóság reprodukciójának sokkal magasabb fokára jutott mint a parasztfestők, akik ebben az időben végig megmaradtak a jelenségek természetű szemlélete mellett. Derkovits festészete tendenciájában már a 20-as években egyetemesebb jelentőségű a benne feldolgozott élményanyag lényeges jellegét, mélységét illetően. A parasztfestők azzal, hogy érdeklődésüket korlátozták, elzárkóztak az ellentmondások elől, egyúttal realizmusukat is leszűkítették. A paraszti életet, melyet a forradalmi fordulóktól elkülönítetten, sőt ezekkel mint ésszerűtlennel szemben a magyar nép alapvető és reális életformájaként szemléltek, leszűkítetten, bizonyos korlátok közt, lehetett realista módon ábrázolni.

A háború, a Tanácsköztársaság leverése után a depresszió, a forradalmi apály időszaka nem kedvezett a valóság totalitásának átélésén alapuló realizmus kialakulásának. Derkovitsot éppen ennek keresése ragadta a parasztfestők korlátok közé szorított realizmusával szemben az expresszionizmus útjára és a körülmények kedvezővé válásakor így ér el ezekkel szemben egy teljesebb realizmushoz. Derkovits expresszionizmusából, mint fejlődési útjának logikus előzményéből, de egyúttal ennek az előzménynek megtagadásából megszületett a legmagasabb tudatosságú festészet.

Derkovits proletárfestészete határozott eszmei, világnézeti tartalmával magasabb a saját intellektuális problémáiba és intim érzelmi világába visszahúzódó legjobb polgári festészetnél is. Derkovits festészetében is kifejlődött az érzelmek széles skálája, de ez nem az élet bántó hatásaitól elvonuló művész belső világából fakadt, hanem összhangban volt az igazság tudatos felmérésével, bátor szembenállás a valósággal.

Az évtized fordulójának eseményei, a forradalmi erjedés világították meg Derkovits előtt a történelmi és társadalmi perspektívákat, tették ésszerűvé és logikusan átgondolhatóvá a világot. Egyéni körülményei az általános eseményekkel összefonódva járultak hozzá a kibontakozáshoz. 1927 óta ismét itthon élt, osztozott a magyar munkásosztály mindennapos élményeiben és küzdelmeiben.

Kommunista világnézetének tisztulása festészetében a logikai elem nagy megerősödésével járt. A logikai elemnek a modern festészet történetében ilyen szokatlanul határozott és alapvető fontosságú jelenléte nem hiányossága, »irodalmissága« Derkovits művészetének, hanem a vele kialakuló és egyúttal csúcspontját elérő proletárfestészet lényeges tulajdonsága. A tudatos társadalmi mondanivaló soha nem absztraktnak, művészetben kívüli eszközökkel oldódik meg. Lényeg és jelenség dialektikája festészetében új szakaszhoz érkezik. A jelenségvilág most fokozott jelentőségűvé válik benne. A külvilág törvényszerűségeinek összhangba kerülése a festő tudatával a jelenségvilágot a benne uralkodó objektív természeti törvények szerint rendezi. A képeken az egyes elemek a természetben meglévő reális viszonyuk szerint helyezkednek el. Az emberek és a környezet, amelyben a festői mondanivaló megfogalmazódik: a munkások és a munkásélet környezete. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a jelenségek, az emberek és tárgyak, mint művészi alakító tényezők egyértelműekké váltak a természetben megjelenő, a természeti jelenségekkel. Derkovits korában Munkácsy realizmusa, amelyben a képi és természeti jelenség egyértelmű fogalom volt, nem volt többé lehetséges. Munkácsy módszerével, amellyel ő nemzeti jelentőségű művészetet teremtett, a két világháború között már csak partikuláris igazságokat lehetett kifejezni, vagy egyszerűen lecsúszni az apologetizmushoz és giccshöz. A demokratikus forradalom, amelyből Munkácsy művészete kinőtt, világos társadalmi tagozódás, a nemzeti egység körülményei közepette ment végbe. A művész ezt a társadalmat a maga egészében helyeselhetette. Ez Munkácsy realizmusának az alapja, amelyben a természeti forma még egységben a lényeggel, annak kifejezője

lehetett. Munkácsy is, Derkovits is a nemzeti lét nagy kérdéseit vette festészete tárgyául. Az újkori magyar művészet képviselői között ők ketten ragadták meg a legmélyebben ezeket a kérdéseket. De Munkácsy korának kedvezőbb feltételei, a nemzeti probléma viszonylag világos tagozódása következtében társadalma lényeges vonásai feltárásakor nem került kibékíthetetlen ellentmondásba ennek megjelenési képével. Derkovitsnak a proletár-forradalmi válság idején, amikor a társadalmi ellentmondások sokkal bonyolultabbá váltak, és a kapitalista társadalom viszonylag szilárdan elrendezettnek látszó felszínét hevesen feszegették a belsejében megérett erők, az igazságot a *köztudat* (akár feudális, akár polgári vagy paraszti) *zömével szembe* kellett szögezni. A nemzeti jelentőségű realista művész és a társadalom megváltozott viszonya végső soron kihatott a festészet formájára is. A realista művészet most arra kényszerül, hogy lemondjon az élet ábrázolásának egész érzéki gazdagságáról, aminek lehetőségét a festészet már előzőleg meghódította. Derkovits éppen e szemfényvesztő látszat mögül akarja felszínre hozni az igazságot, hogy a valóság kevesek által ismert lényegére rádöbentsen. Ami a majd száz év előtti nagy realista művészet adekvát nyelve lehetett, az Derkovits korának festészetében a kapitalista felszín elfogadását, az ál-nemzeti egység védelmét jelentette. A felszínen a természeti formában megnyilvánuló szép nem esett egybe az igazzal. Derkovits festészete azért emelkedhetett átfogó nemzeti jelentőségre, mert megtagadta a felszín apológiáját és a jelenségvilágot úgy szűrte meg és formálta művészetében, hogy a kapitalista felszín ellen működő forradalmi és valóban nemzeti tendenciák kifejezésére alkalmas legyen. Derkovits azért realista, mert le tudta győzni ezt a felszínt és be tudott hatolni a valóságos társadalmi tartalmakba.

Derkovits festészete éppúgy, mint József Attila költészete nem a dolgok általános tudati tükrözése fokán áll, hanem a lényeges összefüggéseket ennél sokkal tisztábban, a néző, illetve az olvasó előtt rádöbentő világossággal tárja föl. A valóság összefüggéseinek megértését Derkovits nem közlésszerűen rögzíti, hanem — ismét József Attilával rokon módon — éreztetni akarja az utat, amelyet a művész és az egész munkásosztály tudata be kell, hogy járjon, amíg a lényegig hatol. Nem időbeni folyamatról van szó, ezt a festészet lehetőségei kizárják, bár az egyes képek egymás között képviselhetik a tudatosodás különböző fokait. Mikor a proletárművész a »tudatraeszmélésig« hatol, fel kell szakítania a tárgyak természeti megjelenésének képét, hogy ezek lényeges sajátosságait, mélyen rejtőző, a felszínen nem tisztán jelentkező igazságát kutassa. A »lényeges forma« Derkovits festészetében nem eltávolodás a valóságtól, hanem ellenkezőleg, a munkásosztály szemével való élesebb jellemzés és értékelés. Derkovits túlhalad az élménykeltette első érzelmi benyomáson és magasfokú gondolatai absztrakció útján, de a művészet konkrétságával fogalmazza meg leglényegesebb kérdéseit. A képi nyelvet alkalmassá kellett tennie a proletárfestészettel jelentkező probléma: az absztrakció és konkrétság sajátos tartalom-meghatározta arányának kifejezésére. Festményeinek elemei,

bár együttesen konkrét egyedi jelenséget adnak, nem teljes és zárt tárgyiaságukban jelennek meg (formák és színek egyaránt értendők), hanem olyan oldalaik és vonásaik hangsúlyozódnak ki, amelyek fokozottan érvényesítik a tudatra ébredés gondolati tartalmát. A tér három kiterjedésének csökkentésével célja bizonyos tartalmilag fontos egymás mellé- vagy szembehelyezés félreérthetetlen kiemelése. Az emberi test formáit ugyanígy a gondolati túlsúly alakítja. Az egyéni arc-, test- és kézformákat oly módon általánosítja, hogy az egyénben erősen kifejezésre jussanak osztályának tipikus vonásai. A színek kifejező erejét hasonlóképpen fokozza, a természet számtalan árnyalatából a lényeges színerőt emeli ki. Gyakran használja a tiszta keveretlen fémszíneket, aranyat, ezüstöt, de célja soha nem játékos, a testek »elanyagtalánítása«, hanem ellenkezőleg, az anyag minél súlyosabb belső, nem rögtön szembetűnő vonatkozásainak felszínrejuttatása. Kompozicionális kivágásainak mindig mély tartalmi jelentőségük van. Pontosan átgondolt az, hogy Derkovits mennyit láttat egyes alakjaiból. »Viharban« c. képén a szobából kilépő csendőralak hátát levágja és csak durva tekintetét, szuronyát és előrelendülő csizmás lábát mutatja. A csendőrből megszemélyesülő erőszak így domborodik ki zavartalanul és ugyanakkor csak így maradhat meg a kompozíció erősen koncentrált feszültsége. Ha a csendőrből több látszana, ez felhígítaná a tömörséget, szétengedné a feszültséget, ellaposítaná az egész figura jelentőségét. Szemben expresszionista korszakával, amikor kivágásai a valóság irreális szemléletét fejezték ki, most a valóság teljes megértéséből és művészi pártosságából fakadnak. Ez a kompozíció *nem véletlenszerű*, mint a naturalizmus kivágása; hanem mindig *a lényeges mondanivaló lezárása*, különválasztása minden feleslegestől, amely gyengíthetné e mondanivaló hangját.

Derkovits tér- és forma- és színelakítása nem önkényes, a tárgyaktól nem különödik el, nem tulajdonít ezeknek tőlük idegen, merően a festői szubjektumból fakadó tulajdonságokat. A formák és színek az illető tárgy reális formái és színei, de nem a maguk befejezett teljességével, hanem úgy redukálva és kiemelve, hogy az igazság felkutatására és kitapintására vezessenek. A belső igazság teszi Derkovits helyzeteit, alakjait és tárgyait a természethűség csökkentése ellenére is fokozattan, szinte tapinthatóan realiztikus hatásúvá. Kétségtelen azonban, hogy a körülmények, melyek a kor művészetében kettéválasztották a legmélyebb tartalmi realizmust és a tárgyi világ sokrétű gazdagságának és végtelen változosságának reális ábrázolását, Derkovits oeuvrejének hatókörét — az utolsó évek néhány klasszikusan egyszerű, kitisztult művétől eltekintve — leszűkítették, a képzőművészeti látásban gyakorlatlan tömegek előtt nehezen érthetővé tették.

Egyéni életének tragikumuma és a súlyos csapások, amelyek a válság időszaka idején a munkásosztályt sújtották, gyakran sötétítették el művészete hangját. De ez a hang a munkásosztály és a nemzet végső győzelmének tudatában oldódott föl. Derkovits a nemzet legmélyebb fájdalmait és betegségeit szólaltatta

meg és ugyanakkor programot is tudott adni legyőzésükre. Erre az egyedülálló szerepre az tette alkalmassá, hogy munkásfestő volt, aki osztálya szemével korának viszonyait a legélesebben tekintette át. Népi festő volt, élete részese a nép életének, és élményeiben, küzdelmeiben, céljaiban azonos vele.

Derkovits művészetét nemzetközi jelentőségűvé teszi, hogy a kapitalista Európában egyedül Magyarországon alakulnak ki azok a körülmények, melyek a harmincas évek elejének forradalmi válsága idején önállóan és ilyen erővel megszólaltathatták a proletariátus hangját a művészetben.

Ara: 15,—F1

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI
FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

SZERKESZTI
SZABÓ IMRE

VII. KÖTET 4. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1956

II. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÁRSADALMI-TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

FOGARASI BÉLA, MOLNÁR ERIK, SZABÓ IMRE

Szerkeszti

SZABÓ IMRE

Technikai szerkesztő

PAP TIBOR

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., SZÉCHENYI RAKPART 3.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a társadalmi-történeti tudományok (történelem, filozófia, klasszika-filológia, régészet, művészettörténet, néprajz, pedagógia, jog, közgazdaságtan, földrajz) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

Kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest, V., Széchenyi rakpart 3.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 100 különlenyomat és nyomtatott 40 000 »«-enként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-44), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin út 21., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszáma 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Historica*
2. *Studia Historica*
3. *Acta Archaeologica*
4. *Acta Ethnographica*
5. *Acta Historiae Artium*

Acta Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rakpart 5.

Studia Historica szerkesztősége: Budapest, V., Belgrád rakpart 5.

Acta Archaeologica szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Ethnographica szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Néprajzi Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem, Művészettörténeti Intézet. V., Pesti Barnabás u. 1.

A SOKNEMZETISÉGŰ ÁLLAM NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL AZ 1848 ELŐTTI MAGYARORSZÁGON

I. TÓTH ZOLTÁN

(Akadémiai székfoglaló előadás)

A soknemzetiségű állam kérdése a magyar történettudomány érdeklődésének előterében áll. Aktualitását a felszabadult kelet-európai népek békés együttműködése és barátsága történeti előzményeinek keresése éppúgy indokolja, mint közelebbről Magyarország története marxista szintézise egyelőre egyetemi tankönyv formájában való megírásának szükséglete. Ez a gyakorlati feladat tárta fel nemzeti történetírásunknak azt a nagy hiányosságát, hogy a régi Magyarország történetéből úgyszólván teljesen kimaradt, vagy legalább szerves helyet nem nyert az ország területén élt nem magyar népek története.

Ez természetesen nem lehet a véletlen műve. A feudális, a liberális burzsoá, majd az ellenforradalmi magyar történetírás nem tekintette Magyarországot soknemzetiségű államnak. A magyar történetírás, nem számítva le a szociáldemokrata történészeket sem, a magyar nemzetállam illúziójának hódolt, és még a viszonylag leghaladóbb történészek sem vonták le azt a tanulságot, mely szerint a soknemzetiségű Magyarország elnyomott népeinek ugyanolyan joguk van az élethez és a jövőhöz, mint a magyar népnek. Egyedül a felszabadulás utáni magyar marxista történetírás érkezett el oda, hogy ne csak szembenézzen a történeti valóság egészével, és ne csak számoljon azzal a ténnyel, hogy a régi Magyarország nem nemzeti, hanem soknemzetiségű állam volt, de ennek bemutatását egyenesen igen fontos feladatának tekintse.

Egy ilyen felismerés következményei természetesen nem jelentkezhettek azonnal, nem oldhatják meg a Magyarország történetére vonatkozó szemléletben a fenti értelemben vett változást egyetlen csapásra. Az eddig feltárt forrásanyag egy ilyen átértékelést nem is tesz teljesen lehetővé, hosszú, részletekbe menő kutatásra van szükség, hogy a soknemzetiségű magyar állam kérdéseit kielégítően meg tudjuk oldani.

Történettudományunk újabban igyekezett a burzsoá nemzet előzményeinek és feltételeinek kialakulásával behatóbban foglalkozni, és ért is el bizonyos eredményeket. A régi Magyarország nem magyar népei korábbi problémáinak megoldására azonban, kivéve Molnár Erik két monográfiájának néhány részletét, úgyszólván kísérletet sem tett. Nem sok történt ezen a téren a szomszédos népi demokráciák történetírásában sem azon népek kialakulásának tudományosan

megnyugtató tisztázására, amelyek 1918-ig részben vagy egészben a soknemzetiségű magyar államban éltek. Ezek a kérdések olyan fontosak és alapvetőek valamennyi érintett nép történetírása számára, hogy tisztázásukat elengedhetetlen feladatnak kell minősíteni.¹

Egy rövid tanulmány természetesen nem vállalkozhat — és pedig nemcsak a keretek szűkössége, hanem a belső nehézségek felettébb súlyos volta miatt sem — a soknemzetiségű Magyarország főkérdéseinek akár csak sommázott összefoglalására. Ez kétségkívül korai vállalkozás volna. Feladatomnak csupán azt tekintem, hogy egynéhány többé-kevésbé elméleti jellegű kérdést vessek fel, amelyek elősegíthetik a soknemzetiségű magyar állam mélyebb megértését. Támaszkodva az eddig feltárt történeti anyagra és saját kutatási tapasztalataimra, néhány megállapítással igyekszem megvilágítani a magyar államban együttélő népek fejlődésének törvényszerűségeit a tárgyalt korszakban és bizonyos mértékben későbbi történeti időkben is.²

*

Lenin rámutatott arra, hogy „a nemzeti állam a kapitalizmus szabálya és »normája«, a nemzeti tekintetben tarka állam pedig elmaradottság vagy kivétel”.³ Már Kautsky is felismerte, hogy „a nemzeti szempontból tarka államok mindig olyan államok, melyeknek belső alkata egy vagy más okból fejletlen (elmaradott), vagy rendellenes maradt”.⁴ Tanulmányomban az említett elmaradottság és fejletlenség okainak és jellegének ismeretéhez kívánok hozzájárulni.

A feudalizmus felszámolásának és a kapitalizmus fejlődésének folyamata egyúttal az a folyamat is, melyben a modern burzsoá nemzetek kialakulnak.⁵ Azonban a soknemzetiségű állam egyes népei nem azonos feltételek mellett indulnak el a nemzettéválás útján, mihelyt a kapitalizmus viszonyai, még a feudalizmus rendjének idején, kibontakozni kezdenek. A soknemzetiségű államban a népek a feudalizmus és a kapitalizmus idején csekély kivétellel (pl. Svájc) nem egymás mellé rendelték, hanem egy uralkodó nép, pontosabban ennek uralkodó osztálya alárendel magának más népeket. Hogy melyik vált a soknemzetiségű államban élő népek közül uralkodó néppé, az rendkívül bonyolult

¹ Az ilyen kérdések fontosságára a szovjet történetírás részéről legutóbb A. D. *Ljublinszkaja* mutatott rá: A francia nép kifejlődésének kérdéséhez. (IX—XV. század). *Voproszi Isztorii* 1953. 9. sz., magyarul: *ATIE* 1954. 1—6. sz. 50. skk. old. Figyelemreméltó szempontokat tartalmaz még A. P. *Levandovszkij*: A Karoling-birodalom etnikai összetételéről. *Vopr. Iszt.* 1952. 7. sz. magyarul: *Szovjet Középkori Egyetemes Történet.* I. Bp. 1954.

² Vázlatos megállapításaimat nem tekintem sem teljeseeknek, sem végérvényeseknek, szándékom inkább vita indítása, melyben a középkor szakértőie a döntő szó.

³ A nemzetek önrendelkezési jogáról. Bp. 1949. 10. old.

⁴ Nationalität und Internationalität. *Neue Zeit* 1907/8. 1. sz. idézve Leninnél: *i. m.* 7. old. *Lenin* ugyanott magyarázatként hozzáfűzi: „Magától értetődik, hogy Kautsky csak abban az értelemben beszél rendellenességről, hogy nem olyan, aminő a legjobban megfelel a fejlődő kapitalizmus követelményeinek.”

⁵ *Vö. I. V. Sztálin, Művei* 2. köt. Bp. 1949. 328. old.

történeti fejlődés eredménye, melynek gyökerei messzi korszakokra nyúlnak vissza. Nyugat-Európában a feudalizmus felszámolásának és a modern burzsoá nemzetek kialakulásának időszakában egybeesett a központosított államok keletkezésének időszakával. Európa keleti felében azonban ez a folyamat nem esett egybe. Amikor a kapitalizmus hajnalán megjelennek a nemzetek, Nyugat-Európában tiszta nemzeti államok keletkeznek, amelyekben úgyszólván ismeretlen a nemzeti elnyomás. Kelet-Európában viszont „soknemzetiségű államok jönnek létre, egy fejlettebb nemzettel az élükön és elmaradt, kevésbé fejlett nemzetekkel, melyeket az uralkodó nemzet politikai, majd gazdasági tekintetben is alávetett magának”.⁶ Magyarországon az állam megszervezésének szerepe az együttlakó népek közül a magyaroknak jutott.⁷

A magyar köztudatban egészen a legutóbbi időkig élénken élt a magyar uralkodó osztályok érdekeit szolgáló magyar nemzetállami koncepció. A nemzetállamot az államalapítás óta fennállónak tételezték fel, és legfeljebb annyit engedtek meg, hogy a török hódítás és a Habsburg-uralom óta a nemzetállami fejlődésben akadályok támadtak, melyeket a XIX—XX. században jogos volt a lehetőség szerint korrigálni. A magyar nemzetállamhoz való történelmi jogot a magyar polgári történetírás a régi magyar állam egész kiterjedésében fenntartotta, ezzel a magyar burzsoá nemzetnek a törekvéseit igyekezett igazolni a nem magyar népek feletti uralomra és ezek beolvasztására. A történelem azonban megcáfolta ezt a „jogot”, és kéréllhetetlen törvényszerűségeivel bizonyította tarthatatlanságát. S ha ezt a tapasztalati tényt aligha lehetséges kétségbevonni, mégsem elégedhetünk meg ennek pusztá kinyilatkoztatásával, hanem meg kell magyaráznunk, hogyan jött és jöhetett létre a Kárpátok medencéjében egy soknemzetiségű állam, miért és hogyan lett a magyar uralkodó osztály ennek megszervezőjévé és vezető erejévé?

„Amilyen a társadalom léte, amilyenek a társadalom anyagi életfeltételei, olyanok az eszméi, elméletei, politikai nézetei és politikai intézményei is.”⁸ A soknemzetiségű állam kérdéseit is az alapvetően meghatározó anyagi életfeltételek, a gazdasági és társadalmi fejlődés oldaláról lehet megközelíteni. Annak a ténynek, hogy a középkori magyar soknemzetiségű államnak a magyar lett a vezető tényezője, elsősorban gazdasági okai kellett hogy legyenek. „Különböző nemzetek egymás közötti kapcsolatai attól függnnek, mennyire fejlesztette ki mindegyikük termelőerőit, a munkamegosztást és a belső érintkezést — írják Marx és Engels, és hozzátézik: — Ezt a tételt általánosan elismerik. De nemcsak egy nemzet viszonya a többihez, hanem e nemzet egész belső tagozódása maga

⁶ *Ua.* 5. köt. Bp. 1951. 35—6. old.

⁷ *Ua.* 2. köt. 328—9. old. — A továbbiakban a „nemzet” szót és fogalmat szigorúan a burzsoá (későbbi korban a szocialista) nemzet megjelölésére tartom fenn, míg a korábbi népi-nemzeti jelenséget következetesen a „nép” szóval fogom illetni.

⁸ *Sztálin*: A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Bp. 1950. 142. old.

is a termelésének, valamint belső és külső érintkezésének fejlettségi fokától függ.”⁹

Ezek a szempontok tehát nemcsak egy nép önmaga keretei közt való megvizsgálására, hanem a népek egymás közti viszonyára is alkalmazhatók. A népek egymás közti viszonya azonban nemcsak elszigetelt egymásmelletti-ségükben, állami határok két oldaláról, hanem a soknemzetiségű államban, egyetlen állam keretein belül is megnyilvánul. „Az állam az osztályuralom szerve, az egyik osztály szerve a másik elnyomására.”¹⁰ Nem kétséges, hogy a soknemzetiségű állam is az osztályuralom szerve, és Sztálin megfogalmazása szerint „egy nemzetnek, pontosabban : e nemzet uralkodó osztályának a többi nemzet fölötti uralmán épül fel...”¹¹ Míg az egynemzetiségű államban az uralom egyetlen nép uralkodó osztályának és alávetett osztályainak a hatalmi viszonya, a soknemzetiségű államban ez a viszony két vagy több nép egyes osztályainak fölé-, illetve alárendelésére is vonatkozik, vagyis az elnyomó osztály és az elnyomott osztály különböző nemzetekhez tartozhatnak. Ebből azonban nem következik feltétlenül az, hogy a feudális soknemzetiségű állam egyes népeinek uralkodó osztályai is feltétlenül az alávetettek közé tartozzanak. A nemzetiségi hovatartozás, a népek közti különbözőség a középkorban nem esett különösebb súllyal, kizáró érvénnyel a latba, de óriási következményekkel járt később, míhelyt a kapitalizmus kialakulásával megindult a burzsoá nemzetek létrejöttének a folyamata.

Az uralkodó nép szerepének meghatározását megvilágítja az, hogy „az állam rendszerint a leghatalmasabb, gazdaságilag uralkodó osztálynak az állama, amely osztály általa politikailag is uralkodó osztállyá válik, és eképpen az elnyomott osztályok fékentangálásának és kizsákmányolásának új eszközeire tesz szert...”¹² A feudális rendben a hatalom forrása abban rejlik, hogy a termelési eszközök, elsősorban a föld tulajdona teljesen és a dolgozók feletti rendelkezés többé-kevésbé az uralkodó osztály kezében van. A középkori feudális államban elsősorban „a földbirtok nagysága határozta meg a politikai hatalomban való részvétel fokát”.¹³ A soknemzetiségű államban, mint minden más osztályállamban, egy osztály gyakorolja a hatalmat; a feudális államban ez a hatalom a földtulajdonban gyökerezik. A termelési viszonyoknak az osztály-

⁹ A német ideológia. Bp. 1952. 33. old. „Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya... az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, következőképpen a szuverénitási és függőségi viszony politikai formájának, egy- szóval a mindenkori sajátos államformának legbensőbb titkát, rejtett alapját megtaláljuk. Ez nem zárja ki azt, hogy ugyanaz a gazdasági alap — ti. fő feltételeiben ugyanaz — számtalan különböző tapasztalati körülmény, természeti feltétel, különböző faji viszonyok, kívülről jövő történelmi hatások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amit csak a tapasztalati adott körülmények elemzése útján lehet megérteni.” *Marx* : A Tőke III. köt. Bp. 1951. 858. old.

¹⁰ Állam és forradalom. *Lenin*, Válogatott művei. II. köt. Bp. 1949. 159. old.

¹¹ *I. V. Sztálin*, Művei 5. köt. Bp. 1951. 18. old.

¹² *Engels* : A család, a magántulajdon és az állam eredete. Bp. 1949. 175. old.

¹³ *Engels* : I. m. 176. old. Egyébként is „a legtöbb történelmi államban az állampolgárok vagyonuk arányában részesednek a jogokból”. *Uo.*

társadalmakban adott és lehetséges fokán egy osztály felsőbbbsége szükségképpen és elkerülhetetlen.¹⁴ Az uralkodó osztály anyagi felsőbbbsége maga után vonja nemcsak a politikai hatalom birtoklását, hanem a kulturális és szellemi vezető szerepet is.¹⁵

A feudális földtulajdon feletti monopólium azonban csak a feudális viszonyok túlsúlyra jutása idején meghatározó tényező. A honfoglalás idején a magyarok olyan társadalomban éltek, melyben az osztály nélküli rend bomlása előrehaladott, az osztálytársadalom pedig kialakulóban volt. A magyar társadalomnak még jelentékeny fejlődésen kellett átmennie, osztálytársadalommá kellett alakulnia, hogy államot alapíthasson, és hogy a meghódított terület vezető erejének szerepét tartós sikerrel magára vállalhassa. A földtulajdon felett való rendelkezést a terület részben fejlettebb társadalmi fokon álló lakói felett való rendelkezés előzte meg, amit a honfoglaló magyarok fejlettebb katonai ereje, a meghódított népek viszonylag csekély száma és szétszórtsága és végül a Kárpát-medence legértékesebb központi területeinek birtokbavétele tett lehetővé. A fejlődést elősegítette a meghódított szláv lakosságra való rátelepedés, ami a feudalizálódásnak már a honfoglalás előtt nomád formában megindult folyamatát jelentékenyen meggyorsította. Az ország különböző földrajzi jellegű (síkság, dombvidék, hegyvidék) termelési körei közt állandó gazdasági érdekközösség létesülhetett, és ennek alapján az ország egész területét uraló állandó jellegű politikai szervezet állandósult. „S a vezető szerep e politikai szervezetben a hegyvidéki lakossággal szemben a síkságot és a dombvidéket megülő népek jut, mert mezőgazdasági termelőerői természeti okokból jóval fejlettebbek . . .”¹⁶

A kialakult állam vezetőszeropét a magyar uralkodó osztály annál is inkább szilárdan kezében tarthatta, minthogy a Kárpát-medencében nem volt olyan gazdasági-társadalmi energiát képviselő nép, amely ezt a vezető szerepet kétségbe vonhatta volna, és amely egy másik állam alapításához szükséges feltételekkel az adott időpontban rendelkezett volna.

¹⁴ „Mindaddig, amíg az igazán dolgozó népességet szükséges munkája oly nagy mértékben veszi igénybe, hogy semmi ideje sem marad a társadalom közös ügyeinek — munkavezetés, államügyek, jogi ügyek, művészet, tudomány stb. — ellátására, mindaddig állandóan kellett lenni egy külön osztálynak, amely az igazi munka alól felszabadítva, ezeket az ügyeket ellátta.” *Engels*: Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt. (*Anti-Dühring*) Bp. 1950. 187. old.

¹⁵ „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok — írják *Marx* és *Engels* —, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, egyidejűleg uralkodó szellemi hatalma is. Az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeivel rendelkezik, ezzel egyúttal a szellemi termelés eszközeivel is rendelkezik, úgy hogy ezáltal azoknak a gondolatai, akik híján vannak a szellemi termelés eszközeivel, általában ennek az osztálynak vannak alárendelve.” *A német ideológia*. 29. old.

¹⁶ *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. 2. kiad. Bp. 1949. 96. old. — Szinte felesleges hangsúlyozni, hogy a sovíniszta történetírás tanítása a magyarság felsőbbrendű államalkotó képességéről és veleszületett vezetői hivatásáról nélkülözi a megalapozottságot.

A feudalizmus viszonyainak fokozódó fejlődése során az emberek felett való uralom lassanként átment a föld feletti uralomba. Eleinte a meghódított szláv parasztok feletti rendelkezés a hódító magyar törzsfőnökök, majd a nemzetségek alávetése után a király kezébe került. Ahogyan a király és az uralkodó osztály hatalma az eredetileg megszállt központi területekről fokozatosan kiterjedt a Kárpát-medence periférikus hegyvidéki részeire, úgy terjedt ki hatalmuk az új területek népességére is. A XII. század végére az ember feletti tulajdon széles méretekben átadta helyét a föld feletti tulajdonnak. A feudális tulajdon ekkor már közvetlenül földtulajdont jelentett. Ennek legfőbb élvezője az igen sok idegen, bel- és külföldi elemet (német, olasz stb. lovagokat és egyházi személyeket) magába olvasztó magyar uralkodó osztály, a magyar földbirtokos-osztály lett és maradt hosszú századokon keresztül.

A szláv és egyéb meghódított népek vezető rétegei a közös osztályérdek alapján igen korán egybeolvadtak a magyar vezető rétegekkel, és a szintén beolvadt külföldi német, olasz stb. urakkal együtt képezték az ország uralkodó osztályát, vezető tényezőjét, természetesen nem nemzeti, hanem osztályalapon. A beolvadás következtében ez a vegyes eredetű uralkodó osztály azután döntő mértékben magyar jelleget öltött. Ez a változás nem máról holnapra és nem egyszeri jelenségként, hanem hosszantartó, állandó, következetes folyamatként ment végbe, mely a feudalizmus egész időszakára kiterjedt.

Bár a történelmi tények egésze nyilvánvalóvá teszi azt, hogy a soknemzetiségű Magyarországot a magyar, illetve a magyarrá vált uralkodó osztály szervezte meg, mégis szükséges ennek a még eddig kielégítően meg nem magyarázott folyamatnak a megvilágítása. Közelebb visz bennünket ehhez Engels egy megállapítása, mely szerint „egy kevésbé kultúrált nép minden hódítása természetesen megzavarja a gazdasági fejlődést és számos termelőerőt semmisít meg. De a tartós hódítások eseteinek óriási többségében a kultúrálatlanabb hódítónak alkalmazkodnia kell a magasabb »gazdasági helyzethez«, ahogy az a hódítás után kialakult; a meghódítottak asszimilálják a hódítót, akinek legtöbbször még amazok nyelvét is át kell vennie”.¹⁷ Megállapítható, hogy a honfoglaló magyarság némi ingadozás után (ld. kalandozások) alkalmazkodott a „gazdasági helyzethez”, minthogy belső társadalmi fejlődése magában hordozta ennek a lehetőségét; továbbá nyelvileg nem olvadt bele a meghódított népekbe. Engels a hódítók politikai hatalmának a meghódítottak gazdasági-társadalmi állapotához való viszonyáról szólva így ír: A politikai hatalom „vagy a törvényszerű gazdasági fejlődés értelmében és irányában hat. Ebben az esetben nincs viszály a kettő között, a gazdasági fejlődés meggyorsul. Vagy pedig a gazdasági fejlődés ellenében működik, és akkor a gazdasági fejlődés, kevés kivétellel, rendszerint legázolja.”¹⁸ A magyarság esetében végeredményben az első

¹⁷ Anti-Dühring 188. old.

¹⁸ I. m. 187—8. old.

változat érvényesült, ez biztosította fennmaradását, majd hatalmának megszilárdulását, államának tartósságát.¹⁹

Jeleztük már, hogy a kialakult ország uralkodó osztálya nemcsak a magyar elemből került ki. Történeti adatok sokasága tanúskodik arról, hogy az uralkodó osztályban számos nem magyar eredetű elem helyezkedett el. Ez felveti a nem magyar népek uralkodó osztálya, illetve rétegei asszimilációjának (saját népük oldaláról tekintve disszimilációjának) fontos kérdését.

Az asszimiláció tekintetében történetírásunkban kevés kivételtől eltekintve meglehetősen felszínes nézetek uralkodnak, amelyek nem sok tekintettel vannak a folyamat gazdasági-társadalmi rugóira és feltételeire, és ezért sokszor túlzott jelentőséget tulajdonítanak neki olyankor is, amikor a szükséges feltételek nincsenek jelen. Csak azok a társadalmi rétegek és egyedek disszimilálnak népi közösségükből és asszimilálódnak egy másik közösségbe, amelyek ezáltal életük anyagi és egyéb feltételeit meg tudják javítani. Erre a kizsákmányolt osztályoknak sokkal kevesebb lehetőségük van, mint a kizsákmányoló osztályoknak. A legkedvezőbb feltételeket az asszimilációra azok a társadalmi rétegek találják meg, amelyek a népváltással (ami a legtöbbször a nyelvváltásban, más esetekben a vallás megváltoztatásában is tükröződik) egyúttal jelentékenyen kedvezőbb gazdasági-társadalmi helyzetet tudnak elérni. Elsősorban a földbirtokososztály jön ebből a szempontból számításba. A nem magyar népek társadalmilag kiemelkedő rétegei előbb-utóbb nagyrészt a fejlettebb, erősebb uralkodó nép uralkodó osztályának viszonyaihoz alkalmazkodnak, mert ebben találják meg leginkább osztályérdekeik érvényesülésének legkevesetebb feltételeit. A folyamat méreteit az határozza meg, hogy az uralkodó nép uralkodó osztályát milyen mértékben érinti a nem magyar népek vezető rétegeinek a beolvadása, hasznos, káros vagy közömbös-e rá nézve.

Ismét más a lehetőség a városi polgárság körében, melynek érdekeit privilégiumok határolják körül; ez esetben a privilégiumoknak a más népekből kiválókra való kiterjesztése a tapasztalat szerint feltételezi a népi-nyelvi asszimilációt, viszont az ilyen asszimiláció lehetőségének a saját hasznát kereső privilegizált polgárság érdekei szabnak határt. A városi német polgárság népi jellegét, ahol megőrizte, a privilégiumok védték meg. A városi polgárság esetében az asszimilációnak a lehetősége korlátozottabb, mint a földbirtokos osztálynál, de ennek ellenére eléggé kiterjedt, amit a német városi polgárság tömeges elmagyarosodása a XIV—XVI. században világosan megmutat. Itt az iparosodó várost környező vidék etnikuma, a falu paraszti elemeinek a behatolása a városba, a plebejus elemek sokasodása játszik nagy szerepet. Ennek megfelelően a szlovák felvidék egyes városaiban a szlovákosodás jelensége is megmutatkozik a német polgárság rovására.

¹⁹ Ennek a folyamatnak a bemutatása természetesen nem lehet e tanulmány feladata. Ezt az érdekelt népek történészeinek és régészeinek komplex módszereken alapuló közös kutatásai hivatottak elvégezni.

Az asszimiláció-disszimiláció lehetősége a legcsekélyebb a parasztságnál, ennek ugyanis vertikálisan az osztályelnyomás, horizontálisan (azonos osztályhelyzet megőrzése mellett) az elérhető előny hiánya vagy csekélyisége, illetve a népváltás külső nehézségei eleve is jórészt útját állják. Mellőzzük itt az asszimiláció általános törvényszerűségeit (mint például azt, hogy a nagyobb, homogénabb etnikumú tömegek azonos feltételek mellett magukba olvasztják a benne elhelyezkedő szórványokat stb.), amelyek a népváltásnak bonyolultán érvényesülő, de szigorúan meghatározott feltételeket szabnak. A kialakult feudalizmus jobbagyparasztsága, egyes kivételes esetektől eltekintve, általában nincs többé kitéve a megelőző korszakok tömeges asszimilációjának, szétszóródásának, népi pusztulásának. A néppéválás szilárdságának legfőbb tényezője a paraszti tömegek népi stabilitásában rejlik.

Meg kell még jegyezni, hogy a kapitalizmus kezdetei előtt aktív, tervszerű asszimilációról alig beszélhetünk, legfeljebb a gazdasági-társadalmi erők passzív, öntudatlan hatása alatt álló asszimilációról. Az aktív asszimilációs törekvések kezdetei lényegében egyidősek a burzsoá nemzet kezdeteivel.

Az asszimiláció folyamatának vizsgálata a feudalizmus idején arról győz meg bennünket, hogy valamely nép fennmaradásának záloga nem az uralkodó osztályban rejlik, mely változékony, disszimilációra hajlamos, hanem a dolgozó tömegekben, a népben, mely nem vetkőzik ki sajátos etnikai jellegéből, hanem megőrzi azt. Ha a vezetőkön múltott volna, hamarosan eltűnt volna a román, a szlovák, a ruszin nép; ezeket a dolgozó tömegek tartották fenn.

A magyarországi nem magyar népek vezető rétegeinek asszimilációs folyamatát természetesen külön-külön, konkrét formában kell megvizsgálni. Illusztrációként csupán a román vezető rétegek beolvadásáról, a magyar uralkodó osztályokhoz való csatlakozásáról kívánok néhány szót szólni.

Az oklevélszerűen Magyarország, illetve Erdély területén először a XIII. század elején megismert román nép pásztorkodással, jobbra kétlegelős, juhtartó pásztorkodással foglalkozott. Előbb a várbirtokokhoz kötve, majd magánbirtokokon is, gyakran határőrző szerepet is viseltek, akárcsak a székelyek és a románokkal gyakran együtt említett besenyők. A többi együttlakó erdélyi népek (magyarok, szászok) ez idő tájt elsősorban földművelők, kisebb részben városlakók voltak. A román népelem alapvetően pásztorjellegét kétségtelenül bizonyítja jellegzetes állatadója, a juhötvened (quingagesima ovium), mely minden tekintetben azonos a Szerbiában és Horvátországban dívó vlach adóval (travnina). A pásztorközösségek a területi-földesúri szervezet viszonyai közt fokozatosan elindultak a feudalizálódás útján.²⁰ Mint ahogyan a jászkunoknál

²⁰ Közbevetőleg meg kell jegyezni, hogy az említett korabeli románok társadalmi fejlődéséről nincs elég hiteles képünk. Annyi valószínű azonban, hogy a nemzeti szervezeten túljutottak. A kétlegelős (transzhumáló) kisállattartó pásztorság társadalmi problémáinak tisztázása még hátralevő, igen fontos elméleti feladat, melyben a politikai gazdaságtan kutatóinak döntő szavuk lehet.

a XIV., a székelyeknél a XIV—XV. században, úgy a románoknál is a XIV. században már javában folyt a feudalizálódás folyamata, a szabad pásztorok fokozatos, többnyire csoportos jobbágysorba süllyesztése, előbb a királyi várbirtokokon, majd fokozódó mértékben a magánbirtokokon is. Amint az áru-termelés növekedett, úgy vált szükségessé a pásztorok lekötése és felhasználása a mezőgazdasági termelésben. A XV—XVI. század folyamán a feudalizálódás folyamatának megfelelően háttérbe szorul, majd végleg eltűnik a románok kedvezőbb juhötvenede, hogy átadja helyét a rendes jobbági szolgáltatásoknak.

A román közösségek élén a választott kenézek és vajdák álltak, akik a bírói hatalmat választott esküdtekkel együtt gyakorolták. A kenézek és vajdák nem nemzetségfők, nem földesurai népüknek, hanem tisztviselőivé váltak a királyi várnagynak, majd a magánföldesuraknak. Telepítési vezetőkől és funkcionáriusokból, a feudalizálódás ütemének megfelelően, különösen a XIV. század első felétől kezdve, megindult fokozatos nemesedésük, egyesek közülük hadi és egyéb érdemeikért nemességet nyertek, birtokadományban részesültek, és végül sok esetben földesurai lettek alárendeltjeiknek. Az út fokozatos volt: előbb választottból örökletes kenézékké, majd kondicionárius (feltételes) nemesekké váltak (katonáskodás, anyagi szolgáltatás terhe mellett), végül sokan országos nemességet is nyertek. Az új román nemesség elindult azon az úton, hogy olyan feudális renddé fejlődjék, amilyen Erdélyben a három rendi „nemzet”, a (bármilyen nemzetiségű) vármegyei nemesség, a szász és a székely lett, melyek 1437-ben az „Unio trium nationum” nevű szövetségben fogtak össze a parasztság osztályharcának fékentartására. A külső támadásnak erősebben kitett vidékeken, mint Máramarosban a XIV. század második felében, a román renddéválás folyamata éppúgy meggyorsult, mint a török támadásnak kitett bánági, hunyadi és fogarasi végeken, ahol sorra kialakulnak a román várkerületek. De míg Máramarosban román nemesi többségű, mondhatni román megye alakult ki, a többi kerületekben a folyamat megakadt, a várnagyoktól függetlenül a román kerületekből nem lett nemesi vármegye, vagy ha lett, (mint pl. Szörény megye több kerület egyesítéséből), már nem mint román, hanem mint magyar nemesi vármegye.

A folyamat megakadásának egyik oka, hogy a kenézékből lett nemesek fokozatosan kiváltak népi közösségükből, és jórészt beolvadtak a magyar nemességbe. Így román feudális urakból magyar feudális urakká lettek. Disszimilációjukhoz kétségtelenül hozzájárult az ortodox vallás kegyetlen üldözése, mely arra készítette őket, hogy előbb a „parasztok” vallásától, majd nyelvétől is elszakadjanak, és az „urak” vallásához és nyelvéhez csatlakozzanak. De főoka ennek mindenekelőtt az volt, hogy az uralkodó osztály román és magyar származású tagjai egyként összefogtak a bármilyen nemzetiségű kizsákmányoltak osztályharca ellen, és ezt a román birtokosok a magyar uralkodó osztályban való feloldódással érhették el a legteljesebben. „Ezek a magyar feudálisok

közgei voltak — írja Molnár Erik —, s amikor népeik földesuraivá alakultak át, osztályhelyzetüknél fogva minden további nélkül a magyar feudális osztályban találták magukat, mely bennük nem ellenséget, hanem szövetségest látott.”²¹ Ezzel az uralkodó osztály magyar és nem magyar származású tagjai külsőleg is kifejezték osztályegységüket a bármilyen nemzetiségű parasztok kizsákmányolása monopóliumának biztosítására. Mint már hangsúlyoztuk, itt nem valamilyen nemzeti magatartásról, hanem elsősorban osztálymagatartásról van szó, és nincsen szó valamilyen aktív, tudatos nemzetiségi asszimilációról sem. A középkori „nemzetiségi politika” „szerint különbözött, hogy dolgozókkal vagy pedig feudális elemekkel állott-e szemben. A dolgozókkal szemben kizsákmányolásukat célozta, akár magyarok voltak, akár nem. A feudális elemekkel szemben pedig az osztályszolidaritás érvényesült. A szlovák várjobbágyokat, ez úri birtokosokat a magyar nemességbe éppúgy befogadták, mint azokat a román kenézeket, kik alárendeltjeiken földesúri hatalomra tettek szert.” „S ugyancsak az osztályszempontok voltak irányadók, etnikai megfontolásoktól függetlenül, a kisebbségi népek magatartásában is.”²²

Annak hangsúlyozása mellett, hogy a nem magyar népek vezető rétegei osztálymeggondolások alapján olvadtak be az osztályszempontú és nem etnikai megkülönböztetésű országos nemességbe, a nemzetiségi következmények nem maradtak el. Objektíve a szlovák és román vezetőrétegek beolvadása a nemzetiségtől független uralkodó osztályba a nemesség magyar jellegének erősödését jelentette, és végeredményben a XIX. században jómódú birtokosnak lenni és a magyar nemzetiséghez tartozni a nemzetiségi vidékeken is majdnem egyazonos dolognak számított. A kapitalizmus kifejlődésének korában a nemesek osztályszolidaritása és magyar nemzeti érzése mindinkább egybefolyó tényezőkké válnak. Más a helyzete a sokszor nagyszámú nemzetiségi (szlovák, román) kisenemeseknek, ezeknek vagyoni súlyuk nem volt, a vármegyei közéletben önálló politikai szerephez a középbirtokos nemesség mellett nem jutottak, életformájuk a parasztoktól vajmi kevésben különbözött, legfeljebb adómentességük és nemesi öntudatuk különböztette meg őket az igazi parasztoktól. Ezek a kisenemesek, a gazdagabb birtokosoktól különbözőleg, nem disszimilálódtak, hanem a jobbágyparasztokhoz hasonlóan megmaradtak ősi népi kereteik között, mert őket a módosabb birtokosság, ha csak vagyonilag ki nem emelkedtek, be sem fogadta volna. (Némely esetben azonban éppen ők asszimiláltak köztük élő magyar kisenemeseket.) A gazdag, nagybirtokos vagy középbirtokos román eredetű nemesek, mint a máramarosi Drágffyak, a Hunyad megyei Hunyadiak, a Fogaras vidéki Majláthok, a kancellári méltóságot viselő Csáky Mihály, a primási székre jutó Oláh Miklós, a Jósikák, a Kendefyek — hogy csak néhány román példát idézzünk — már nem román, hanem magyar feudális urak voltak, ilyeneknek is tekintették magukat.

²¹ A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949. 315. old.

²² I. m. 315. old.

A román kenézekhez hasonló sorsa volt az erdélyi szász telepítésvezetők-ből lett gerébeknek, akik földesúri idényeiket a szász szabad parasztság többségével szemben nem tudták érvényesíteni, és lassanként beolvadtak a magyar nemességbe. A szász székek önkormányzatában a városi patríciusréteg lett a vezető elem, mely a XV. században a király támogatásával kiépítette az „universitas Saxonum” nevet viselő közigazgatási autonómiát. Ez a szervezet és jogköre megvédte a szászságot a maga területén minden asszimilációtól, és egyaránt konzerválta a szász nép földtulajdonát, vezető rétegeit és szabad paraszti tömegeit.

A territoriális egységet képező horvát feudálisok beolvadása is csak szórványosan fordult elő, mert osztályfunkciójuk saját népi kereten belül nagyjából biztosítva volt (legfeljebb a török elleni védekezés szükségletei jártak ellenkező hatással), a magyar feudálisok osztályérdekeit egyébként sem veszélyeztették, a horvát nemesség az országos nemesség szerves részét képezte.

A földtulajdonból való részesedés és az erre épülő osztályuralom a soknemzetiségű feudális magyar államban tehát arra az eredményre vezetett, hogy a vagyonosabb nemesség eredetileg is erős magyar jellege a nemzetiségi vezető rétegek tömeges beolvadása következtében inkább csak erősödött, és lehetővé tette később a nemesség (mint osztálytényező) és a magyarság (mint nemzetiségi tényező) egybefolyását a kapitalizmus kibontakozása során. A XVIII. század végétől kezdve így a nemesi mivolt (mint osztálybázis), mindenekelőtt az árútermelő középnemesség részére, egyúttal lényegében már nemzeti bázisként is szolgált, és a magyar nemzeti mozgalomnak, távolabbi vagy közelebbi népi származásától függetlenül, vezető erejévé vált.²³

A nem magyar vezető rétegek disszimilálása, elsősorban a szlovákoké és a románoké, arra az eredményre vezetett, hogy ezek a népek elvesztették vezető rétegeik zömét, és társadalmi szerkezetük ezáltal hiányossá vált, csonka képletet öltött. Olyan szerkezetet, melyen belül az uralkodó osztály és a dolgozó osztályok csekély kivétellel más és más nemzetiséghez tartozók voltak, és az alávetett nép nem rendelkezett osztályméretekben saját népéből való uralkodó rétegekkel. Különbözőleg az erdélyi szászoktól, nem fejlődött ki új vezető rétegük sem, mely a népi közösséget privilégiumokkal bástyázhatta volna körül, nem rendelkeztek autonómiával és paraszti tömegeik az országos jobbágyparasztság szerves részét képezték.

Míg a sajátos magyarországi viszonyok közt az ipari és kereskedelmi burzsoázia a török hódítás és gyarmatias elnyomás körülményei közt csak

²³ Megjegyzendő, hogy a magyar uralkodó osztály legfelső, leggazdagabb rétege is mutatott disszimilációs jelenséget. A XVIII. században, különösen Mária Terézia kora óta a felső arisztokrácia az udvar légkörében, nyelvében és szokásaiban elnémetesedett, és a nemzeti mozgalom számára jórészt elveszett. Ez a főúri osztály a Habsburg birodalom más (cseh, lengyel stb.) hasonló rétegeivel együtt egy külön udvari, birodalmi arisztokráciát képezett, amely egymással összeházasodott, és a nemzeti törekvésekkel szemben érdekeit a Habsburg összbirodalom érdekeivel kötötte össze.

nagyon későn és igen satnyán fejlődhetetett ki, továbbá a nemzettéválás folyamatában az elsősorban a mezőgazdaságban kapitalizálódó nemesség veszi át az irányító szerepet (mint Magyarországon, Lengyelországban, a román fejedelemségekben is), ugyanakkor a soknemzetiségű Magyarországnak a magyar birtokososztály által elnyomott csonka társadalmi szerkezettel rendelkező népei vagyonos árutermelő középbirtokos osztály vagy más vezető réteg hiányában a nemzettéválásnak még ennél is korlátozottabb típusú útját voltak kénytelenek járni.

A feudális soknemzetiségű magyar államban tehát a nem magyar népek vezető rétegeinek disszimilálása következtében jellegzetesen parasztnépek jöttek létre, saját feudális uralkodó osztály nélkül vagy olyan kisnemességgel, melynek számottevő súlya nem volt. A kebelükben létrejövő egyházi értelmiség gazdasági-társadalmi súlya nem volt olyan, hogy a hiányzó földbirtokos osztályt bármely mértékben is pótolhatta volna. Így jött létre azután az a magyar nemesi szemlélet, mely az ilyen saját uralkodó osztály nélküli népektől a történelmi nép jellegét megvonta, fejlődésképtelennek minősítette, és ennek megfelelően hánt velük. Ez a nézet teljes egészében áthatotta a XIX. század első felének reformnemességét is. Jellemzésül ideiktatom a Pesti Hirlap egyik cikk-írójának néhány beszédes sorát. „A nemzetiség egy historiai factum, mellynek a nyelv nem egyetlen tényezője ; mert arra, hogy valamely népnek nemzetisége legyen, szükséges még az is, hogy közös alkotmány, közös érzelmek, közös érdekek, s a haladásnak és kifejlődésnek közös szüksége, egy együtt átélt nagy kor közös emlékezései kapcsoljanak össze bennünket.” „Úgy de bár merre tekintünk is Magyarországon, sehol sem látunk anyagot illy tót nemzetiségre... mert bizony, bizony mondom néktek, hogy tót nemzet mindeddig még csak álomban sem létezett... De Magyarországon egy a magyar nemzettől idegen, semmi historiai előzményekkel, semmi positivitással nem bíró, a lett dolgok sorában nem létező és soha nem létezett nemzetiséget önállólag kifejteni akarni annyit tesz, mint tetteleg fölforgatni a historiai rendet : hogy pedig ezt ama néhány tót lelkész és professzor saját erejéből a siker legkisebb valószínűségével is tehesse, igen kevés fogja hinni akarni... S azért hajlandók vagyunk e mozgást is inkább egy roppant tévedésnek és socialis hiányainknak tulajdonítani...”²⁴

Ez a megnyilatkozás elsősorban a történetiséget hiányolja a nem magyar népekben, ezért nem ismeri el nemzet voltukat. Valóban, a magyar nemzeti mozgalom vezetői csak azokat a népeket hajlandók nemzetnek elismerni, amelyeknek saját feudális uralkodó osztályuk van, így elsősorban a horvátokat, akiknek municipális jogkörük, külön politikai intézményeik vannak. Nem véletlen, hogy 1848-ban a Battyhány-kormány, illetve Kossuth egyedül a horvátokat ismerte el nemzetnek, és volt hajlandó esetleges különválásukról is tárgyalni.

²⁴ A. B.: Visszapillantás a szláv mozgalmakra. PH 1842. jún. 26. (155). sz. 449. old.

A többi nemzetiség nemzet voltát azonban következetesen megtagadták, és egységesen az egyetlen magyar politikai nemzet koncepciója mellett szögezték le magukat. Az egyetlen magyar politikai nemzet gondolatával, mely a feudális nemesi „nemzetnek” burzsoá tartalommal való megtöltését is jelentette, ez alkalommal nem foglalkozom, ez egészen külön tárgyalást igényel. Egy azonban bizonyos, hogy ez a koncepció a nem magyar népek nemzet voltának tagadásán alapult, és a francia típusú nemzetállam mintájára népi származástól, nyelvtől és felekezettől függetlenül minden állampolgárt a magyar politikai nemzet tagjának tekintett, nemzetiségi jogokat pedig csak egyenként, nem korporatív módon, nemzetiségenként nyújtott.

A csonka társadalmi képlettel rendelkező magyarországi nemzetiségek gazdaságilag erőtlen, politikailag fejletlen, életformájukban a jobbágyparasztokhoz közel álló nemesi rétegei a kapitalista alapnak a XVIII. század második felétől kezdődő kibontakozása idejében nem jelentettek olyan társadalmi erőt, amely a nemzetiségi mozgalom vezetésére alkalmas lett volna. A nemzetiségi mozgalmak nem nemesi vagy kisnemesi származású vezetőiben sokáig élt a remény, hogy a kisnemesi tömegeket mozgósítani lehet a nemzeti harcra és a vármegyéknek a nemzetiségi területeken való majorizálására. Ilyen illúziók a románoknál, sőt a szlovákoknál is éltek. A vallási unió létrehozása idején 1700 körül a román kisnemesi érdekek is szóhoz jutottak, éppúgy, mint Klein Ince balázsfalvi püspök politikai célkitűzéseiben a XVIII. század harmincas-egyvenes éveiben és végül kicsúcsosodva a „Supplex Libellus Valachorum” (1791) negyedik román rendi nemzet követelésében.²⁵ Ilyen hangok találhatók a Barit György szerkesztette erdélyi román „Gazeta de Transilvania” hírlap hasábjain az 1840-es években, 1848-ban, sőt szórványosan még azután is. A szlovákoknál is mutatkoznak a 40-es években hasonló tendenciák. Hodža 1848-ban a nemesiséget meghívja a nemzet közös anyai kebelére, de a lipótszentmiklósi határozat (1848. május 10.) mint renegátokat már éles szavakkal bírálja. A kisnemesiségre számítani a kapitalista fejlődés korában annyi volt, mint a halódó múltra építeni. Az ilyen elképzelések természetesen teljes sikertelenségre voltak ítélve.

A nemesek elmagyarosodása lassan ugyan, de folyt a XVI—XVIII. században is, s a XIX. század első felében érte el tetőfokát. Az erdélyi fejedelmek törekvése a románok kálvinizálására (XVI—XVII. század) ideiglenes sikereit főképpen annak köszönhetette, hogy a román nemesség és nemesi papság társadalmi emelkedésének tendenciáját használhatta fel, és hasonló jelenséget találtak Erdély osztrák uralom alatt állása idején a katolizáló mozgalmakban is. A román nemesség hajlamosságát a magyarosodásra későbbi időből illusztrálja egy 1751-ből származó gubernátori levél, mely szerint „sok azelőtt uniált

²⁵ A Supplex Libellus Valachorum az erdélyi román kisnemesiség és az értelmiség felségfolyamodványa volt II. Lipóthoz, ami a román rendi törekvések utolsó és a polgári törekvések első jelentős megnyilvánulása volt.

nemes... a helvét szektához pártolt, hogy ezáltal magyaroknak tekintessenek...²⁶ A XVIII. században a vallási unió volt sokszor az átmenet a magyarosodás felé. Ahol vallási különbség nem állt fenn, mint például a szlovákoknál, az átmenet viszonylag könnyebb volt.

Ebben az időben a nemesség disszimilálása mellett fokozódó jelentőséget nyer a szellemileg kiemelkedők, az értelmiségi elemek disszimilálása. Az értelmiség szerepe a nemzeti mozgalomban, különösen a viszonylag fejletlen népeknél, közismerten igen nagy volt. A tanult elemek a feudalizmus idején mindent elkövettek, hogy nemesi levelet szerezzenek, hogy ezáltal hivatalviselésre képesek lehessenek, a román nemesi értelmiségiék pedig unitusból hasonló érdekből gyakran katolizáltak vagy kálvinizáltak. Major Gergely balázsfalvi görögkatolikus püspök 1778-ban írja Mária Teréziának, hogy nemcsak a latin rítusra térnek át unitusok, „sőt nem kevesen a kálvinizmusra térnek át (apostant), hogy hivatalokban elhelyezkedhessenek”.²⁷ Az értelmiség disszimilációja szerves kiegészítője annak a folyamatnak, melyet a korábbi századokban a nemességnél tapasztaltunk. A társadalmilag és szellemileg kiemelkedők disszimilálása a nem magyar népek vagyoni és szellemi arisztokráciáját folyamatosan kiküszöbölte, és ez nemzeti fejlődésüket szüntelenül hátráltatta. Világosan látta ezt a folyamatot az imént említett Major püspök, amikor így írt: „mialatt ugyanis a tanultabbak és a nemesebbek az előmenetel és a jobb anyagi helyzet reményében elszakadnak a román klérus és nép közösségétől és felekezetétől, csak a hárdolatlanok maradnak velünk...”.²⁸ A disszimilációnak az értelmiségre való kiterjedése tehát már a kezdetektől fogva kétségtelenül akadályozza a nemzeti fejlődés folyamatát. Ezt a folyamatot a románokon kívül a többi nemzetiségeknél is nyomon lehetne követni.

Abban a mértékben, ahogyan a kapitalista alap fejlődése még a feudalizmus időszakában erősödik, a disszimiláció folyamata az értelmiségi rétegeknél — eltérően a vagyonosabb nemesség rétegeitől, ahol a folyamat betetőződik — fokozatosan csökken. A románoknál például különösen a XVIII. század végétől kezdve az értelmiségi elemek mind nagyobb számban hűek maradnak saját népükhöz, és bekapcsolódva a kifejlődő nemzeti mozgalomba, ennek kulturális fázisában a nyelv fejlesztésében, a történelmi múlt feltárásában, a világi irodalom létrehozásában és a sajtó megteremtésében, általában a nemzeti ideológia kialakításában döntő szerepet játszanak. Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a szlovák és más nemzetiségi mozgalmak kezdeteinél is. A disszimiláció teljes mértékben a kapitalizmus idején sem szűnik meg, méreteit az értelmiség megélhetési feltételeinek mértéke szabja meg, és véglegesen csak a monarchia bukása után tűnik el.

²⁶ I. Tóth Z.: Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697—1792. Bp. 1946. 176. old. 2. j.

²⁷ OL Erdélyi Kir. Kanc. lt. 716 : 1778.

²⁸ I. h.

Az eddig elmondottakból, úgy hiszem, világosan kitűnik, hogy hosszú évszázadok elnyomása következtében a soknemzetiségű feudális magyar államban a nem magyar népek népi-nemzeti fejlődésének az uralkodó népétől igen nagymértékben különböző, rendkívül kedvezőtlen feltételei voltak. Ezek a kedvezőtlen feltételek a nem magyar népek anyagi és szellemi fejlődésének igen szűk kört szabtak, és lehetetlenné tették a szabad fejlődést. A török pusztítás, a németjárás és a Habsburgok gyarmatias elnyomása²⁹ a magyar nemzeti fejlődés elé is súlyos gátakat vetett, ezek a tényezők azonban a fejletlenebb nem magyar népek fejlődését még súlyosabban érték. A magyar nemzeti fejlődés feltételei, a súlyos korlátok ellenére, a nemzetiségekéhez viszonyítva még mindig igen kedvezőknek mondhatók.

A magyarországi nem magyar népek hátrányos helyzetének gazdasági-társadalmi alapoka a mégoly hiányosan végrehajtott polgári forradalommal 1848-ban változott meg. A tulajdonviszonyok megváltozásával a feudális tulajdon helyébe a polgári tulajdon lépett, mely a nemzetiségek fejlődésének új, viszonylag szabadabb lehetőségeket nyújtott, és minőségi változást, fordulatot jelentett a feudalizmus viszonyaihoz képest a nemzetiségi fejlődésben is.

A burzsoá nemzettéválásnak Nyugat-Európában, elsősorban Franciaországban végbement klasszikus, normális folyamata a kelet-európai soknemzetiségű államokban lényeges különbözőségeket mutat fel. Marxnak a polgári forradalom kelet-európai eltéréseire tett megállapításai alapján Révai József ismerte fel a nemzettéválásnak a kelet-európai agrárországokban megnyilvánuló sajátosságait.³⁰

A fő kereskedelmi útvonalak eltolódása a XVI. században a Földközi-tengertől az Atlanti-óceánhoz azzal a következménnyel járt Kelet-Európa agrár-országaiban, hogy a polgári fejlődés megállt, sőt visszaesett, a kapitalizmus „normális” nyugat-európai fejlődésének útja más irányba kanyarodott. Az ipar és a kereskedelem elcsenevészsedett, viszont mindinkább kifejlődött a roboton alapuló árutermelő nagybirtok. Miután a feudális viszonyok és a termelőerők fejlődése közt az összhang megbomlani kezdett, és a kapitalista árutermelésre való átmenet szükségessége nyilvánult, a XVIII. század végétől kezdve a piacra termelő birtokos nemesség, különösen a középnemesség, a satnya városi polgárság helyett átveszi a nemzeti fejlődésben a vezető szerepet, és bizonyos mértékben pótolja a valódi burzsoáziát. Elsősorban az árutermelő középnemesség és nem a fejletlen ipari és kereskedő polgárság lesz a kapitalista viszonyoknak még a feudalizmusban történő fokozatos kialakulása

²⁹ A szokásos „gyarmati” jelző helyett a „gyarmatias” jelzőt használom, miáltal Magyarország gazdasági függését elkülönítem a szabályos gyarmati jellegtől, de ugyanakkor azt is kifejezésre juttatom, hogy a gyarmati függés némely mozzanata is bennerejlik a Habsburg hatalom Magyarország felett gyakorolt elnyomó gazdaságpolitikájában.

³⁰ Révai József: Marx és a magyar forradalom. (Marxizmus, népiesség, magyarság. 3. kiad. Bp. 1949) 112—113., 114. old.

idején, érdekeit követve, a polgári átalakulás legfőbb követelője és a nemzeti mozgalom vezető ereje. Ő vezeti a Habsburg-hatalom gazdasági és politikai elnyomása ellen is a nemzeti harcot. A politikai függetlenségért mint a gazdasági fejlődés előfeltételéért és a polgári átalakulásért vívott küzdelemben a vékony ipari és kereskedelmi burzsoázia a nemességben találja meg érdekeinek előmozdítóját. Végül a középnemesség bizonyos mértékben a parasztság anti-feudális harcát is igyekszik összekapcsolni saját törekvéseivel. A nemzeti összefogásnak ez a kialakuló folyamata természetesen erősen korlátozott, elvégre a középnemesség nem polgárság, hanem végeredményben mégiscsak földbirtokos osztály.

A polgári fejlődés eme sajátos, a nyugat-európaiakól különböző típusának megfelel a nemzettéválásnak különleges típusa is. Ez a típus azonban nem alkalmazható minden kelet-európai nemzeti fejlődésre, ezért az árutermelő középnemesség által irányított nemzeti fejlődés típusa mellett (melyet nevezünk az egyszerűség kedvéért I. típusnak) van egy másik is, amely azokra a népekre jellemző, amelyek az I. típusú nép soknemzetiségű államában élnek, és kétszeres elnyomatást kell elszenvedniök, fejlődésük pedig még az I. típusúakénál is torzultabb és nehezebb. Nevezük ezt II. típusnak. A II. típusúhoz tartozik a magyar államban élő és ennek uralkodó osztálya által elnyomott népek többsége. A klasszikus nyugat-európai, „normális”, viszonylag zavartalan nemzeti fejlődés nemzeti államok keletkezésére vezetett, melyekben ismeretlen vagy alig ismert a nemzeti elnyomás, mert itt jelentősebb másnemzetiségű csoportok csak kivételesen voltak (írek, katalánok, baszkok, bretonok).

Kelet-Európában azonban, mint láttuk, a polgári fejlődés és a nemzettéválás folyamata megakadt, vagy még el sem kezdődött. Itt „vegyes összetételű államok jöttek létre, amelyek több, nemzetté még nem alakult, de már közös államban egyesült népből állottak”.³¹ Ilyen volt a soknemzetiségű magyar feudális állam, melynek a magyar nemesség volt az uralkodó osztálya. Az I. típusúhoz tartozó magyar nemzet fejlődésének egyik jellemző jegye az, hogy egy másik államtól, illetve hatalomtól, a Habsburg-birodalomtól, ha nem is jogilag, de gyakorlatilag gazdasági és politikai szempontból jelentékeny mértékben függ. A magyar nemzeti mozgalom vezetését az árutermelő középbirtokos nemesség és vele szövetségben az elszegényedett nemesi értelmiség vállalta. Ez a fejlődés tehát önmagában véve is korlátozott fejlődés, melyet a Habsburg-birodalom gazdasági és politikai elnyomása súlyosan gátol. De ugyanakkor a magyar mozgalom élén álló középnemesi vezetés jelentékeny gazdasági, politikai és szellemi lehetőséggel rendelkezik. A Habsburg-hatalom politikai és gazdasági elnyomása ellenére a magyar középnemesség messzemenően kedvezőbb körülmények között harcol nemzetté válásáért, mint a neki alárendelt nemzetiségek zöme. Eladósodása és fokozódó elszegényedése ellenére

³¹ I. V. Sztálin, Művei 5. köt. 36. old.

a középnemesség a nagybirtokos arisztokrácia mellett még mindig az ország legtekintélyesebb anyagi erejével rendelkező rétege, politikai intézményeire, a nemesi vármegyére és a rendi országgyűlésre támaszkodva Bécs ellen is ér el valamelyes sikereket, kulturális fejlettségével pedig csak a hazai német polgárság veheti fel a versenyt.

A II. típushoz Magyarországon azok a népek tartoztak, amelyek a Habsburgok gyarmatias elnyomásán kívül a magyar uralkodó osztály, a földbirtokos nemesség közvetlen osztályelnyomásának is ki voltak téve. Elnyomásuk tehát kettős volt. Ide tartoznak a románok, a szerbek, a szlovákok és a ruszinok (ukránok). Ezek közül a szlovákok teljes egészükben az ország határai közt éltek ugyan, de jövő fejlődésük szoros kapcsolatba került a testvéri cseh néppel, míg a románok és a szerbek zöme a szomszédságban, török elnyomás alatt ugyan, de állami keretek és önállóbb viszonyok közt, nagyobb fejlődési lehetőséget élvezve élt. A ruszin nép fejlődése még elmaradottabb állapotot mutatott. Saját népéből való nemessége a szlovákokénál és a románokénál sokkal csekélyebb és még jelentéktelenebb, egyházi értelmiségét az egyházi unió a magyar uralkodó osztályokhoz köti, a földtulajdonnak még korlátozott (kisnemesi) élvezetéből is úgyszólván ki van zárva, ennél fogva kulturális fejlődése is elmaradottabb. Nemzeti fejlődésének záloga azonban nem a magyar államban, hanem a Kárpátokon túli ukrán fejlődésben rejlik.

Mindezek a népek, a köztük fennálló jelentékeny különbségek ellenére megegyeztek abban, hogy a feudális földtulajdonból és annak előnyeiből kevésbé részesedtek, minthogy saját népükből való földbirtokos osztályuk vagy nem, vagy csak jelentéktelen mértékben volt. Osztálytagozódásuk a magyarnál vagy a hozzá többé-kevésbé hasonló horvát és erdélyi szásznál lényegesen egyoldalúbb volt, óriási többségüket, majdnem teljes egészüket jobbágyparasztság vagy attól nem sokban különböző rétegek képezték.³² Döntő jelentőségű tényező azonban az, hogy az említett magyarországi nemzetiségek nemzeti fejlődésének súlypontja nem itt, hanem az állami vagy félállami léttel bíró szomszédos országokban volt.

Ezek a parasztnépek igen nehezen érték el a polgárosodásnak a nemzeti fejlődéshez szükséges minimumát. Itt tehát nem találkozunk olyan osztállyal, aminő a magyaroknál az árutermelő középnemesség volt, mely a valódi burzsoázia némely funkcióit viselhette volna, a nemzeti mozgalom vezetése tehát ennél sokkal szerényebb lehetőségekkel rendelkező, jórészt értelmiségi rétegekre várt. A csonka társadalmi képlet hátrányai itt mutatkoznak meg igazán. Fejlett kereskedő- és iparos-burzsoáziával általában még olyan méretekben sem rendelkeztek, mint a magyarok, árutermelő saját középnemességük pedig, a burzsoázia ideiglenes pótlására, egyáltalán nem állt rendelkezésükre. Ennek következtében a nemzeti mozgalomban az árutermelő középbirtokosságnak úgy-ahogy megfelelő szerepet erősen fejletlen polgárosodó rétegek, kisiparosok,

³² Aprólékosabb elemzésbe ezúttal természetesen nem mehetünk bele.

kiskereskedők, módos parasztok, továbbá főként az uralkodó nemzet által érvényesülésükben akadályozott értelmiségiek, papok, tanítók, tanárok, falusi jegyzők, alsóbbrangú tisztviselők, katonatisztek, majd később mind nagyobb számban szabadfoglalkozású ügyvédek, orvosok játsszák. Minél fejletlenebb egy nemzetiség társadalma, annál inkább az egyházi értelmiség vezetése érvényesül, melyet lassanként szorít ki a fejlődés során a vezetés első soraiból a világi értelmiség. Érthető, hogy ez a fejletlen polgárosodó rétegekből álló vezetés, hiányos anyagi és korlátozott kulturális energiával nehéz szerepet vállal magára, egyenlőtlen versenyben áll a vele szemben álló magyar uralkodó osztállyal.

Nem volna azonban sem teljes, sem helyes a kép, ha megfelelkezniék arról a fontos szerepről, amelyet mind a magyar, mind a nem magyar parasztság antifeudális harca jelentett a polgári átalakulás és a nemzettéválás feltételeinek megteremtésében és megvalósításának előmozdításában. A magyar középnemesség és a nem magyar népek vezető rétegei e népi lendítőerő és bázis nélkül erőtleneek, törekvéseik tehetetlenek maradtak volna. A nemzettéválás a polgári tulajdon felé hajtó népi tömegek mozgalmának és a polgári szerepet játszó vezető osztályok és rétegek törekvéseinek többé-kevésbé megvalósuló találkozásában, a nemzeti egységben konkretizálódik.

A nemzettéválás nyugati „normális” fejlődésétől eltérően az 1848 előtti Magyarországon tehát két más fejlődési típust állapíthatunk meg. Az I. típushoz tartozó magyar nemzeti mozgalom fejlődését az osztrák birodalom politikai és gyarmatias jellegű gazdasági elnyomása eltorzította, nem olyan mértékben azonban, hogy az elnyomott, de államalkotó népnek teljes saját társadalmi szerkezete, saját népéből való alapvető (kizsákmányoló és kizsákmányolt) osztályai ne lettek volna. Függetlensége csak névleges volt, de az erősen korlátozott állami lét és a nemesség politikai intézményei (vármegye, országgyűlés) a nemzeti harcnak mégis erős támaszait jelentették.

Az I. típushoz tartozó magyar nép uralkodó osztálya, melyet az osztrák hatalom nyomott el, ugyanakkor a maga során elnyomta a neki alárendelt népeket, melyek így a normális fejlődési típushoz képest kétszeres elnyomásnak voltak kitéve, és nemzeti fejlődésükben kétszeres eltorzulásokat szenvedtek el.

A burzsoá forradalom megtörte az idegen kizsákmányoló osztály földtulajdon-monopóliumát, és megindította a teljes nemzeti társadalmi szerkezet helyreállításának folyamatát. A jobbágyfelszabadítás kétségtelenül döntő át-törést, minőségi változást jelentett a nemzeti fejlődés szempontjából. A nemzetiségi volt jobbágyparasztok parcellái, bármily ingatag létük volt is, mégis megalapozták a kétszeresen elnyomott nép nemzeti földtulajdonát, immár polgári formában. A polgári rétegek lehettek akármilyen fejletleneek is, akármennyire elmaradtak is az uralkodó nép burzsoáziája mögött, a munkásosztály kialakulása után a kapitalista rend alapvető osztályai létrejöttek a nemzetiségeken belül is, s ezáltal fokozatosan csökkent, majd később teljesen megszűnt társadalmi képzetüknek a feudalizmus idején jellegzetes hiányossága és egyoldalúsága.

A magyarországi elnyomott népek közül azok mutatják fel a II. típusú nemzeti fejlődés legjellegzetesebb alakját, amelyek a múltban a legkisebb mértékben bírtak feudális földtulajdonnal, ami az anyagi, a politikai és a kulturális hatalom főforrása volt. A legkifejezettebb típus a ruszinoké, akik a feudalizmus idején alig rendelkeztek feudális földtulajdonnal, sem kisiparos és kiskereskedő réteggel, egyedüli jelentékeny saját vezető rétegük a papság, az egyházi értelmiség és legfeljebb egy igen vékony módos paraszti réteg volt. Éppen ezért a ruszin nemzeti fejlődés folyamata a legelkésettebb, a legkínosabb.

Valamivel kedvezőbb a helyzet azoknál a népeknél, amelyeknek a feudalizmus idején valamelyes nemesi rétegük, földbirtokos osztályuk is alakult ki és maradt fenn. Ilyenek a szlovákok, a románok és részben a szerbek. E népek birtokos nemesei azonban — mint láttuk — már a középkor folyamán vagy legkésőbb a XIX. század első felében disszimiláltak, elváltak saját népeiktől, és nyelvben és érzelemben a földbirtokos osztály legerősebb rétegéhez, a magyarokéhoz csatlakoztak. A nemzeti mozgalomban tehát a csekély anyagi erőforrással rendelkező polgárosodó rétegek, főként az értelmiség vettek részt, mely utóbbinak disszimilálódása olyan mértékben csökkent, amilyenben képviselői, a nemzeti ideológia kialakítói mind nagyobb perspektíva reményével néztek szembe saját népük nemzeti fejlődésével.

Külön jellegzetességgel bír a szerbek nemzeti fejlődése. Egyházi-nemzeti kiváltságai birtokában az egyházi hierarchia mintegy intézményesen képviselte a hiányzó saját földbirtokos osztályt, illetve ennek polgárosodó részét a nemzeti fejlődésben. Külön sajátossága még a szerb fejlődésnek a határőrvidék feudális intézménye, melyet közvetlenül a bécsi Hadi Tanács igazgatott. A szerbség, mint az erdélyi románság is, rendelkezett céhes jellegű kereskedő-polgársággal is, ez azonban mint kivesző réteg nem képviselhette kellően a nemzeti fejlődést. Az egyházi szervezet a felfelé haladó kapitalizmus idején is jelentékeny szerepet játszott a szerb nemzeti fejlődésben.

A magyarországi nemzetiségek közül a szlovákok, a ruszinok, a románok és a szerbek nemzeti fejlődését azonban nem elszigetelten, hanem a szomszédságban élő anya- és testvérországokban lebonyolódó nemzeti fejlődés egészében kell vizsgálnunk.

Más elbírálás alá kell venni azokat a nemzetiségeket, amelyeknek a feudalizmus idején is teljes társadalmi szerkezetük, saját népből való alapvető osztályaik voltak, sőt rendekké formálódtak, mint az erdélyi szászok és kivált a horvátok, akik külön politikai területtel, municipális jogrendszerrel rendelkeztek. Ezeknek a fejlődése — több-kevesebb kivétellel — inkább a magyar nemzetivé válás típusához áll közelebb.

Ismét más típust képeznek a magyarországi németek, akik erős földrajzi szétszórtságuk következtében nagy számuk ellenére sem rendelkeztek egységes nemzeti területtel, polgári rétegeikben némi kivételtől eltekintve nem tartoztak a tulajdonképpeni elnyomott népek közé, jelentős gazdasági erőforrásaikkal,

az iparban és a kereskedelemben játszott kiemelkedő szerepükkel szinte szétválaszthatatlanul összefonódtak, sőt mindinkább egybeforrtak az uralkodó nép gazdasági fejlődésével, és csak a dualizmus korában kezdték a birodalmi német propaganda közbenjöttével nemzeti öntudatosodásuk komolyabb jeleit mutatni.

A soknemzetiségű feudális állam elnyomott népei nemzetté fejlődésének törvényszerűségeibe igyekeztem az eddignél mélyebben bevilágítani. A nemzeti fejlődés két fejlődési típusát azonban nem szabad mereven alkalmazni, a bemutatott példák is arra vallanak, hogy csak a fejlődés tendenciáinak általános vonásai jellemezhetőek egységesen, az egyes népek nemzetté válásának ugyanakkor igen változatos elűtő sajátosságai vannak, amelyek elmellőzésével, a konkrét adottságok és sajátosságok elhanyagolásával hamis képet nyernénk a történelmi valóságról. Megállapításaimban, melyeket minden bizonnyal szélesebb keretek közt is lehet alkalmazni, ezúttal csupán az 1848 előtti Magyarország viszonyaiból indultam ki, és a más országokra való általánosítástól tartózkodtam. Erre csak részletes kelet-európai kutatások jogosítanak fel.

*

Természetesen a vizsgálatokat későbbi időszakokra is ki lehet terjeszteni. A feudális magyar soknemzetiségű állam néhány főkérdésének feltárása már azért is igen fontos, mert a történelmi előzményeken keresztül mintegy megkapjuk a kulcsát az egyes nemzetiségek fejlődésének a magyar burzsoá soknemzetiségű államban. A XIX. század második felében az egyes nem magyar népek csonka társadalmi képlete reintegrálódásának vagyunk tanúi. Minthogy ez a folyamat már kívül esik témánkon, legyen elég csupán néhány vázlatos vonást megrajzolni.

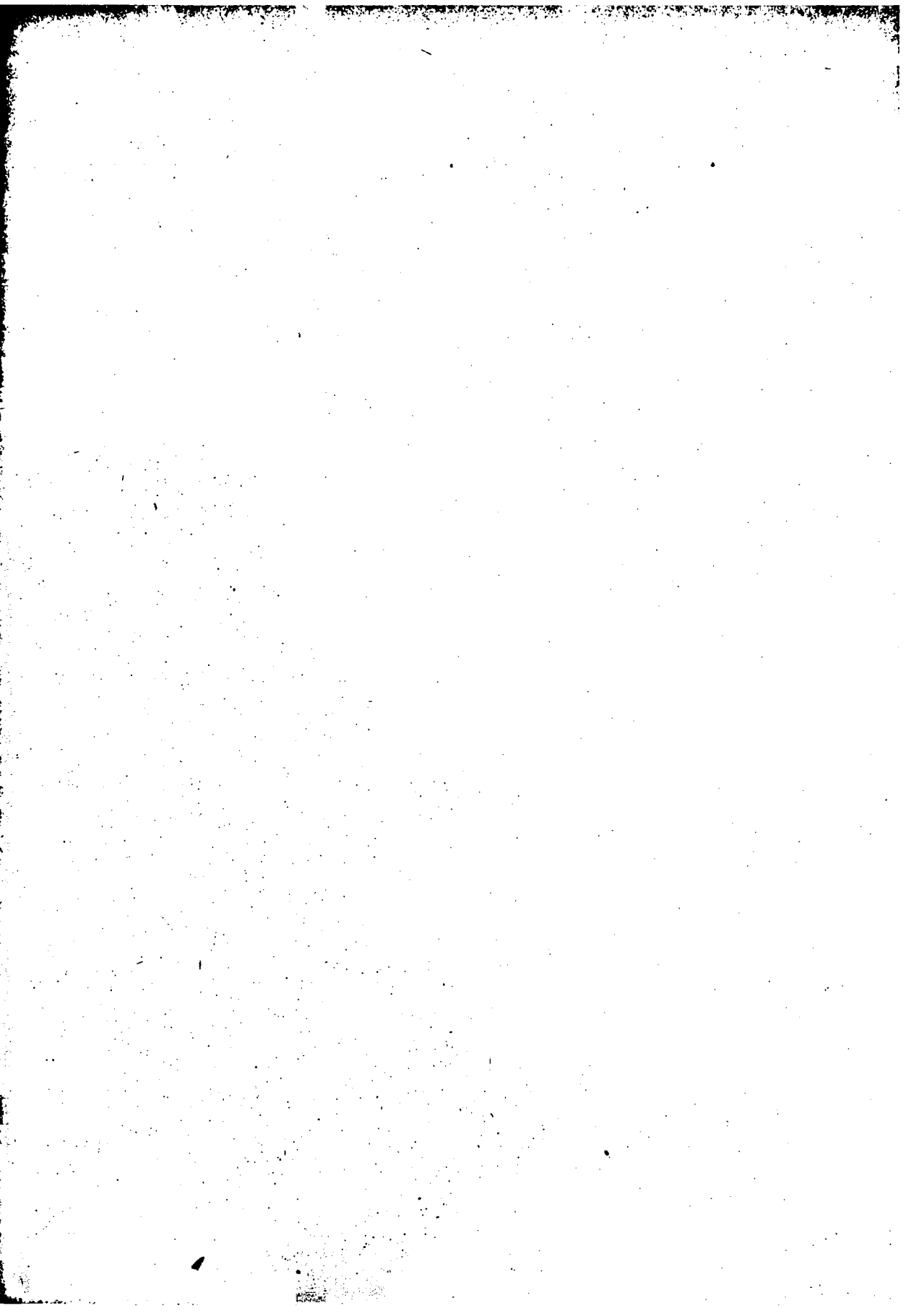
A kapitalista társadalmi rend kialakulásával a feudális földesúri elnyomást a burzsoá jellegű osztály- és nemzeti elnyomás váltja fel, mely nemhogy enyhébb volna a feudálisnál, sok vonatkozásban keményebb, tudatosabb, szervezettebb annál. A kapitalista rendben a nemzetiségek fejlődésének kétségtelenül szabadabb útjai nyíltak meg, mint a feudalizmus közvetlenebb kötöttségei mellett, de ugyanakkor a „szabadverseny” a fejletlenebb nemzetiségek számára az uralkodó nemzettel szemben továbbra is komoly hátrányt jelentett. Azonban a történelmi előzmények nyomán, amelyeket a II. típusú fejlődéssel kapcsolatban ismertettem, az egyes nemzetiségek magukkal hurcolták korábbi elmaradottságuk és fejletlenségük terhét. A mezőgazdaság porosz utas kapitalista fejlődésére jellemző nagybirtoknak a nemzetiségek úgyszólván teljes híjával voltak, a paraszti parcelláknak pedig, bár részt vettek az árutermelésben, mégis kevés alkalmuk nyílt a kapitalizálódásra, és nem voltak alkalmasak a bővített árutermelésre és a tőkefelhalmozásra. A parasztság osztályokra bomlása új helyzetet teremtett a nemzetiségek túlnyomóan paraszti jellegű társadalmában, létrejött a paraszti burzsoázia és az agrárproletariátus. A vezetés szerepe ebben az időszakban, szemben a korábbi idők túlnyomóan egyházi értelmiségi vezetésével, mind-

inkább a világi értelmiség, elsősorban az úrbéri perekon megtollasodó ügyvédek kezére került. A fejletlen és csak lassan gyarapodó kisiparos és kiskereskedő társadalom az ipari termelésben csak alárendelt szerepet játszott. A fejletlen burzsoá rétegek, jelentéktelen termelőeszközök és tőke tulajdonában, alig jutottak számottevő kapitalista profithoz. Egyetlen terület volt csupán, amelyen saját dolgozó tömegeik munkájának eredményét mint tőkés kizsákmányolók kisajátíthatták, s ez a kölcsöntőke, az uzsora formája volt. Kistőkék összedadásával jönnek létre az első nemzetiségi hitelintézmények (elég a szlovák Tatra bankra és a román Albinára utalni), amelyeket gombamódra követ az apróbb-nagyobb városi és falusi nemzetiségi bankok és takarékpénztárak hosszú sora. Némi túlzással azt mondhatni, hogy a század végétől az Osztrák—Magyar Bank, a budapesti nagybankok és kisrészen a külföld által hitellel ellátott nemzetiségi bankok igazgatói szobáiból irányítják a nemzetiségi mozgalmakat. Kifejlődik egy, a mezőgazdasági termelésben középirtokosi ambíciókkal rendelkező, erős bankérdekeltségű, jórészt értelmiségi pályán működő burzsoázia, és fokozatosan megjelenik a színen a történelmi szerepére készülő nemzetiségi munkásosztály is. A XIX. század végére az egykor, a feudalizmus idejében csonka társadalmi képletű nemzetiségi társadalmak több-kevesebb hiányossággal kifejlesztik a kapitalizmus két alapvető osztályát, és lassanként befejeződik teljes társadalommá való reintegrálódásuk.

Tanulmányunk eredményeiből levonható a tanulság, mely szerint a magyarországi nem magyar népek önálló nemzeti államalakításának az évszázados többszörös elnyomás következtében fennálló fejletlensége, lemaradottsága és osztályösszetételének hiányosságai is gátját képezték. Természetesen nem szabad megfeledkezni ugyanakkor arról a *döntő* tényezőről sem, hogy a szomszédos anyaállamoknak, a nemzeti fejlődés tulajdonképpen központjainak fejlettségi foka a XX. századra már teljesen megérett az egységes nemzetállam létrehozására.

A magyarországi nem magyar népek nemzeti állam felé haladásának legfőbb *külső akadály*a az osztrák uralkodó osztályokkal szövetséges magyar uralkodó osztályok nemzetiségi elnyomó tevékenységében rejlett; a nemzetiségeknek végső soron a nemzeti elnyomásból fakadó lemaradása a kapitalista fejlődésben ugyanakkor a legfőbb *belső akadály*t képezte. A nemzeti államok megvalósításának feltételei a felfelé haladó kapitalizmus idején, rendkívül bonyolult külső és belső tényezők összejátszása következtében még viszonylag hiányosak voltak.³³ Az imperializmus korában ezek a feltételek az anyaországok és testvérnépek fejlődésében és a nemzetközi politika erőviszonyainak alakulásában fokozatosan kifejlődtek és megérttek. Űtött a burzsoá soknemzetiségű magyar állam felbomlásának órája.

³³ Vö.: „A politika elkerülhetetlenül alkalmazkodik a gazdasági élethez, de nem egycsapásra és nem simán, nem egyszerűen, nem közvetlenül.” *Lenin*, Művei XXII. Bp. 1951. 370. old.

A MAGYAR FÖLD DOMBORZATA FEJLŐDÉSÉNEK RITMUSAI AZ ÚJHARMADKOR ÓTA A KORSZERŰ GEOMORFOLÓGIAI SZEMLÉLET MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

BULLA BÉLA

(Akadémiai székfoglaló előadás)

I

Személyes és alanyi természetű megjegyzéssel kell kezdenem. Amikor közel 30 esztendővel ezelőtt első szárnypróbálgatásaimat végeztem a felszínalaktani kutatómunka területén, és első tudományos értekezésem anyagát gyűjtöttem, munkám során két körülmény fékező, sőt valósággal kutatásaimat bénító hatásával kellett állandóan viaskodnom. Az egyik, a könnyebb, a kezdő természetvizsgáló tapasztalatlansága és gyakorlatlansága volt. A másik, a nehezebben legyőzhető, századunk huszas éveiben a magyar természeti földrajzban, de különösen a geomorfológiában eluralkodó józan, de szürke pozitivistá szemlélet volt. Ez a szemlélet a maga idejében valóban zseniális davisi ciklustanból fakadt, ennek leegyszerűsített, sőt a problémákat sok esetben szincerező formája volt. Közismert, hogy ez a szemlélet *Cholnokynak* különben sok tekintetben előremutató és eredményes munkásságában tetőzve bizonyos munkahipotéziseket geomorfológiai dogmákká emelt és merevített,¹ és ilyen módon a hazai föld felszínalaktani problémáinak egész seregét megoldottnak tekintette, és ezzel újabb vitás kérdések felvetését nagyon megnehezítette. Ez a szemlélet — hogy csak néhány példát említsek — hegységeinket lepusztult, majd újra kiemelt tönkfelszínékként magyarázta, de részletes fejlődés- és kortörténeti adatok nélkül, Alföldünk homok- és lösztakarta felszínében eredeti ópleisztocénkori akkumulációs térszínt, a Kisalföld felszínében pliocénkori sivatagi deflációs síkságot, a zala—somogyi meridionális völgyekben pliocénkori deflációs szélbarázdákat látott, ellenvéleményt pedig — ilyen a huszas évek folyamán nem is jelentkezett — nem engedélyezett saját tanai mellett. A magyar geomorfológiának ezt a merev, *pozitivistá dogmatizmusát* a harmincas és negyvenes évek során nagy lendülettel és biztató eredményekkel folytatott kutatásaink során majdnem teljes egészében sikerült felszámolnunk, és hazánk domborzatának fejlődéstörténetéről a múlthoz képest a valóságnak megfelelőbb képet sikerült rajzolnunk. Amikor pedig a felszabadulás után az ösztönös dialektikát

¹ *Cholnoky J.*: A földfelszín formáinak ismerete. Budapest, 1926.

kutató munkánkban a dialektikus módszer *tudatos* alkalmazása váltotta fel, olyan összefüggések világosodtak meg, amelyek végül is elvezettek *Davis* ciklus-tanának és *W. Penck* „Morfológiai analízis”-ének korszerű bírálatáig, sőt ezen túl a dinamikus-fejlődéstörténeti, funkcionalista, összehasonlító geomorfológiai szemlélet alapvetéséig, ennek keretében a felszíni domborzat fejlődése néhány alaptörvényének a felismeréséig és korszerű megfogalmazásáig.²

Legyen szabad feltételeznem, hogy ennek az általam több alkalommal — részletesen az Általános természeti földrajz II. kötetében — megfogalmazott, korszerű geomorfológiai szemléletnek fő jellemvonásai és a felszíni domborzat fejlődésének általam megfogalmazott alaptörvényei általában ismeretesek. Ha a következő sorokban mégis szót kell róluk ejtenem, ez egyrészt kongresszusunk illusztris külföldi vendégeire való tekintettel történik, másrészt bizonyos kiegészítő megjegyzések is szükségessé teszik az ismétlést. Az új, korszerű szemlélet rövid ismertetése és ennek kapcsán a domborzat fejlődése alaptörvényeinek felvázolása képezi előadásom első felét. Mint előadásom előrebocsátott téziseiben is már jeleztem, igen nagy megtiszteltetésnek venném, ha kül- és belföldi kartársaim kellő bírálattal és hozzászólásokkal foglalnának állást az ismertetésre kerülő elmélettel kapcsolatban. Mivel pedig az elmélet helyességének próbaköve a *gyakorlat*, előadásom második felében az új szemléletnek és alaptörvényeinek helyességét magyarországi példákkal, helyesebben Magyarország domborzatának újharmadkori és harmadkorutáni fejlődéstörténetével kísérlem meg igazolni.

II

A felszíni formák részletes elemző vizsgálata, majd az analízist követő egységbefoglalás két, alapvetően fontos tény felismerését tette lehetővé. Az egyik az, hogy a domborzat és formáinak alakulása a földrajzi együttestől, a földrajzi burok bármely összetevő szférájának anyagmozgásfolyamataitól elválaszthatatlan. Ez más szóval azt jelenti, hogy a domborzati formák mind, kivétel nélkül, bármilyen nagyságrendűek is, keletkezésükben és fejlődésükben összetettek, *komplex genezisűek*. A második az elsőből következik. Mivel a földrajzi burok állandóan változik, az endogenetikus és exogenetikus erők összmunkája következtében állandóan változik térben is és időben is a domborzat. Arculatában *elhaló* (fosszilis) formákat *állandóan fejlődő* (recens) formák váltják fel. Ez a kettősség, geomorfológiai kétarcúság a szilárd kéreg domborzatának alapvető felszínalakítási jellemvonása. Mivel a domborzat alakulása a fejlődés során egyre bonyolultabb, összetettebb folyamat, következik, hogy korábbiakkal azonos állapotok és azonos formák ismétlődő visszatéréseivel soha számolni nem lehet, ilyen feltételezni is lehetetlen. *Davis* eróziós ciklustana — amely a maga

² *Bulla B.*: A szilárd kéreg domborzata fejlődésének alapsajátosságai és törvényei. MTA. Társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei. Budapest, 1954.

idejében haladó szemlélet volt, mert elsőként tanította a felszíni domborzat fejlődését — egyéb hibái és tévedései mellett éppen azért elfogadhatatlan, mert alapjában *antidialektikus*, amikor az ún. „normális lepusztulás” során *ismétlődő*, tehát *egyező lefolyású és minden esetben azonos végállapottal* (szenilis tönkfelület) *záródó ciklusokat* vélt igazolhatóknak.³

Davis tanításában a zavartalan folyóvízi eróziós ciklusok a törvény-szerűek és normálisak. A zavart vagy töredékciklusok csak az alaptörvény érvényét erősítő kivételek; ugyanolyan „rendellenességek”, mint a jeges és a sivatagi lepusztulás a folyóvízi (eróziós) lepusztulással szemben. Ez a normális, a másik kettő abnormis. Ma már jól tudjuk, hogy a két *davis*i tételnek éppen az ellenkezője az igaz. Sem zavart, sem zavartalan ciklusok nincsenek a felszíni domborzat fejlődésében, hanem ez, amint kimutattam, minden esetben *szükség- és törvényszerűen ritmikus folyamat*. Teljesen elfogadhatatlan és indokolhatatlan az az állítás is, amely a folyóvízi eróziót nevezi normális lepusztulásnak, a jeges és sivatagi denudációt pedig rendellenesnek. A folyóvízi eredetű lepusztulás ma csak a legelterjedtebb és a legmegszokottabb, de semmivel sem kevésbé normális mellette a földrajzi burok fejlődésében és életében a jeges és a sivatagi denudáció sem.

Davis ciklustanának további elfogadhatatlan és antidialektikus jellemvonása *finalista, teleologikus szemlélete*. A ciklustanban a — quasi perszifikált — normális denudáció szinte tudatosan arra „törekszik”, hogy az epirogenetikusan kiemelt ősfelszín az erózióbázis szintjéig tarolja le. Minderről természetesen szó sem lehet. A denudáló erők — kevés kivételtől eltekintve — a gravitáció objektív törvénye szerint fejtik ki a Föld felszínén formaképző és formaalakító tevékenységüket, munkájukban tehát semmiféle irányzatosság, célkitűzés sincsen, nem is lehet.

Mindezekből következik, hogy a földrajzi burok fejlődése, tehát a felszíni domborzat fejlődése is, sem egészében, sem részleteiben harmonikus és konszonáns nem lehet. *Passarge* ún. földrajzi (geomorfológiai) diszharmonikus és disszonáns jelenségei és képződményei a földrajzi buroknak nem különleges és rendellenes sajátosságai. Ennek éppen az ellenkezője a helyes. *A földrajzi burok és ezen belül a szilárd kéreg domborzatának fejlődése törvény- és szükségszerűen diszharmonikus és disszonáns folyamat*. Sőt alaptörvényként kell kimondanunk, hogy a diszharmónia és disszonancia, a heterogeneitás, a földrajzi burok dialektikus fejlődésének alapsajáttsága.

Ismételten volt már lehetőségem annak kifejtésére, hogy *W. Penck* reformkísérlete több kitűnő haladó sajáttsága ellenére is lényegében antidialektikus tan, amely — mint ilyen — nem is lehetett alkalmas a felszíni domborzat fejlődésének a valóságnak megfelelő magyarázatára. *Penck* végeredményben *Davis* teleologizmusát elfogadta. Lényegét tekintve a „Morfológiai analízis” is

³ *Davis, W. M.*: Erklärende Beschreibung der Landformen. Berlin, 1912.

finalista szemlélet. Az exogenetikus dinamika benne is arra „törekszik”, hogy a felszín szerkezeti egyenetlenségeit „elsimítsa”.⁴

Elkövetett azonban *Penck* még egy másik nagy tévedést is. Bár abból a helyes alaptörvényből indult ki, hogy a felszín domborzata az erők összmunkájának eredménye, a külső erők közül *csak a folyóvízi eredetű lepusztulás* került az összmunka felszínfejlődéstörténeti értékelésekor nála számításba. Ez a tévedés elfogadhatatlan és téves következtetésekhez vezetett. Mivel *Penck* helyesen ismerte fel, hogy a Föld hegységei a pólusoktól az Egyenlítőig mind, kivétel nélkül *tönklepcsős* hegységek, ebből azt következtette, hogy tönkösödésük az éghajlat övezetes rendjétől, tehát a lepusztulás *minőségétől* függetlenül általában a denudáció és az epiro- és diktyogenetikus emelkedés összjátékának megnyilvánulása. Ebből a téves következtetésből logikusan következett az a további téves megállapítás, hogy a tönkösödés az *egész földfelszínen, minden időben* folyamatban volt, sőt folyamatban van ma is, alapfeltétele pedig az éghajlattól függetlenül, kizárólagosan az epirogenetikus emelkedés intenzitásának bizonyos foka. Az emelkedés intenzitásának mértékére *Penck* szerint a térszíni formákból lehet következtetni. A formák az erőjáték szerint vagy *elsődleges tönkfelszínű, vagy középhegységi, vagy magashegységi, vagy elaggott reliefet mutatnak*. *Penck* szemléletében tehát a domborzat fejlődése egyszerű *mennyiségi* változás: *vagy növekedés, vagy csökkenés* (aufsteigende, absteigende Entwicklung). A mennyiségi változások átcsapását minőségi változásokba *Penck* „analízise” nem ismeri. Ha ismerte volna, nem hasonlította volna a domborzat fejlődését olyan matematikai egyenlethez, amelyben az ismeretes külső erőhatásokból és az ismeretes felszíni formákból kell, sőt lehet megismerni az ismeretlen endogenetikus dinamikát.

Az utolsó két évtized geomorfológiai kutatásai és elméleti meggondolásai éppen *Davis* és *Penck* tanainak kritikai vizsgálata és elemzése során nemcsak a két tan hiányosságainak a felismeréséig vezettek el bel- és külföldön egyaránt, hanem egyben lehetőséget adtak a geomorfológia új ágazatának, az *éghajlati geomorfológiának és területi rendszerének* a kiépítésére, végül pedig a negyvenes évek végén a dialektikus módszer alkalmazásával *a legkorszerűbb felszínalaktani szemlélet, a dinamikus-fejlődéstörténeti, funkcionalista, összehasonlító geomorfológiai szemlélet* alapvető sajátosságainak és ezeknek kapcsán a felszíni domborzat fejlődése legfontosabb törvényeinek a megfogalmazására.

Legyen szabad néhány szóval az új szemlélet alapsajátosságait bemutatnom. Dinamikus ez a szemlélet, mert a felszín domborzatát és a formákat nem látszólagos mozdulatlanságukban, hanem állandó és megszakítatlan változásukban vizsgálja, és a földrajzi burok egészének az egésztől elválaszthatatlan részjelenségeiként értelmezi. Fejlődéstörténeti ez a szemlélet, mert a felszín domborzatát és a formákat nem *csak* térbeli eloszlásukban és kiterjedésükben, hanem időbeli

⁴ *Penck*, W.: Die morphologische Analyse. Stuttgart, 1924.

kialakulásuk rendjében magyarázza, végül funkcionalista és összehasonlító az új és korszerű geomorfológiai szemlélet, mert a domborzatalakító erőhatásokat a formák kialakítása során betöltött szerepük, funkcióik szerint értékelve, a legkülönbözőbb területeken nyert eredményeket egymással összehasonlítva jut el a komplex geneziséű domborzat és formái magyarázatáig.

Már korábban megemlítettem, hogy a dialektikus módszer alkalmazásával felépített, új geomorfológiai szemlélet szerint a felszíni domborzat fejlődése nem egyszerűen ciklusos folyamat, hanem a formák jellegét illetően egymástól minőségileg különböző fejlődésszakaszok ritmikus láncolata. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy 1. a domborzat változása állandó, dialektikus önfejlődés; 2. a fejlődés nem teleologikus, vagyis a domborzati formák alakulásában *nincs irányzatosság*, érvényesül azonban az *irányítottság*. Az irányítottságot a belső és külső erők egymást kölcsönösen elindító és befolyásoló, egymást hol erősítő, hol pedig közömbösíteni igyekvő, tehát térben és időben dialektikusan változó össz munkája szabja meg. 3. A fejlődés során ritmikusosan egymásrakövetkező, egymástól nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböző fejlődésszakaszok egymásutánja, vagyis az elhaló formáknak a felváltása az új, fejlődő formákkal, a mennyiségi változások átcsapása minőségi változásba általában ugrásszerűen, *de nem robbanásszerűen* következik be. A domborzat nagyformái (a hegységek, a lépcsővidékek, medencék, völgyek) hosszú időtartamú, dialektikusan ellentmondásos, szakaszos (ritmikus) fejlődés eredményei.

Ennyit röviden a — véleményem szerint — korszerű, marxista geomorfológiai szemlélet alapsajátságairól. Ezeknek a sajátságoknak az ismeretében a domborzat általános fejlődéstörvényeit a következő módon fogalmaztam meg: 1. A domborzat és formái szakaszos fejlődésüknek a külső és belső erők dialektikus össz munkája által, az erők működésének időtartama, a kőzetminőség és a területi kiterjedés által megszabott, minőségileg különböző állapotokban vannak. 2. A domborzat ritmikusosan szakaszos, bonyolult fejlődésfolyamatát a ritmikusosan végbemenő endogenetikus mozgások és az ugyancsak ritmikus éghajlatváltozások formaalakító hatásainak egymásbaszövődése irányítja, írja elő. 3. Az előbbi megállapításból következik, hogy a domborzat bonyolult fejlődésfolyamata a ritmikusosan változó szerkezeti reliefen ugyancsak ritmikusosan változó *éghajlati morfológiai régiókban* megy végbe. Úgy vélem, hogy *a jelenben* nyolc éghajlati morfológiai régió van: *a*) a glaciális (két alrégióval), *b*) a periglaciális-szubnivális (két alrégióval), *c*) a mérsékeltövi folyóvízi eróziós régió (óceáni, kontinentális éghajlatú és monszuni alrégióval), *d*) a mediterrán átmeneti, *e*) a pusztai, *f*) a sivatagi régió, *g*) az egyperiódusú nyári esők trópusi régiója (a trópusi monszun alrégióval) és *h*) az egyenlítői esőklíma régiója.*

* Ez a jelenkorra érvényes felsorolás természetesen nem jelenti azt, hogy a földtörténeti múlt során is ugyanezek az éghajlati morfológiai régiók lennének megállapíthatók. Mindössze arról van szó, hogy a domborzat fejlődése minden időben egymástól a lepusztulás minőségében különböző éghajlati morfológiai régiókban zajlott le.

4. A domborzat fejlődése során az egyes szerkezeti nagyformák (orogének, masszívumok, labilis és stabilis selfek) az egyes éghajlati morfológiai régiókban szerkezeti egyezéseik mellett is éghajlati morfológiai régióként minőségileg különböző denudációs és akkumulációs formákat mutatnak.

Még csak egy dolgot szeretnék hangsúlyozni. A most ismertetett alaptörvények figyelmes tanulmányozása bárkit meggyőzhet, hogy *a domborzat fejlődése során a davisi szenilis tönk és a Penck-féle elsődleges tönkfelület nem a felszínfejlődés során minden esetben törvény- és szükségszerűen kialakuló formák, hanem jelentkezésük csak bizonyos körülmények mellett jellemzőes.* A domborzat fejlődése a maga bonyolult összetettségében nem deduktív-spekulatív szkémák alapján, hanem csakis a minden részletre kiterjedő analízis és összehasonlítás segítségével magyarázható.

III

A most ismertetett új és korszerű geomorfológiai szemlélet alapján kívánám a következőkben a hazai föld geomorfológiai fejlődésének főbb mozzanatait és az erők dialektikus össz munkájának a domborzatban kirajzolódó eredményeit bemutatni az újharmadkor óta. Ez a tárgya előadásom második felének.

Jogosnak tűnhet a kérdés, hogy miért éppen a neogén eleje óta elmúlt idő, tehát mindössze az utolsó 15—20 millió év felszínalaktani fejlődéstörténetével kívánok foglalkozni. Az ok igen egyszerű és érthető. A domborzat arculatában szerepet játszó, különböző eredetű és nagyságrendű formák és formaelemek kevés kivételtől eltekintve a miocénnál nem idősebbek. A miocénnál idősebb szerkezeti és szkulpturális formák geomorfológiai értékelése is igen problematikus, szerepük is jelentéktelenebbnek látszik a fiatalabbakénál, kialakuláskörülményeik is tisztázatlanabbak. Még hosszú idő és igen sok vizsgálat szükséges ahhoz, hogy a hazai föld felszínalaktani fejlődéstörténetét teljes egészében, részleteiben is megvilágítva, megírassuk. Előadásom második fele ehhez a fejlődéstörténethez szolgáltat néhány adatot.

Magyarország részletes felszínalaktani fejlődéstörténetét eddig még senki sem írta meg. Gondolom, ezzel nem mondtam újságot. De azzal sem, ha megállapítjuk, hogy egyetlen kontinens, egyetlen ország részletes geomorfológiai fejlődéstörténetének megírására sem került eddig sor. Korábban más helyen már volt alkalmam kifejteni, hogy a múlt polgári tudomány szemléletében nem volt lehetőség a regionális geomorfológia kiépítésére. E tudományág alapjainak lerakását csak a dialektikus módszer alkalmazása tette lehetővé, kiépítése pedig a közeljövő feladata. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hazai vonatkozásban már korábban nem történtek volna jól felhasználható, sőt egyenesen nélkülözhetetlen és dicsérendő kezdeményezések és kísérletek. Ilyen vonatkozásban majdnem minden felvételező geológus és geomorfológus fejlődéstörténeti fejtegetéseit hasznosítani lehet. Mégis első soron három magyar geográfus nevét

kell említenem, mert tolluk a magyar föld geomorfológiai fejlődéstörténete első szintéziseit kísérelte megírni: id. *Lóczy* Lajosét, *Cholnoky* Jenőét és *Prinz* Gyuláét. Id. *Lóczy* 1918. évi szintézisében⁵ a szerkezeti relief rajzán van a hangsúly, sőt *Prinz* munkáiban is,⁶ amelyek a *Lóczy*-féle szemléletet igen sok új vonással egészítették ki és gazdagították. *Cholnoky* munkáiban a destrukciós és akkumulációs relief kialakulásának magyarázata mellett a szerkezeti relief rajza háttérbe szorul.⁷ Ám e munkák közül a legfiatalabb is közel húsz éves. Már pedig éppen az utolsó két évtized változtatta meg geomorfológiai szemléletünket, szinte forradalmi módon. A szerkezeti domborzat magyarázata ma már elképzelhetetlen a mélységbeli, a felszínközeli és felszíni geokémiai folyamatok és geomechanikai jelenségek és történések figyelembe vétele nélkül.⁸ A szkulpturális formák behatóbb tanulmányozása pedig éppen az utolsó 15–20 év folyamán vezetett el új geomorfológiai diszciplína, az *éghajlati geomorfológia és területi rendszere kiépítéséig*. Nem lehet tehát vitás, hogy ma sok mindent másképpen látunk, mint 20–40 év előtt, és gyűjtöttünk sok olyan új anyagot is, amely az előbb említett szintézisekben természetesen még nem szerepelhetett.

*

Magyarország földjének harmadkorelőtti geomorfológiai fejlődéstörténetéről viszonylag kevés bizonyosat tudunk. Amit tudunk, az is első soron a szerkezeti relief változásaira és bizonyos állapotaira utaló kéregszerkezettani ismeretanyag. Az ilyen természetű anyag geomorfológiai kiértékelése és feldolgozása nem lehet ennek az előadásnak a feladata. A domborzat fejlődésének természetéből következik, hogy még a szerkezeti reliefénél is sokkal nehezebb és problematikusabb a harmadkor előtti szkulpturális relief, tehát a letarolódás- és felhalmozódásformák együttesének rekonstrukciója. Jól jegyezzük meg, nem képzeltben visszaállított, hanem a jelenkori arculatban is még ténylegesen szerepet játszó formákról van szó. Valószínűleg ilyenek a Bakony és a Vértes krétaeocén bauxittal kitöltött karsztos töbrei és denudációs poljéi. Ez utóbbiak esetleg a kréta- és eocénkori trópusi karsztosodásnak (toronykarszt) is lehetnek — még fellelhető más formákkal együtt — a tanúi. Nem voltak kimutathatók eddig még középhegységeink arculatában az egyébként üledékkőzettani és ősnövénytan leletekkel Közép-Európa-szerte kifogástalanul igazolt eocénkori, főként oligocénkori (infraoligocén) erőteljes letarolódásfolyamat emlékei, formái sem. Lehetséges, hogy vannak oligocén tönkfelszínrészletek, de ha vannak is, geomorfológiai jelentőségüket az óharmadkortól máig elmúlt 60 millió esztendő földtörténeti eseményei nagyon megcsökkentették.

⁵ id. *Lóczy* L.: A magyar szent. korona országainak leírása. Budapest, 1918.

⁶ *Prinz* Gy.: Magyar földrajz. Budapest, 1936.

⁷ *Cholnoky* J.: Magyarország földrajza. Budapest, Franklin, é. n.

⁸ *Vadász* E.: Magyarország földtana. Budapest, 1953.

A kép a neogén elején változik meg. A miocén elejétől kezdve egyre jobban sokasodnak azok az emlékek, amelyek a hazai föld dialektikusan ellentmondásos fejlődésének alaktani bizonyosságai, egyben tehát a földrajzi burok ritmusos, szakaszos fejlődését előíró szerkezeti és éghajlatváltozásoknak is bizonyosságai. Fosszilis, helyesebben elhaló, pusztuló formák; ilyenek — csak példaként említve — középhegységeink neogén tönkfelszínei, vulkáni eredetű hegységeink és hegyeink akkumulációs alakulatai, jégkorszaki lösztakarók, periglaciális kőtengerek, elhagyott völgyek, szoliflukciós képződmények, hegylábi törmelék-kúpok. Mellettük élő, fejlődő képződmények és formák, mint ritmusos fejlődést igazoló, teraszos folyóvölgyek, részben a pleisztocénből átöröklődött lejtőcsuszamlások és korróziós völgyek, pleisztocén és holocén akkumulációs felszínek, feltöltött alföldek, jelenkori árterek, fiatal, erőteljes bevágódásban levő völgyek az emelkedő területeken és az utolsó jégkorszak óta ütemében erősödött karsztos lepusztulás formái mészköves hegységeinkben.

A kétféle formaegyüttesnek közös jelentkezése igen sok esetben egy és ugyanazon területen (pl. a középhegységekben) még a huszas és harmincas években is legtöbbször nehezen megoldható geomorfológiai talányt jelentett; ma e formákból a dialektikus módszer segítségével a földrajzi buroknak, közelebbről a hazai földnek és domborzatának ritmusos fejlődése olvasható ki.

Fejlődéstörténeti és összehasonlító vizsgálataink alapján úgy vélem, hogy hazánk domborzatának a fejlődésében a miocén eleje óta hat, sőt, ha a jelenkor, az *anthropozoikum* társadalmi munkájának felszínformáló szerepét sem akarjuk figyelmen kívül hagyni — már pedig, úgy gondolom, nem hagyhatjuk —, akkor hét ritmusos fejlődésszakasz mutatható ki. Ugyanis már az eddigi geomorfológiai vizsgálateredmények alapján sem, de különösen földtani és őslénytani ismereteink alapján sem lehet már vitás az az álláspont, hogy hazánk földjén a földrajzi burok fejlődésében a miocén eleje óta nagy bizonyossággal mutathatók ki a fejlődés ritmusos szakaszait előidéző szerkezeti és éghajlati változások ritmusai.

Üledékkőzettani és ősnövénytani leletek és vizsgálatok igazolják, hogy az oligocénvégi hűvösebb éghajlatot és feltehetően mérsékeltövi lepusztulást a szávai hegységképző mozgások lezajlása után, a miocén elején az éghajlat felmelegedése, a tenger terjeszkedése a szárazföld rovására, nagy területek epirogenetikus süllyedése, a szárazulatokon pedig erőteljes lepusztulás időszaka váltotta fel. Nagy kiterjedésű szárazulat csak nyugaton, a Dunántúl területén maradt, északon pedig a mai Bükkhegység és az Aggteleki karszt tönkfelszíne emelkedett a sekély tenger szintje fölé. Bár az ó- és újharmadkori éghajlat megrajzolása, az adat- és számszerű paleoklimatológiai adatközlés az üledékkőzettani és őslénytani leletek kiértékelése alapján még a jövő feladata, annyit már most is biztosan tudunk, hogy az akvitáni és burdigáliai emeletben egész Közép-Európában leginkább talán a mai délkeletkínai monszunéghajlathoz hasonló szemitropikus éghajlat uralkodott, bőséges nyári esővel. A fő lepusztító

erőhatás tehát *a mállástól erőteljesen támogatott areális (felületileg ható) erózió* volt. Nemesak a sok, finomszemű üledék bősége és a durva lepusztulástermék hiánya, hanem középhegységeink viszonylag jelentős kiterjedésű miocén tönkfelületei tanúskodnak perdöntő módon az areális erózió és a mállás hatékonyságáról. Az erózióbázis a miocén tenger szintje volt. Ennek abrázíós, parti színlőjét és partmenti abrázíós üledékeit még *Prinz* Gyula rajzolta meg 450—500 m t. sz. f. magasságban. A föléje magasodó, gyenge reliefenergiájú, hullámos felszínnek középhegységeinkben a hajdan nagy kiterjedésű alsómiocén tönkfelszín maradványai. Krétakori bauxitos karsztos töbreink és medencéink után és mellett valószínűleg ezek a tönkfelszínnek a hazai föld legősibb denudációs formái. Minél részletesebben kezdjük megismerni a felszíni domborzat fejlődésének dialektikáját, annál nagyobb határozottsággal állíthatjuk, hogy a Soproni és a Kőszegi hegység, a Mecsek és a Bükk miocén tönkfelszínre nem davis-i értelmezésű tönkfelületek, tehát nem valamely eróziós ciklus szenilis stádiumát jelző formák, nem elaggott térszínek, de nem is *Penck* értelmezése szerinti elsődleges tönkfelszínnek, vagyis az emelkedés és letarolódás egyenlő értékéről tanúskodó egyensúlyi felszínnek. *Az ilyenfajta tönkfelületnek az erős mállás és felszíni leöblítés következtében törvény- és szükségszerűen ki kell alakulnia minden emelkedő vagy stabilis kéregdarabon olyan magasságig, ameddig a folyamatos tönkösödés kialakításához alkalmas éghajlat — tehát megfelelő hőmérséklet és csapadék — jellegzetes.* A tönkösödésnek ezt a formáját tanulmányozhatjuk ma a trópusi szavannák és az Egyenlítő vidéki esőerdők területén, Belső-Afrika, Brazília, India, Indonézia tönkfelszínén. Én úgy gondolom, hogy a tönkösödésnek Földünkön ez a leggyakoribb és legjellegzetesebb formája. Mellette a davis-i és pencki értelmezésű tönkfelszínképződés a korábbi véleményekkel ellentétben sokkal kevésbé jellegzetes. Véleményem helyességét — gondolom — más bizonyítékkal is megerősíthetem. A jelenkori trópusi tönkfelszínnek folyóvölgyeire gondolok. Valójában ezek nagyon különböznek a mérsékeltövi lineáris erózió régiójának völgyeitől. A V keresztmetszet a tönkfelszínnek völgyeiben hiányzik. Még a nagyeseű, sellős, zuhatagos, bővízű folyók is széles, medenceszerű, enyhelejtőjű, szőlestalpú völgyekben folynak. Lejtőik omlanak, svuvadnak, medrükben kevés durva, de annál több finom hordalékot, főként homokot és iszapot szállítanak. Mindez a lineáris erózió jelentéktelensége mellett tanúskodik.

A mai trópusi szavannarégió és az Egyenlítő vidéki esőklíma vidékén uralkodó areális letarolódás volt jellegzetes a miocénban Közép-Európában. Középhegységeink, és országunk szomszédságában a Kárpátok és az Alpok alsómiocénkori, ma már pusztuló, fosszilis tönkfelszínei mellett a szemitropikus areális letarolódásnak más, negatív morfológiai bizonyítéka is van. Éspedig a lineáris erózióról tanúskodó, miocénkori eróziós völgyek, völgytorzók hiánya. Ilyenek sem nálunk, sem tudomásom szerint az Alpokból, sem a Kárpátokból nem ismeretesek. A miocénkori, sőt a pliocén első feléből származó tönkfelszí-

neket kivétel nélkül a tönkösödésnél *fiatalabb*, a pliocén derekán elindult völgyek szabdalják, tanúskodva az areális erózió örökébe lépett lineáris erózió uralmáról, tehát a denudáció folyamatának minőségi megváltozásáról.

Középhegységeink alsómiocénkori tönkfelszíneinek részletes vizsgálata és térképezése még kutatóinkra vár. Ez a munka, amely a legrészletesebb geomorfológiai tájékozottság mellett igen részletes üledékképzettani, szerkezetani és őslénytani ismereteket követel a kutatótól, különösen bonyolult feladatot jelent miocénkori karsztos tönkfelszíneink (Bükk-fennsík, Mecsek) kialakulásának értelmezése során. A vizsgálatok folyamatban vannak, és azt mutatják, hogy a mészkőtönkők kialakításában nálunk is számolni kell az éghajlati eredetű, szemitropikus toronykarszt- és karszttönkképződéssel.

A miocén első felének tönkösödési időszakát, hazánk földje geomorfológiai fejlődésének oligocén utáni első szakaszát (ritmusát) a helvét időben újabb fejlődésszakasz váltja fel. Amiként az infraoligocén tönkösödési periódusra a szávai hegységképződésfázis után ritmusosan következett az akvitániai és burdigáliai tönkösödés, ugyanúgy váltja fel a helvét emeletben az areális letarolódást ismét hegységképző mozgások ritmusa, a *stájer fázis*. Ez a fejlődésszakasz a helvét, tortonai és részben a szarmata emeletet foglalja magában. A fejlődésszakasz rövid geomorfológiai jellemzése a következő: az óstájer mozgások vetődései az egységes dunántúli szárazulatot feldarabolták. Ezzel együtt feldarabolódott, rögökre szakadozott a miocén tönkfelület is. A mozgások egyes kéregdarabokat magasra kiemeltek, másokat megsüllyesztettek. A kiemelt területeken erős letarolódás indult meg. Ez a denudáció a korábbi időszak tönkösödésével ellentétben a lepusztulástermék tanúsága szerint lineáris erózió lehetett. A Soproni hegység, a Mecsek, de különösen a Bakony helvéciai korú görgeteg- és durvakavics-felhalmozódásai magas térszínek felsőszakaszjellegű völgyeiről, vízfolyásairól tanúskodnak. Bár negyven esztendővel ezelőtt a denudáció minőségének ritmusos változásai még nem voltak ismeretesek, kitűnő balatoni monográfiájában id. Lóczy ezeket a kavicsokat sebesfolyású vizek hordalékának tartotta, származáshelyükként pedig a Bakony és Mecsek közt magasabb hegységet jelölt meg.⁹ Vadász szerint a kavics és konglomerátum északról, esetleg a Kisalföld helyét akkor még elfoglaló kristályos hegységből származik. Bármelyik feltevés is a helyes, az a lényeges, hogy a lepusztulástermék tanúsága szerint a helvéciai és tortonai időben a lepusztulás minősége megváltozott; a tönkösödést a szerkezeti mozgások (kiemelkedés) és az éghajlati hatások (magasabbra kiemelt területek hegységi, hűvös éghajlata) összmunkájának eredményeként, *völgyképződés, folyóvízi erózió* váltotta fel. A szárazulati felszíneken tehát — bár a tenger nagy területeket öntött el — a reliefenergia, a domborzat vertikális tagozottsága fokozódott. Fokozódott annál is inkább, mert a kratoszinklinális szerkezeti mozgásainak kísérőjelenségként jelentkező

⁹ id. Lóczy L.: A Balaton környékének geológiája és morfológiája. A Balaton tud. tan. eredm. Budapest, 1913.

erőteljes vulkánosság ekkor építette fel a Börzsöny, a Mátra, a Cserhát és a Zempléni hegység vulkáni tömegeit, kúpjait, láva árait, láva- és tufavonulatait, új morfológiai elemmel gazdagítva az ország földjének arculatát.

A stájer mozgások idején azonban nemcsak a felszín függőleges tagozottsága gazdagodott, hanem erősödött a vízszintes tagozottság is. Az ország területe szigettengerré lett; a langyosvízű mediterrán tengerből a Dunántúl és a Kisalföld területén, de még valószínűleg a mai Alföld helyén is kristályos kőzetű tönkhegységek és karstos mészkőrögök szigetei, északon pedig a vulkáni hegységek magasodtak ki.

Bár a helvéciai transzgresszió kezdetétől a szarmata idők végéig a tenger partvonala sokszor és sokat változott, az ország morfológiai képének uralkodó vonása maradt a szigettengerjelleg. A szigetek partközeli tönkfelszínét a belső, magas területekről származó durva lepusztulástermék leple takarta be, amelyből a partra verődő hullámok az egykori tenger partvonalait eláruló abráziós kavics szegélyszalagjait halmozták fel, miközben a megmunkált kavics tömegekkel keskeny abráziós teraszt gyalultak a szigetek peremére. Miocénkori abráziós teraszok a Mecsekből és a Bakonyból ismeretesek eddig, abráziógyalulta tönkökről azonban — mint még id. *Lóczy* hitte — nem beszélhetünk.

Az éghajlat az alacsonyabb területeken a miocén első felének éghajlatához volt hasonló, tehát az areális erózió megisméltlődő, ritmikus időszakát eredményezte tönkfelületképződéssel. Ezt a tönkösödési periódust a Soproni hegységben *Kárpáti L.* a közelmúltban mutatta ki. Itt, a hegység nyugati felében a helvéciai kavics tömeg felszínét nyeste le a posztorton-szarmata denudáció. Valószínűleg ugyanez a helyzet a Bakonyban is; innen azonban még hiányoznak a korszerű, részletes geomorfológiai vizsgálatok.

Láng S. legutóbbi vizsgálatai szerint a posztortonai-szarmata denudáció támadásának már vulkáni hegységeink is ki voltak téve. Fokozatosan vesztették el eredeti vulkáni felhalmozódásformáikat, lealacsonyodtak. Előrehaladottabb tönkösödésükre a miocénban már mégsem kerülhetett sor. Tönkhegységekké alakulásuk *Láng* szerint a pliocénban következett be.

A helvét-tortonai stájer hegységképződésfázist és a vele kapcsolatos mérsékeltövi lepusztulást nyomon követő *posztortonai-szarmata areális letarolódás* már a *harmadik ritmikus szakasz*, az *alsópannoniai-alsópliocén tönkfelszín*-alakulás bevezetője. Amiként tehát a felsőoligocén-alsómiocén szávai hegységképződési időnek és a vele kapcsolatos lepusztulásnak a helvét-tortonai hegységképződés és lineáris erózió a ritmikus folytatása, ugyanúgy következik az alsómiocén areális letarolódás időszakára ritmikusan a szarmata-alsópannon tönkösödés. Ez az időszak szerepel legújabbban a magyar morfológiai irodalomban *pliocén tönkösödés*, *pliocénkori tönk-felszín*-alakulás néven (ld. *Láng* és *Bulla* vonatkozó munkáit). Hogy a szarmatában megindult lehordás- és tönkfelületképződés-folyamat zavartalanul folytatódott az alsópannonban, és *Láng* munkáiban is eredetileg egységesen zavartalanul kialakult pliocén tönkfelszínről emlékezik

meg középhegységeinkben, annak csak az lehet az oka, hogy a szarmata-alsó-pannon határán lezajlott attikai mozgások országunk területén viszonylag kicsiny jelentőségűek voltak. A középhegységek területének gyenge, *Vadász* szerint „viszonylagos” kiemelkedése arra nem volt elegendő, hogy a lepusztulás minőségét megváltoztathatta volna, arra azonban elegendő volt, hogy az általános lepusztulás ütemét fokozta, tehát a letarolódás, a tönkösödés folyamatát meggyorsította. Hasonló a véleménye *Lángnak* is¹⁰, aki a közelmúltban a szarmata-pliocénkori tönkfelszínképződéssel részletesen foglalkozott. Megállapításait és felfogását — összegezve kandidátusi értekezésének téziseiben olvashatók — nagyjában és egészében elfogadhatjuk. Mindössze egyetlen megjegyzésem volna, és ez a tönkösödési periódus *időtartamára* vonatkozik. *Láng* téziseiben az olvasható, hogy a tönkösödés *egészen a pliocén végéig* tartott, és folyamatát a hegységképző mozgások (rhodáni fázis) lényegében nem zavarták meg. Ez a vélemény — úgy gondolom — némi helyesbítésre szorul. A felsőpannonban az ország területének általános emelkedése, ugyanakkor a kisalföldi és alföldi kristályos masszívumok süllyedése, középhegységeink rhodáni rögzös feldarabolódása nemcsak a — *Láng* szerint feltehetően egységes — alsópliocén tönkfelszínt törte széjjel különböző magasságú apróbb rögzökre, hanem a fokozatosan változó éghajlat sem tette már lehetővé az areális erózió uralmát. Az erózióbázis — a fokozatosan zsugorodó pannon beltő és a felsőpannóniai fluviolakusztrikus vízhálózat — és a lehordási terület növekvő szintkülönbségei következtében megifjodott erózió nemcsak az előbbi meleg és nedvesebb éghajlatú — *Láng* szerint 18–20° évi középhőmérsékletű — tönkösödési periódus vörösföldes, terra rossás málladéktakaróját hordta le a süllyedező alföldi medencék peremére és belsejébe is, hanem megkezdte a tönkfelszínnek eróziós felárkolását is. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagynunk, hogy az eróziós völgyképződés első emlékei, kb. a VII. sz. Duna-teraszok szintjében, ebből az időből ismeretesek.

A mondottak alapján a pliocén tönkösödési periódust — *Lánggal* ellentétben — a szarmata és az alsópannóniai időre kell korlátoznunk, és a rhodáni hegységképzőmozgások idejében, az alsópliocén tönkfelszínnek feldarabolódásában és a lineáris erózió felsőpannóniai időbeli jelentkezésében a fejlődés újabb ritmusos szakaszát kell látnunk.

A szarmata-alsópannón geomorfológiai fejlődésszakasz ma már pusztuló, elhaló domborzati formái *Láng* munkáiból több hegységünkben ismeretesek. Legelterjedtebb forma a hullámos tönkfelszín, amely a *Prinz* által kb. 290–350 m t. sz. f. magasságban már régebben kimutatott pannóniai parti színű és partvonal fölé *Láng* szerint mintegy 200–350 m magasra emelkedhetett. Mindenképpen elfogadható érték, amelyet a tapasztalat és megfigyelés is megerősít. Ilyen tönkfelszíneket írt le *Láng* az északi vulkáni hegységeinkből, de ismeretes

¹⁰ *Láng S.*: A cserháthegységi vulkánikus tönkök és a fiatal denudációs üledékfelszínek fejlődése. Kandidátusi értekezés és tézisei. Budapest, 1955.

ez a denudációs felszín a Budai hegységből, a Gerecséből és a Soproni hegységből is (*Láng, Kárpáti*). Többi hegységeinkben (Bakony, Vértes, Mecsek, Kőszegi-hegység, Bükk) szintén bizonyára megvan, de még kimutatásra és igazolásra vár. Különösen gondos munkát igényel majd további vizsgálataink során a szarmata-pannón tönkfelület maradványainak az elkülönítése a miocén tönkfelszínmaradványoktól.

Középhegységeink hullámos denudációs felszínein kívül ebből a fejlődési időszakból *abrázios formák* is ismeretesek. *Vadász* a Mecsek déli szegélyéről említ pannón abrázios teraszt, id. *Lóczy* a Bakony peremeiről. *Lóczy* a Veszprémi platóban is pannón abrázios tönkfelszint vélt felismerni, futólagos vizsgálataim alapján azonban inkább szarmata-pannón denudációs tönkfelszín képét mutatja a terület.

Néhány megjegyzést még a pliocénkori tönkfelület genezisééről és természetéről is kell tennünk. *Láng* ebben a kérdésben határozatlan álláspontot képvisel. Szerinte a tönkfelszínképző erő a meleg és nyáron esős éghajlat areális eróziója, a felszín leöblítése és a mállás volt. Mivel azonban ez a lepusztulási folyamat a szarmata elejétől a középpliocénig ténylegesen is hosszú ideig, néhány millió évig tartott, *Láng* szerint lehetséges, hogy a tönkfelületképződés egyes területeken eljuthatott a davisai értelmezésű szenilis felszín kialakulásáig, pencki értelmezésű elsődleges tönkfelszín-képződésről azonban nem lehet szó. Már az előbb rámutattam, hogy a tönkösödés a trópusi és szemitropikus esőklíma és váltakozóan nedves és száraz éghajlatok területén *állandó folyamat*. Az ilyen módon képződött tönkfelszín nem is egyensúlyi felszín (elsődleges tönk), de nem is a letarolódás végső, elaggott szakaszának a jelzője (davisai tönk). A davisai tönk a mérsékeltövi lineáris erózió, az ún. normális erózió ciklusának végső stádiumát jelzi. *Láng* szerint a szarmata-alsópannóniai lepusztulás a mainál jóval melegebb és nedvesebb éghajlat *areális eróziója* és mállása volt. Ezt igazolják az üledékközvetlen (laterites, vörösföldek) és őslénytan (melegkedvelő növényzet és állatvilág) adatok is. Ilyen körülmények között nem lehetett szó „normális” erózióról és eróziós ciklusról sem, tehát a tönkfelszínek sem lehetnek davisai értelmezésű tönkfelületek.

Előbb már említettem, hogy a felsőpannón idő a rhodanuszi hegységképző mozgásokkal együtt a hazai föld ritmikus fejlődésének újabb, az alsómiocéntól számítva immáron *negyedik időszakát jelenti*. A viszonylag rövid idő a lineáris eróziós formák jelentkezése mellett különösen a hazai szerkezeti morfológiai kép kialakítását illetően igen jelentős. Ebben az időben süllyednek a mélybe a kisalföldi és nyugatalföldi variszca kristályos tönkhegységek, és alakul ki helyükön a Kisalföld és az Alföld pliocén medencéje, ekkor kerül szárazra az Északi-Középhegység medencés szegélye, a Nógrádi, a Borsodi és Gömöri medence, ekkor formálódnak ki nagyjából a mai területi kiterjedésükben vulkáni eredetű és tönkös-rögös középhegységeink a miocén és pliocén tönkfelszínnek különböző szintekbe töredezett darabjaival, helyenként — a Gerecsében

és a Budai hegységben — szinte mikrotektonikusan feldarabolódva. Új alaktani elemként jelentkeznek a Balaton vidékén és Nógrádban a bazaltömlések takarói és kúpjai, részben még a sekély pannóniai beltó vizével elborítottan. Végeredményben az ország képe archipelagus-jellegű.

A felsőpliocén (levantei idő) a ritmusos fejlődés ötödik időszaka. A hegységképző mozgásokat az ország területének epirogenetikusan, egységes emelkedése váltotta fel. A beltó mind kisebb területre zsugorodott, majd az alföldi süllyedésekben szakadozott beltórendszerre alakult, amelynek egyes tagjait lassan áramló folyóvizek kötötték össze egymással (fluviolakusztikus vízrendszer). Az időszak vége felé sok tavas medence is feltöltődött. A szoláris és velük együtt a tényleges éghajlati zónák fokozatos eltolódása következtében az ország éghajlata az időszak eleji mediterrán klímából fokozatosan kontinentális, mérsékelt éghajlattá módosult. Az átalakulásról különösen az ősnövénytan, de a faunisztikai (baltavári, csákvári, gödöllői, hatvani) leletek is meggyőzően tanúskodnak. A kéregmozgások és az éghajlatváltozás nyomában változik természetesen össz munkájuk eredménye, a letarolódás és akkumuláció minősége és formája. Ebben a ritmusban a folyóvízi lineáris erózió, a völgyképződés és a folyóvízi eredetű hegységlábi és medencebelseji feltöltődés a jellemző. Minderről persze nemcsak az őslénytani leletek, hanem — és a mi szempontunkból ez a lényegesebb — felszíni formák és üledékek tanúskodnak.

A mérsékeltövi folyóvízi erózió és akkumuláció uralmának felsőpliocénkori hangsúlyozása talán most azért sem érdektelen, mert köztudomású, hogy id. *Lóczy* és *Cholnoky* szemléletében a Kárpátok-övezte nagy medence a feltételezeten 3000—4000 m magas Alpok és Kárpátok gyűrűjében orográfiai sivatagként, a sivatagi defláció és akkumuláció térszínéneként szerepelt. Ez a szemlélet a pliocén sivatagi deflációt tette felelőssé a délkisalföldi 160 m-es felsőpliocén sztratigráfiai hiátusért is, meg a zala—somogyi, ún. meridionális völgyekért is, bennük tektonikusan preformált szélbarázdákat látva. Mintegy húsz esztendő óta, *Szádeczky-Kardoss* nyugat-magyarországi és kisalföldi üledékközzetani és néhányunk (*Kéz, Bulla*) geomorfológiai vizsgálatai óta a pliocénkori sivatagi defláció munkahipotézisét megcáfoltuk tekinthetjük. Ma már azt is tudjuk, hogy szomszédságunkban az Alpok és a Kárpátok pliocénkori 3—4000 m-es magasságáról sem beszélhetünk. Ezek a hegységek és általában az alpida orogén övek tagjai a pliocénkori középhegységekből fokozatosan a pleisztocénban alakultak magashegységekké, és legnagyobb magasságukat a jelenkorban érték el. Ezt a tényt földtani, szerkezetani és felszínalaktani (glaciális-morfológiai) megfigyelések és bizonyítékok tömege tanúsítja.

A felsőpliocénban tehát a szerkezeti relief is és az éghajlattól függően kialakult denudáció minősége is, a lineáris erózió és a folyóvízi feltöltés, úgyszintén az általuk kialakított formák is, sokban emlékeztetnek a jelenkorra. Bizvást állíthatjuk, hogy az ország földjének alaktani jellegét a jelenben megszabó eróziós és akkumulációs formáknak, mint a középhegységek neogénkori, pusztuló

tönkfelszíneit daraboló és felárkoló eróziós völgyek, az észak-magyarországi és dunántúli neogénkori medenceüledékek felszínét halom- és dombságokká felbontó, eróziós és korróziós völgyek, a meridionális völgyek, a bazalttakarós „tanúhegyek”, a Kisalföldön a nagy dunai törmelékkúp, az Alföld peremén északon a dunai, keleten a Maros és a Körösök törmelékkúpjai, a nyírségi törmelékkúp, a Duna esztergom—váci epigenetikus-antecedens völgyrészlete, a Móri árok eróziós átformálása a levantei Duna-ág által, az alföldek fluviatilis feltöltődése, mészkőhegységeink mérsékeltövi karsztosodása, barlangok, karrmezők képződése, hogy csak a leglényegesebb geomorfológiai történéseket és képződményeket említsük meg, elindítója, kiformálásuk alapvetője a levantei ritmus. *Felszínalaktani értelemben a negyedkor kezdeti idejét a felsőpliocén-levantei fejlődésszakasz jelzi.* Geomorfológiai időhatár ez a természeti földrajzi környezet melegéghajlatú, thalasszogenetikus szigettengeres, tönkös neogén kora és mérsékelt éghajlatú, folyóvízi eróziós és akkumulációs, a jégkorszakokban periglaciális, de már végig tengertelen, szárazulati negyedkora között.

A most ismertetett ötödik ritmusos fejlődésszakasz is, de különösen a pleisztocént és a holocént magában foglaló hatodik szakasz geomorfológiai tekintetben fontos eseményei, történései, formái az utóbbi két és fél évtized munkálatai során olyan részletes és sokszempontú megvilágítás alapján ismereteseek, hogy egy kongresszusi előadás keretében nem a részleteredmények ismertetése és felsorolásuk szerzők szerint, hanem inkább szinoptikus összkép megrajzolása a feladat.

Szerkezeti tekintetben a hatodik szakasz jellemzői a középhegységekben a lassú emelkedés, sok helyen kimutatható *vetődések* kíséretében, velük egyidejűleg az alföldek egyenetlen süllyedése (*Vadász, Sümeghy*). *Az éghajlatot* jeges és jégmentes szakaszok ritmusos váltakozása jellemzi, helyesebben *Bacsáknak* a *Milankovič-féle* elméletet congenialiter kiegészítő és továbbfejlesztő megállapításai szerint glaciális, antiglaciális, szubarktikus és szubtropikus szakaszok megszabott sorrendű egymásutánja. Ennek megfelelően az ország területe a *jégkorszakokban* a közép-európai *periglaciális régió* felszínfejlődését mutatja löszképződéssel, lösztakarókkal, glaciális vályogképződéssel, szoliflukciós jelenségekkel, a hegységekben periglaciális kőtengerekkel, hegylábi törmelékkúpokkal, a völgyekben alsószakaszjellegű feltöltődéssel, a mészkőfelszíneken erősen csökkent ütemű karsztosodással; *a jégmentes időkben* mérsékeltövi lejtőletarolással és völgymentéssel, agyagos lejtőkön suvasodásokkal, a folyóvölgyekben éghajlati eredetű teraszok kivésésével; a posztglaciális-holocén időben az éghajlati ingadozásoknak megfelelően futóhomokfelhalmozással, óholocén terasz kivésésével, a holocén árterek kiszélesítésével, a karsztosodás ütemének erősödésével.

A hatodik ritmusos fejlődésszakasz idején nyeri el mai vonalhálózatát a hidrográfiai kép is, mint ahogyan az újpleisztocén és a holocén határmezsgyéje egy sor tavas és mocsaras medence (Fertő, Balaton, Velencei tó, Pécsi síkság, Jászság, Bodrogköz, Ecsedi láp, a Sárrétek medencéje) kialakulásának is az ideje.

A negyedikort újabban néhány kitűnő természetvizsgáló az *ember korának*, *anthropozoikum*nak kívánja nevezni. A kérdés gazdaságföldrajzi vonatkozásaitól eltekintve is sok tekintetben — úgy vélem — jogosnak és találónak mondhatjuk ezt az elnevezést természeti-földrajzi, tehát geomorfológiai szemléletben is. Az elnevezés azt hangsúlyozza, hogy a földrajzi burkot alakító endogenetikus és exogenetikus erők kettős csoportja mellett harmadikként megjelent a *társadalmi munka*, és annak környezetformáló jelentősége egyre növekszik. Az ember, aki félmillió évig a földrajzi környezet rabszolgája volt, és társadalmi munkával mindössze a neolith-korszakkal kezdte meg környezete formálását, a kapitalizmusban a tudatos kihasználás, a szociálista társadalomban pedig a földrajzi burok fejlődésének objektív törvényeit kutatva, közülük sokat megismerve és felhasználva, a tervszerű és a népgazdaság érdekében történő *természetátalakítás* magasságáig emelkedve ma már az atomkorszak küszöbén áll. Új korszak határmezsgyéje ez a földrajzi burok fejlődésében is. Az atomenergia felhasználása a békés fejlődés céljaira nemcsak a gazdasági tájat fogja gyökeresen átalakítani, hanem igen nagymértékben befolyásolni, módosítani fogja az atmo-, a hidro- és a bioszféra jelenségeit is, tehát közvetve is, de közvetlenül is a domborzat fejlődését is. Az erők dialektikus dualizmusa helyébe így lép majd korunkban, a földrajzi burok fejlődésének minőségi változást jelentő legfiatalabb szakaszában a *földrajzi környezetet alakító erők dialektikus dualizmusa*.

IV

A kép, amit megrajzoltam az ország domborzatának ritmikus fejlődéséről a neogén eleje óta, természetesen vázlatos. Remélhető, hogy a rokon tárgyú előadások és felszólalások ezt a képet még sok új adattal, színnel teszik gazdagabbá, és hiányaira is rámutatnak. Mert hiányosságai vannak. Különösen a neogénkori ritmikus szakaszok geomorfológiai eseményei és formái kívánják a részletes tanulmányokat. Mégis azt hiszem, hogy előadásom két tanulsággal tud szolgálni. Az egyik az, hogy csak a dialektikus módszer alkalmazása tudja a geomorfológiai szemlélet sokat emlegetett válságát megszüntetni, és az új, korszerű, marxista alapvetésű, dinamikus-fejlődéstörténeti, funkcionalista, összehasonlító geomorfológiai szemléletet kiépíteni. A másik tanulság pedig az, hogy csak ez az új, korszerű szemlélet ad lehetőséget a domborzat általános érvényű fejlődéstörvényeinek a felismerése mellett az eddig még teljességgel hiányzó regionális geomorfológia kiépítésére is. Előadásom a magyar föld ilyen korszerű regionális geomorfológiájának alapvetéséhez is hozzá kívánt járulni néhány szerényigényű adalékkal is, de elvi jelentőségű megállapítással és állásfoglalással is.

A TERMÉSZETTÖRVÉNY-FOGALOM TÖRTÉNETI KIALAKULÁSA ÉS JELEN PROBLEMATIKÁJA

NÁDOR GYÖRGY

I

A természettörvény és a vele kapcsolatos filozófiai kategóriák — okság, determinizmus stb. — vizsgálata a jelenkori filozófiai harcok középpontjába vezet bennünket. Az a folyamat, amelyet *Lenin* éles szeme már a század első évtizedében felismert és kritikai elemzés tárgyává tett¹ — az *idealista* filozófiai gondolkodás behatolása a természettudományokba —, az azóta eltelt félévszázad alatt csak erősödött. Az újabb jelenségek teljes mértékben igazolták *Lenin* elemzésének helyességét és mélységét: a természettudományoknak, elsősorban a fizikának nagyarányú fejlődése és a fizikai gondolkodás átalakulása, újszerű módszerek alkalmazása stb. egy *átmeneti jellegű* filozófiai krízist eredményeztek: a *mechanikus* materialista világnézettől való elfordulás a természettudósok egyre növekvő részében a *materialista* világszemlélettel való szakításhoz vezetett.

A fizikai gondolkodásmód radikális átalakulása mellett döntő módon befolyásolta és befolyásolja a polgári fizikusok világnézeti felfogását a nyugaton uralkodó *idealista-filozófiai* divat. A szubjektív idealizmus és pozitívizmus, sőt a nyíltan vallásos és misztikus irányzatok olyan filozófiai-világnézeti közszellemet teremtettek, amelynek a hatása alól a filozofáló természettudósok zöme nem tudta kivonni magát: sőt egyik-másik természettudós (*Eddington*, *Jeans*, *Jordan* stb.) maga áll az *idealista-misztikus* divatáramlatok élére. Ennek az *idealista* divatfilozófiának tanai: eltűnt az anyag, megdőlt a kauzalitás elve, nem érvényes a determinizmus, *nincsenek objektív természeti törvények*: a véletlen uralkodik a természetben, az emberi cselekedeteket a szabad akarat kormányozza.

Az objektív természettörvények elleni támadás tehát szerves része a mai *idealista* filozófia által a tudományos világnézet ellen vezetett hadjáratnak. Magától értetődik, hogy az *idealista* törvényfelfogás ellen nem lehet úgy felvenni a küzdelmet, hogy e kérdést kiszakítjuk abból a nagyobb kérdéskomplexumból, amelybe beletartozik. E mellett azonban szükséges, hogy a törvényfogalommal kapcsolatos különböző ferdítéseket és torzításokat *külön* is megvizsgáljuk és kritika tárgyává tegyük.

¹ Vö. *Lenin*: Materializmus és empiriokriticizmus — (Szikra). 1949.

A természeti törvény fogalma, általában a tudományos törvényfogalom ma valósággal az idealista támadások pergőtüzében áll. Nemcsak arról van szó, hogy az okság, a determinizmus és a materialista világnézet többi alapvető fogalmai és összetevői szerves kapcsolatban lévén a törvénykategóriával, az előbbieket ért támadások egyben a törvénykategória objektivitását is kikezdi. A természet törvénykategóriája ellen *külön* is fellépnek, és pedig több oldalról, többféle érveléssel. És hogy ez így van, az egyáltalában nem véletlen. A törvényfogalom objektivitását, egyetemes érvényességét támadva magának a tudománynak legbelső lényegét, objektív és abszolút érvényességét igyekeznek hatálytalanítani.

Hogyan érvel az idealista filozófia, amikor tagadja a természeti törvények objektivitását és egyetemes érvényességét?

a) A legelterjedtebb az az eljárás, amely a kvantum-mechanikából, nevezetesen a *Heisenberg*-féle bizonytalansági reláció idealista értelmezéséből meríti érveit. *Heisenberg, Bohr, Born, Jordan, Jeans, Eddington* és mások állást foglalnak az *indeterminizmus mellett*. Heisenberg szerint a természettudományos törvények nem magáról a természetről, hanem csupán a természetre vonatkozó ismereteinkről szólnak és így merőben szubjektív értékűek.² Az idealista fizikusok szubjektivista nézeteit az idealista befolyás alatt álló *matematikusok* támogatják, és ez a tény az indeterminizmusnak az egzakt bizonyosság látszatát kölcsönzi. Így *J. von Neumann* neves magyarszármazású amerikai matematikus szerint: „Jelenleg nincs sem indíték, sem mentség arra, hogy a természetben való kauzalitásról beszéljünk — minthogy nincs olyan tapasztalat, amely létezését alátámasztaná —, mert a makroszkópiai tapasztalatok erre elvileg alkalmatlanok, és az egyetlen, az elemi folyamatokra vonatkozó tapasztalatainkkal megegyező elmélet, a kvantumelmélet ellentmondásban áll vele.”³

A determinizmus állítólagos válságából a fizikai idealisták a vallásos és misztikus képzetek létjogosultságát vezetik le, sőt egyesek egyenesen a tudománytalan képzetek regenerálására törekednek. *Jeans* pl. az okság törvénye helyébe a személyes vonásokkal felruházott mitológiai Végzetet helyezi: „Ilyenformán, habár erről semmi bizonyosat nem tudunk, lehetséges, hogy valamiféle erő, amelyet, jobb név híján, egyelőre végzetnek nevezünk, azon dolgozik a természetben, hogy ellensúlyozza az okság törvényének sziklaszilárd megdöntetlenségét. Lehet, hogy a jövőt nem oly feltétlenül határozza meg a múlt, mint régebben hittük. Lehet, hogy a jövő, legalább részben, az istenek kényekedvétől függ.”⁴ Állást foglal továbbá a szabad akarat vallásos-idealista tana mellett: „(a tudomány) ma már nem tud megdönthetetlen érveket felsorakoz-

²„A természettudományban is az a helyzet, hogy a kutatás tárgya többé nem a természet önmagában, hanem az emberi kérdésfeltevésnek kitett természet.” (*Heisenberg: Das Naturbild der heutigen Physik. Universitas. 1954. novemberi szám.*)

³Idézi: *Jánossy Lajos* (MTA II. Oszt. közleményei 1953. — 303. old.)

⁴*Jeans*: A rejtélyes világegyetem (*Dante. — 1943*) 43. és köv. old.

atni velünk születt meggyőződésünk ellen, amellyel a szabad akaratban hiszünk”.⁵

A természettudományok évezredek keresztül a vallásos képzetek és előítéletek elleni súlyos harcokban fejlődtek. Ma egyes tudósok önként hajtának fejet vallásos előítéletek és misztikus tévképzetek előtt. Nem csodálnivaló tehát, hogy a teológusok és a vallásos „filozófiák” hívei felhasználják a maguk céljai számára a fizikai idealizmus álláspontját; ha megdőlt a determinizmus, akkor vissza lehet hozni a világképbe a Teremtő képzetét — ezt a konzekvenciát vonja le a neo-skolasztika. *Chevalier* az amszterdami X. filozófiai kongresszuson ezt így fejezte ki: „A végtelen kicsiben rejlenek a dolgok teremtő elvei, ott egy olyan rend uralkodik, amely ha nem is abszolút indeterminábilis, mindenesetre nem determinálható az ember által: ez a jelentősége a *Heisenberg*-elvnek, úgy-hogy a valóság alapja a véletlen, annak a nagy kezdeményező véletlennek a folyománya, amely a teremtő *Fiat*”.⁶

A kauzalitás megdőltének sémáját részben az objektív törvények tagadására (Szabadakarat, Világtörvénnyel, Végtelen stb.), részben pedig *áltörvények* felállítására használják fel. *Jung*, az ismert svájci pszichológus pl. a parapszichológiai jelenségeket úgy akarja „tudományosan” megmagyarázni, hogy a kauzális összefüggések mellett feltételez egy újfajta, „akauzális” összefüggést is a jelenségek között, az egyidejűséget (synchronizitás). Az új, akauzális magyarázó elv arra kell *Jung*nak, hogy egyrészt az életben előforduló, csodálatosnak tűnő véletlent törvényszerűnek tüntesse fel, és így mintegy kanonizálja a csodákat, a „természetfölötti”-t, másrészt a régi túlhaladott, tudománytalannak bizonyult gondolkodási módszereket (az asztrológiáét és más áltudományokét) utólag igazolja és a tudományos, a kauzális gondolkodással lényegében egyenrangúnak ismerje el.⁷ Jellemző, hogy *Jung* az akauzális jelenségekről szóló elméleteit a fizikai idealizmusra való hivatkozással igyekszik elfogadhatóvá tenni; *Sir James Jeans* idézi, aki — fizikus létére — ok nélküli okozatokról beszél: „A radioaktív bomlás *ok nélküli okozatnak* mutatkozott és kézenfekvővé tette azt a gondolatot, hogy a világ végső törvényei nem is kauzális jellegűek.”⁸ *Jung* misztikába hajló megállapításai iránt *Pauli*, a fizikai idealizmus neves svájci képviselője nagy megértést tanúsított, és a belőle merített szempontokat saját tudománytörténeti vizsgálatainál fel is használta.⁹

Hasonló, a kauzalitás és a kauzális törvények felszámolására irányuló tendenciák napjaink idealista hatás alatt álló biológiájában is igen erősek. Az

⁵Jeans i. m. 52. old.

⁶Idézi *Fogarasi*: Filozófiai előadások és tanulmányok. Akad. kiadó.

⁷Vö. *Jung* C. G.: Synchronizität als ein Prinzip akausaler Zusammenhänge. — *Jung—Pauli*: Naturerklärung und Psyche (Zürich 1952).

⁸*Jeans*: Physik und Philosophie (Zürich, 1944.) 188. old. „Radioaktiver Zerfall stellte sich als eine Wirkung ohne Ursache dar und legte den Gedanken nahe, dass die letzten Gesetze der Natur nicht einmal Kausal seien.”

⁹*Pauli* Tudománytörténeti koncepciójára a továbbiakban visszatérünk.

idealista biológusok egy része a finalizmust, a már régen túlhaladott teleológiát helyezi a kauzalitás helyébe (neovitalizmus, Driesch követői), és a törvényszerűségek tagadásával a csodák és a misztériumok recepciójának útját egyengeti. Érdeemes megjegyezni, hogy a biológiai idealizmus — akárcsak Jung és mások pszichológiai idealizmusa — sok szállal kapcsolódik a fizikai idealizmushoz mint alapvető ideológiai bázishoz és azt, hogy mindezek az irányzatok a vallásba és a misztikába torkollanak bele.

A kauzalitás és a determinizmus érvénytelenítése következményeiben akkor is a tudományos szemléletmóddal való tényleges szakításhoz vezet, ha az ilyesfajta nézetet valló kutató ennek nincs is tudatában. Ezért írhatta jogosan *Einstein* a determinizmust tagadó *Born*nak: „Tudományos szemléletmódkban egymásnak ellenlábasai lettünk. Te a kockavető Istenben hiszel, én egy objektív létező világ tökéletes törvényszerűségében.”¹⁰

A fizikai idealizmus állításainak tárgyi vizsgálatába nem mehetünk bele. Meg kell azonban jegyezni, hogy a vallással, az irracionálizmussal, az áltudományokkal való kacérkodás, sőt olykor a velük kötött szövetség erős gyanút kell hogy ébresszen ezen irányzat képviselőinek tudományos jóhiszeműségét illetően. Nem szabad megfélemedezni arról sem, hogy az elmúlt évtizedekben, az indeterminizmus és az akauzális világnézet legdühösebb divatja idején is több igen jelentős fizikus kitartott a kauzalitás mellett, és erőteljesen védelmezte azt (*Langevin, Planck, Einstein, Vavilov*). Végül, mintha az utóbbi években végre megtörne a varázs: *Louis de Broglie*, a jeles francia fizikus, aki huszonöt esztendőn keresztül elfogadta és vallotta Bohr és Heisenberg nyomán a fizikai idealizmus és indeterminizmus álláspontját, 1953-ban feltette a kérdést: *Megmarad-e a kvantumfizika indeterminista jellege?* és a kérdésre adott válaszában komolyan mérlegelte a determinizmushoz való visszatérés perspektíváját. Erre a megfontolásra *de Broglie*t a fizikán belül támadt tárgyi nehézségek vezették, nehézségek, amelyeket a kvantumfizika valószínűségi értelmezése segítségével nem sikerült megoldani. A fizikában újabban bekövetkezett terméketlenség felszámolását a világos, karteziánus fogalmakhoz való visszatéréstől várja és attól, hogy az uralkodó kvantum-mechanikai elmélet ma már dogmává merevedett szemléletmódját, alapelveit revízió alá fogják venni. Nagyjelentőségű tanulmányát a *természettudományok történetének tanulságaira való* hivatkozással zárta: „A természettudományok története azt mutatja, hogy a tudomány haladását állandóan akadályozta olyan nézetek zsarnoki befolyása, amelyeket az emberek végül is dogmaként kezeltek. Ezért szükséges, hogy időnként nagyon mélyrehatóan felülvizsgáljuk azokat az alapelveket, amelyeket vita nélkül alkalmaztunk . . .

Ma azonban annak a hullám-mechanikának a magyarázó ereje, amelyet eddig tanítottak, nagyrészt kimerítettnek látszik; . . . az ember azt kérdezheti,

¹⁰ *Einstein* levele *Born*hoz 1944. november 7-én. Idézi: *Max Born*: *Einstein's Statistical Theories*. (Einstein. Philosopher-Scientist. — Newyork 1951. 176. old.)

nem kellene-e inkább a térben és időben világos fogalmakhoz való visszatérés irányába haladni.”¹¹

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy *de Broglie*, amikor a kvantumfizika jelen válságából való kijutás módozatain töpreng, a *tudománytörténet* tanulságaihoz fordul. Nem kétséges: az igazi, a *hamisítatlan történelem* megmutatja a dogmatizmus káros voltát, a téveszmék és áltudományok fejlődést gátló szerepét. *De Broglie* éppen *erre* a történelemre hivatkozik. Érthető, hogy a fizikai idealizmus önmaga igazolására saját pozíciói szempontjából igyekszik a tudomány történetét „újraértékelni”. *Pauli W.* feleleveníti a történelem által már rég *ad acta* tett vitát, amely *Kepler* és az asztrológus *Fludd* között zajlott le, és azt a meggyőződést igyekszik kelteni az olvasóban, hogy itt nem a tudományos és a tudománytalan szemléletmód harcáról volt szó, hanem egyszerűen a gondolkodásmód kétféle típusáról, hogy tehát *Kepler* és *Newton* logikus gondolkodása mellett *Fludd* „érzelmi” vagy „intuitív” gondolkozásmódja is jogosult.¹² A tudománytalan gondolkodásmódnak ezen utólagos rehabilitálása nemhogy erősítené a fizikai idealizmus pozícióját, ellenkezőleg: a nem szakemberek körében is gyanút kelt vele szemben.

A fizikai idealizmushoz közel álló és hozzákapcsolódó tudománytörténészek vállalják a jelen és múlt reakciós, tudománytalan, sőt tudományellenes irányainak védelmét és igazolását. Így pl. *Dampier*, akit tudományos kapcsolatok fűznek *Jeans*hez, *Eddington*hoz, *Whitehead*hez, tudománytörténeti munkájában odáig megy, hogy még a spiritizmust is menteni próbálja, kijelentvén: a tudomány mai állása mellett nem lehet eldönteni, hogy bizonyos pszichikai jelenségek magyarázatára a spiritizsma, vagy pedig a vele szemben álló — azaz a tudományos interpretáció az alkalmasabb.¹³

Az áltudományt és a dogmatizmust csak egy meghamisított történelemmel lehet „alátámasztani”; az igazi történelmi szemléletmód a haladó, a dogmatikus szemlélettel szemben álló tudományt igazolja.¹⁴

b) Az eddigiekben a törvények tagadásának azzal a formájával foglalkoztunk, amely „abból vezeti le a vallást, hogy az atomok *nem* követik a matematikai törvényeket” (*Russel* jellemzi így *Eddington* felfogását). Az idealista érvelések egy másik csoportja viszont éppen arra épít, hogy a valóság és a matematikai törvények között meglepő harmónia tapasztalható, hogy a matematikailag kifejezett törvények abszolút precizitással fejezik ki a valóság összefüggéseit.¹⁵

¹¹ *Louis de Broglie*: Megmarad-e a kvantumfizika indeterminista jellege? (Magyar Fizikai Folyóirat 1953. 1. sz.)

¹² *Pauli, W.*: Der Einfluss archetypischer Vorstellungen auf die Bildung naturwissenschaftlicher Theorien bei Kepler. (*Jung-Pauli*: Naturerklärung und Psyche. — 1952) 16. old.

¹³ *Dampier*: A History of Science and its Relations with Philosophy and Religion (Cambridge, 1948.) 357. old.

¹⁴ *Vö. Langevin*: A tudományok történetének nevelő értékéről (közli: A tudománytörténet kérdései. Cikkgyűjtemény. — Szerk.: *Nádor György*. Akad. kiadó 1954.)

¹⁵ *Alexis-Fenyő* szellemesen bírálják e kérdés kapcsán az idealista álláspontot: az idealisták egyrészt arra építik álláspontjukat, hogy az atomok, vagyis az anyagi valóság nem

A materialista gondolkodó számára, aki a számokat és általában a matematikai törvényeket a valóságból származtatja és a valóságos viszonyok elvont visszatükrözésének fogja fel, nem csodálatos és nem megmagyarázhatatlan matematika és valóság egymásnak való megfelelése, harmóniája. Az idealista filozófia ezt a meglepő egybehangzást azzal magyarázza, hogy az emberi szellem a saját maga által önkényesen alkotott számokat, számszerű törvényeket alkalmazza a valóságra, és ily módon csak azt találja meg ott, amit maga vetített ki oda. A matematika — vallotta Poincaré — finom konstrukciókból áll, amelyek teljesen a mi szellemünkéből keletkeztek. *Russel* szerint: „... A hullámok az egyenletekben vannak, az egyenletek pedig a fizikus fejében”.¹⁶

A matematikai törvények és a valóság közti harmónia ténye *Poincaré*t és nagyszámú követőjét a szubjektív idealista jellegű konvencionizmushoz vezette; más idealista szerzőket platonista ízű mítoszalkotásra inspirálta: „... a Mindenség egy matematikus tisztán matematikai elvei alapján épült”¹⁷ — és hogy ne gondoljunk itt holmi metaforára, *Jeans* megismétli állítását: „... most kezdjük látni, hogy műve benső lényegének tanúsága szerint a Mindenség Nagy Építészé bizonyára »tisztá« matematikus”.¹⁸

Matematikai törvény és anyagi valóság viszonyának kérdése nem mai keletű. *Leonardo da Vinci*, de különösen *Kepler* és *Galilei*, amikor a természeti törvény modern fogalmát kidolgozták, már lényegében helyes, ma is érvényes és elfogadható, alapján materialista választ adtak e kérdésre, jóllehet a renaissance korában a platonizmus még élő hatalom volt, és óriási szellemi erőfeszítést igényelt a készen kínálkozó platonista válasz helyett új, valóban adekvát választ keresni. A tudománytörténet tanúsága nemcsak abban marasztalja el a matematikai idealistákat, hogy helytelen megoldást adnak matematika és valóság viszonyának problémájára, hanem abban is, hogy a tudományos gondolkodás évszázados vívmányait figyelmen kívül hagyják, vagy egyenest eldobják, illetve szembefordulnak velük.

c) *Eddington* egy helyen megpróbálkozik a törvénykategória elleni kombinált támadással, úgy hogy megismételve és összefoglalva a törvény objektivitása elleni ismert érveket, megtoldja azokat a világ lényegének megismerhetetlenségéből merített „érvvel”. A törvények három osztályát különbözteti meg. *Vannak* : 1. *Identitás-törvények*, vagyis olyanok, amelyek magától értetődő igazságokat tartalmaznak, és nem nyújtanak bepillantást a természet mélyébe. Ide sorolja *Eddington* az általánosan természettörvénynek tartott törvényeket; a klasszikus fizika törvényei mellett az ún. térelméletben nyert törvényeket is. E törvényeket

követi a matematikai törvényeket, másrészt meg arra, hogy az anyagi világ meglepően pontosan leírható matematikai módszerekkel. (Vö. *Alexits—Fenyő* : Matematika és dialektikus materializmus. — Szikra 1948. 111. old.) Érdekes, hogy némely idealista szerző olykor mindkét — egymásnak ellentmondó érvet alkalmazza (pl. *Jeans*).

¹⁶ *Russel* : Scientific method c. műve alapján idézi *Alexits—Fenyő*.

¹⁷ *Jeans* : A rejtélyes világegyetem (I. k.) 211. old.

¹⁸ *Jeans* i. m. 223—224. old.

— mondja — az emberi szellem maga teremtette és helyezte bele a természetbe. 2. *Statisztikai törvények*, olyan jelenségekre vonatkoznak, amelyeknél a törvényszerűség csak látszólagos, a nagy számok átlagán alapul, ahol tehát a *látszólagos szabályszerűség* valójában szabálytalanságot akar. Ezek nem is törvények a szó igazi értelmében. Végül: 3. *Transzcendentális törvények*, amelyek a természet igazi, mélyenfekvő törvényszerűségeit fejezik ki. E törvények azonban nem ismeretesek, és kétséges, hogy mikor és hogyan fogjuk őket megismerni.¹⁹

Eddington eljárás módja nagyon is áttetsző: az ismert törvényeknek érvényét a látszatvilágra korlátozza. Az igazi, a *lényeg*et kifejező törvényeket — írja — nem ismerjük.²⁰ Ez az érvelés egyáltalán nem új; hasonlóképpen jártak el *Galilei* skolasztikus kortársai, akik a kísérleti módszerrel nyert és matematikai képletbe foglalt törvényeket a mellőzhető *látszat* színvonalára fokozták le, és büszkén vallották, hogy a filozófia ezzel szemben az *általánossal*, a jelenségektől teljesen független *lényeggel* foglalkozik. Galilei lehetetlen és haszontalan fáradságnak tartotta az olyan törekvést, amely spekuláció útján akart a természeti jelenségek igazi és belső *lényegébe* hatolni.²¹ Nem kétséges: *Galilei* évszázadokkal ezelőtt összehasonlíthatatlanul helyesebben, mélyebben látott a lényeg kérdésében, természeti törvény és lényeg viszonyának kérdésében a mai fizikai idealizmus nagyszámú képviselőjénél.

d) Vajon a természettörvényeknek és a rájuk épülő tudományrendszereknek *objektív* érvényességük van-e? Erre a döntően fontos, ismeretelméleti szempontból alapvető kérdésre az utóbbi évtizedekben nem egy szerző tagadó választ adott, és a természeti törvényeket, illetve a természettudományokat szociális tényezők, vagy állítólagos faji erők egyszerű függvényévé degradálta és ezzel teljes mértékben relativizálta. *Spengler* és nyomában mások azt hirdetik, hogy az egyes tudományrendszerek voltaképp az egyes társadalmak „kultúrlelkének” kifejeződései. Az ókori emberek vagy más társadalmak emberei *másként* tették fel a kérdést a természetnek, így természetszerűen más feleletet is kaptak. Tehát nem lehet pl. azt mondani, hogy a régiek kémiaja hamis, a mi „igaz” kémiaunkkal szemben, hanem csak azt mondhatjuk, hogy „más”, mert másfajta szemléletmódot fejez ki.²²

A teljes történeti-szociológiai relativizmus nyer kifejezést *K. Mannheim*, *Max Scheler*, *A. Weber* és mások „tudományszociológiai” szemléletében is. E felfogás szerint a tudományok kategória-rendszere nem az objektív valóságot tükrözi adekvát, vagy kevésbé adekvát módon, hanem a tudományok kategóriái szociológiai tényezők egyszerű függvényei; annak az osztálynak vagy

¹⁹ Eddington: *The Nature of the Physical World*. — Német kiadása: *Das Weltbild der Physik*. — Braunschweig. 1931. 241. és köv. old.

²⁰ Hasonlóképpen vélekedett már *Nietzsche* is: „Az okok igazi világa el van rejtve előlünk” (*A. Bäumlér*: *Nietzsches Philosophie in Selbstzeugnissen*. — Leipzig 1931. 24. old.)

²¹ *Galilei* levele *Marcus Velszerhez*. (Idézi: *Prantl*: *Galilei und Kepler als Logiker*. — *Sitzungsberichte der bayer. Akad. der Wissenschaften*, 1875.)

²² *Vö. Spengler*: *Der Untergang des Abendlandes*. (München 1921.) I–II.

rétegek sajátos érzelmeit, felfogását fejezik ki, amelynek talaján létrejöttek. Világos, hogy a szociológiai relativizmus — ahogy a relativizmus általában — nem ismerheti el a tudományos törvények, köztük a természettörvények objektivitását.²³

A relativista tudományfelfogás egyenes és logikus konzekvenciája, hogy elmos minden különbséget igaz és hamis, tudomány és áltudomány között, hogy a tudományos törvényeket és elméleteket végül is a *mítosszal* azonosítja: Spengler szerint: „A természetről való mindenfajta még olyan absztrakt „tudás” alapját is egy vallásos hit alkotja. A tiszta mechanika kialakulásának feltétele egy dogma volt, nevezetesen a gótikus évszázadok vallásos világképe . . . Semmiféle természettudomány nem létezhet egy azt megelőző vallás nélkül.”²⁴ Vagy egy más helyen: „. . . minden természettudományi teória az *értelem mítosza* a tudomány hatalmáról és a hozzátartozó vallás függvénye.”²⁵

A tudomány mitizálásával együtt jár a mítosznak a tudomány rangjára való emelése: így kapott helyet a tudományban a faji szempont. Az objektív tudományos törvények és az egyetemes érvényű tudomány helyét így foglalta el a hitlerfasizmusban a faji tudomány: még az olyan elvont disciplinát, mint a matematikát is faji terméknek nevezték ki, és a matematika elvi kérdésein kívüli vitákat az állítólagos faji tényezőkből „vezették le”.²⁶

A relativizmus e súlyos — abszurd és embertelen — konzekvenciáit szem előtt tartva kell megítélni azokat a tudományelméletben jelentkező törekvéseket, amelyek a tudományt és a tudományos törvényeket *tipológiai alapon* igyekeznek objektív és abszolút érvényességüktől megfosztani. Ilyen volt Carnap kísérlete, aki a mai fizikában, négyféle — egymás melletti és egymást kizáró — fizikai tudományt feltételezett. ²⁷ *Bavink* teljes joggal utasította el ezt a próbálkozást és mutatott rá arra, hogy ebben az esetben nem egymást kizáró módszerekről, hanem egymást kiegészítő elméletekről van szó. ²⁸

Carnap említett próbálkozása nem véletlen és elszigetelt jelenség napjaink burzsoá ideológiájában. Ellenkezőleg: *napjainkban határozott törekvés tapasztalható a természettudomány és a természettudományos törvények objektív és abszolút érvényességének megingatására, kétségbevonására*. Nemcsak a már említett *tudományszociológia* fáradozik ebben, hanem a tudományelmélet és tudománytörténet művelői is. Itt a *tudományelméletből* vett néhány *példán* illusztráljuk a jelenleg kialakult helyzetet.

Whitehead, a nemrég elhunyt idealista filozófus szerint a tudományos törvények rendszere függvénye a szociális viszonyoknak, és azok változásával a törvé-

²³ A szociológiai relativizmus bírálatára nézve lásd: *Lukács György*: Az ész trónfosztása (Akad. kiadó 1954.) VI. — Mannheim tudományszociológiájának bírálatára nézve l. *Fogarasi Béla*: Marxizmus és logika (Szikra: 1946.) c. könyvében a Mannheim-ről szóló tanulmányt.

²⁴ *Spengler*: i. m. 197. old.

²⁵ *Spengler*: Ember és gép (Danubia könyvkiadó) 66. old.

²⁶ *Bieberbach* hitlerista matematikus szerint: „A matematika alapjai körül jelenleg húzódó vita lényegében faji elméletekre vezethető vissza.”

²⁷ *Carnap*: Über die Aufgaben der Physik. — Kautstudien 1923.

²⁸ *Bavink*: Ergebnisse und Probleme der Naturwissenschaften. Zürich 1954. 10. kiadás. 267. old.

nyek érvénye is megszűnik : „Így a törvények rendszerének . . . megvan a maga időhöz kötött érvényességi határa, és megszűnik annak a társadalomnak a hanyatlásával, amely őt létrehozta.”²⁹

A természeti törvények objektív érvényességének kétségbevonása a burzsoá filozófiában kettős célt szolgál : 1. az áltudományok (asztrológia) a régi és új mítoszok (elavult és túlhaladott tudatformák) igazolását a tudomány rovására, hiszen a relativizmus boszorkánykonyhájában tudomány és mítosz között megszűnik az ellentét, sőt a különbség is ; 2. elvi megalapozását annak az álláspontnak, amely tagadja a *társadalmi* törvényeket, a társadalomtudományok objektív igazságát és érvényét. A gondolatvezetés itt a következő : ha az oly sokáig objektívnek és abszolútnak tartott természeti törvényekről kimutatható, hogy voltaképp szociológiai, faji vagy egyéb tényezők visszatükröződése, akkor ugyanez érvényes még fokozottabb mértékben a társadalmi törvényekre vonatkozóan is. Hogy ez az összefüggés a természeti és a társadalmi törvények relativizálása között a burzsoá szerzők előtt mennyire világos, arra nézve egy újabban megjelent tanulmányra hivatkozom : *E. Topisch : Társadalom, technológia és filozófiai gondolkodás* című írása³⁰ a természettörvény fogalommal kapcsolatos divatos ferdtések egész sorát tartalmazza. Egyebek között a *természeti törvényt*, a *természet rendjét* olyan fogalomnak igyekszik feltüntetni, amely eredetéből következően érték- és célmozzanatokot is tartalmaz, amely nemcsak azt mondja meg, milyen világ, hanem egyben azt is, *milyen legyen* az ember és a társadalom (Nomos- Physis-Telos azonosítása alapján). Az érték és célmozzanatok — mondja a szerző — a természettörvény-fogalom antropológiai jellegéről tanuskodnak. Erre a „megállapításra” alapozza azután a *történelmi* törvények objektivitásának elutasítását : a történelmi törvény — mondja —, amelyet *Hegel* és *Marx* igyekezett bevezetni a tudományba, ugyancsak nem más, mint az ember szubjektív, antropomorf képzeleinek belevetítése a történeti eseményekbe.

e) A törvényfogalom tudományos érvényének lejárata a logikából merített érvekkel is folyik. A logikai pozitivisták formális logikai szempontból emelnek óvást a természettörvények ellen, arra való hivatkozással, hogy az ilyen típusú ítéletek nem „igazolhatók”. *Carnap* írja : „*Wittgenstein, Kaufman* és *Schlick* egyetértően teljesen kizárják a nyelvből az ilyen típusú (ti. a természettörvényt tartalmazó) mondatokat, mint olyanokat, amelyek nem vethetők alá teljes verifikációnak.”³¹

A *szemantika* a maga részéről szintén hozzájárul a törvényfogalom elleni közös reakciós hadjáratához. A szemantikusok az *alapoknál* kezdik ; a tudományos törvényalkotáshoz elengedhetetlenül szükséges alapvető logikai eljárások és műveletek elutasításával. Ezért az *absztrakciót* és az *általánosítást* mint logikai

²⁹ *Whitehead* : *Process and Reality* — 139. „Thus a system of laws has its stage of endurance and passes out of it with the decay of the society form which it emanates”.

³⁰ *E. Topisch* : *Society, Technology and Philosophical Reasoning. (Philosophy of Science 1954. okt.)*

³¹ *Carnap* : *Logical syntax of language. (New York, 1937.) 51. old.*

szempontból gyanús és kifogásolható műveleteket elvetik. Ily módon a szemantikusok szemében nemcsak a törvények, de már a közönséges életben használatos elvont fogalmak is gyanúsak, megalapozatlanok, tudománytalanok. Chase szerint ahány ember, annyiféle értelmet tulajdonít az olyan elvont fogalmaknak, mint kapitalizmus, szocializmus, demokrácia, jog stb.; ennél fogva nem is tartozik a fogalmakhoz egzakt jelentés. E primitizáló nominalizmus szerint a valóságban pl. csak A, B, C stb. tőkék vannak, a „őkés”, de különösen a kapitalizmus fogalmának azonban a valóságban nincs megfelelője.³²

A fogalmi absztrakció létjogosultságának tagadása az *általánosítás elutasításával* jár együtt: minden természeti és társadalmi jelenség egyedi, sajátos, és ezért a vele kapcsolatban nyert tapasztalatokat nem szabad más jelenségekre alkalmazni. Az általánosítás jogának kétségbevonása alsóbb síkon a fogalomalkotást, magasabb síkon pedig a törvények alkotását tenné lehetetlenné. És a szemantikusok csakugyan arra ítélnék a természettudományokat, hogy püsztán leírják, regisztrálják a jelenségeket, hogy az egyes helyeken szerzett tapasztalatokat ne merjék másutt alkalmazni, sőt olyan gondolatokat is megkockáztatnak, hogy *másfajta* orvostudományt kellene alkalmazni például Albániában, mint az Egyesült Államokban.³³ Korzybski ismert szemantikus azon az alapon támadja az *általánosítás* műveletét, hogy a természettudományi jelenség *egyszeri*, és emellett örökös *változásban* van; márpedig ha általánosítunk, akkor erre a döntő fontosságú tényre nem vagyunk és nem lehetünk tekintettel. Korzybskit továbbfejlesztve tagadja az *ősreakciós Vogt* a ténylegesen működő természeti és társadalmi törvényeket mint jogosulatlan absztrakciókat, és igyekszik saját maga kigyalta *áltörvényeket* a helyükbe csempészni.

A szemantikusok nem rejtik véka alá, hogy a fogalmi absztrakció és az általánosítás elutasítása náluk a társadalmi és gazdasági törvények logikai aláaknázását célozza. Chase *A szavak zsarnokságáról* írott könyvében külön fejezetben foglalkozik a közgazdaságtan logikájával. Fejtegetéseinek alapja és végső kicsengése: Marx és a klasszikus közgazdaságtan jogosulatlan általánosítások útján jutott el az úgynevezett ökonómiai törvényekhez, amely törvények — logikai szerkezetüket tekintve — amúgyis a newtoni természettörvények mechanikus lemásolása útján keletkeztek, anélkül, hogy a klasszikus közgazdászok Newton tudományos módszerét is elsajátították volna.³⁴

A valóságban működő törvények kutatásánál pontosan szem előtt kell tartani az ok-okozati viszony szigorúan meghatározott rendjét. Nagyon is érthető, hogy a determinizmus megalapozói és képviselői az okozati összefüggések

³² Vö. Chase: The Tyranny of Words (New-york — 1938). 51. old.

³³ Vö. W. Vogt: Road to Survival. — Németül: Die Erde rächt sich. (Nest-Verlag. — 1950) 77. old.

³⁴ „A klasszikusokat a tudományban használatos fogalmak nagymértékben befolyásolták, de nem tették magukévá a tudományos módszert. Megkísérelték, hogy ökonómiai törvényeket állítsanak fel, Newton gravitációs törvényeihez hasonlóan, de nem utánozták Newton tudományos technikáját.” (Chase i. m. 257 és köv. old.)

szilárd, önkényesen meg nem változtatható rendjéről beszéltek. A szemantikusokkal szemben éppen azzal akarják logikailag megalapozni az áltudományos „törvények” felállítását, hogy megpróbálják meglazítani, vagy egyenesen felborítani az *ok* és az *okozat* szilárd rendjét. *Vogt* nagyon jól tudta, mit tesz, amikor szofisztikus érveléssel az *ok* és *okozat* relativizálása, felcserélhetősége mellett tört lándzsát.³⁵

II

A haladó tudomány és filozófia fontos tennivalója az idealista ködösítések leleplezése a természettudományok világnézeti vonatkozásait érintő kérdésekben általában, a természettörvény kérdésében különösen. A marxista filozófia ezt valóban egyik központi feladatának tartja. Természettudósok és filozófusok együttműködéséből további eredmények várhatók e téren.

A tárgyi és módszertani kritika mellett — amelyre itt utaltunk — a kritikának még egy fajtája lehetséges az adott kérdésben: a *történelmi*. *Lenin* már erre is utalt, mikor *Filozófiai Füzetekben* rámutatott az okságfogalom (illetve a törvénykategória) történelmi feldolgozásának *elméleti* jelentőségére. „Évezredek múltak el azóta — írja —, hogy megszületett »minden dolog összefüggésének«, az »okok láncolatának« eszméje. Annak az egybevetése, hogy az emberi gondolkodás történetében miképpen fogták fel ezeket az okokat, kétségtelenül meggyőző erejű ismeretelméletet eredményezne.”³⁶

Jelen sorok írója éppen a természettörvény-fogalom *történelmi* kialakulásának problémáját vizsgálja egy sajtó alatt levő nagyobb munkájában.³⁷ A részletes kifejtést a megjelenendő könyvre hagyva, ezúttal a vizsgálat legfontosabb eredményeit előlegezem. Talán e rövid összegezésből is kiderül: a történelmi szemlélet fényében semmiképpen sem állja meg helyét az idealista természet-törvény-koncepció.

III

A természettörvény-kategória kialakulástörténete egészében a következő képet mutatja, és az ismeretelmélet általános fejlődése szempontjából a következő tanulságokkal szolgál:

1. A természet objektív törvényszerűségének gondolata — legáltalánosabb formában — már az ókori görög gondolkodásban felmerül, legvilágosabban az *atomistáknál* és a Herakleitos által megalapozott *logos-fogalomban*. A középkor teleologikus világszemlélete akadályozta e gondolat továbbfejlődését; csak a renaissance-ban újjáébredő, a tekintélyekkel szembeforduló és a valóság *okszági*

³⁵ *Vogt*. i. m. 76. old.

³⁶ *Lenin*: *Filozófiai Füzetek* (Szikra) 304. old.

³⁷ A természettörvény-fogalom kialakulása az őskortól Newtonig. (Akadémiai Kiadó. — Sajtó alatt.)

viszonyát kutató tudomány és filozófia bontakoztatja ki a természettörvény kategóriáját. — Az újkori tudomány nemcsak elvileg dolgozza ki a természet-törvény fogalmát, hanem — *Kepler* és *Galilei* fellépésétől kezdődően — kísérleti úton számos törvényt ismer fel és fogalmaz meg a természettudományok különböző ágaiban, elsősorban a mechanikában. Éppen ezen a kísérleti módszeren és az általa elért konkrét és egzakt, *matematikai törvényekben* megfogalmazható eredményeken — mérhető le leginkább az újkori tudomány minőségi fölénye az elméletileg ugyan igen magas színvonalú, de a kísérletek széleskörű alkalmazásától meglehetősen távol álló ókori tudománnyal szemben. A polgárság, amely e korban a termelőerők rohamos fejlesztésében érdekelt, amely ezért a természet feletti uralom megszerzését írja zászlajára (*Bacon*) — ezt a célját a természettudományban kísérletezés által és egzakt, matematikailag megfogalmazható törvények feltárása által igyekszik elérni. *Leonardo da Vinci*, *Galilei*, *Newton* és sok más nagy újkori természettudós világosan látja a természettudomány és mechanikai praxis, *természettudomány és technika* kapcsolatát.

A természettörvény-kategória fejlődéstörténete az absztrakt általánostól a konkrét általános felé való fejlődés — tartalmi gazdagodás — képét mutatja. Ez a megállapítás vonatkozik mind e gondolat *egész fejlődési útjára* — az ókori természetfilozófiától *Newtonig* —, mind pedig ezen belül a törvénykategóriának az *újkori* gondolkodásban befutott történetére.

A törvényfogalom kibontakozásának szakaszait az újkorban nagyjában így lehetne körvonalazni: a) *A renaissance természetfilozófusainál* a természet rendjének és harmóniájának gondolata még homályosan dereng, misztikus és zavaros burokokban jelentkezik; — *Leonardo* persze kivétel, ő ezen a téren is messze megelőzi korát. — b) *Kepler* és *Galilei* nemcsak számos érvényes törvényt fogalmaz meg, hanem ezzel együtt módszertanilag is kidolgozza a természet-törvény logikai szerkezetének és ismeretelméleti szerepének elvi alapjait. c) A további fejlődés a törvények *rendszerének* kidolgozása felé vezet. *Spinoza elvi vonatkozásban* felismeri, hogy a törvények között rendszer áll fenn, de *Newtonra* marad e koncepció egzakt kidolgozása: a newtoni fizika tárja fel a természetben működő kauzalitás-viszonyok összefüggő rendszerét. A gravitáció-törvény megfogalmazásával *Newton* a klasszikus fizika talaján olyan alaptörvényt ismert fel, amelynek segítségével szintézisbe foglalta az addigi tudásanyagot: fizikája bázisát képezte egészen a XIX. század végéig a fizika további fejlődésének és a mechanikus materialista filozófiai általánosításnak.

2. Az a tudományos és filozófiai fejlődés, amelynek eredményeképpen a törvénykategória kialakult, súlyos *küzdelmeken* keresztül kibontakozó fejlődés volt. A haladó tudománynak szakadatlan harcot kellett vívnia az áltörvények hirdetőivel, az objektív törvénykoncepció ellenzőivel, a szubjektivista és voluntarista törvényfelfogás képviselőivel.

Leonardo, *Bruno*, *Kepler*, *Galilei* tevékenysége elválaszthatatlan az áltudományos, skolasztikus, misztikus irányzatok ellen vívott küzdelmeiktől,

amelyeknek során megvédelmezték a *tudományos törvények* feltárására irányuló tevékenységet az *áltörvényeket* hirdető áltudományos törekvésekkel szemben. Természettudomány és materialista filozófia vállalva e cél eléréséért küzdött (*Bruno, Bacon, Descartes, Spinoza stb.*).

Az alapvető ellentét a materialista és idealista irányzat között abban állott, hogy a materialisták a természetnek és törvényszerűségeinek objektivitását, változhatatlan és egyetemes jellegét vallották, az idealisták viszont teret adtak a csodáknak, a szabad akaratnak, a törvényeket felborító véletleneknek. Az idealista felfogás, ha egyáltalán elismerte a természetben működő törvényeket, azokat Isten rendelkezéséhez és akaratához kötötte és így elérte, hogy a csodák is beleilleszthetők lettek a világmépbe. (Isten bármely pillanatban megváltoztathatja, módosíthatja törvényeit.) A materializmus legkövetkezetesebben harcos irányzata (Hobbes—Spinoza) szembefordult az idealista törvényfelfogással és keményen harcolt ellene. A materializmus kevésbé harcos képviselői — mint Descartes — *formailag* elfogadták azt a feltevést, hogy Isten helyezi törvényeit a természetbe, lényegében azonban megfosztották e koncepciót voluntarista és szubjektivistá értelmzésétől és állást foglaltak a természettörvények változhatatlansága mellett.

3. A *törvény* a tudományok és a filozófia egyik központi kategóriája, amely a *világnézet* és a *tudományos módszerek szerves összetevőjeként* fejlődött és bontakozott ki.

a) *Világnézeti vonatkozásban* a törvényfogalom fejlődése legközvetlenebbül a *szubsztancia* és a *kauzalitás* kategóriáihoz és azok fejlődéséhez kapcsolódott. A *materialista* szubsztanciafogalom kibontakozása (Bruno, Spinoza) tette lehetővé a törvénykonceptió *materialista* filozófiai megalapozását (a törvények az *anyag* törvényei) és annak a szempontnak elvi igazolását, hogy *egységes* törvények érvényesek az egész mindenségben. Azok a természettudósok is, akik tudatos filozófiai meggyőződésüket tekintve nem a materialista filozófia elveit tették magukévá, tudományos munkásságukban spontán módon ezen alapelvek szerint dolgoztak (Descartes, Newton stb.).

Érvényes természettörvények kutatása csak a *kauzális világnézet*, a determinizmus talaján jöhetett létre és bontakozhatott ki. — Ezért a természettörvényfogalom kialakulás-történetének háttérében — és e „háttér” nagyon is belejátszik magába a törvényfogalom történetébe! — szükségszerűen megjelenik az oksági szemlélet kibontakozásának története és az a harc, amit a kauzális magyarázat elvén alapuló tudomány vívott a teleologikus szemlélet hívei ellen. E küzdelem során a korabeli tudósok és filozófusok — persze a legkiválóbbak! — több-kevesebb világossággal felismerik a logikai kapcsolatot az okság, a szükségszerűség és törvényszerűség kategóriái között, felismerik annak szükségességét, hogy az oksági elvet elmélyítsék és *oksági világnézeté*, determinizmussá szélesítsék. Kísérletek történnek abban az irányban is, hogy az okság és a törvény logikai viszonyát tisztázzák. (G. Bruno.)

A törvényfogalom a *materialista világnézet* talaján született, mint szerves része a determinizmusnak, a természet objektív okozatiságát, objektív szükség-szerűségét valló világnézetnek. Az objektív természettörvények elleni harcban, ami már ekkor is a determinizmus elleni harccal volt egyértelmű, *egy tábor* alkottak a klerikálisok, az arisztotelikusok és a misztikusok, a tudományos világnézet kibontakozásának legkülönbözőbb árnyalatú ellenségei.

b) A matematikai természettörvények megformulázása, általában a matematikai apparátus felhasználása a filozófiában elvi kérdésként vetette fel matematika és fizika, sőt szélesebben *matematika és valóság* viszonyának kérdését. Keplernek és Galileinek még védelmeznie kell a matematika felhasználásának elvi jogosultságát a természettudományokban az arisztotelikusok „minőségi” fizikájával szemben. Külön veszélyt jelentett e korban a matematikai törvények új-pythagoreus-misztikus szellemű eltorzítása az asztrológiában és a geometriai idealizmus (platonizmus) irányzata, amely szerint a geometriai (matematikai) kategóriák valóságelőttiék, és nem a valóságos viszonyok elvont visszatükrözései (amely állásponttal szemben már Kepler fellépett).

Matematika és valóság viszonyának problémáját már a *bontakozó* újkori természettudománynak fel kellett vetnie, sőt bizonyos mértékig meg is kellett oldania, hogy saját módszerének elvi jogosultságát igazolja. És bátran el lehet mondani, hogy Kepler és különösen Galilei rendkívül mély és kielégítő — materialista — választ adtak e problémára, amellyel igazolták a matematikai természettudományok, a matematikai természettörvények elvi jogosságát és megvetették az alapját a fizika gyors fejlődésének.

4. A természettörvény tudományos fogalma már a klasszikus fizikában kialakult — a mechanikus materializmus elvi alapján. A természettörvény-kategóriának több lényeges vonása nyert helyes — mindmáig érvényes — tisztázást már ebben a szakaszban; helyesen ismerték fel a kor fizikusai és materialista filozófusai a természeti törvények *objektivitását, örök és változatlan* jellegét, *egyetemes* érvényességét stb. Világosan látták a törvénykategóriának a determinizmusmal való szerves kapcsolatát. A törvényfogalomnak ezek a vonásai mind a mai napig alapvető összetevői a törvény materialista felfogásának. Túlhaladottnak kell tekintenünk viszont a determinizmus *mechanikus* típusát és — ami ezzel összefügg —, a törvényfogalomnak egyoldalúan a mechanikai törvények alapján való kialakítását, a véletlen objektivitásának tagadását stb. Ezen a téren a *dialektikus* materializmus a természettudományok újabb fejlődése alapján *jelentős* mértékben tovább folytatta, elmélyítette és magasabb színvonalra emelte a természettörvény materialista felfogását.

A történeti vizsgálat fényében világossá válik: milyen tradícióra épít a törvényfogalom idealista felfogása és milyenre a materialista álláspont: kik az indeterminizmus és kik a determinizmus szellemi ősei. Az egyik oldalon: a skolasztikusok, a különböző áltudományok hívei stb., a másikon: Leonardo da Vinci, Kepler, Galilei, Spinoza, Newton. Az egyik oldalon a mítosz, a másikon a tudomány.

BESZÁMOLÓK – VITÁK

A POLITIKAI TUDOMÁNYOK NEMZETKÖZI SZÖVETSÉGÉNEK STOCKHOLMI KONGRESSZUSÁRÓL*

FOGARASI BÉLA

A Magyar Tudományos Akadémia és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem javaslatára beszámolok a Stockholmban megtartott kongresszusról, amelyen augusztusban részt vettem. A kongresszust a Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetsége rendezte meg mint III. kongresszusát az UNESCO védnöksége alatt.

A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetsége egyike azoknak a társadalmi tudományos szervezeteknek, amelyeket az UNESCO anyagilag támogat és erkölcsileg irányít. Több ilyen szervezet is van.

A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetsége 1949-ben jött létre. Célja a politikai tudomány nemzetközi fejlesztése — a hivatalos megállapítás szerint. A Nemzetközi Szövetség tagjai részben szervezetek, részben személyek. A szervezetek nagy része nemzeti politikai tudományos asszociáció. Ez nyilván amerikai típus volt először, ott van a legtöbb ilyen politikai tudományos szövetség, amelyek ott a kormány ideológiai támaszai és társadalmi, tudományos, valamint irodalmi vonalon az uralkodó osztály intencióinak megfelelő tevékenységet folytatnak.

A kongresszuson alkalmam volt megismerkedni a tudomány jelenlegi szervezeti formáival, nevezetesen a társadalomtudományok szervezeti formáival a Nyugaton. A politikai tudományos asszociációk tevékenységet fejtenek ki Angliában, Franciaországban, Olaszországban, Mexikóban, Ausztráliában, Kanadában, Belgiumban, Izraelben, Svédországban és más országokban. A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének tagjai között szerepel Lengyelország és Jugoszlávia. Lengyelországban a Jogász Szövetség, illetve a Nemzetközi Demokratikus Jogász Szövetség lengyel szakosztálya lépett be ebbe a nemzetközi szövetségbe, Jugoszláviában pedig az Országos Jogász Szövetség politikai tudományok szakosztálya.

Személyileg tagjai a szövetségnek a jog- és államtudományok egyetemi tanárai és részben a közgazdaságtudományok, sőt a filozófiai tudományok

* Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémián, 1955. szeptember 27-én.

egyetemi tanárai számos országból. Továbbá magasrangú minisztériumi tisztviselők, szociálpolitikai funkcionáriusok és a tudomány iránt érdeklődő magánzók, diplomaták, egyetemi hallgatók. Tehát sokrétű az összetétele a szövetségnek foglalkozás, osztályszármazás és egyéb szempontok szerint.

Ennek a szövetségnek a fő célkitűzéseit az UNESCO mindenkori célkitűzései határozzák meg, amely az ENSZ szerve.

Ennek megfelelően a kongresszus legfontosabb jellemzője ebben az évben a Nyugat és a Kelet tudósainak találkozása volt. Számos személyiség mondotta, hogy ez a kongresszus ezzel bevonul a politikai tudományok történetébe. Ez a találkozás számarányban nagyon egyenlőtlen volt, amennyiben körülbelül háromszáz nyugati tudós és funkcionárius találkozott a négytagú szovjet delegációval, a négytagú lengyel, az öttagú jugoszláv delegációval és velem mint a magyar tudomány képviselőjével. Mindazonáltal nem a számarány volt a lényeges, hanem az a tény, hogy a hivatalos üléseken és még inkább a nem hivatalos találkozásokon rendkívül élénk és — azt lehet mondani — eredményes eszmecsere folyt a legkülönbözőbb kérdésekről.

A legfontosabb természetesen az volt, hogy a Szovjetunió küldöttsége először vett részt ilyen kongresszuson, és alkalma nyílt arra, hogy a polgári világ társadalomtudósai előtt különböző kérdésekben kifejtse a marxizmus—leninizmus álláspontját. A kongresszus felépítése abban állott, hogy előre elkészített és sokszorosításban kiküldött referátumokat kaptak meg a résztvevők, és annak alapján felkészülve jelentkezhettek és vehettek részt a referátumok után az úgynevezett „kerek asztal” vitákon.

A kerek asztal vita annyit jelent, hogy mindenki felszólalhat. Ténylegesen azonban a felszólalóknak túlnyomó része egyetemi tanár volt. Itt lényegileg nem történt más, mint a nyugati egyetemi tanárok találkozása — ahogyan ők mondják : a keleti országok, vagyis a Szovjetunió, a népi demokratikus országok és Jugoszlávia képviselőivel.

A legfontosabb vitatémák a következők voltak :

A nagyvárosok szervezetének problémái és a demokrácia.

A demokrácia és a pártok.

Az osztályok és a pártok viszonya.

A nagy és kis államok nemzetközi kapcsolatainak kérdései.

A kongresszus szellemét az határozta meg, hogy társadalomtudományi vonalon alkalmazni kívánták a genfi konferencia szellemét. Bizonyos reakciós elemek tiltakozása ellenére vitaszabadságot is biztosítottak, és a kongresszus vezetői kimondottan utaltak a genfi szellemre.

Myrdal asszony, az UNESCO akkori alelnöke mint elvet hangsúlyozta a békés együttélésnek a tudomány részéről való támogatását. Erlander svéd miniszterelnök, aki egyébként jogi professzor volt, a kongresszus jelentőségét méltatva azt mondotta : arra kell törekedni, hogy olyan szellemben folyjék a kongresszus, mint a genfi atomkonferencia, amely éppen akkor ülésezett.

Természetesen a kongresszus előadásáiban és vitáiban — a politikai pártok és a demokrácia, az osztályok és pártok kérdéseiről, a nagy és kis államok viszonyának kérdéseiről stb. — a két világ harca nyilvánult meg. Az uralkodó jelenség a két világnézet harca, a két tudomány: a burzsoá tudomány és a marxizmus—leninizmus harca volt. A mi számunkra — és azt hiszem a polgári tudósok számára is — nyilvánvaló volt, hogy ezen a téren a harc tovább fog folyni, és a remélt új mozzanatok csak abban állhatnak, hogy ellenséges hang, gyanúsítások és félremagyarázások nélkül — ami azelőtt rendszerint a mi álláspontunk ellen irányult — meghallgassuk és megvitassuk egymás álláspontját.

Valamiféle megegyezésről, közös platformról vagy együttműködésről — olyan értelemben, ahogyan az az atomtudomány fejlesztését illetően Genfben kialakult — természetesen nem volt szó, és az ellentétes álláspontok meglehetősen élesen ütköztek össze. Volt azonban egy érdekes jelenség, amely mindenestre számottevő: hogy a két világnézeti tábor harca ellenére a polgári táboron belül igen gyakran és igen nyomatékos formában mutatkoztak ellentétek. Ezek az ellentétek megvannak, legfeljebb csak akkor tompítják vagy hallgatják el őket, ha a kommunizmus ellen kell fellépni. Mihelyt azonban ez nem volt közvetlen cél, mindjárt rendkívüli szétforgácsoltság, dezorientáció, egységes tudományos és módszertani célkitűzések teljes hiánya mutatkozott meg a polgári tudomány képviselőinek fejtegetéseiben. Ezt ők maguk is hangsúlyozták.

A politikai pártok és a demokrácia kérdése volt az egyik centruma a tudományos jellegű vitáknak. Nagyon sok gyakorlati kérdéssel, szociálpolitikai kérdéssel foglalkoztak, amelyeket most nem érintek. Ebben a kérdésben a főelőadó MacPherson kanadai egyetemi tanár igen érdekes álláspontot fejtett ki, amellyel a résztvevők nagy része nem értett egyet. Álláspontja röviden szólva az, hogy a különböző politikai pártok fennállásának, a parlamentáris mechanizmusnak és funkcionálásnak a célja a tőkés rendszer fenntartása. Nem foglalt állást tekintetben, hogy ez jó vagy rossz, hanem analitikusan ebből a szempontból tárgyalta a kérdést. MacPherson professzornak ezt az álláspontját erősen támadták és a polgári parlamentáris demokráciát minden osztályszemponttól függetlenül fennálló társadalmi jelenségnek deklarálták, — ez volt a kongresszus többségének nyilván a vezető szempontja. Egyszóval a polgári parlamentáris demokrácia minden áron való fenntartása mellett foglaltak állást. Nem abban az értelemben, hogy ők tartják fenn a polgári parlamentáris demokráciát, de az ő feladatuk abban áll, hogy mindenáron fenntartsák a tudomány és az egyetemek világában azt az illúziót, hogy a polgári parlamentáris demokrácia osztályoktól és gazdasági szempontoktól függetlenül fennálló politikai alakulat, amely jó vagy rossz, de olyan önálló alakulat — az ő nézetük szerint —, amely a választók szabad akaratából, elhatározásából jön létre, és tökéletlenségei mellett is a legjobb rendszer, amelyet ma ők el tudnak fogadni. Tehát az értékeléstől függetlenül ez az osztálymentesség kapott hangot MacPhersonnal szemben.

Azt lehet mondani, hogy MacPherson, bármennyire is nem marxista, de bizonyos tudományos objektivitásra való törekvés alapján eljutott oda, hogy a parlamentáris demokratikus rendszernek ezt az osztálytól való függőségét felismerje.

A polgári demokráciának, vagy ahogy ők mondják, „a” demokráciának ezt az osztályszempontoktól, osztályösszefüggésektől és osztálymeghatározottságoktól való függetlenségét képviselték az amerikai részvevők és igen éles, agresszív formában Izrael képviselői, s mérsékeltabb formában bár, de lényegileg ezt az álláspontot képviselték az angol delegátusok. A MacPherson-féle állásponthoz legközelebb állottak a franciák.

A polgári tudományon belül megmutatkozó divergálások, nézeteltérések nem mellékesek a marxizmus szempontjából. Lenin mindig arra tanította a marxistákat, hogy használják ezt ki mind a világpolitikában, mind a tudományban is. Leninnek az is fontos volt, hogy valamelyik német vulgármaterialista, vagy még csak nem is vulgármaterialista így vagy amúgy a machizmus és a szubjektivizmus ellen fordul. Nyilvánvaló, hogy a mi marxista álláspontunk kifejtésében ezeket a mozzanatokat fel kell vetni. Ez előnyösebb, mintha arra az álláspontra helyezkedünk, hogy a polgári parlamentáris demokrácia száz százalékgig elfogadott rendszer a polgári tudósok körében.

A béketörekvés, amely nagyon erősen megnyilatkozott a kongresszuson, bizonyos lökést adott, bizonyos felszabadító lendületet adott olyan kérdések megtárgyalásának is, amelyek nem közvetlenül a békével álltak kapcsolatban. Ez a béketörekvés volt a kongresszus leghatalmasabb élménye, s nyugodtan mondhatom, hogy őszinte volt. S ennek hatása alatt megerősödtek a differenciák ebben a kérdésben is.

A legelevenebb, legélénkebb viták „Az osztályok és pártok” című főreferátum körül forogtak, amelyet Duverger bordeaux-i egyetemi tanár tartott.

Mi ismerjük a szubjektív idealizmus térhódítását a burzsoá filozófiában, ismeretelméletben, a fizikai idealizmus formájában, de kevésbé ismertük és kevesebb figyelemmel kísértük a szociológiai szubjektivizmust, amely nyugaton ugyanolyan erős, és a társadalomtudományok terén ugyanolyan jelentősége van. Ennek a szociológiai, társadalomtudományi szubjektivizmusnak a képviselője volt Duverger professzor.

Míg MacPherson professzor azt mondta: a pártok rendszere azért szükséges, hogy az osztályharc szabályozásával fenntartsa a kapitalista osztálytársadalmat, tehát ezáltal szkeptikus formában elismerte az osztályok fennállását és az osztályharc tényét, addig Duverger professzor referátumával kapcsolatban éppen e tény körül forgott a vita. Duverger arra az álláspontra helyezkedett, hogy az osztály fogalmát meg kellene határozni az osztályelemzés szempontjából, de nem lehet objektív kritériumokat adni az osztály fogalmára. Az ő álláspontja szerint az osztály szubjektív fogalom, egy osztály tagjai azok, akik az osztályhoz tartozóknak tartják magukat. Szerinte az emberek *megvü-*

lasztják, hogy milyen osztályhoz tartoznak, az osztályhoz tartozáság megválasztása a politikai ténykedések egy eszköze.

Ezek után Duverger hangsúlyozta: jól tudja azt, hogy a „keleti tudósok” egészen másképpen fogják fel ezt a kérdést, és a kongresszus együttműködési szellemének megfelelően kifejezte azt a reményét, hogy ez a vita termékeny lesz a kérdések tisztázása szempontjából.

Ebben a vitában én is részt vettem. A Duverger-féle szubjektivizmust kritizálva megállapítottam annak összefüggését a szubjektív idealizmus filozófiájával és rámutattam arra, hogy ők a marxizmus osztályelméletét teljesen vulgárisan és felületesen értelmezik. Kifejtettem, hogy a marxizmus végső soron a gazdasági tényezőt tartja az osztályhoz tartozáság kritériumának, de nem hanyagolja el a különböző tudati, ideológiai, társadalmi, politikai, történeti, nemzeti stb. tényezőket sem.

Az angolok gyakran arra hivatkoztak a vitában, hogy Angliában rendkívül sok munkás a konzervatív pártra szavaz a választásokon (az ő állításaik szerint a munkásságnak 30 százaléka szavaz a konzervatív pártra), aminek nemcsak mint számbeli ténynek tulajdonítottak nagy jelentőséget, hanem elvi jelentőséget is tulajdonítottak neki. Ezzel támasztották alá Duverger téziséét, hogy az ember ahhoz az osztályhoz tartozik, amelyhez tartozónak vallja magát. Erre azt mondtam felszólalásomban, ennek az álláspontnak képviselőihez intézve szavaimat: én is tudom, hogy Angliában sok munkás a konzervatív pártra szavaz, de bátor vagyok felvetni azt a kérdést, hogy van-e Angliában sok milliomos, aki a kommunista pártra szavaz? Valaki közbekiáltott: igen, van! — Ez után a derűs epizód után az volt a feladat, hogy megmagyarázzuk ezeknek a munkásoknak objektív osztályhelyzetét, osztályideológiájuk fejletlenségét és az ebből következő ellentmondásból fakadó azon eljárásukat, hogy a konzervatív pártra szavaztak.

Egy Barnet nevű oxfordi professzor azután külön csak az én felszólalásommal polemizált. Azt mondta, hogy látszólag nagyon tudományos jellegű az objektív álláspontot előtérbe helyezni, de helytelen, mert a természettudományok és a társadalomtudományok között éppen abban áll a különbség, hogy a természettudományokban objektív tényekkel foglalkozunk, a társadalomtudományokban pedig tudati tényekkel, és ezek szubjektív tények. A mi számunkra világosak ennek a szubjektivizmusnak politikai következményei: aláásni az osztályharc szükségességének egész felfogását. És ha ezt az álláspontot az angolok és a franciák inkább elméleti vonatkozásban fejtegették, azt a gyakorlati politikai álláspontot, szélsőjobboldali burzsoá álláspontot, amely ebből következik, a nyugat-német professzorok fejtették ki.

Érdekes volt pl. Sternberger heidelbergi professzor felszólalása, aki a következőket fejtette ki: osztálykülönbségek vannak — osztályellentéteket egyáltalán nem ismer el —, de az osztálykülönbségek jelentősége csökkenőben van, ugyanakkor emelkedőben van a nagy társadalmi érdekszervezetek ellen-

téte. Melyek ezek a nagy társadalmi érdekszervezetek? A tőkés iparosok szövetségei és a szakszervezetek. Nézete szerint a további fejlődés során ezek között a társadalmi érdekszervezetek és egyéb szervezetek között az érdekellentétek megmaradnak, de az osztálykülönbségek csökkenni fognak.

Duverger összefoglaló előadásában valamilyen kompromisszumos megoldást ajánlott az ő álláspontjuk, amely fenomenológiai — mindenben benne van a filozófia is — és a mi álláspontunk között. A marxista felfogás szerinte olyan törekvés, mellyel szemben ő nagyon szkeptikus: a természettudományi álláspont alkalmazására a társadalomtudományban.

A kongresszus végén a főreferensek összefoglaló referátumokat tartottak, az elnök pedig általános összefoglalást. A kongresszus elnöke Robson professzor volt, a londoni egyetem mellett működő Economic School tanára.

Az összefoglalók megállapították, hogy a kongresszus nem hozott egyetértést az alapvető kérdésekben. Nem sikerült megállapodásra jutni például abban, hogy a nagyvárosok életében és adminisztrációjában hogyan valósítják meg a demokratikus ellenőrzést a lakosság részéről. Természetesen nem volt egyetértés általában a demokrácia és a politikai pártok, az osztályok és a pártok viszonyának kérdéseiben.

A kongresszus eredményének azt tartották a referensek — ami a kifejezéstől eltekintve nagyjából úgy is volt —, hogy a Nyugat és a Kelet tudósai először találkoztak egy olyan tudománycsoport területén, ahol ez eddig nem volt meg, és kifejezték azt a kívánságukat, hogy ezen a téren továbbra is termékeny viták és lehetőleg együttműködés fejlődjék ki.

A Szovjetunió delegációja ennek megfelelőleg közölte azt az elhatározásukat, hogy be fognak lépni a Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségébe. Ez megfelel a Szovjetunió általános politikai és kulturális álláspontjának: minden téren előmozdítani a nemzetközi kapcsolatokat, köztük a tudományos kapcsolatokat is, és ezzel elősegíteni a béke ügyét, a feszültség enyhítésének ügyét.

A RÓMAI TÖRTÉNÉSZKONGRESSZUS*

A történészek nemzetközi szervezete, a *Comité International des Sciences Historiques* 1955. szeptember 4–11. között tartotta X. kongresszusát Rómában. A kongresszus gyakorlati előkészítését és megszervezését a közgyűlés az olasz történészek nemzeti bizottságára bízta.

A Comité International közel félévszázada működik, jelenleg az UNESCO kötelékébe tartozik. A szervezetnek az egyes országok történész szervei és szervezetei, illetve nemzetközi jellegű történettudományi intézmények lehetnek a tagjai. A Comité ötvenként rendez *tudományos kongresszusokat*. Az öt év alatt kétszer, a kongresszus alkalmával és a kongresszus után két évvel tart ülést a *közgyűlés*, a Comité határozathozó szerve, amelybe a szervezet minden tagja két-két képviselőt küldhet. A közgyűlés választja meg a Comité 13 tagú elnökségét.

Szervesen a Comité keretei közé tartoznak az ún. *tudományos bizottságok*; ezek a történettudomány különböző részterületeinek specialistáit fogják össze. Jelenleg 12 ilyen bizottság van; a *nemzetközi bibliográfiai bizottság*, a *diplomáciatörténeti*, a *numizmatikai*, az *országgyűlések történetével foglalkozó*, az *összehasonlító hadtörténeti*, az *egyház-történeti*, a *szlavisztikai*, a *társadalmi mozgalmak történetével foglalkozó*, a *történeti demográfiai és statisztikai*, az *ikonográfiai*, a *bank- és pénztörténeti* és a *várostörténet forrásaival foglalkozó* bizottságok. Ezen kívül a Comitéval lazább kapcsolatban áll 3 nemzetközi tudományos szervezet: a *bizantinológiai*, a *régészeti* és az *onomasztikai társaság*. A Comité tevékenységének fontos területe a nagyszámú információs és bibliográfiai kiadvány megjelentetése.

A mostani kongresszust 1950-ben Párizsban határozták el, 1953-ban pedig nyilvánosságra hozták a programot, azzal a felhívással, hogy a főtémákhoz kapcsolódó korreferátumokat 1954 nyaráig kell bejelenteni, amikor a szervezőbizottság a végleges programot összeállítja.

Magyarország már a második világháború előtt a szervezet tagja volt. A háború után részt vettünk az 1848-as centenárium alkalmából Párizsban

* *Andics* Erzsébet akadémikusnak a Századok 1955. évi 6. számában megjelent beszámolója nyomán.

rendezett kongresszuson. Az azóta megszakadt kapcsolatokat csak a múlt évben, a mostani kongresszus előkészítése során vettük fel a Comitével. A hivatalos meghívások 1954 végén érkeztek meg, az előkészületekbe tehát 1955 elején kapcsolódhattunk be. Részvételi igényünket a *delegáció* névsorával (*Andics Erzsébet* akadémikus, a küldöttség vezetője, *Molnár Erik* akadémikus, *Ember Győző* és *I. Tóth Zoltán* akadémiai levelező tagok, *Hanák Péter* a történettudomány kandidátusa) és a megtartani szándékolt előadások témájának megjelölésével 1955 márciusában, tehát jelentős késéssel juttattuk el a Comitéhez. A kései jelentkezésre hivatkozva a Comité elnöksége nem talált módot arra, hogy javasolt előadásainkat és korreferátumainkat a kongresszus programjába felvegye, s végül is csupán egy korreferátum megtartását biztosította. Szükséges megemlíteni, hogy a Comitével szoros kapcsolatban levő és nálunk korábban jelentkező szovjet történészek is csak egy előadást és öt korreferátum megtartására kaptak lehetőséget, a lengyel történészek egy előadást és két korreferátumot tarthattak, a csehszlovák, román és bolgár történészeknek azonban egyáltalán nem jutott hely a hivatalos programban. E kedvezőtlenül alakult helyzet némi ellensúlyozására a Comité elnöke javasolta, hogy a hivatalos kiadványokból kimaradó, illetve előadásra nem kerülő tanulmányainkat mi magunk adjuk ki egy külön e célra szánt kötetben, és így juttassuk el a kongresszus részvevőihöz.

A magyar delegációnak tehát eléggé rövid ideje volt a kongresszusra való felkészüléshez. A munkálatok két irányban folytak. Részben fel kellett dolgozni a kongresszus — időközben már nyomtatásban is megjelent — hatalmas anyagát abból a célból, hogy a delegáció részt tudjon venni az egyes előadások, korreferátumok felett tartott vitákon. Másrészt pedig gondoskodni kellett arról, hogy történettudományunk legújabb eredményeit valamiképpen megismertessük a világ harmincnégy országából összegyűlt több mint kétezer történésszel.

Az e célból Akadémiánk által publikált, a kongresszus részvevőinek jelentős részéhez eljuttatott *tanulmánykötet* tíz tanulmányt tartalmazott a delegáció tagjainak tollából. Bevezetés gyanánt *Andics Erzsébet* tanulmánya a magyar történettudomány fejlődését és főbb problémáit tárgyalta az utolsó évtizedben. A tanulmány bevezetése rövid áttekintést ad a magyar történettudomány fejlődéséről, jellemzi polgári történetírásunk 1867 előtti haladó korszakát, majd azt, hogy történetírásunk 1867, de különösen 1919 után hogyan fordult szembe az előző korszak haladó eszméivel, s hogyan, milyen okok következtében vált az 1930-as években a szellemtörténet történetírásunk vezető irányzatává. A tanulmány kiemeli a felszabadulás hatalmas jelentőségét történetírásunkban s rámutat arra, hogyan teremtette meg népi demokráciánk a történettudományi munka minden eddiginél jobb feltételeit. Áttekintve a magyar történelemre vonatkozó legújabb kutatások eredményeit, ismerteti azokat a kérdéseket, amelyeket tudományunk új megvilágításba helyezett az előző korszak felfogásával szemben, majd rátért azoknak az eredményeknek a bemutatására,

amelyek újonnan felvetett, eddig teljesen elhanyagolt kérdésekre vonatkoznak: elsősorban a magyarországi kapitalizmus történetének kimunkálását, a magyarországi forradalmi mozgalom fejlődésének feltárását, az ellenforradalmi korszak, majd népi demokratikus fejlődésünk történetének kutatását részletezve. A tanulmány végül kiemeli, hogy a marxizmus—leninizmus elmélete, a szovjet tudomány példája és nem utolsósorban a széles tömegek kulturális igényeinek megnövekedése voltak legfőbb forrásai a történettudományi munka fellendülésének.

Egy sokat vitatott problémakörnek, a magyar nép őstörténetének kérdésével foglalkozik *Molnár Erik* tanulmánya. A szerző a szovjet történettudomány komplex módszerével vizsgálja felül a magyarság őshazájának kérdését és arra az eredményre jut, hogy a finnugorok és szamojédok elődeinek közös hazája ott lehetett, ahol a szamojédok régi hazáját meg lehet találni, ahol finn jellegű helynevek vannak, azaz az Altáj hegység vidékén.

Újkori történelmünk egyik központi kérdését, a Habsburg abszolút monarchia és a magyar társadalmi gazdasági fejlődés viszonyát vizsgálja *Ember Győző* tanulmánya. Részletesen bemutatva a Habsburg abszolutizmus magyarországi tevékenységének legfontosabb oldalait, arra az eredményre jut, hogy az abszolút monarchia, a feudális társadalom államának legfejlettebb formája, abban az esetben, ha nem nemzeti, hanem idegen, más országban is uralkodó dinasztia áll az élén, a nemzeti fejlődést csak a maga országában segíti elő, az idegen országban, mint pl. Magyarországon is, akadályává válik a fejlődésnek, bár azt, mint a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségét, véglegesen meggátolni nem tudja.

A francia felvilágosodás történetiszemléletének elemzését nyújtja *Molnár Erik* másik tanulmánya. Bemutatva e történetiszemlélet materialista kiindulópontját, ismerteti azokat a korlátokat (metafizikai gondolkodásmód, mechanikai szemlélet stb.), amelyek végeredményben megakadályozták, hogy a felvilágosodás helyesen lássa a társadalmi fejlődés problémáit. A további fejlődést vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a marxizmus nem a társadalomelmélet, hanem a társadalmi gyakorlat terén örököse a felvilágosodásnak.

Andics Erzsébet második tanulmánya a reformkor utolsó évtizedébe vezeti az olvasót: azt a küzdelmet ábrázolja, melyet a Kossuth által vezetett haladó erők a forradalmat megelőző évtizedben vívtak a halálra ítélt feudalizmus képviselőivel. A tanulmányból kitűnik, hogy az ún. újkonzervatívok, a főnemesi ellenzék fiatalabb és modernebb képviselői milyen ravasz taktikával, „haladó” jelszavakkal és frázisokkal harcoltak Kossuth ellen, hogyan akarták a magyar birtokos középnemességet, Kossuth társadalmi bázisát, megosztani és a haladás ellen hangolni.

I. Tóth Zoltán két tanulmánya a nemzetiségi kérdés vizsgálatához nyújt szempontokat. Összehasonlítva a magyar és nem magyar népek társadalmi fejlődését Magyarországon, megállapítja, hogy ez utóbbiak gazdagabb birtokos

osztályai beolvadtak a magyar uralkodó osztályba, és így e népek társadalmi szervezete csonka maradt, mert a feudális társadalom két alapvető osztálya közül lényegében csak az egyik, a földtulajdonnal nem rendelkező parasztság maradt meg. A kapitalizmus kialakulásának idején ez a csonka társadalmi szerkezet súlyos akadályokat jelentett e népek burzsoá nemzetté való fejlődésének útjában. A másik tanulmányban, melyben végig kíséri a magyarság és nemzetiségek viszonyának alakulását 1848—49-ben, arra a végkövetkeztetésre jut, hogy 1848 magyar vezetői nem ismerték fel eléggé a nemzetiségi kérdés jelentőségét és nem voltak eléggé demokratikusak a nemzetiségek követeléseinek kielégítése tekintetében.

Hanák Péter tanulmánya az olasz—magyar történelmi kapcsolatok XIX. századi alakulásának fő vonalait rajzolja meg: a kapcsolatok alakulását 1815-től kíséri figyelemmel, s különösen részletesen elemzi ezt 1848—49-ben, majd 1859—60-ban. Munkájának végső következtetése az, hogy a kapcsolatok alakulását a haladó és konzervatív társadalmi erők harca határozta meg, s az olasz—magyar barátság következetes képviselői a demokratikus erők, elsősorban a népi tömegek voltak. De 1848—49-ben és a következő évtizedekben a társadalmi fejlődés még nem érkezett el odáig, hogy ezek az erők vegyék kezükbe a történelem irányítását.

A XIX. század végi, XX. század eleji magyarországi társadalmi-gazdasági helyzet elemzése vezet be *Hanák Péter* másik tanulmányát, mely az 1905-ös forradalom magyarországi hatását vizsgálja. A magyar uralkodó osztályok kormányzati válsága idején a munkásság mozgalmainak fellendülésére az orosz példa nagy hatást gyakorolt, lendítő ereje, szerves alkotórésze volt a demokratikus forradalom fejlődésének. Az 1905-ben meghíúsult lehetőségeket — mint erre *Hanák Péter* tanulmánya rámutat —, csak 1917 váltotta valóra.

A kötet végül közli *Ember Győző* „A levéltárak és a történetírás Magyarországon” című tanulmányát. A szerző arról a fejlődésről számol be, amely a magyar levéltárügyben gyökeres változást jelentett a felszabadulás után. E fejlődés legfontosabb eredményeinek azt tekinti, hogy létrejött az egységes levéltári állami szervezet, kitágult a levéltárak gyűjtőköre, kapcsolat alakult ki a levéltárak és irattárak között, újfajta levéltári munkák indultak meg és a levéltárak szervesen bekapcsolódtak a történetírás művelésébe.

A tanulmánykötet így, ha teljességre nem törekedhetett is, történelmünk több fontos kérdésének mai állásáról adott képet, s egyúttal betekintést nyújtott új, marxista történetírásunk probléma-felvetéseibe és tájékoztatást adott elméleti és módszertani felkészültségéről.

A kongresszusra a legnagyobb delegációkat *Franciaország, Olaszország és Anglia* küldötte. De minden eddiginél nagyobb és tekintélyesebb képvisellel lépett fel a marxista történettudomány: a 24 tagú *szovjet*, a 10 tagú *lengyel*, az 5—5 tagú *csehszlovák, román és magyar*, az 1 tagú *bolgár* delegáció mellett jelentékeny számban és súllyal szerepeltek a *nyugati országok marxista történészei*.

A kongresszust megelőzően, szeptember 2-án tartott *közgyűlésen* magyar részről két küldött, Andics Erzsébet és Molnár Erik akadémikusok vettek részt. A közgyűlést megnyitó R. Fawtier elnök külön üdvözölte a hosszabb idő óta először megjelenő szovjet és népi demokratikus delegációt. A közgyűlés három új országot, Japánt, Braziliát és a Vatikánt felvette a Comité kereteibe, és megválasztotta az *új elnökséget*, melynek tagjai lettek F. Chabot (Olaszország), Ch. Webster (Anglia), N. Anlund (Svédország), M. François (Franciaország), A. Junot (Svájc), A. Pankratova (Szovjetunió), G. Ritter (Német Szövetségi Köztársaság), I. Brugmann (Hollandia), D. MacKey (USA), G. Schmidt (Ausztria) történészek. *Elnökül* a közgyűlés F. Chabot haladó szellemű olasz történész választotta meg, aki részt vett az antifasiszta ellenállásban, és akinek egyetemes történeti munkásságát az olasz haladó történészek nagyra értékelik. A közgyűlés végül elfogadta a Comité és a kongresszusok hivatalos nyelvét az orosz is. A következő, 1960-ban tartandó kongresszus színhelyét Stockholmot, az 1957-es közgyűlés helyét pedig Leningrádot jelölték ki.

A kongresszus hivatalos megnyitása a Palazzo degli Congressi nagytermében történt. Ezen az ülésen beszédet mondott a Comité elnöke, R. Fawtier, P. Rossi, az olasz köztársaság közoktatásügyi minisztere, A. Ferrabino, az olasz történészek központi bizottságának elnöke és mások.

Szeptember 5-én indult meg a munka a kongresszus *szekcióiban* és 11-éig tartott. A viták 6 szekcióban — a *módszertani, segédtudományi, ókori, középkori, újkori és legújabbkori* szekcióban — folytak, ezeken kívül több *tudományos bizottság*, az országgyűlések történetével, a társadalmi mozgalmakkal, szlavisztikával és az egyháztörténettel foglalkozó bizottságok tartottak ülésszakot az egyes szakterületek problémáinak megvitatására. A főelőadások (referátumok) már a kongresszus előtt, 6 vaskos kötetben megjelentek, és ezekhez járult a korreferátumok kivonatait tartalmazó hetedik kötet, amelyet a kongresszus alatt juttattak el a résztvevőkhöz. A kongresszus kiadványaiba számíthatjuk azokat a nyomtatott előadásokat, tanulmányköteteket, amelyeket a szovjet, a lengyel, a román, a jugoszláv és a magyar történészek adtak ki. A kongresszuson a viták a már előre kiadott és tanulmányozott referátumok, illetve korreferátumok tartalmi kivonatai alapján folytak le. Az utóbbiakat egyébként a szerzők az ülésen fel is olvasták.

A kongresszus *programján* 43 referátum szerepelt, melyeket rendszerint félnapos vita követett. Elhangzott továbbá 140 korreferátum, átlagosan 1–2 órás vitával. Ezekhez járultak az egyes tudományos bizottságokban elhangzott előadások és viták. Bár pontosan nem tudjuk felmérni, ezer fölé tehetjük a vitákban elhangzott hozzászólások számát.

A kongresszus munkálataiban a *magyar történészek* igen aktívan vettek részt. A magyar delegációnak — mint mondtuk — a kongresszus programjában csak egy korreferátum jutott, amit Andics Erzsébet akadémikus tartott. „A magyar történetírás fejlődése és fő problémái az elmúlt évtizedben” címen

Az előadás új történettudományunk tematikájának, főbb eredményeinek ismeretése és elemzése mellett kitért a történelmi materializmus néhány lényeges kérdésére s ennek során kifejtette, hogy a történelmi materializmus egyáltalán nem egyszerűsíti le a történelmi valóságot, ellenkezőleg, a valóság igen bonyolult jelenségeit legadekvátabb módon kifejező elmélet. Az előadást Oliva csehszlovák történésznek a magyarországi régészeti kutatásokat, ásatásokat ismertető hozzászólása egészítette ki.

A magyar történészek e korreferátumon felül még 10 előadás vitájában vettek részt, melyekről alább még fogunk szólni. Szétszöttak ezen felül a tanulmánykötetet, amely szemellátható megbecsülést szerzett történettudományunknak.

Igen aktív részt vettek az üléseken, összesen 55-ször szólaltak fel *szovjet történészek*. A. L. Szidorov, a történettudományok doktora „A szovjet történettudomány fő problémái és fejlődésének néhány kérdése” címen tartott referátumot. A referátum vitájában kidomborodott a szovjet történetírás fejlettsége és általában a marxista történettudomány ereje. A *népi demokratikus országok történészei* élénken bekapcsolódtak a vitába: egyrészt kifejtették, mit tanultak a szovjet történettudománytól, másrészt megcáfoltak a vita során elhangzott több helytelen állítást. Ember Győző hozzászólásában több példán mutatta meg, milyen segítséget nyújtott a szovjet történettudomány a magyar történeti fejlődés egész sor fontos kérdésének megoldásában. Az előadás vitája sajnos nem volt mentes reakciós elemek provokációtól, de ezeknek a felszólalásoknak kevés közük volt a történettudományhoz. A szovjet történettudomány imponáló fölénye jól kidomborodott az előadó higgadt, magas színvonalú válaszában, amit azok is megtapsoltak, akik egyébként a vita során a szovjetellenes hangulat-keltés hatása alatt állottak.

Nagy érdeklődést váltott ki A. M. Pankratova korreferátuma: A historizmus problémája és a jelenkor. Az előadás elemezte és bírálta a jelenkori polgári történetírói és filozófiai irányzatokat, és kifejtette a történelmi materializmusnak mint a feltörekvő forradalmi osztály, a munkásosztály optimista világnézetének főbb tudományos tételeit. Az előadás vitájában — amely talán a legnagyobb közönséget vonzotta az egész kongresszuson — számos polgári történész vett részt.

Nagy érdeklődést váltottak még ki a következő referátumok: Je. A. Koszminszkij akadémikus „A nyugat-európai feudalizmus fő problémái a szovjet történettudományban”, V. V. Sztruve „Újabb adatok az ókori kelet kronológiájáról”, V. M. Hvosztov akadémiai levelező tag „A francia—orosz szövetség és történelmi jelentősége”, A. V. Arcihovszkij „Új archeológiai leletek Novgorodban” és B. B. Piotrovskij „A Karmirblur dombon talált urartui erőd ásatásairól”. Korreferátumokat tartottak a lengyel történészek is: B. Lésnodorski professzor „A történettudomány Lengyelországban 1945—1955 között” címmel, K. Tyimieniecki professzor és A. Grieystor professzor a lengyel állam keletke-

zéséről, és S. Kieniewicz professzor „Az agrárkérdés és a nemzeti szabadságharc Lengyelországban és Itáliában a »népek tavasza« korszakában”. Korreferátumokat tartottak a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság történészei is.

Rátérve a kongresszus többi vitájának ismertetésére, elsősorban azokat kell kiemelni, melynek vitáiban a magyar történészek is részt vettek. A magyar történészeket elsősorban a gazdaság- és társadalomtörténet kérdései, a társadalmi és politikai mozgalmak története érdekelték: az e témákról szóló előadások vitáiban vettek elsősorban tevékenyen részt.

Igen nagy és általános érdeklődést váltott ki három haladó nyugati történetíró, Bourgin—Maitron—Demarco közös előadása: A XIX. század társadalmi problémái. Az előadást, mely a társadalomtörténet keretében a munkásmozgalom történetével is foglalkozott, Andics Erzsébet akadémikus hozzászólása egészítette ki, aki a magyarországi munkásmozgalom kialakulásának és XIX. századi fejlődésének fő vonalait rajzolta meg.

Érdeklődés kísérte W. Holtzmann, illetőleg P. E. Schramm és M. Uhlirz előadásait. Az idealista, szellemtörténeti szemlélettől áthatott előadások a középkori német-római császárságot csak mint vallásos missziót betöltő, szellemi nagyhatalmat ábrázolták. Molnár Erik akadémikus ezzel a felfogással szemben hangsúlyozta, hogy a társadalmi intézmények lényegét nem a társadalmi tudatból, hanem objektív történelmi szerepükből ismerhetjük meg, és eszerint a német-római császárság nem szellemi nagyhatalom, hanem befelé elnyomó, kifelé hódító apparátus volt. Ugyancsak Molnár Erik szegezte szembe a marxista álláspontot F. Collotti A jelenkori historizmus című előadásával. Itt az előadóval szemben rá kellett mutatni arra, hogy a történelmi materializmus nem fatalista, és a történelmi materializmus szerint az emberek maguk csinálják történelmüket, de cselekvésüket törvényszerűen meghatározzák az objektíve adott társadalmi feltételek.

A XVI—XVIII. századi gazdaságtörténettel foglalkozó előadássorozathoz kapcsolódott Ember Győző hozzászólása, aki megrajzolta a korszak magyarországi kereskedelmi- és ipari fejlődésének fő vonásait, kiemelve a Habsburg abszolutizmus fejlődést gátló szerepét. Labrousse előadását, amely a burzsoázia XVIII.—XIX. századi történetével foglalkozott, magyar adatokkal gazdagította I. Tóth Zoltán, aki a magyarországi burzsoá nemzeti fejlődés különleges körülményeit és e fejlődésnek a gazdasági elmaradottság és nemzeti elnyomás következtében a nyugatitól eltérő jellegzetességeit összegezte. Ugyanő a nemzeti-ségi kérdés kutatásának módszertani kérdéseivel foglalkozott Fr. Zwitter jugoszláv történész korreferátumának vitája során.

H. C. Meyer amerikai történész „Drang nach Osten 1860—1914. Mítosz vagy misszió” c. előadásának vitájában Hanák Péter vett részt. Az előadóval szemben, aki szerint a Drang nach Osten még a XX. század első éveiben sem mutatható ki a német politikában, felsorakoztatta a Magyarország ellen irányuló gazdasági és politikai törekvések adatait. Hanák Péter részt vett abban a polé-

miában is, melyet a haladó történészek T. H. Schieder előadásával folytattak : itt rámutatott arra, hogy a modern társadalom szerkezeti változásait nem lehet a gazdasági alapon bekövetkezett változások, a munkásosztály és a gyarmati népek valóságos helyzete teljes elhanyagolásával tudományosan megvilágítani.

Mouslier-Hartung : Az abszolút monarchia néhány problémája c. előadása a szovjet és a magyar történettudományban is sokat vitatott kérdéssel foglalkozik. Az előadás és a hozzászólások nagy része idealista szemlélettel közelített a kérdéshez, és így nem tudta helyesen meghatározni az abszolút monarchia gazdasági alapjait és osztályjellegét. A vitában a marxista — főként a szovjet — történészek érvelése alapján a szerzők elismerték azt a lényeges szempontot, hogy az abszolút monarchia kialakulásában és létében nagy szerepe volt az osztályok harcának.

Korunk egyik legdöntőbb történelmi kérdését tárgyalta M. Toscano A második világháború eredete és diplomáciai bonyodalmai c. előadása. A szerző nagy diplomáciai és publicisztikai anyag felhasználásával, eklektikus módszerrel, alapjában amerikabarát szellemben, ha nem is agresszív modorban tárgyalta a kérdést. Végző értékelése röviden abban foglalható össze, hogy a második világháború kitöréséért mindannyian felelősek vagyunk. A Szovjetunió és a népi demokratikus országok történészei több hozzászólásban, okmányokkal alátámasztva világítottak rá a második világháború valóságos okaira és a nyugati hatalmak tényleges szerepére. Ki kell emelni több polgári történész pozitív felszólalását, akik elismerték a nyugati hatalmak súlyos felelősségét a hitleri fasizmus bátorításáért, a végzetes müncheni politikáért.

Az aktuális érdekű politikai-történelmi előadások közül meg kell említeni J. Godechot — L. R. Palmer : Az atlanti probléma a XVIII. századtól a XX. századig című előadását. A szerzők az „atlanti kultúra” újonnan alkotott fogalmának bevezetésével és az „atlanti eszme” fejlődésének bizonygatásával a mai Atlanti Szövetség „történelmi” alapjait igyekeztek kimutatni. Az „atlanti kultúra” fogalmának történelmi jogosultságát szinte minden oldalról erősen vitatták, és az új „kultúrkört” a francia és olasz polgári történészek nagy része is elvetette.

Ami a magyar történészdelegáció további szereplését és kapcsolatait illeti, itt elsősorban azt kell említenünk, hogy bekapcsolódtunk a Comité tudományos bizottságainak, elsősorban a társadalmi mozgalmakat vizsgáló munkájába. Történettudományunk eredményeinek a megismeréséhez hozzájárult az, hogy a delegáció római követségünkkel együttesen fogadást rendezett, amelyen Molnár Erik akadémikus ismertette a magyar történettudományi intézmények szervezetét és munkamódszereit. A jól sikerült fogadásra sok szovjet történész jött el, s jelen volt több olasz, német, francia és jugoszláv történész is. Az Olasz—Magyar Társaságban pedig Hanák Péter tartott előadást a XIX. századi olasz—magyar történelmi kapcsolatokról.

Érdeklődés kísérte *könyvkiállításunkat*, amely az utóbbi évek valamennyi fontosabb történelmi kiadványát bemutatta. A Comité ugyanis a kongresszus alkalmából az elmúlt öt év nemzetközi terméséből könyvkiállítást rendezett, amelyen különösen nagy hatást keltett a Szovjetunió impozáns, 25 állványt megtöltő könyvkiadása. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk: a könyvkiállítást áttekintve a magyar delegáció meggyőződött arról, hogy külföldön az elmúlt években egész sor olyan történettudományi kiadvány jelent meg, amelyet történészeinknek feltétlenül ismerniök kell.

A magyar delegáció igyekezett történettudományunk nemzetközi kapcsolatait e kongresszus alkalmával is megerősíteni, illetve kiszélesíteni. Örömmel és büszkeséggel töltötte el a delegációt a számos jelből látható megbecsülés, amelyben a szovjet történészek a magyar történészeket és a magyar történettudományt részesítették. A magyar delegáció tagjai új kapcsolatokat létesítettek haladó külföldi, elsősorban francia, olasz, továbbá angol történészekkel. A velük való megbeszélések során kölcsönösen felmerültek hasznos kezdeményezések: ezek könyv- és folyóiratcsere, valamint a tudományos bizottságokban való aktív együttműködésre vonatkoztak. *Összegezve* meg lehet állapítani, hogy a kongresszus folyamán a delegáció tagjai előkészítették a talajt a kapcsolatok további kiszélesítése, tartóssá tétele számára.

*

Ennek a mind ez ideig legnagyobb szabású nemzetközi történészösszejövetelnek már jellegénél és összetételénél fogva is nagy politikai jelentősége volt. Haladást jelentett a kongresszus tudományos szempontból is, mert közelebbről meg lehetett ismerkedni a mai polgári történettudomány különböző irányzataival, módszereivel és forrásaival. Történettudományunk ezeket az új ismereteket minden bizonnyal sikerrel hasznosíthatja majd. Másrészt pedig a marxista történelemszemlélet széleskörű benyomulása a történettudomány nemzetközi fórumaira bizonyosan nem marad hatástalan a polgári történettudomány számos képviselőjének gondolkodására és munkásságára. A kongresszus után ez a hatás bizonyára növekedni fog. A tudományos szempontok és eredmények nagyarányú kicserélődése, amire a kongresszus jó alkalmat nyújtott, megtermékenyítően fog hatni a történettudomány fejlődésére a különböző országokban.

A kongresszus jelentősége azonban mindenekelőtt abban rejlik, hogy első ízben gyűltek össze szinte valamennyi ország és valamennyi irányzat képviselői számos nemzetközi érdekű probléma megvitatására. A kongresszus így nagy lépést jelentett előre a különböző rendszerekben, országokban élő tudósok békés együttműködésének megvalósítása felé. A kongresszus meggyőzően bizonyította, s ezt a polgári történészek javarésze is elismerte, hogy szükséges és lehetséges a tudományos eszmék, eredmények, alkotások minél szélesebb nemzetközi kicserélése. S ezen túlmenően: a kongresszus vezetésében, határozataiban,

a szervezet további tevékenységének irányában azok a tendenciák kerekedtek felül, amelyek elősegítik a közös problémák széleskörű együttműködésén alapuló kidolgozását és megvitatását.

A magyar történészeknek a római történészkongresszus után egyik legfontosabb feladatuk, hogy a kongresszus anyagával, tanulságaival megismerkedjenek. Történettudományi intézményeinkben már folyik a kongresszus anyagának megbeszélése. Nagy gondot kell fordítanunk a kongresszuson létesített vagy előkészített kapcsolatok megerősítésére és rendszeresítésére. Tevékenyen kell részt venni a Comité munkásságában, a tudományos bizottságokban. Szükségnek látszik, hogy tervet dolgozzunk ki a könyv- és folyóiratcsere megjavítására is.

A kapcsolatok újrafelvételét, a tudományos eszmecserét, még ha ezek sokszor éles elvi vitákban nyilvánulnak is, a tudományos bizottságokban való tevékeny együttműködés lehetőségét a magyar történészek örömmel üdvözlik, mint egyik jelét annak, hogy a különböző országokban élő tudósok békés együttműködése, az egész emberiség és a tudomány javára, megvalósulás felé közeledik.

RÖVID BESZÁMOLÓ AZ I. MAGYAR FÖLDRAJZI KONGRESSZUSRÓL*

MIKLÓS GYULA

A Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt 1955. szeptember 19–23 között, hazánk felszabadulásának 10. esztendejében rendezte meg a Magyar Földrajzi Társaság az első magyar földrajzi kongresszust.

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok földrajztudósainak aktív részvétele nemzetközi vonatkozásban is különös jelentőséget adott a kongresszusnak.

A kongresszus külföldi részvevői az alábbiak voltak: a Szovjetunióból: *Kalesznyik Sz. V.* akadémikus; Lengyelországból: *Leszczycki Stanislaw* professzor, a varsói Akadémiai Földrajzi Intézet vezetője, *Galon Raymond* professzor, a toruni egyetem Földrajzi Tanszékének vezetője és *Paszynski Janus* docens, a varsói Akadémiai Földrajzi Intézet osztályvezetője; Csehszlovákiából: *Vitasek František* akadémikus és *Kunský Josef* professzor, a prágai egyetem Földrajzi Fakultásának vezetője; Romániából: *Sandru Ion* docens, a iasi egyetem Földrajz-Földtan Fakultásának vezetője; Bulgáriából: *Pencsev Peter* docens, a szófiai Egyetemi Földrajzi Intézet részéről és *Boriszov Ivanov*, a szófiai egyetem Ásványtani Intézetének asszisztense; a Német Demokratikus Köztársaságból: *Sanke Heinz* professzor, a berlini Humboldt Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékének vezetője és *Neef Ernst* professzor, a lipcei egyetem Földrajzi Tanszékének vezetője.

Mintogy a kongresszus lefolyásáról, az előadásokról és azok értékeléséről a Magyar Földrajzi Társaság folyóirata, a Földrajzi Közlemények 1956. évi 1. száma részletes tájékoztatást nyújt, ehelyütt a kongresszus munkájának csak egészen rövid ismertetésére szorítkozunk.

A kongresszust plenáris ülés keretében *Fogarasi Béla* akadémikus, a Tudományos Akadémia alelnöke nyitotta meg, s miután *Kalesznyik Sz. V.* akadémikus a külföldi delegációk nevében megköszönte az üdvözlést, *Koch Ferenc*, a Magyar Földrajzi Társaság főtitkára ismertette a magyar földrajz-

* A Földrajzi Kongresszussal részletesen foglalkozott a Földrajzi Közlemények 1956. évi 1. száma és a Földrajzi Értesítő 1. száma. — Szerk.

tudományok felszabadulás utáni útját, fejlődését és feladatait. Előadása egyben becses adalék a magyar földrajztudományok történetéhez.

Az együttes ülés záróelőadásában *Vitasek František* akadémikus a cseh-szlovák földrajztudomány tízéves fejlődéséről számolt be. A további előadásokat szekcióüléseken tartották.

A *természeti földrajzi szekció* legtöbb előadása a geomorfológia témaköréből hangzott el.

Bulla Béla, az MTA levelező tagja „A magyar föld domborzata fejlődésének ritmusai az újharmadkor óta a korszerű geomorfológiai szemlélet megvilágításában” címmel; *Láng Sándor* egyetemi docens a magyar föld természeti földrajzi, főleg geomorfológiai kutatásának módszereiről; *Kádár László* egyetemi tanár a hordalékkúpok fejlődéséről; *Pécsi Márton* tudományos munkatárs a Duna-völgy magyarországi szakaszának kialakulásáról; *Borsy Zoltán* egyetemi adjunktus a bereg-szatmári vízrendszer kialakulásáról; *Wagner Richárd* egyetemi tanár a mikroklímaterésegek térképezéséről; *Szabó Pál Zoltán* tudományos intézeti igazgató a karsztkutatás népgazdasági jelentőségéről és a karsztról mint klimatikus morfológiai problémáról tartott előadást.

Bulla Béla előadásában összehasonlító és dinamikus geomorfológiai elméletének alkalmazásával a magyar geográfusok közül elsőnek adott összefoglaló dialektikus képet Magyarország domborzatának kialakulásáról. *Kádár László* ugyancsak a dialektika módszerének alkalmazásával tárgyalta a folyóvíz munkáját. *Pécsi Márton* és *Borsy Zoltán* előadása geomorfológiai jelentőségén túlmenően érdeklődésre tarthat számot a fiatal kéregmozgásokat tanulmányozó geofizikusok részéről is. *Wagner Richárd* előadása a népgazdasági gyakorlat számára is értékes kutatási eredményekről számolt be, *Szabó Pál Zoltán* két előadása az eddigi ilyen természetű eredményeket foglalta össze, *Láng Sándor* pedig a kutatórendszerekhez nyújtott értékes útmutatást.

A külföldi résztvevők előadásai alkalmasak voltak arra, hogy megismerkedjünk szomszédaink földrajzi problémáival és a baráti államokban folyó földrajzi vizsgálatokkal. *Galon Raymund* a Lengyelországban folyó geomorfológiai térképezésről, valamint a negyedkori kutatásokról, *Paszynski Janus* a helyi klíma kutatásáról számolt be, *Pencsev Peter* pedig Bulgária vízügyi problémáit ismertette a hallgatósággal.

Mint ahogy a természeti földrajzi szekció előadásai túlnyomórészt a geomorfológia köréből valók voltak, a *gazdasági földrajzi szekció* üléseit az jellemezte, hogy az előadásokban a mezőgazdasági témák domináltak. Csupán *Markos György* tanszékvezető egyetemi docens „A földrajzi munkamegosztás elméleti alapkérdései és gyakorlati feladatai” címmel tartott referátuma foglalkozott általános népgazdasági problémákkal.

A továbbiakban *Wallner Ernő* egyetemi docens a magyar mezőgazdaság szocialista átalakulásának földrajzi vonatkozásairól; *Gyenes Lajos* egyetemi

docens a magyarországi termőtájkutatások történetéről, módszereiről és eredményeiről; *Kolta János* tudományos munkatárs Baranya megye demográfiai sajátosságairól; *Berényi Dénes* egyetemi tanár a búza állományéghajlatáról; *G. Szabó Mihály* egyetemi adjunktus és *Enyedi György* egyetemi tanársegéd a Körösvidék és Dél-Tiszántúl mezőgazdasági körzeteinek érték- és árutermeléséről; *Sárfalvi Béla* tudományos munkatárs a Duna—Tisza közti homoki gazdálkodás fejlődéséről értekezett.

A gazdasági földrajzi szekció munkájának színvonalát emelték a külföldiek értékes előadásai. *Leszczycki Stanislaw* professzor „Kutatások az elmaradt területek megművelésének érdekében” és *Sunaru Ion* egyetemi docens „Huși város gazdaságföldrajzi feldolgozása és Pașcani körzet gazdaságföldrajzi problémái” címmel tartott előadást.

Markos György referátuma lényegileg összefoglalása és továbbfejlesztése volt annak az elméleti és módszertani munkának, amelyet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdasági Földrajzi Tanszékén dolgozó kollektíva az előadó vezetésével több éven keresztül kidolgozott. Wallner Ernő célkitűzése, hogy kis egységek vizsgálatával országos problémák meglátásához és elméleti általánosításhoz jussunk, valamint az alkalmazott módszer általános elismerést nyert. Gyenes Lajos előadása különösen gyakorlati szempontból jelentős. Kolta János előadásában a nemzetiségi-népességi kicserélődés gazdasági hatásaira hívta fel a figyelmet. Berényi Dénes előadása közvetlenül a gyakorlat számára nyújtott igen értékes segítséget. A G. Szabó és Enyedi György előadásában elhangzottakat a mezőgazdasági tervezés hasznosíthatja, ha a körzethatárok kijelölésénél figyelembe vesszük az illető terület érték- és árutermelését. Sárfalvi Béla előadásában szerephez jutottak mind a jelen, mind a jövőbeli népgazdasági vonatkozások.

A plenáris záróülésem *Kalesznyik Sz. V.* akadémikus tartott mélyen szántó előadást a természeti földrajz elméleti alapjairól.

A kongresszusi előadásokat külön természeti földrajzi és külön gazdasági földrajzi tanulmányi kirándulás egészítette ki. Az autóbusszon megtett kétnapos tanulmányúton mintegy kétszázan vettek részt. A két szekciókirándulás a gazdag szakmai programon túlmenően közvetlen baráti kapcsolat kiépítését, illetve elmélyítését tette lehetővé, és további termékeny nemzetközi együttműködés kialakítására ösztönözte a különböző országok földrajztudományának képviselőit.

A kongresszus eredményeit vizsgálva — mint ahogy a Földrajzi Főbizottságnak a kongresszus munkájáról szóló értékeléséből kitűnik — megállapítható, hogy a földrajzi kongresszus munkája különös jelentőségűvé válhat, ha azt társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszának szempontjából értékeljük. Első ötéves tervünk befejezése után, második ötéves tervünk megkezdése előtt, az elmúlt fejlődés kritikai értékelése alapján, nagyobb mértékben kell foglalkoznunk hazánk természeti földrajzi és gazdasági adottságaival és sajátos-

ságaival, a lehetőségek, a perspektívák és a korlátok helyes felismerésével. A geográfusoknak az elmúlt évek folyamán végzett munkája az összegyűjtött tárgyi anyag és a helyes összefüggések felderítése alapján elméletileg jól megalapozott módon járulhat hozzá hazánk természeti és gazdasági adottságainak jobb felhasználásához, illetve tervezésünk tudományos megalapozottságához.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RÉGÉSZETI KONFERENCIÁJA BUDAPESTEN

(1955. október 3—10.)

RADNÓTI ALADÁR

Magyarországon 1876 óta nemzetközi régészeti kongresszus nem volt. A majdnem nyolcvan év előtt lefolyt kongresszus felhívta a figyelmet a magyar föld régészeti leleteire, az itt összejött kutatók egyre szélesebb körben terjesztették el, hogy Magyarország kedvező földrajzi helyzete által olyan régészeti emlékekben bővelkedik, amelyek döntő fontosságúak az európai kultúrfejlődés nem egy szakaszának magyarázatánál. Ezen idő óta a külföldi régészkutatók állandóan számontartották a magyarországi emlékanyagot. A magyar régészek pedig felbátorodva az eredményeken, nagy szorgalommal és lelkesedéssel tárták fel szinte már klasszikussá vált lelőhelyeinket (Tószeg, Aquincum, Visegrád stb.).

Azok a mélyreható társadalmi változások, amelyek a második világháború után országunkban bekövetkeztek, tágították eszmei, filozófiai szemhatárunkat és módot nyújtottak szakembereinknek, hogy megismerkedjenek a marxizmus tudományos módszerével és ennek alapján értékeljék az immár történeti studiummá terebélyesedett régészet eredményeit. Ugyanakkor bizonyos mértékig lehetővé tették azt is, hogy jobban megismerjék a környező országoknak a miennkel rokon emlékanyagát és régészeti módszereit.

Az elmúlt év lezárását jelentette a Magyar Tudományos Akadémia első régészeti ötéves tervének. A terv a korábbi szervezetlen kutatásokkal szakítva kiemelte a magyar föld történetének legjelentősebb történeti kérdéseit és irányt mutatott a régészeti kutatás magasabb szempontú értékelésére. A tudományos munka tervszerűsége az első ötéves tervben olyan időszakot jelentett, amelyben régészetünk egyedülálló fejlődésen ment keresztül. Ezzel párhuzamosan a szocializmus építésével járó földmunkák a leleteknek olyan nagy tömegét hozták felszínre Magyarországon, amelyek nem egy történeti kérdést új megvilágításba helyeztek.

A régészeti konferencia megrendezése tehát számvetés volt az első ötéves tudományos terv eredményei felett, ugyanakkor azonban külföldi vendégek meghívása által újólaj felhívta a figyelmet a magyar föld régészeti emlékeire és a magyar régészeti kutatás fejlettségére. A konferencia időpontjának helyes megválasztása lehetővé tette, hogy a régészettudomány minden területéről összefoglaló előadások hangozhassanak el, amelyek alapján áttekinthettük a

régészet hazai fejlődésének jelenlegi helyzetét. A korreferátumok és hozzászólások kiegészítették ezt a képet. A külföldi vendégek előadásai egyrészt közös problémákra hívták fel a magyar kutatók figyelmét, másrészt országuk kutatásának egy-egy kiemelkedő eredményéről számoltak be.

A konferencia előadásai és a viták négy napot vettek igénybe. Az első napon az *őskori kutatás* számolt be a legújabb eredményekről. A második napon *Pannónia régészeti problémáival* foglalkoztak az előadások. A harmadik napon a *népvándorlás-kor és a magyar középkor* kérdéseit vitatta meg nagy vonalakban a konferencia. Végül a negyedik napon a *külföldi vendégek előadásai* után *Molnár Erik* akadémikus zárószavában értékelte a konferenciát.

Az előadások elhangzása után a külföldi vendégek a budapesti gyűjteményeket, néhány Budapest környéki ásatást és végül néhány vidéki múzeumot is megtekintettek.

*

Az első nap (1955. október 3.) elnöki bevezetőjében *Banner János*, a Régészeti Főbizottság elnöke megemlékezett az 1876. évi régészeti kongresszusról. Megemlítette a magyar régészet nagy úttörőit és érdemes kutatóit, hangsúlyozva, hogy az ő érdemük, hogy a nemzetközi kutatás nemcsak a magyarországi leleteket értékelte nagyra, de a magyar feldolgozásokat is, nyelvi elszigeteltségünk ellenére is, fontosaknak tartotta. Megemlékezett arról, hogy a második világháború miatt egy ízben elmaradt a Budapestre tervezett régészeti kongresszus. A tervszerű munka azonban meghozta a lehetőségét, hogy számot adjunk végre régészeti kutatásaink eredményéről.

Moravcsik Gyula akadémikus megnyitójában kiemelte annak szükségességét, hogy egy tudományág művelői időről időre önvizsgálatot tartsanak, és ennek eredményeként összességben is számot vessenek a tudományszak helyzetéről és feladatairól. A múltban régészeti kutatásunkat is a tervszerűtlenség jellemezte. A kutatók egyéni célkitűzések és adottságok szerint dolgoztak. A megújított MTA a régészet területének felmérése után tervet készített, és így megindult a kutatómunka területén is a tervszerűség. Megváltozott a régészet egész beállítottsága is. Az öncélú terepmunka és tárgykutatás helyett tudatosság vált az a felfogás, amely a régészetet mint sajátos módszerekkel dolgozó történettudományt fogta fel. A tárgyi emlékek felkutatásán és megszólaltatásán keresztül kötelessége a történeti, elsősorban gazdaság- és társadalomtörténeti értékelés. Elszigeteltségéből is kiemelkedett a régészet. A rokon tudományok művelőivel való szoros együttműködés megteremtette azt a komplex módszert, amely által a különböző kutatók sajátos módszereit alkalmazva, egymást ellenőrizve történeti értékeléshez vezetnek.

Magyarország területe a legkülönbözőbb, északról, nyugatról és a távoli keletről beáramló népeknek emlékeit őrizte meg. Ezek a kultúrák egymást keresztezték a magyar földön. Területük ezen kulcshelyzete nagy kötelességet ró a magyar régészekre, mert sok az olyan kérdés, amely nemcsak minket, hanem

a szomszédos országok kutatóit is közelebről érdekli. Ezért van szükség a környező országokkal a legszorosabb együttműködésre, mert ezek a tudományos kérdések csakis széleskörű megvilágításban kapnak megoldást.

Végül üdvözölte a megjelent külföldi vendégeket : *J. Böhm* akadémikust, a Csehszlovák Tudományos Akadémia másodelnökét és a Csehszlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének igazgatóját ; *V. G. Childe* professzort, a londoni egyetem Régészeti Intézetének igazgatóját ; *D. P. Dimitrov* akadémikust, egyetemi tanárt, a Bolgár Régészeti Intézet helyettes igazgatóját ; *D. Popescu* professzort, a bukaresti Archaeológiai Intézet vezetőjét és *H. Arbman* professzort, a lundi egyetem dékánját.

A megnyitó előadás után a külföldi vendégek tolmácsolták az egyes országok régészeinek üdvözlését a magyar archeológusoknak. Valamennyien annak az óhajuknak adtak kifejezést, hogy a konferencia még jobban erősítse meg azt a sok baráti kapcsolatot, amely már a háború előtt, de leginkább a békés alkotó munkában eltöltött tíz esztendő alatt fonódott a magyar és a külföldi régészek között.

Ezután *Korek József*, a Népművelési Minisztérium osztályvezetője tartotta meg referátumát : „Őskori kutatásunk tíz esztendeje” címmel. A referátum bevezetésében párhuzamot vont a háború előtti magyar ősrégészet és a mai között. Hangsúlyozta, hogy első lépés volt a rend helyreállítása múzeumainkban, ami alapja lett a tudományos kutatásnak. Ismételten megemlítette azokat a módszerbeli különbségeket, amelyek a háború előtti kutatásban és a maiban fennállnak. Leginkább a rokon tudományágak segítségét emelte ki és világította meg néhány példával.

Rátérve az őskori kutatás eredményeire, meghatározta azokat a súlypontokat, amelyekben a magyar kutatás az utolsó tíz esztendőben eredményeket ért el. Első helyen említette palaeolit-kutatásunk új eredményeit. A magyarországi újkőkori kultúrák kutatásában a legnagyobb eredménynek könyvelhető el, hogy az Alföld és a vele szomszédos területek kőkori kultúráinak genetikáját és egymáshoz való viszonyát kutatták. Új szempontok merültek fel az újabb kőkori kultúrák egymáshoz való viszonyában. Az Alföld legrégebbi kultúrája a Körös kultúra; míg a Dunántúlon a vonaldíszes kerámiával jelzett kultúra. Az utóbbi áthúzódik az Alföld közepére, de a Dunántúlon is igen hosszú ideig él, még akkor is, amikor a tiszai kultúra áthúzódik a Dunántúlra. A tiszai kultúra átszivárgása termékenyítette meg az ún. lengyeli kultúrát a Dunántúlon. Az északnyugati irányból húzódó bükki kultúra Észak-Magyarország magasabb vidékeit szállja meg. A tiszai kultúra kifejlődésének kérdése még nem világos, de valószínűleg a Középső-Tiszavidéken alakult ki és terjedt el a Felső- és Alsó-Tiszavidékre.

A magyarországi aeneolitikum jelentette az őskori kutatás másik súlypontját. Az alföldi aeneolitikum kialakulásáról eltérőek a vélemények, a kutatók többsége elfogadja, hogy a tiszai kultúrából alakult ki és erre újabb bizonyítékot

jelent a Lebón végzett ásatás. Ugyanígy a késői rézkorban a bodrogkeresztúri kultúra is autektonnak mondható. Monografikus feldolgozásokig érték el a dunántúli lengyeli kultúra egyik telepének és temetőjének anyaga (Zengővárkony), a hazai névhasználattal pécelinek nevezett badeni kultúra magyarországi emlékanyaga és az aeneolitikus tiszapolgári kultúra.

A bronzkori régészeti anyagban az utolsó években nem történt nagy rendszerező munka, egyedül a tószegi Lapos-halmon végzett ásatás állapította meg, hogy az Alföld bronzkora nem négy, hanem csak három nagy korszakra osztható. A leletmentésekből kikerült nagy mennyiségű anyag jelentette e korból a feldolgozó munka gerincét (Sztálinváros, Nagybátony).

A korai vaskor kutatása két súlyponti feladat köré csoportosult, az egyik az anyag corpus-szerű összeállítása, a másik a raktárleletek feldolgozása. Mindkét munka az anyaggyűjtésig jutott el, bár az utóbbi témában a raktárleletek feldolgozása kapcsán értékes tanulmányok születtek. Ugyanígy jelentős ásatások és feldolgozások követték egymást, a keleti lovas és kocsizó népek (szkíták és rokonaik) magyarországi emlékanyagának felderítésére.

Összefoglalólag megállapította az előadás, hogy a tíz év munkáját az alapok megteremtése jellemezte, és az új történeti szemléletben fogant feldolgozás, amelyen éppen csak megindul a kutatás.

A referátumhoz fűzött első korreferátumot *Vértes László* tartotta: „A magyar őskőkor-kutatás újabb eredményeiről” címmel. Bevezetésében ismertette a magyar kutatók haladó részének, leginkább Herman Ottónak harcát a magyarországi első palaeolit leletek elismeretése érdekében. Történeti visszapillantásában jellemezte a felszabadulás előtti korszak kutatásának egyrészt tipológiai, másrészt paleontológiai irányzatát. Ezekkel való gyökeres szakítás jellemezte a megújított kutatást az utolsó tíz évben, amely az eddigi statikus szemlélet helyett a jelenségeket egy adott kultúra egységes fejlődésének, időben és térben meghatározott pillanatképeként igyekezett tekinteni.

Felsorolta ezután az új feltárások eredményeit. A varbói Lambrecht-barlangban kiásott kultúra az ún. „alpi” palaeolitikummal tart rokonságot, mivel az széles területen megtalálható; a szerző javasolja a premoustieri megjelölést. A bakonyi Pörgölhegyi barlang csonteszközei, a külföldi felső-palaeolitikum idősebb rétegeiből valók. Az istállóskői-barlangban végzett ásatások két réteget eredményeztek. Az alsó megfelel a nyugati típusú Aurignacien I.-nek. Az itt talált hasított alapú csonthegek szerint e kornak embere már ismerte a nyilat. A felső kultúrréteget a kelet-európai Olschewien-nél kell azonosítanunk. Ennél a kutatásnál alkalmazták először a széleskörű komplex feldolgozást. Több kisebb kutatáson kívül, amely a bükki Szeleta-barlangban és a pilisi Bivak-barlangban folyt, nagyjelentőségű a lovasi szeletai korú bányalelet. Ez az őskőkori ember bányásztevékenységének első bizonyítékát eredményezte. Befejezésül a pilisszántói kőfülke kelet-európai epipalaeolitikus eszközeit és az egri Kőporos tető mezolitik eszközeit említette meg az utolsó tíz év eredményeiből.

Gábori Miklós korreferátuma, „Az őskori lösztelepkutatások eredményei”, a második előadás volt a magyarországi őskőről. A legjobban ismert magyarországi lösztelep régészeti anyagát vette vizsgálat alá az előadás. Megállapította, hogy a Balatonhoz közel fekvő Ságváron talált emlékműanyag nem magdalenien, hanem a keleti késő aurignacien kultúrába tartozik, amely jól ismert a közép- és déloroszországi területről, valamint Csehszlovákiából és Ausztriából és leginkább a Kosztyenki IV. fokozatnak felel meg. A Duna-kanyar újabban felfedezett löszlelőhelyei is a Kosztyenki kultúra körébe tartoznak, de ezek több kapcsolatot mutatnak a csehszlovákiai és ausztriai anyaggal, így a kultúra elterjedési irányát északról feltételezhetjük.

A magyarországi löszlelőhelyek eddigi kutatása meggyőzőtt arról, hogy a kronológiai és történeti kérdések vizsgálata csakis a rétegtani vizsgálatok kiterjesztésével helyezhető biztos alapra. A talajtani módszer alkalmazása új a magyar kutatásban, a rétegek kémiai és fizikai elemzése a löszszelvényekben döntő jelentőségű lehet. A külső feltérési munka a legutóbb az új módszerek alkalmazása után lendületet kapott és máris igen jó eredményekre vezetett. Kiemelte az előadó itt az Ipoly völgyében, Hont környékén végzett kutatásokat, amelyek több mint 1000 tárggyal gyarapították a palaeolitikum gyűjteményeit.

Az első nap délutáni ülésén a soros elnök üdvözölte a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának megérkezett képviselőit: *P. P. Jefimenko* akadémikus professzort (Kiev) és *M. I. Artamonov* akadémikus professzort, az Ermitage igazgatóját (Leningrád). A meleg ünneplés közben helyetfoglaló delegáció nevében *M. I. Artamonov* üdvözölte a konferenciát és adta át a szovjet régészek meleg baráti üdvözlését.

A délelőtti referátumhoz kapcsolódtak a következő előadások. *B. Kutzián* *Ida* számolt be kutatásairól: „A polgár—basatanyai ásatások” címmel.

Bevezetésként hivatkozott arra a korábbi beosztásra, amely szerint a Tiszapolgár II kultúrát erősen szétválasztva a bodrogkeresztúri kultúrától, amazt az aeneolitikumba, emezt a rézkorba osztotta. A tiszapolgári—basatanyai ásatások igazolták, hogy e két kultúra között nincsen történeti válaszfal, ezek szorosan összefüggenek, és nem két kultúra, hanem egy és ugyanazon korszakba tartoznak, mégpedig az első a rézkor korai, kialakulási szakasza a második pedig a javarézkor az Alföldön.

Az előadás beszámolt az 1950—54 között feltárt ásatásról, amely öt időszakban folyt le. A basatanyai temető feltárása hivatva volt tisztázni a korai rézkor és a javarézkor kronológiai és genetikai viszonyát. A feltárt 158 sír két periódusba osztható, az egész temető összesen kb. 200—230 sírt foglalhatott magába. A két sírcsoport között a tájolás különböző, a temetkezési rítusban is különbség van, a legfontosabb különbség azonban a rézeszközök megjelenése a II. periódus sírjaiban. Embertani szempontból nincs törés a két periódus között. A különbségek tehát olyan mérvűek, amelyek nem két kultúrát, hanem csak egy kultúra két sza-

kaszát különböztetik meg. A temető kezdetét egy korábbi későneolitikus gödörlakás határozta meg, végét pedig a péceli kultúrához tartozó települési nyomok.

Banner János egyetemi tanár előadása „A péceli kultúra” címen egy ki-nyomatás előtt álló monográfia eredményeit adta. A kultúra régebbi elnevezését (badeni) azért változtatta meg az előadó, mert véleménye szerint ez a kultúra jellegzetes helyi sajátosságai alapján megérdemli, hogy arról a lelőhelyről nevezzék el, amelyről magyar kutató az első jellemző leletet ismertette. A kultúra temetkezési szokásai alapján csoportokra osztható. Az első csoport a Duna—Tisza közén, a Tiszántúlon az északkeleti részek kivételével és a Dunántúl keleti részén terjedt el. A második csoport a Dunántúl nyugati és északi részén, az Alföldön és a peremvidéken mutat fel lelőhelyeket. A második csoporton belül még három lokális csoportot különböztethetünk meg. Az összegyűjtött anyag alapján Magyarországon 327, Szlovákiából 123, Jugoszláviából 37, Ausztriából 70 és Romániából 7 lelőhelyet tartunk számon. A települések egyik sajátossága ismerhető fel Ózd környékén, ahol magaslati telepről kiszakadó kisebb településeket figyelhetünk meg. A temetkezési szokások sokfélesége figyelhető meg a kultúrában. A kutatások ellene szólnak annak a vélekedésnek, hogy a péceli kultúra népe nomád lett volna. A letelepült életforma és az intenzív állattartás nem a nomádok sajátossága. A csoportos temetkezés nem ad egyértelmű felvilágosítást a patriarchális társadalom kialakulására. Abszolút kronológiában a kultúra kezdetét 2400—2300-ra teszik, virágzását pedig 300 évnél rövidebb időre nem tehetjük. A kultúra kialakulásában északi és déli elemek is szerepet játszottak, de az helyben alakult ki. Végül az előadás a magyarországi neolitikum és rézkor kronológiájával foglalkozott.

Párducz Mihály kandidátus „A szkítakori kutatások újabb eredményei” címmel tartott előadást. Történeti visszapillantás után megállapította, hogy a szkítakutatás a két világháború közötti időben nagy régészeti anyagot mutatott fel Magyarországon. Ennek eredményeként Bottyán Árpád készítette elő az alföldi anyag teljes feldolgozását, de ez nyomtatásban a szerző halála miatt nem jelent meg. Az újabb eredmények elsősorban a Szentes-Vekerzugon és Tápiószelén végzett ásatásoknak köszönhetőek. Vekerzugon eddig 151 sírt tártak fel, Tápiószelén pedig mintegy 500 sír anyaga várja a részletes publikálást.

Az elért eredmények a következő kérdések köré csoportosíthatók: 1. a korai szkíta emlékanyag és a bevándorlás ideje; 2. a szkíta- és kelta kapcsolatok értékelése; 3. a szkíták és a helyi lakosság viszonya; 4. az Alföld és Erdély kapcsolata, tehát a szkíta vándorlás útvonalai; 5. a magyarországi szkíták dél-oroszországi kapcsolatainak újabb bizonyítékai (temetkezési rítus, új tárgytípusok). A korai szkíta emlékanyagban a ló- és kocsitemetkezésekkel kapcsolatos leleteket kell figyelembe venni. Gazdag anyag került elő Szentes-Vekerzugon. Ezen leletek térképre vetítése azt mutatja, hogy a bevándorlás északkeletről történt és elérte a Balaton vonalát. A szkíta bevándorlás idejét i. e. 560-as évekre

teszi. A vekerzugyi temető sírjai az i. e. III. sz.-ig lenyúlnak és érintkeznek a legkorábbi kelta emlékanyaggal. A temetkezési szokások sokrétűsége azt bizonyította, hogy a szkítaság egy többszörösen rétegezett helybenélő őslakosságra telepedett. A leletek összehasonlítása az erdélyi szkíta emlékekkel azt mutatja, hogy Erdélyben egy korábbi szkíta hullám érezhető, már 600 körül, amely nem jut el az Alföldre. Végül Dél-Oroszországgal újabb kapcsolatokat mutatnak a lótemetkezési szokás, a lószerszámok, az arany ruhadíszek és a szkíta állatstílus újabb emlékei.

Patek Erzsébet főigazgató-helyettes egy nagyobb monográfia anyaggyűjtéséről számolt be „Magyarországi koravaskor-elejei fejlődés néhány kérdéséről” címmel. Megállapította, hogy az újabb kutatások alapján az Alföldön a késő-bronzkori telepeket i. e. 1200 körül feladják, és az a periódus, amely a korai vaskori kultúra kifejlődéséhez vezetett, kb. 770 körüli időig tart. Ezen korszakból gyűjtött emlékek alapján megfigyelhető, hogy a korszakban képviselve van az eredeti lausitzi kultúra emlékanyaga, továbbá a halomsíros kultúra emlékei, végül nem utolsósorban az Alföld korábbi lakosságának emlékanyaga. Tehát a késői bronzkor vége után nem néptelenedett el az Alföld, hanem éppen élénk kereskedelem színhelye lett, de a telepek megszűnnek a régi helyükön, és az új lakosság új telepeket hoz létre, ahol régi és új elemek keveredve élnek.

A Dunántúlon a Hallstatt A. és B. periódusban több kisebb csoportot különböztethetünk meg. Az északkeleti területen az ún. váli csoportot különíti el, amelynek nincs kapcsolata a korábbi bronzkori műveltséggel, hanem a lausitzi kultúra egyik változatával, az ausztriai és szlovákiai velatitzi csoporttal mutat szerves kapcsolatot. Nyugati Dunántúlon viszont a halomsíros kultúra elemeiként jelentkeznek. Külön egység Vas és Sopron megye területe, ez szorosan kapcsolódik az Alpok keleti lejtőjének hallstattkori kultúrájához. A Dunántúl délkeleti részén a hatások kevertébbek, a váli csoport kisugárzása megfigyelhető, ugyanakkor azonban az Ausztria felől érkező koravaskori kultúrák hatása is érezhető.

A korreferátumok elhangzása után *D. Popescu* professzor (București) hozzászólásában ismertette a legújabb romániai régészeti kutatásokat az őskorból, kiemelve azokat a momentumokat, amelyek támogatják az elhangzott előadásokat.

Csalog József múzeumvezető (Szentés) hozzászólása kifejtette az alföldi neolitikus kultúrák egymáshoz való viszonyát. Hivatkozott megfigyeléseire, amelyek lehetővé teszik, hogy a tiszai és bükki kultúra egyidejűségét stratigrafiailag is bizonyíthatjuk. Tiszavasváriban végzett mentőásatás vermeiben e bükki és tiszai cserepek együtt fordultak elő.

Bálint Béla aspiráns hozzászólásában beszámolt Zalavárott végzett telep-ásatásairól. A vonaldíszes kerámiát szolgáltató telepen megvolt az ún. zselizi kerámia is. Mivel az utóbbi megfigyelése szerint önállóan nem fordul elő, kiegészíti Korek József referátumát avval, hogy a kettő tulajdonképpen egy. Meg-

jegyzí, hogy a neolitikumban a hombárok előfordulása alapján a földművelést nem tartja járulékos foglalkozásnak.

Patay Pál (Balassagyarmat) hozzászólása a bodrogeresztúri kultúra végével foglalkozik. Korek József megállapításával ellentétben az a kultúra az Alföldről Nyugat-Szlovákiába húzódik, és itt egy helyi rézművességnek lesz kifejlesztője. Másrészt Párducz Mihály előadásához kapcsolódva felhívja a figyelmet a szkíta korban az Alföldről a Dunától északra vezető útvonal jelentőségére, amely a Kisalföld északi részére vezet. Ez a területsáv igen gazdag lelőhelyekben.

*

A konferencia második napján (1955. október 4.) az elnök napirend előtt üdvözölte az előadáson megjelent *K. Majewski* professzort, a Lengyel Tudományos Akadémia kiküldöttét. A vendég professzor válaszában a lengyel kollégák üdvözlését tolmácsolta a konferencia résztvevőinek.

A második nap előadásai a provinciális római kutatás újabb magyarországi eredményeiről számoltak be. Összefoglaló referátumként *Radnóti Aladár* kandidátus tartotta meg előadását: „A magyarországi római kori kutatás 10 esztendeje” címmel. Az előadás bevezetése visszapillantás volt a római kori kutatás magyarországi hagyományaira, kritikai méltatása a Pannónia tartomány történeti felderítését szolgáló korábbi kutatásnak. Megállapította, hogy a provinciális régészet aránylag korán figyelembe vette a történeti kérdések elsődlegességét, a régészeti tipológia és tárgykutatással szemben. Kiemelte a szovjet kutatás módszertani segítségét az utolsó évek feldolgozó munkájában.

Az elmúlt tíz esztendő a római kutatásnak súlypontját az akadémiai terv alapján a következő négy kérdés vizsgálatában foglalta össze: 1. az őslakosság életkörülményeinek vizsgálata a római foglalás után, 2. Aquineum mint Pannónia inferior központja, 3. a dunai limes pannóniai szakaszának kutatása és a tartomány katonai veretű romanizmusának vizsgálata, 4. topográfiai kutatások Pannónia belsejében, különös tekintettel a IV. század fejlődésére és továbbélésére.

Pannónia benszülött lakosságának vizsgálatában feltűnt az a nagy ellentét, amely a római központok és a központoktól távolabb eső vidékek között még a III. sz.-ban is fennállt. A kutatás elsősorban a benszülöttek gazdasági helyzetét vizsgálta, bizonyos mértékig megfeledezett azok vallási, művészeti megnyilvánulásairól. Pannónia a római birodalom határtartománya volt, az itt állomásozó katonaság a lakosság jelentős hányadát alkotta. Hadtörténeti értékelések foglalkoztak ennek a katonaságnak helyzetével, beosztásával. Különösen intenzív munka folyt az Aquineumtól délre fekvő római táborokban. Jelentős ásatás volt Nagytétényben és Adonyban, kisebb Százhalombatta—Dunafüreden. Sztálinváros területén lévő római tábor (Intercisa) régen kiásott és újabban feltárt anyaga eljutott a monografikus feldolgozásig. A monográfia első kötete egy nagyobb kollektív munka eredményeként már megjelent.

A dialektikus történelemszemlélet megkövetelte, hogy a római határvédelem mellett ne hanyagolják el a birodalommal szemben álló erőket, az Alföldön élő szarmatákat. Párducz Mihály három kötetes monográfiája, amely a szarmaták által lakott terület anyagát foglalja össze az i. u. I—IV. századig, lehetővé teszi, hogy a birodalommal szemben álló nép anyagi kultúráján keresztül egész történetét újra feldolgozzuk.

A tartomány belsejében folyt feltáró munka főleg a nagyobb központokban ért el eredményeket. Az utolsó évek kutatása Pannónia IV. századi lakosságát vette vizsgálat alá, és a későrómai nagyobb központok életét vizsgálva, helyenként tette fel a kérdést: vajon milyen formában történt a lakosság továbbélése a korai feudalizmusban. Az átmeneti korszak kutatásában az előadó módszerbeli közeledést javasolt a provinciális kutatás településtörténeti és a népvándorlás-kori kutatók kizárólagos temetőanalizáló módszere között.

Szilágyi J. György kandidátus korreferátuma „A görögséggel való kapcsolatok Magyarországon az archaikus korban” az előző nap beszámolóíhoz kapcsolódott.

Magyarország területén eddig három görög eredetű importáru került elő: egy bronz oinochoé és két aryballos. Ezek lelőhelye állítólag Szombathely. Feltűnő, hogy mind a három darab az archaikus korból származik, és valószínűleg Korinthosban készült (VII—VI. sz.) A görög áru eredete felveti a kereskedelmi út létezését ebben az időben. Az egyedül számbajöhető kereskedelmi út az Adria mellett érthette el Magyarországot, mégpedig valószínűleg a mai Bosznián keresztül. Az előadás megállapította, hogy a görög kereskedelem vidékünk felé olyan kisméretű volt az archaikus korban, hogy nem a görögök közvetlen érdekeltségéről tanúskodik, hanem bennszülöttek cserélhették ezeket az árukat. A csereáru elsősorban a borostyánkő volt. Az ebből készült ékszerek divatja azonban a 6. szd-ban megszűnik, és ezzel záródik a görögök érdeklődése a Magyarország nyugati szélén végighaladó útvonal iránt. A korszak végét jelenti az ősközösségi rendnek végleges felszámolása is Magyarországon.

Nagy Tibor kandidátus az utóbbi években végzett ásításokról számolt be „Az albertfalvi eraviszkusz telep feltárásának néhány fontosabb eredménye” címmel. Az i. e. I. sz.-ban, amikor az eraviszkuszok megszállták Budapest területét, az albertfalvi síkság délen lakatlan maradt. Minden korábbi előzmény nélkül jelenik meg ez a település a római hódítással egy időben. Feltehetőleg a hódítók a Gellérthegyen lakó bennszülötteket, hogy ellenállásuknak elejét vegyék, telepítették le egy nyílt helyre: az albertfalvi síkságra. Az átköltöztetés jelentős változást hoz az építkezésben, csupán az alaprajzok azonosak. Az albertfalvi telep első periódusát vályogtéglás, agyagba rakott kőfalas építkezés jellemzi. Ez a periódus Domitianus császár idejében záródik le, amint azt a leletek bizonyítják. A telep második virágzó periódusa az I. sz. legvégén kezdődik és Marcus Aurelius szarmata háborújáig tartott. Ezen időben nagyobb számú római telepés költözött be. A periódus jellemző háztípusa a négyszögű öthelyi-

séges tornácós ház. Erősödnek a kapcsolatok ebben az időszakban a tartomány székvárosával, Aquincummal. A telep középpontjában a négyszögű teret bezáró, ún. fórum-épület állt, amely kereken 36×37 métert foglalt el. A fórum körül nagyobb kőépületek helyezkedtek el. Egy újjáépítésnek korát adja meg egy császárház töredéke a 154–161 évek közötti időből. A telep harmadik periódusát az emléktárgyakban kimutatható keleti hatások jellemzik. A telep élete a III. sz. közepén szakadt meg véglegesen.

Szilágyi János kandidátus, aki évek óta vezeti az aquincumi ásatásokat, kutatásairól számolt be „Aquincum helyrajzi képe a legújabb kutatások alapján”. A legújabb ásatási eredmények szerint Aquincum területén a hódító rómaiság az illyr-kelta őslakosságnak több falutelepülését találta. Ezek élete megszűnt, amikor itt kiépül a légiós-tábor és polgári telep. A polgári város alaprajzának kuszáltságából arra lehet következtetni, hogy itt a bennszülött falusias település volt a magja a későbbi városnak.

A legkorábbi, Domitianus-kori légióstábor nyugati falát sikerült az utolsó évek munkájával megtalálni. Újabb adatok merültek fel, amely szerint azt a tábort később, az I. és II. sz. fordulóján északra tolták. A táborral átellenben egy dunai szigeten kezdték meg Hadrianus császár helytartósága idején kiépíteni ennek magánpalotáját. Későbbi kiépítésében a sarokrizalitos-portikuszos és a perystiliumos villa kombinációja. Valószínűleg a Duna vízszintjének emelkedésével tolták el nyugatra a légióstábort, és hagyták fel a helytartói palotát. Mindez a III. sz. legvégén történt. A légióstábor előtt a segédcsoportok táborai különböző helyeken épülhettek, többször változtatták helyüket. A tábor környékén kialakult katonai város (canabae) házait a IV. sz.-ban részben kiűrtették, az omladozó házak közé sírokat ástak. Az új leletek alapján úgy látszik, hogy a késői korban a „polgári” város mutatta a nagyobb betelepültséget. A század második felében a katonai város már teljesen elnéptelenedett. A katonaság, hozzátartozóival együtt a táborba költözött.

Fülep Ferenc kandidátus, főigazgató az általa vezetett ásatások eredményeiről számolt be „A nagytényi római tábor ásatásai” címmel. A római Campona tábora Aquincumtól délre feküdt és a légió II. adiutrix Aquincumba helyezésével jelentősége, mint szárnytábornak igen megnőtt. Megszállására kevés adat van. Valószínűleg az ala I Tungrorum Frontoniana csapatost építi első táborát a II. sz. elején. Az ásatások bizonyítékot szolgáltatnak erre nézve, hogy az első tábor cölöpökre rakott földsáncokból és árokrendszerből álló építmény volt. A következő építési periódus jelenti a tábor átépítését kőfallal. A sarkokon megfigyelhető volt, hogy az első periódus beugró saroktornyaira miként épülnek a második periódust jelentő sarokbástyák vastagabb kőfalakkal. Ezt a tábort a korábbi csapatot leváltó ala I Thracum veterana sagittariorum építi. A szarmata háborúban a tábor teljesen elpusztult. A porta principalis megszűnésével gerendázata alatt talált pénz határozta meg a pusztulás idejét. Az újjáépítéssel sok szerkezeti változás jár együtt, ekkor épülnek meg a félkör

alakú kiugró bástyák is. Kevés adat van a tábor III. sz.-i életéről, annál több a következő évszázadból, amikor nevezetes történeti események játszódtak le a tábor falai között (I. Constantinus győzelme a szarmaták felett stb). II. Constantius alatt a korábbi árokrendszert betömték és a sarkokra nagy legyező alakú tornyokat építettek. Ugyanígy nagy patkó alakú toronnyal zárták el a tábor egyik kapuját. A tábor élete nem szakadt meg a IV. századdal, hanem az érme és a besimított kerámia tanúsága szerint tovább él az V. sz.-ban is, sőt a feudalizmus korai századaiból is hozott emlékeket az ásatás.

Magyarország népvándorláskori anyagának vizsgálatához *Harmatta János* egyetemi tanár előadása szolgáltatta az első összefoglalást: „A hunok régészeti anyagának meghatározása és történeti értékelésének kérdése” címmel.

A magyarországi hunkori leletanyagból mai ismereteink mellett nagyon nehéz kiválasztani azokat a jellegzetes leleteket, amelyek a Belső-Ázsiából, majd a Volga vidékéről hozzánk jött hunok emlékéanyagát képeznék. Sem az íj-, sem az aranylemezes technika nem alkalmas arra, hogy a hunokat etnikailag elválassza a korban velük együtt itt lakó alán, szarmata, vagy germán lakosságtól. Csak a hun üstöket lehet biztosan ehhez a néphez kapcsolni.

A szovjet kutatás a Volga vidékén meghatározott néhány jellegzetes hunkori leletet, amelyet összehasonlítva a magyarországiakkal, majdnem biztosra vehetjük, hogy a halottégetésnek egy fajtája valóban a hunok vezető rétegénél megvolt, és ezeket biztosan a hun etnikumhoz kapcsolhatjuk. Felhívta a figyelmet a Tien-san hegység környékén talált kenkeli temetőre, amelyet joggal tarthatunk az ázsiai hunok (hiung-nuk) temetőjének. Részletesen foglalkozott ennek a temetőnek datálásával, megállapította, hogy az első publikáció datálása módosítást igényel, mert ez a temető az i. u. II. sz.-ból származik és megfelel annak a kultúrfoknak, amellyel a hunok ezen vidékről elindultak a Volga felé. A hunokkal együtt Magyarországra került alánok emlékéanyagát viszont a Fekete-tenger környékéről már jól ismerjük. Végül felhívta a figyelmet viszont az avarok egyik sírsoportjára, a fülkés sírokra, amelyekben a kutrigurok, vagyis a hunok egyik késői csoportjának temetkezését látja.

M. I. Artamonov professzor két elhangzott előadáshoz szólt hozzá. Párducz Mihály előadásával kapcsolatban kiemelte azt a különbséget, amely a magyarországi ún. szkíta leletcsoport és az oroszországi hasonló leletek között fennáll. Hangsúlyozta Herodotos perdöntő értesítéseit a szkítákról alkotott véleményekben. Nem látta megalapozottnak azt a felfogást, hogy a szkíták eljutottak Magyarországra, hanem ezeknek csak rokonaik, pl. az agathyrsek jöttek ide. A tárgyak egy része esetleg importált. Harmatta János korreferátumával kapcsolatban megemlítette, hogy a szovjet kutatás a kenkeli temetőt nem hunnak, hanem alánnak tartja.

Ifj. Fehér Géza id. Fehér Géza hagyatékából maradt két dolgozatát olvasta fel. A dolgozatok kiemelték a reflex-íj nagy szerepét a lovas népek harcmódorában.

Párducz Mihály hosszabban válaszolt M. I. Artamonov ellenvetéseire és részletesen igyekezett bizonyítani a magyarországi ún. szkíta csoport kapcsolatát a dél-oroszországiakkal. Ugyanígy *Harmatta János* válaszában a szkíta és hun leletanyagra adott újabb felvilágosításokat. A hozzászólásokat *Szádeczky-Kardoss Samu* professzor fejezte be, aki a Duna, Dnyeper és Dnyeszter közös iráni eredetű nevééről tett fel kérdést Artamonov professzornak.

*

A harmadik nap előadásai (1955. október 5.) megoszlottak a korai középkor (népvándorláskor) és a magyar középkor régészeti kérdéseit tárgyaló előadások között. Délelőtt az előbbiekre, délután az utóbbiakra került sor.

László Gyula osztályvezető „A korai középkor régészeti kutatásának 10 éve Magyarországon” című előadása összefoglalta a népvándorláskori kutatás legújabb eredményeit. Bevezetésében megemlítette, hogy a kutatás szempontjainak gazdagodásával együtt járt a magyarországi népvándorláskori kutatásban nemcsak a történeti szempont kihangsúlyozása, hanem hogy a kutatást jelenlegi stádiumában egy nagyigényű bizonytalanság jellemzi, a korábbi kellően meg nem alapozott biztonsággal. A kutatás eredményeit népekre és korszakokra felosztva legelőször a szarmaták anyagának corpus-szerű feldolgozásával foglalkozott. Megállapította, hogy ez a nagy munka alapja lehet egy elmélyültebb analízisnek. A hun korszak kutatásában kritikailag méltatta *Fettich Nándor* új könyvét, utána ismertette saját eredményeit a hun arany íjról. Örömmel regisztrálta, hogy megtörténtek az első lépések a hun társadalom helyzetének megvilágítására, a politikai történet megírása viszont ugyancsak sürgetően szükséges. A germán népek magyarországi emlékanyagának felgyűjtése folyt. A gepidák, keleti gótok és longobardok régészeti emlékeit egy-egy kutató gyűjti össze, vagy már rendezi sajtó alá. Az avarok teljes emlékényag kiadását régi adósságnak tartja. A több tízezerre menő anyag feldolgozására külön munkaközösség alakult. Sok dolgozat ebből a tárgykörből már el is készült. Összefoglaló munkát hármat lehet említeni: *Csallány Dezső* avarok leletkataszterét, *Fettich Nándor* a késői hun fémművesség emlékeiről és végül az előadó monográfiáját, aki a temetők analíziséből vont le következtetéseket az avarok társadalmi rendjére.

Magyarországon a szláv kérdés kutatása egyet jelent a honfoglaláskori Magyarország etnikumának vizsgálatával. Kísérlet történt a szláv leletek időrendi és területi meghatározására. A zalavári ásatások a IX. sz.-i fejlődés megértéséhez alapvető adatokat szolgáltatottak. Egy korai feudális központ kialakulásának mozzanatait sikerült itt megfigyelni, hatalmas régészeti anyaggal.

A magyar őstörténet kutatása az utóbbi időkből nagyon megélnéskült. Új elméletek és megfontolások merültek fel. A kialakuló vita folyamán nem csupán a nyelvészek, hanem az embertani kutatók, néprajzosok stb. is hozzászóltak a kérdéshez. Ez szinte önkénytelenül megteremti a kutatás sokrétű érdeklő-

désének és módszereinek előfeltételeit. A vita ellenére ezen a téren nagyon kevés történt. A honfoglalás-korából felmerült az igény az anyag újszempon্তু összegyűjtésére.

Az összefoglaló referátumhoz kapcsolódó első korreferátumot *L. Kovrig Ilona* tartotta „Az avarkori emléktanyag időrendi kérdéseiről” címmel. Az avarok első felvonulási útirányára közölt több új megfigyelést. A VI. sz. végének emlékei, a többször bizánci aranyakkal keltezett rojtmintás lószerszámveretek, kovácsolt jóminőségű vaskengyelek és kopják területileg leginkább a Dunántúlon vannak meg. Kisebb mértékben előfordulnak ezek a Bánátban és a Maros vidéken. Mindez egybeesik a bizánci források értesítésével, amely szerint 570-ben az avarok Pannóniának a Drávától északra fekvő területeit szállták meg és Baján innen indul meg az al-dunai szlávok ellen. Az átkelés erre a területre valahol Dunaszekcső környékén volt, ahol egy római rév szolgált átkelőként, és az innen szétágazó római utakon jutottak el az avarok egészen Bécsig.

Időrendi szempontból vizsgálat alá vette az előadó a teljesen felásott alattyan-tuláti temetőt. Tájéloások szerint a nagy sírszámú temetőben három sírcsoportot különböztet meg. Az első csoport a VII. sz. első felében temetkezettek csoportja, ezután egy másik csoport, amely későbbi ezeknél, végül a harmadik csoportot, amely a VII. sz. végénél nem korábbi. Ennél az utolsó csoportnál fordultak csak elő az öntött griffes indás övveretek. Valószínű, hogy ez a leletcsoport egy újonnan érkezett néphullám sajátja.

A második korreferátumot *Török Gyula* tartotta az utolsó három évben végzett temetőfeltárásról: „A halimbai temető” címmel. A több mint 900 sírt tartalmazó temető a feltárt leletanyag alapján a X. sz. közepétől, a XII. sz. közepéig tart. A pontos datálást megkönnyítették a sírokban talált érmek. Az első réteg határozottan pogány temetkezési ritust mutat, amelyet a helyi szláv lakosság a pogány honfoglaló magyarok hatására újított fel. Ebben a rétegben a temetőben észlelt üres foltokból az előadó a pogány temetőkben tisztelt fák helyét látja. Ezekre vonatkozóan idézhető a cseh Cosmas-krónika egyik adata, amely szerint II. Bretislav megtiltja az ilyenfajta temetők használatát. A XI. sz. első felére jellemző sírokban feltűnő a leletgazdagság. A század elején jelennek meg az S-végű hajkarikák is. A hajkarikák formai változása nyomon követhető a következő félszázad sírjaiban is. A pénzgazdagság térfoglalása a XI. sz. második felében érezhető. A XII. sz. első felében viszont elnéptelenedik a temető. Az utolsó sírok már nem alkalmazkodnak a korábbiakhoz, azokat néhányszor átvágják. A temető elnéptelenedése azonban nem a település elpusztulásának következménye, hanem a kereszténység végleges győzelme, amely a királyi törvényekben szigorúan megtiltja a régi pogány temetők használatát, és a felépült templom környékén jelöli ki a temetkezőhelyet. A temető antropológiai anyaga jelentős eredményeket fog hozni, mint ahogy a leletek is bebizonyították, hogy a X. sz-i lakosság döntő szerepet játszott az Árpád-kori magyarság kialakulásában.

A régészettel rokon tudományágak közül az antropológia segítette leginkább a komplex módszerek értelmében eredményekhez a magyarországi kutatást az utolsó 10 évben. *Nemeskéri János* kandidátus előadása az embertani eredményekről „Magyarország X—XI. sz-i népességének embertani kialakulása” címmel foglalta össze a kutatások egy részét.

Az előadás első része a késői avarkor avar-szláv népességének embertani problémáival foglalkozott. A Dunántúl északi részén fekvő késő avarkori temetőink népességét a brachykran mongoloid típus nagyobb mértékű előfordulása jellemzi, dél felé ez a típus jellemzően csökken és déli Dunántúlon (Baranya m.) e mongoloid elem már alig mutatható ki. Az északnyugati csoport hozható kapcsolatba a tényleges avar etnikummal, a középső régi elemekből álló germán és szláv komponens lehet, a déli csoportban leginkább a délszláv etnikai átütés jut kifejezésre. A Duna—Tisza közén a későavarkori temetőkben a határozott europid elemek nagyobb aránya jellemző, a mongoloid elemek előfordulása a fejedelmi sírokhoz kötött. A Tiszántúl kevésbé kutatott, de ott is inkább az europid elemek vannak túlsúlyban.

A VIII. sz. végétől a XI. sz. végéig lejátszódott etnogenetikai folyamatot három fázisra bontotta. Az első fázisban kialakul a IX. sz.-i Magyarország népessége, amelyet elsősorban dolicho-mesokrán-europid elemek jellemeznek. A brachykran-mongoloid elemek fokozatosan fontosságukat veszítik; a IX. sz. végére és a X. sz. elejére már csak lokálisan és nyomokban mutatkoznak. A X. sz.-i magyarság etnogenetikailag a második fázist képviseli. Az urali, turanid és europid-brachykran típusok mint új komponensek vesznek részt az etnogenezis e fázisában. A harmadik fázis a X. és XI. sz. fordulóján veszi kezdetét, amelynek eredménye a dolichokrán-mesokrán és a magyarságra jellemző brachykrán elemekből kialakuló Árpád-kori népesség.

A délelőtti előadásokhoz *Dobrovits Aladár* kandidátus szól hozzá. Felhívta a figyelmet az alföldi szarmata sírokban előforduló egyiptomi fajansz szobrocskákra, amelyek azonosak a Dél-Oroszországban elterjedt amulettekkel. Mindkét helyen előtérbe állítják a szarmaták földművelő foglalkozását.

Kralovánszky Alán írásban beadott hozzászólása a honfoglaló magyarság terjeszkedésének folyamatáról levonható tanulságokra hívta fel a figyelmet a honfoglaláskori leletek térképezése alapján.

A délutáni előadás a magyar középkor kérdéseit állította a középpontba. *Gerevich László* kandidátus módszertani kérdéseket felvető előadása került felolvasásra: „A középkori régészet-kutatás néhány módszertani problémája és a budavári ásatások” címmel.

Az előadás módszertani bevezetésében felvetette a kérdést, hogy vajon olyan írott forrásokkal teli korszakban, amelyet Magyarországon a XI—XVI. sz. jelent, van-e szerepe a történet-régészeti módszereknek. A korábbi kutatásra történő visszapillantásban megállapította, hogy ezen korszak tárgyi emlékeiről csak művészeti szempontból kaptunk a múltban értékelést, a korábbi régészeti

irány talaját vesztette a két világháború között pozitívista történeti értékelésben. A művészeti értékelés azonban nem vette tekintetbe az általánost, a középkorban dolgozó társadalmi rétegek emlékéanyagát, pedig ez a réteg nem jutott el sokszor az írásbeliségig és így teljesen kimaradt a történeti feldolgozásokból. Magyarországon még egy speciális szempont is indokolja a középkori régészet kutatásait, hogy ti. emlékeink a középkorból a török időkben legnagyobbbrészt veszendőbe mentek. A tárgyi emlékéanyag és az írásos emlékek koordinált felhasználására hívta fel a figyelmet.

A budai vár középkori épületeinek kutatása egy sajátos háztípust mutatott, amely nem azonos a nyugati kereskedő jellegű házakkal, hanem a földművelő, főleg bortermelő foglalkozásra utal. A budai királyi palota kutatásánál kiemelte az előadó a komplex módszereket, amelyekkel a kartográfiai és az ábrázolási dokumentumokat gondosan kianalizálva haladtak előre a feltárások. Különösen nagy súlyt helyeztek az ásatásoknál a kis leletanyag teljes összegyűjtésére. Ennek alapján sikerült a XIII—XV. sz-i kerámiai anyagot teljes mértékben felgyűjteni. Adatokat nyertek a különböző kereskedelmi kapcsolatokra ezen időn belül, ugyanakkor azonban sikerült az olasz előképekre visszanező helyi majolikagyártás emlékéanyagát is elkülöníteni. A budai céhek megerősödése áll ezen helyi gyártás mögött.

A kutatás fő feladata volt a királyi vár építési periódusainak tisztázása. A XI. században egy négyszögletű épülettömbből alakult ki a palota. Ezután épül ki a keleti és nyugati szárny, az ún. Csonkatoronnyal. Nagy építkezések Zsigmond korában kezdődnek és az általa tervezett részeket azután Mátyás fejezi be. A lakószárnyak körül kialakult a komplikált védelmi övezet. Az építészeti emlékek gondos feldolgozása a középkori magyarországi építőszervezés új megfigyeléseit eredményezte. Különösen erős kapcsolatokat mutattak fel az építőműhelyek Zsigmond király korában a prágai műhelyekkel. Végül a királyi vár területén végzett ásatások legújabb eredményeit mutatta be az előadó.

A referátumot kiegészítette Szabó György előadása: „A középkori falvak kutatásainak eredményei Magyarországon”. Megállapította, hogy a középkori falvakutatás nem nagy múltra tekint vissza, tervszerű kutatások csupán a felszabadulás után indultak meg. Felhívta a figyelmet a gondos előkészítéssel együjtő terepbejárásokra. Ezek eredményeként sikerült nagyobb területek falvainak összefüggéseit, földrajzi elhelyezkedését felderíteni. A terepbejárások után került sor több helyen feltárássra. A feltárások közül megemlítette a Turkeve-Móricson végzett ásatásokat, amelyek eddig 21 házat eredményeztek. A falu itt nagyjában L-alakú két-soros település. A Tiszalök-Rázompusztán talált szétszórt település házai az Árpád-kori házak belső beosztására adnak felvilágosítást. A feltárt házak mind négyszögletesek és egy helyiségből állanak. Ezek a veremházak rokonságot mutatnak Kelet-Európa hasonlókorú faházaival. Szorosan összefügg a házak ásatása, a falvak temetőinek feltárása is. A régészeti vizsgálat nagy anyagot hozott felszínre. Az emlékéanyag technikájának vizsgálá-

lata — főleg a fazekassággal kapcsolatos kérdések — ugyancsak nem voltak elválaszthatók a falukutatástól.

A magyar középkor egyik nagyméretű feltárásáról számolt be *Dercsényi Dezső* kandidátus „A visegrádi palota ásatása” címmel. A bevezetésben kiemelte a Visegrádon végzett feltáró munka kettős szempontját; egyrészt módszere történeti volt, másrészt eredményeiben a feltárt palota helyszíni bemutatásában fokozott mértékben kapott helyet a műemlék konzerválás mellett a közérthető bemutatás. A korszerű régészeti módszerekhez tartozott, hogy a középkori királyi palota mellett kutatták annak környezetét is. A visegrádi Sibrik dombon feltártak egy olyan későrómai castrumot, amelyet a IX, vagy a X. sz.-ban kijavítanak. Valószínűleg ez jelentette a szláv lakosságnak a névadó várat.

Az írott források tanúságai és a régészeti eredmények szerint a királyi palota itt a XIV. század 20-as éveiben épült, Róbert Károly alatt. A palota eredeti hármás beosztása már ekkor kialakul. A következő évszázad elején tűz pusztítja el, majd Zsigmond uralma idején újjáépül. Utána ismét elpusztul, helyreállítását Mátyás király rendeli el, valószínűleg 1474-től kezdve. Ennek ellenére, hogy a visegrádi palota és a budai vár ugyanazt az udvari kultúrát képviseli, a feltárt anyag egymást szerencsésen kiegészíti. Visegrádon a XIV. sz.-i leletek gazdagsága dominál, és ez kitölti azt a hézagot, amely Budán a XIII. és XV. sz. leletanyaga között van. A Visegrádon nagy tömegben előkerült XIV. sz.-i kerámia, kályhacsempék élénken illusztrálják azt a tényt, hogy a XV. sz.-i fellendülésnek már helyi alapjai is voltak. A Mátyás-kori építészeti és szobrászati emlékegy Visegrádon világosan bemutatja a gótika és a reneszánsz-stílus együttélését.

Az előadás végül részletesen foglalkozott a visegrádi műemléki helyreállítás elvi kérdéseivel és gyakorlati megoldásával. A korábbi konzerválás helyébe a felszabadulás után a helyreállítás lépett, szigorúan tudományos alapokon. A műemlék élménykeltő bemutatása semmi körülmények között sem tett engedményt a hitelesség elsődleges szempontjai kárára.

Az előadásokhoz *Bálint Alajos* múzeumigazgató (Szeged) adott be írásban hozzászólást, amelyben az általa vezetett nyársapáti faluásatás eredményeit foglalta össze. *Dobrovits Aladár* kandidátus felhívta a konferencia résztvevőinek figyelmét a legújabbkori emlékegy megmentésére. Az ásatásokon a felsőbb rétegekből előkerült emlékegyot ugyanolyan becesnek kell tartanunk, mint a többi réteg anyagát.

*

A konferencia negyedik napján (1955. október 6.) a külföldi vendégek tartották meg előadásaikat. Délelőtt négy előadás hangzott el, délután ugyanannyi.

P. P. Jefimenko akadémikus (Kiev) az őskorral foglalkozva, az „Újabb adatok a késői palaeolitikum eredet kérdéséhez Közép- és Kelet-Európában” című előadását tartotta meg. A jégkorvégi Európa palaeolit embercsoportjainak

történeti szemléletű szintézisét adta. Az aprólékos helyi jelenségeket nagy etnikai történeti egységekbe foglalta azáltal, hogy felülemelkedett az egységes kultúrák földrajzi eltéréseinek gyakran félrevezető túlértékelésén.

Különösen a Kelet- és Közép-Európában otthonos ún. gravetti kultúráról szólt. A gazdag ukrainai és csehszlovákiai leletanyag alapján a tipológiai megállapításokon messze túlmenve, megfestette a kultúrák embere életének gazdasági és kulturális képét.

G. V. Childe akadémikus (London) „A magyarországi bronzkor kapcsolata az Aegeikummal a legújabb ásatások tükrében” című előadásában a bronzkor kronológiai vizsgálatából indult ki. Széles keretben foglalkozott a Dunavidék és az Aegeikum közötti kapcsolatokkal a bronzkor folyamán. Felhívta a kutatók figyelmét az újabban feltárt mykénei aknasírokból származó háromfülű kőedényre és a karéjos-szájú szőregi típusú kétfülű korsók ilyen irányú kapcsolatára. A polyochni nyéllyukas bronzbalta és a hozzá közel álló kis-ázsiai leletek kapcsolatára is rámutatott, a hajdusámsoni nagy bronzleletekkel párhuzamosan. Kiemelte a Dunavidék közvetítő szerepét dél felől kiindulva, amellyel ezeket a leleteket a naumburgi leletekkel összeköti.

H. Arberman professzor (Lund) „Kapcsolat Svédország és Magyarország között a bronzkorban” című előadása bemutatott néhány eszköztípust, amely Svédországban idegen, a környező leletekből kitűnik, viszont analógiái Magyarországra utalnak. A leletek intenzív kapcsolata a két távoli terület között azt bizonyítják, hogy a bronzkor folyamán már távoli területek között is élénk kereskedelem és kölcsönhatások voltak.

D. Popescu professzor (București) „Néhány adat az erdélyi bronzkorról az utolsó román és magyar kutatások alapján” című előadása bemutatta a romániai leleteket. Főként a pécskai, gyulavarsándi és székudvari ásatások eredményeivel foglalkozott. Rámutatott arra, hogy az Alföld és Erdély határán kiásott anyag újabb megfigyelések szerint nem azonosítható a füzesabonyi kultúrával, Székudvaron, Tószeg alsó két réteg anyaga, Gyulavarsándon seprős kerámia került elő. Ez utóbbi is Tószeg B. rétegével azonosítható. Összevetve az ottomány-gyulavarsándi kultúrát a magyarországi időbeosztással, az eddigi feltételezésnél régebbieknek kell tekintenünk. Végül rámutatott a romániai bronzkor keleti kapcsolatainak fontosságára. Kialakulását tekintve az oroszországi területek nagy szerepet játszottak. Az Erdélyben honos ún. Schneckenberg-kultúra és az usatovoi kultúra között igen szoros kapcsolat áll fenn.

Az őskor területéről elhangzott előadásokhoz Banner János professzor szólt hozzá, és a külföldi vendégek által feltett kérdésekre is válaszolt.

A délutáni előadások közül az első D. P. Dimitrov akadémikus (Sofia) „Thrakia anyagi kultúrája és művészete az időszámításunk előtti IV. században” c. beszámolója volt. Az i. e. I. évezred első fele rendkívül fontos a thrákok történetében. A IV. évszázadban az ősközösségi formák végleg felbomlanak, és eljutottak az osztályrétegződésig és az államszervezet megteremtéséig. Az utóbbi időben

ebből a korból fontos leletek kerültek elő Bulgáriában. Az előadó bemutatta a lukoviti ezüstkincset, a kazaliki hellenisztikus festett sírkamrát. Legnagyobb fontosságú volt a Koprinka mellett feltárt thrák város, amelyet III. Seuthés fejedelem alapított a IV. sz. végén. Az itt feltárt régiségek nagy vonásokban képet adtak a thrákok fejlődéséről, azon kapcsolatokról, amely közöttük és az őket körülvevő hellén világ között fennálló állandó kölcsönhatásként ment végbe.

W. Unverzagt akadémikus (Berlin) előadása a későrómai kort érintette „Valentinianus császár katonai építkezései a Felső-Rajnáánál és a Dunánál” című előadásában. Az utolsó nagy pannóniai eredetű császár a római birodalom nyugati felében nagy erőfeszítéseket tett a betörő barbárok megfékezésére. Előbb a Rajnáánál több római várost (Alzey, Boppard stb.) vesz körül falakkal, ugyanakkor azonban a határ mentén is erősít. Eme gondoskodása áttekintés után a Duna mellékére is, ahol a későrómai erődök egész sorát erősítette meg, vagy építette újjá. Az építkezések elérik a magyarországi limesszakaszt is, de itt munkáját nem tudta befejezni, mert a 374/75-ös quad betörés, amelyet éppen az építkezések váltottak ki, megzavarja ezt. A császár hirtelen halála miatt az építkezés megszakad, és a nyugati tartományok keleti szárnya védtelen marad. Ezen a területen azután a külső népek beözönlének a birodalomba.

J. Böhm akadémikus (Praha) előadása a szomszédos népi demokrácia nagyfontosságú kutatásainak történeti összefoglalását adta „Az állam eredete az új csehszlovák régészeti kutatások fényében” címmel. Az utolsó évek kutatása Csehszlovákiában az ún. Nagy-Morva birodalom emlékműanyagának megismerésére irányult. Sok ásatás ismertetése már meg is jelent. Középpontban vannak a Morva-völgyében végzett kutatások, az ottani VIII–X. sz.-i templomok és temetők feltárása (Modra, Staré Mesto stb.). A legutolsó eredményekig a a kutatók többsége kihangsúlyozta a bizanci kultúrhatásokat. Újabban azonban főleg a Mikulčice mellett talált templom és temető, amely egyik nagy kiterjedésű városnak csak kis részét jelenti, előtérbe állította a VIII. sz. térítésében a régi római tartományokból kiinduló hatásokat. Különösen szembeötlő az Itáliából kiinduló ír-skót misszió szerepe. A mikulčicei ásatásokon három periódusú templom került elő. A temető alsó rétegéből pedig blatnicai típusú sarkantyú és egy szíjvég egy oráns alakkal. Mindezek a leletek arra készítetik a csehszlovák kutatókat, hogy az állam kezdetei idejéből, az eddig kialakult nézeteiket revízió alá vegyék, és ennek kialakulását korban korábbra helyezték.

M. I. Artamonov akadémikus (Leningrád) a magyar kutatást igen közelről érdeklő ásatásról számolt be „Sarkhel, a kazár erődítmény” címmel. A cimljanszki tenger helyén végzett földmunkákkal kapcsolatban tárta fel a szovjet régészet Sarkhelt, az egyetlen olyan erődöt, amelynek kazár létében nem kétkedhetünk. A lelőhely elpusztult, de a gondos kutatás megmentette mindazt az anyagot, amely szükséges az erőd régészeti és történeti tanulmányozásához. Az előadás ismertette Sarkhelre vonatkozó írott forrásainkat, amelyek szerint

Konstantinos Porphyrogennetos császár egyik hadvezérét küldte ki, hogy legyen a kazárok segítségére ennek az erődnek építésénél. Az erődöt a hanyatló kazár birodalom emelte az őket keletről és nyugatról ostromló népek ellen. Ezen népek között ott voltak a magyarok. A kiásott emlékanyag a helybenélő lakosság földművelő és állattenyésztő foglalkozásának emlékeit hozta felszínre, de ugyanakkor azoknak a katonáknak is használati tárgyait, akik mint zsoldosok itt voltak, pl. a bizánciakét is. Az erőd utójára az oroszok ostromának nem tudott ellenállni, és így a XI. sz.-ban elpusztult.

Az elhangzott előadásokhoz *Oroszlán Zoltán* professzor, *Nagy Tibor* kandidátus, *Radnóti Aladár* kandidátus és *Czeglédy Károly* szólt hozzá. Az utóbbi kérdéseire még Artamonov professzor válaszolt.

*

Molnár Erik akadémikus a konferencia zárószavában felállította az előadások és viták mérlegét. Megállapította, hogy a magyarországi ősrégészetben előtérben állanak a kultúrák elhatárolására és időrendjére vonatkozó kérdések. Ez annyiban felel meg a történeti igényű régészeti kutatás követelményeinek, hogy az őskor anyagi kultúrájának vizsgálata csak szilárd időrendi keretekben vezethet társadalomtörténeti következtetésekre. A konferencia már szintéziseket is nyújtott. Aránylag azonban kevés módszertani kérdést vetettek fel ősrégészeink. A római kor régészete már korábban is felismerte a régészet történeti irányát. Egészséges megújodásához nagy segítséget nyújtott a szovjet régészet módszertani útmutatása. Hiányosságai mellett pozitívan kell értékelnünk az utolsó tíz év munkásságát. A további kutatás fokozottan súlyponti kérdésnek kezelje a pannóniai parasztság életszínvonalának kérdését és ki kell terjednie a későrómai etnikai kérdésekre. Törekednie kell arra, hogy a fejlődésben fellelje a feudalizmus csíráit a rabszolgatársadalomban. A népvándorlaskori kutatásról szólva sajnálatosan megrekedt a kutatás a tárgyközlésnél és módszertanilag csak a temetőkutatást fejlesztette tovább. Kevés történet a magyar etnogenezis kérdésében. A magyar régészetnek, amely a magyar történettudomány egy része, központi feladata: a magyar nép anyagi kultúrájának feldolgozása. A későbbi középkor kutatásai közül kiemelte a budai vár és Visegrád feltárását. Az elpusztult falvak kutatásai is szép eredményekre vezettek de ennek értékelése még késik.

Összefoglalva a konferencia eredményeit a következőket mondta: „A konferencia iránt a közönség részéről nagy érdeklődés nyilvánult meg. Ez arra mutat, hogy népi demokráciánkban a régészet nem a régészek magánügye, és ez arra kötelezi a régészeket, hogy a történelmi materializmus szellemében válaszolják meg azokat a kérdéseket, amelyek megoldását tőlünk új közönségünk elvárja.

Konferenciánknak külön nagy jelentőséget kölcsönzött külföldi vendégeink részvétele. Előadásaiikkal igen nagy mértékben hozzájárultak a konferencia sikeréhez s a velük folytatott megbeszélések nem egy jövőbeli közös feladatot vetettek fel. Minden reményünk meg van arra, hogy ezen az úton olyan nemzetközi tudományos együttműködés fog kialakulni, amely nagymértékben hozzá fog járulni közös problémáink megoldásához.

A konferencia alapján régészeink előtt a következő feladatok állnak:

Mindenekelőtt őszintén és fenntartás nélkül, az eddigieknél jóval teljesebb mértékben el kell sajátítaniok a történelmi materializmus általános és speciális régészeti módszereit. Éspedig el kell sajátítaniok nemcsak formálisan, hanem úgy, hogy a történelmi materializmus módszere vérükké váljon úgy, hogy ezt a módszert következetesen érvényesítsék kutatásaik során. Enélkül lehetetlen a magyar régészetet magas tudományos színvonalra emelni. Ez feltételezi a szovjet régészet eredményeinek beható tanulmányozását. A történelmi materializmus szelleme rá fogja irányítani régészeink figyelmét a történelmi kutatás legfontosabb, igazán lényeges problémáira, amelyek addig a részletkérdések mellett nagymértékben háttérbe szorultak. Véget fog vetni annak az országunk határai közé zárt, provinciális szemléletnek is, amely közömbös maradt a nagy, egyetemes összefüggésekkel szemben. Bátorságot fog adni új, merész hipotézisek felállításához, amelyek nélkül semmiféle tudomány komolyan nem fejlődhetik. És végül lehetővé fogja tenni az elvi kritika alkalmazását, az elvi vitákat, amelyek ugyancsak nélkülözhetetlen feltételei a tudomány fejlődésének.

Ez a központos feladat, a marxizmus—leninizmus alkotó szellemének elsajátítása. Régészeinknek ebben a szellemben kell hozzálátniok az előttük álló régészeti vagy helyesebben régészeti-történelmi feladatok megoldásához. E feladatok legfontosabbjai a következők:

1. Az ősrégészet kronológiájának tisztázása és eredményeinek társadalomtörténelmi értékelése,

2. A rabszolgatársadalom bukása körülményeinek tisztázása és ezzel kapcsolatban a feudalizmus csíráinak kimutatása.

3. A magyar etnogenezis és nemcsak a magyar etnogenezis, hanem a Duna völgyében kialakult magyar társadalom hazai, dunavölgyi gyökereinek feltárása.

4. Hozzájárulás a magyar etnogenezisnek és társadalomtörténetnek a komplex módszer segítségével való tisztázásához, arra az időre vonatkoztatva, amikor a magyarság elődei még a magyar nép mai hazáján kívül éltek.

5. A magyar középkor termelő technikájának, gazdasági kultúrájának feltárása az anyagi emlékek alapján.

Ha a magyar régészet ezeket a feladatokat vállalja és az elkövetkező években előre fogja vinni azok megoldását, úgy ezt a konferenciát joggal fogjuk fordulópontnak tekinteni a nagymúltú magyar régészeti tudomány fejlődésében.”

A konferencia befejezése után a külföldi vendégek több napig Magyarországon tartózkodtak és alkalmuk nyílt a nagytétényi római tábor, az óbudai-hajógyárszigeti helytartói palota és a visegrádi középkori palota ásatásait megtekinteni. A budapesti múzeumok régészeti anyagának megtekintése után kisebb csoportokban meglátogatták vidéken a pécsi, szekszárdi, szegedi, hódmezővásárhelyi, szentesi, székesfehérvári, veszprémi és keszthelyi múzeumokat.

BESZÁMOLÓ A PEDAGÓGIAI FŐBIZOTTSÁG 1955. DECEMBERI ÜLÉSEIRŐL

A Pedagógiai Főbizottság rendezésében 1955. december 5-i felolvasó ülésen *Ágoston György*, a pedagógiai tudományok kandidátusa „*Nevelés és öröklés, nevelés és társadalmi környezet*” címmel tartott előadást.

Az előadó feladatul tűzte maga elé annak a sokat vitatott kérdésnek a megvilágítását, hogy a nevelésnek mi a szerepe az egyéniség fejlődésében, milyen viszonyban áll az egyéniség kialakulására ható más tényezőkkel, hogy választ adjon az öröklés, a környezet hatása és a nevelés viszonyának problémáira. E kérdés eldöntése alapvető jelentőségű a pedagógia és az oktató-nevelő munka számára. Alkotó pedagógiai munka csak azon az elvi állásponton lehetséges, hogy a nevelés szerepet játszik az ember egyéniségének kialakításában, mégpedig nem csekély, hanem döntő szerepet. Ebből az elvi álláspontból kizugárzó optimizmus nélkül a pedagógus munkája értelmetlenné válna.

Ágoston György előadásában ismertette a marxizmus előtti leghaladóbb gondolkodók nézeteit a nevelés szerepéről, vázolta a nevelés szerepét tagadó elméletet és a pedológia káros befolyását a neveléstudományban. A továbbiakban rátért az öröklés és nevelés viszonyának marxista elemzésére. A sokoldalú nevelés — mondta *Ágoston György* — az egyéniség szabad és gazdag kibontakozásának a fő tényezője. Csakis a sokoldalú nevelés adhatja meg a lehetőséget, hogy az ember valamennyi benne rejlő adottságát kibontakoztassa, hogy felszínre kerüljenek legkiválóbb adottságai, és ezek alapján a megnyilatkozó irányban fejlődjenek tehetsége. A sokoldalú nevelés tapasztalatai azt mutatják, hogy az emberek többsége ilyen vagy olyan irányban fogékony. Tehetségtelen ember alig van. Annál több olyan, akinek adottságait nem vették észre, nem fejlesztették ki. A marxista pedagógia a nevelés céljaul a felnövekvő nemzedék minden oldalú fejlesztését tűzi ki, és ezen értelmi, politechnikai, erkölcsi, esztétikai és testi nevelésének harmonikus egységét érti. Az emberek minden oldalú nevelése reális, megvalósítható célként a dolgozó tömegek gyermekeire is vonatkozó érvénnyel először a mi társadalmunkban, szocialista társadalmi körülmények között volt kitűzhető. A szocialista társadalom feltételezi a társadalom tagjainál mutatkozó állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségletek maximális kielégítését, a szocialista termelésnek a legfejlettebb technika alapján történő

szakadatlan növekedése és tökéletesedése útján. Ezzel a gazdasági törvénnyel függ össze, hogy a szocializmust és a kommunizmust építő társadalomnak létérdeke az emberek fizikai és szellemi képességeinek minden oldalú fejlesztése.

A továbbiakban Ágoston György a nevelés és társadalmi környezet viszonyának vizsgálatával foglalkozott. E kérdés történeti áttekintése után a makarenkói pedagógia példáját idézve fejezte be előadását.

Az előadás utáni korreferátumok a lélektan és a gyakorlati pedagógia szempontjából szervesen kapcsolódtak a témához, és a felvetett elméleti kérdéseket több oldalról világították meg.

A nagyszámú hallgatóság élénk érdeklődése az előadás iránt azt bizonyította, hogy az alapvetően fontos téma felvetése minden pedagógus számára nagyon tanulságos és hasznos volt.

*

A Pedagógiai Főbizottság 1955. december 10-i kibővített ülése a *Pécsi Pedagógiai Főiskola tudományos tervének teljesítéséről szóló beszámolóját* és *Kelemen László*, a Pécsi Pedagógiai Főiskola igazgatója *tudományos kutatásainak elvi és módszertani kérdéseit* vitatta meg.

A Pécsi Pedagógiai Főiskolán 1. a gondolkodás nevelésével, 2. az oktatási folyamat elemzésével és 3. a családi nevelés kérdéseivel foglalkoznak.

A főiskolának a gondolkodás nevelés területén végzett kísérleti munkájáról a Pedagógiai Szemlében már a múlt években élénk vita alakult ki. E vita során felmerült, hogy Kelemen László kísérleti módszere — mely a gondolkodás fejlesztésére irányul logikai gyakorlatok útján — a formalizmus veszélyét rejteti magában. A főbizottság ülésén a beszámoló után élénk vita alakult ki számos hozzászólással. *Ágoston György* kifejtette, hogy ha a gondolkodás fejlesztése érdekében Kelemen László által alkalmazott módszerek megfelelőek, gondolatébresztőek, akkor a tanultak rögzítésére is alkalmasak. *Surányi Gábor*, a Pedagógiai Tudományos Intézet munkatársa szerint a gondolkodás és az emlékezet fejlesztését együtt kell érvényesíteni. Világossá vált, hogy a logikus gondolkodás fejlődése és fejlesztése csak a valóságra vonatkozó tények megismertetésének, a tények általánosításának és az általánosítások gyakorlati alkalmazásának folyamatában, vagyis az oktató-nevelő munka folyamatában valósíthatók meg. Elsősorban az oktatás tartalma, a tartalomban levő belső összefüggések felismerése, a valóság megismerésének a pedagógus által irányított folyamata határozza meg a logikus gondolkodás fejlődését. Ennek a meggondolásnak alapján világossá válik az is, hogy a logikus gondolkodás fejlődésének és fejlesztésének a szó teljes értelmében történő megvalósítása csak a szocialista társadalom feltételei között lehetséges.

Nagy Sándor a Pedagógiai Főiskola munkáját azért is jelentősnek tartja, mert a pedagógiai gyakorlatban eddig még nagyon egyoldalúan értelmezett és egyoldalúan végrehajtott oktatási folyamatnak egy teljesebb képét tudjuk

kapni azáltal, hogy a tudományos ismeretek feldolgozásának és az értelmi erők fejlesztésének egységét érjük el ebben a folyamatban. Ha azonban arról az oldalról nézzük a dolgot, hogy az ismeretek feldolgozásának és az értelmi erők fejlesztésének egységét kell elérni ebben a tevékenységben, akkor kétségtelenül merülnek fel problémák.

A főbizottsági ülés megállapította, hogy a családi nevelés rendkívül fontos kérdéseinek felvetése igen jelentős, és a kérdés további vizsgálata az egész tudomány számára hasznos és szükséges munka.

A vita alapján megállapítható — mondotta Ágoston György, az ülés elnöke —, hogy a Pécsi Pedagógiai Főiskola tudományos kutatómunkájának témaválasztása helyes volt. A kutatás általános iránya is helyes és különösen a pedagógiai kísérleti munka értékes, mely amellet, hogy sok hibalehetőséget rejt magában, mégis mindenképpen nagyra értékelendő és támogatásra méltó. A hozzászólások sok hasznos szempontot vetettek fel, melyekre a Pécsi Főiskolának további kutatásai során figyelemmel kell lennie. Iránytmutató volt a további munkához az a figyelmeztetés, mely szerint a kísérleti munkánál nem a keresztmetszeti vizsgálat fontos, hanem a fejlődés koncepciója. Egyértelműen foglaltak állást a felszólalók abban a kérdésben is, hogy a gondolkodás nevelése csak az oktatás egész folyamatával szerves egységben képzelhető el. Az oktatási folyamat minden mozzanata, a tananyag minden részlete logikus gondolkodásra kell hogy nevelje a gyermeket. E téren az iskolák és a gyakorlati pedagógusok munkájában még sok a hiányosság.

Összefoglalva, a Pedagógiai Főbizottság első beszámoltató jellegű ülése igen eredményes és értékes volt, mind a beszámoló intézet, mind a résztvevők számára. A főbizottság e kezdeményező vitákkal megtette az első lépéseket azon az úton, mely a pedagógia tudomány különböző területein a fő kérdések felvetésére, megvitatására és tisztázására irányul.

R.Á.

RADOCSAY DÉNES:
A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TÁBLAKÉPEI*

A könyv középkori festészetünk jelentős műfajának gondosan készített összefoglaló ismertetését, értékelését és adattárát nyújtja. Szervesen kapcsolódik az 1954-ben megjelent középkori falfestészetünkről szóló kötethez és szerzőjének tervszerű munkájáról tanúskodik. A két tanulmány alapbeosztása azonos. A táblaképekről szóló munka is két nagy részre oszlik. Az első részben Radocsay a középkori Magyarország táblaképfestészetének történeti és művészeti fejlődését vázolja. Ezt követi a nagy lelkiismeretességgel összeállított adattár, melyet igen szerencsésen egészít ki a topográfiai, időrendi, valamint az iskolák, műhelyek és mesterek szerinti táblázatok sorozata. A művésznevek, helynevek és az ikonográfiai mutatók után a kiadványt 239 oldalt megtöltő képanyag zárja le. Mindjárt előljáróban meg kell állapítani, hogy Radocsay ez újabb könyve minden tekintetben felülmúlja az előzőt. A könyv külsőleg is magasabb színvonalat képvisel. Kötése, szövegének és főként képeinek nyomdai kivitele az 1954-i kötethez képest jelentős haladást mutat. Az adatok rögzítése az adattár és a hozzá csatlakozó táblázatok és mutatók által jól áttekinthető, könnyen kezelhető és gazdag szempontú áttekintést nyújt a nagyterjedelmű anyagról. Különösen ki kell emelnem a táblázatok adta tanulságokat. A topográfiai táblázat szemléletesen mutatja, hogy XIV—XVI. századi táblaképeink — az ismeretlen helyről származók figyelmen kívül hagyásával — nagyjából kétharmad—egyharmad arányban a Felvidék és Erdély között oszlanak meg. A Dunántúl és az Alföld szinte teljesen fehér folt. De további megfigyelésekre is van alkalom. A Felvidéken belül világosan a keleti területre esik a hangsúly, ami a bányavárosok, a Szepesség és Kassa vezetőszerpét mennyiség szempontjából is alátámasztja. Erdélyben az emlékek túlnyomó hányada a szászoklakta területen található, ahol Brassó, Szeben és különösen Segesvár központi szerepe emelkedik ki. Feltűnő Erdély északi felének üres foltja és talán még inkább a székely megyék helyzete, ahol Csík gazdagnak mondható anyagával szemben a többi székek hasonló tevékenységéről nem maradt nyom. (A két Udvarhely megyei oltár Homoródbenén és Székelyzsomboron a szász területhez tartozik, a Marosvásár-

* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955., 534 old. 239 tábla.

helyről származó Madonna-töredék pedig önmagában keveset mond.) — Az időrendi táblázat arra mutat, hogy a táblaképfestészet virágzása a Felvidéken 1470 körül, Erdélyben viszont csak a XVI. században indul meg. A leggazdagabb termés a Jagelló-uralkodók idejére (1490—1526) tehető, a mohácsi vész után a fejlődés egyszerre elapad. — Talán legérdekesebb és legújabb eredményként könyvelhető el az iskolák, műhelyek és mesterek táblázata. Az itt közölt adatok természetesen nem mind egyéni kutatásból származnak, és Radocsay bőven felhasználta az eddigi tudományos feldolgozásokat. Az összeállítás mégis újszerűen hat, főként a művészet társadalmi helyzetének szempontjából. Kitűnik, hogy egyes iskolák és műhelyek már az eddigi vizsgálatok alapján is többé-kevésbé körvonalazhatók, kisugárzási területük érzékelhető, és főként a Felvidéken a ma is meglévő, kétségtelenül hiányos anyag genetikai szempontból megfogható. A XV. század utolsó negyede táján már egyes nagyobb egyéniségek művészete is kirajzolódik, és így megvan a remény arra, hogy az írott forrásokból ismert nevek és a megmaradt alkotások közötti űrt a további kutatások folyamán bizonyos mértékig kitölthessük. Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk e szempontból az utóbbi időben örvendően fejlődő céhtörténeti kutatásoknak, melyeknek általános eredményeit fel kell használnunk a művészcéhek, műhelyek és egyes művészek történeti szerepének, munkaszervezetének, életének tisztázására, hogy ezáltal is közelebb férközhessünk a művészi alkotás sajátos értékeihez. A közölt táblázat adatsoportosításai és egyes részletei is természetesen változhatnak, nem tekinthetjük azokat véglegeseknek, a fentvázolt következtetések és a művészetszervezeti és társadalmi kutatások további iránya és távlatai belőlük mégis kiolvashatók. A művésznevek meglepően gazdag mutatója ezt a megállapítást alátámasztja annak ellenére, hogy benne magától értetődően sok külföldi művész is szerepel. — Nagyon helyeselhető az ikonográfiai mutató kidolgozása, mely nemcsak a változatos témák és ábrázolások meghatározásában nyújt segítséget, hanem a témaválasztás széles alapjaira és a mindennapi életnek a művészi alkotásokba való egyre növekvő beáramlására is felhívja a figyelmet.

Az adattár, a táblázatok és mutatók gazdag anyagának összefoglaló feldolgozását adja a bevezető tanulmány. A téma kétségtelenül hálásabb a falfestészet adta lehetőségeknél. A táblaképek ugyanis nemcsak mennyiségben müljék felül a falképeket, hanem a tekintetben is, hogy a magyarországi művészetkutatás figyelmét kezdettől fogva ébren tartották, és így a táblaképfestészet mai vizsgálója a falfestészethez képest jóval több és alaposabb feldolgozásra, eredményre támaszkodhatik. A könyv bevezető tanulmányának első fejezete igen világos és tanulságos áttekintést ad az ezirányú szakirodalomról, rámutatva ennek fény- és árnyoldalaira. A higgadt értékelésen túl kijelöli a jelen kutatás feladatait, s e szempontokhoz igyekszik tartani magát a tárgyalás további folyamán. — Még egy körülmény érdemes említésre, mely e könyv megírásánál előnyösen hatott. Míg a falfestészetéről szóló munkával kapcsolat-

ban erősen érezhető volt az emlékek közvetlen szemléletének hiánya, addig a táblaképeknél ez a hibaforrás nagyrészt kiküszöbölődött. A Szépművészeti Múzeum és az esztergomi Képtár gazdag anyagának közvetlen tanulmányozásán túl alkalom nyílt arra, hogy a szerző csehszlovákiai kiküldetése során a Felvidék legfontosabb gyűjteményeit és még eredeti helyükön levő emlékeit megtekinthesse. Ezáltal sok bizonytalanság és tévedés lehetősége esett el. A két könyv ilyen szempontból történő egybevetése kézzelfoghatóan bizonyítja, mennyire elengedhetetlen a feldolgozásra választott emlékek közvetlen, helyszíni szemlélete és vizsgálata.

A táblaképfestészet történeti összefoglalásának időrendi és azon belül területi felosztása áttekinthető és a fejlődésnek megfelelő gondolatmenetet biztosít. A területek szerepeltetése szorosan összefügg a festészet fejlődésével, és így természetesnek hat. Nagyon helyes Radocsaynak az a törekvése, hogy egy nagyobb területen belül a lehetőségek szerint igyekszik kisebb egységeket is körvonalazni, vagy, ha erre alkalom nyílik, művészegyéniségeket kiemelni. Ez annyit jelent, hogy az általánosból az egyedi felé halad, és ezáltal a művészet társadalmi és munkaszervezetével is közvetlen kapcsolatban fejti ki mondani valóját. E módszer arra vall, hogy kutatásunk a táblaképfestészet XV—XVI. századi történetére vonatkozóan eljutott az iskolák, műhelyek és mesterek konkrét meghatározhatóságának fokáig, amikor a művészi alkotás és a történeti fejlődés megfelelő tényezői világosan összefüggésbe hozhatók. Ha Radocsay e lehetőségeket nem aknázza is ki mindenben és elég mélyen, nem tagadható, hogy a táblaképfestészet művészi és történeti folyamatát tanulmányában több helyen sikerült egybekapcsolnia. A történeti és művészeti fejlődés rajza közötti szakadék távról sem érezhető olyan erősen, mint pl. a falfestészetéről szóló könyvében. A külföldi és hazai viszonyok nagy vonalban történő ismertetését általában sikerült a táblaképfestészet formai és tartalmi rajzához, értékeléséhez fűzni. E tekintetben különösen szerencsésnek érzem a sziléziai, lengyel és cseh egykorú adatoknak, művészi alkotásoknak vizsgálatát és a hazai fejlődésbe való szerves beépítését. Ez az eljárás nem jelenti azt, hogy festészetünk történetileg meghatározott egyéni sajátosságai háttérbe szorultak volna. Szép példa erre Kolozsvári Tamás művészetének jellemzése, melyben Radocsay meggyőzően mutat rá a nemzetközi jegyek mellett a cseh művészethez való szorosabb igazodásra és ezen túl a mester sajátos helyi vonatkozásaira. Ugyanez a törekvés nyilvánul meg a bányavárosi, kassai és szepességi festészet jellemző vonásainak megrajzolásában is. Az egyes kiemelkedő művészek méltatását Radocsay nem arra használja fel, hogy őket az általános fejlődéstől elszigetelje, ellenkezőleg arra, hogy keresse e művészek alkotásainak a vonatkozó iskolával vagy műhellyel való kapcsolatát, és így a valóságnak megfelelően mutassa be művész és műhely vagy iskola egymásra gyakorolt hatását. A művész egyénibb jegyei kiemelkednek ugyan, de egyszersmind színezik a hazai festészet helyi sajátosságait, azzal történeti egységbe fonódnak. A mateóci, jánosréti és főként az M.S. mester

működésének ilyen irányú jellemzése e művészeknek a helyi fejlődésbe való szorosabb beletartozását érezteti anélkül, hogy egyéni értékeik károsodnának. Az egyén és a művészi munkaközösség állandó szem előtt tartása azzal a haszonnal is jár, hogy a művészi munka differenciálódása talán ezáltal figyelhető meg a legpontosabban. A XV. század első felében, mikor még kevés emlékünkhöz van, olyan művész, mint a bái mester, vagy Kolozsvári Tamás még meglehetősen egyedülálló jelenség. A század második felétől kezdve azonban már jóval több és egyre sokasodó támpontot kapunk arra, hogy a mesterek, tanítványok és iskolák mind határozottabban kibontakozó hálózatában a művészi munka szervezetének fejlődését megláthassuk. A megrendelők igényeinek mennyiségi és minőségi növekedése már 1450 körül jelentkezik, amikor éppen a mateóci mesterrel kapcsolatban kiderül, hogy egy-két festő a polgárság erősödésével összefüggő megrendeléseket már nem tudja kielégíteni, és így szükségképpen művészi munkaközösségek alakulnak. E jelenség, mely a század vége felé mind általánosabb, arra figyelmeztet, hogy a festőcéhek megalakulása, illetve egyéb kézműveságaktól való függetlenülése már a XV. század közepén megindult annak ellenére, hogy a festőcéhek írott emlékei inkább csak a XVI. század elején jelentkeznek. A szervezés írásba foglalása a középkorban természetesen követte magát a szervezést. Az írás legtöbbszörre egy szokásjogi állapot rögzítése volt. E fejlődés bizonyítására éppen az ilyen irányú művészettörténeti kutatások is megteremthetik a valós alapot.

Anélkül, hogy részletkérdésekbe mennék, néhány kisebb megjegyzést nem hallgathatok el. A bái oltárképeknek nürnbergi eredeztetésével kapcsolatban a szöveg az 1437-ben keletkezett Deocarus oltárra utal, az oltárképeket viszont 1390—1400 körüli időre teszi. Érthetetlen, hogy egy majdnem fél évszázaddal későbbi festmény hogyan hathat a korábbira. A mateóci oltár ikonográfiáját meg kellene vizsgálni abból a szempontból, hogy a XIV—XV. században oly kedvelt három szent magyar királyt ábrázoló magyar falusi falképekkel összefügg-e, különös tekintettel arra, hogy éppen Szepes megye területén is található ilyenek Zsigrán és Vitfalván. Radocsay hiányolja XV. századi művészetünkben a humor és a karikatúra iránti érzéket (82 l.). E szempontból figyelmet érdemelnek a győri antifonále kezdőbetűinek ábrázolásai. Hallunk Zólyomban 1490-ben egy Walach István vagy János nevű festőről (88 l.), akit Radocsay neve után román származásúnak tart. A „vlach” elnevezés azonban nemcsak nemzetiséget, hanem foglalkozást, pásztorkodást űző embert vagy embercsoportot is jelölhet. Zólyomról lévén szó, ez utóbbi értelmezés ez esetben jóval valószínűbb. M.S. mester keresztvitelt ábrázoló képén tévedésből háromszor is Arimathiai Józsefet említi a szerző Cyrenei Simon helyett.

Végezetül néhány összefoglaló kérdést szeretnék felvetni.

Már Balogh Jolán említette opponensi véleményében, hogy a táblaképről, oltárképről, szárnyasoltárról, ezek fejlődéséről általános tájékoztatás a munkából hiányzik. Radocsay válaszában rámutatott arra, hogy ez általánosan ismert

körülményeknek a szövegben, a megfelelő helyen való említését elegendőnek tartja. Véleményem szerint egy, a magyarországi anyagra vonatkozó rövid műfajtörténeti összefoglalás nem ártott volna. Milyen oltártípusok, milyen táblaképek, házioltárok, mikor bukkannak fel nálunk, melyek a leggyakoribbak, melyek hiányzanak, mi az oka a fenti jelenségeknek — mindezek olyan kérdések, melyek megválaszolása és az eredmények rendszerbe foglalása nem lett volna felesleges. Persze akad e problémákra utalás a könyvben, de szétszórta, és így az olvasó e tekintetben nem kap világos képet. A festészet elvilágiasodásának szerző helyesen nagy figyelmet szentelt, de érdemes lett volna a világi műfajok háttérbeszorulásának, illetve hiányának kérdését egy kissé közelebbről megneézni és az okokat kikutatni. A 137. lapon a polgári múpárcolás erőtlenségének tulajdonítja a tájkép és arckép hiányát, illetve járulékos megjelenését. Az ilyen eldugott megjegyzések azonban, bármennyire igazak is, nem érvényesülnek a tárgyalás széles medrében és nem alkalmasak arra, hogy e kétségen kívül lényeges kérdés általuk elintézhető legyen. A világi ábrázolások első nyomai a királyi udvar és a főrangúak köréből származnak. Erik dán király Budán Zsigmond korában festett arcképét a könyv is említi. De lehetne beszélni azokról a művészi címerábrázolásokról, melyek fára festve függték a budai domonkos és a Nagyboldogasszony templomban (1396, 1444) mint a törökökön aratott győzelem, illetve mint a törökök elleni hadjárat feudális jelvényei. Talán nem véletlen, hogy 1444-ben e címerekkel egy időben került az ellenségtől szerzett zászlók közé Hunyadi János dicsőséges téli hadjáratát ábrázoló táblakép (nem falfestmény!) a budai Nagyboldogasszony templomba. Festett címer mint a győzelem jelképe, csatakép mint a győzelem ábrázolása, úgy látom, összefügg egymással. A kettő egymás melletti egyidejű és egy célú szereplése a fenti feltevést erősíti. Természetesen nem kívánható, hogy a szóban forgó könyv e kérdéseket kimerítően tárgyalja. De egy külön, kiemelt és nem a szövegben szétszórta rövid műfaj-fejlődés, ezen belül a hazai csoportok jellemzése, a világi műfajok megjelölése és származtatása nem feszítette volna szét a kereteket, az áttekinthetőséget növelte, a történeti-művészeti folyamatot világosabbá tette, és az egész kérdésnek szélesebb távlatot biztosíthatott volna.

Nagy figyelmet szentel Radocsay a való életnek a táblaképeken és oltárképeken való mind erősebb és szélesebb alapú tükröződésének. A könyv gazdag képanyaga szinte kínálkozik arra, hogy a legkülönbözőbb ábrázolások történeti tanulságait levonjuk. Nem a bútortörténet, az iskolázás vagy a földművelés részletekbe menő taglalását hiányolom. Ez nem tartozik ide. De véleményem szerint hasznos lett volna néhány csattanós példával megvilágítva rámutatni XV—XVI. századi táblaképfestészetünk történeti forrásértékére, azokra a szempontokra, melyek alapján mai történetkutatásunk e műalkotásokat művészi művöltükön túl közvetlen bizonyítékként felhasználhatja akár gazdasági, akár társadalmi, akár művelődési tekintetben.

Ugyancsak a kandidátusi vitában esett szó középkori táblaképanyagunk csonkaságáról, az ország középső részeinek, a művészi központoknak elpusztult, ismeretlen természetéről. Vajon valóban arról van-e szó, hogy az ország magjának táblaképfestészete és a reá vonatkozó forrásanyag a török hódoltság alatt úgyszólván teljesen megsemmisült, vajon a tábla- és oltárképfestészet nemcsak a polgárság, hanem a feudális társadalom többi osztályai számára is döntő jelentőségű műfaj? Ez éppen nem jelentéktelen kérdésekre a könyv meglehetősen bizonytalan választ ad, pedig a probléma nem ismeretlen. Bogyay Tamás: Adatok a középkori magyar oltárdíszítő művészet történetéhez c. dolgozatában (Regnum. 1942—3. 91—112) arra a következtetésre jut, hogy nagy székesegyházainkban a XV—XVI. században is nemesféműből való ereklyetartók díszítették az oltárokat, és a kifejezetten polgári, többé-kevésbé német jellegű szárnyasoltár a királyi, főpapi székhelyek dómjaiban legfeljebb egészen alárendelt szerepet játszhatott. Ezen túlmenően valószínűnek tartja, hogy a magyar falusi templomok sem igen használtak szárnyasoltárt. Közvetett bizonyítékként a szentélyzáródás falfestményeit és a szentély keleti ablakát hozza fel, melyek a szárnyasoltár vagy retábulum takarása esetén értelmetlenek lettek volna, hiszen a festményeket nem lehetett volna látni, az ablak pedig nem adott volna világosságot. Ugyancsak ő rámutat arra, hogy a székesegyházak oltáiról ugyan számos középkori adat maradt fenn, de hogy azok szárnyasoltárok lettek volna, arra nincsen semmiféle bizonyíték. Időrendi nehézség is adódik, hiszen székesegyházaink oltárait a XIII. század végétől kezdik emlegetni, viszont az északnémet, ereklyetartó retábulumból kifejlődő festett oltár a XIV. század, a délnémet, nálunk kedvelt szárnyasoltár pedig csak a XV. század közepén fejlődik ki, tehát írásos oltáremlítéseinknél jóval későbbben. Legkorábbi táblaképeink a XIV. század legvégéről valók, oltárképfestészetünk erőteljes virágzása a XV. század közepétől kísérhető figyelemmel. Okleveleink sem a XIV., sem a XV—XVI. században nem az oltárdíszítést, hanem a liturgikus fontosságú áldozati helyet, vagy a birtokjogi fogalmat említik. Ezt maga Radocsay is kiemeli a 31. lapon. Utána azonban mintha megfeledkeznék e megállapításáról, és a 38. lapon már úgy beszél a váradi, gyulafehérvári és kolozsvári oltáradatokról, mintha azok oltárképfestészetre vonatkoznának, sőt Erdély XV. század első felében feltételezett táblaképfestészete központjait látja e városok nagy templomaiban. Ugyanezt figyelhetjük meg a XV. század második felének és a XVI. századnak tárgyalásánál is. Végre a XVI. századi fejlődést általánosan jellemző fejezetben állást foglal Bogyayval szemben, érvei azonban nem meggyőzőek. Megjegyzendő, hogy Bogyay nem állítja azt, hogy a magyar nép a szárnyasoltárok helyett renaissance jellegű kőoltárokat állított. Arról van szó, hogy falazott oltármenzák készültek, melyeken sem kő, sem fa felépítmény nem volt. Nem kőfaragványokkal díszített, hanem egyszerű oltármenzák ezek, melyek nyomtalan eltűnése esetleg az épületekkel együtt (pl. az Alföldön) egyáltalában nem csodálható,

főként akkor nem, ha viszont feltételezzük, hogy a festett oltárok és a rájuk vonatkozó írott források teljesen elpusztultak (138. l.). A magyar nép idegenkedését a szárnyasoltártól a csiki emlékek valóban cáfolják. A többi székely székek területén feltételezhető szárnyasoltárok eltűnését a reformációval magyarázhatjuk. Kérdés azonban, hogy a művészi központoktól távoleső és elzárt székelység e tevékenységét azonos történelmi és helyi feltételek szabták meg, mint pl. az Alföld vagy a Dunántúl magyar népéét. Radoesay a Dunántúlról is hoz fel meglevő példákat vagy írott adatokat, ezek azonban valamennyien az osztrák határ mentéről, illetve az akkor erősen német lakosságú Sopronból valók. Újabban a kanonika vizitációk átnézése során felmerültek olyan korai XVIII. századi adatok, melyeket gótikus szárnyasoltárokra lehet vonatkoztatni (Baranyai Béláné: Adatok a magyar falusi templomok berendezéstörténetéhez. Művészettörténeti Értesítő. 1954. 265—9). Ezek közül néhány valóban kétségtelenül gótikus oltárról szól (Ecseg, Jobbágyi), néhánynál azonban pl. felmerülhet barokk oltár lehetősége is, hiszen a XVII. században katolikus és evangélikus vidékeken egyaránt sok barokk faoltárt készítettek. — Ha pedig a nagy székesegyházakat és templomokat vizsgáljuk meg, ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy táblaképfestészetnek nem sok nyomát találjuk. Fejtűnő ez pl. Budán, ahol sem emlék, sem kétségtelenül budai templomra vonatkozó ilyen tárgyú adat nem maradt. Székesfehérváron a bazilikának 1502-i leírásában az oltár díszítésével kapcsolatban csak nemesfémből készült ereklyetartókról van szó. A gyulafehérvári székesegyház oltáiról számtalan adat maradt fenn 1291-től. Táblaképről azonban csak Giovannandrea Gromo 1565-i leírása emlékezik meg. Ebben elmondja, hogyan pusztították el a protestánsok a székesegyház berendezését, és megemlékezik néhány csodálatos régi képekkel díszített festményről, melyet akkor szintén tönkretettek (Archiv des Vereins für Siebenbürgischen Landeskunde. 1855. 19—20). A gyulafehérvári székesegyház északi mellékszentélye igen jó példát ad arra, hogy benne, illetve előtte miért nem lehetett szárnyas vagy retábulumos oltár. A szentély belsejét az erdélyi szárnyasoltárfestészet virágkorában a XVI. század első negyedében, valószínűleg Várday Ferenc püspöksége idején életnagyságú alakokkal festették ki. Ezek a lóhereíves fülkesorozatban levő festmények csak abban az esetben érvényesülhettek, ha előttük felépítmény nélküli menzaoltár állott. Mindezek alapján valóban feltűnő, hogy az ország közepén és a művészeti központokban annyira hiányzanak a táblaképek. Hiányukat egyedül a török pusztítással magyarázni aligha kielégítő.

Összegezve a fentieket, megállapítható, hogy bár a királyi, főpapi, főúri, nemesi és falusi egyházakban voltak és lehettek táblaképek, szárnyasoltárok vagy festett retábulumok, de a műfaj ezekben mai tudásunk szerint, úgy látszik, nem játszott távolról sem olyan fontos szerepet, mint a jobbára német lakosságú polgári városokban és ezek vidékén. Pozsony, Szepeshely, Garamszentbenedek, Nógrád megye falvai a bányavárosi, illetve szepességi táblaképe-

festészet kisugárzásába tartoztak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az ország magyarlakta középső területének táblaképfestészete nem lehetett jelentős bárminő szempontból, és további kutatása indokolatlan volna. Csak azt jelenti, hogy e területeken a történeti fejlődés nem azonosítható sem a felvidéki, sem a szász városok történeti fejlődésével éppúgy, ahogyan a felvidéki és erdélyi német városok az alföldi és dunántúli magyar városoktól lényegesen eltértek akár azonos időpontban is. Itt nemcsak különböző igényű és ízlésű népekről van szó, hanem ezen túl különböző történeti feltételekről is, melyek éppúgy, mint az élet minden területén a művészetben is sajátosan nyilatkoznak meg. Középkori táblaképfestészetünk további kutatása e nehéz, de lényeges kérdésre is bizonyára fog feleletet adni.

Entz Géza

AZ AVERROISTÁK,
A KÖZÉPKOR RADIKÁLIS SZABADGONDOLKODÓI
SZÉLJEGYZETEK EGY MOST FELTÁRT BOETIUS DACUS-MŰ MARGÓJÁRA*

I

Rendkívül érdekes, tudományos szempontból igen fontos, a nemzetközi érdeklődést joggal felkeltő mű látott napvilágot a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában. Sajó Géza, a Széchényi Könyvtár kéziratanyagában skolasztikus filozófiai írások másolatai között egy *A világ örökkévalóságáról* címet viselő kéziratra bukkant. Régebbi kéziratleírások e művet szokványos skolasztikus-tomista filozófiai traktátusnak vélték. Sajónak sikerült bebizonyítania, hogy a szóban forgó mű Boetius Dacustól, a 13. század egyik legkiemelkedőbb haladó irányzatú filozófusától, a „latin averroizmus”-ként ismert szellemi mozgalom egyik vezető egyéniségétől származik.

A kiadvány kritikai bevezetésből (1—79), Boetius Dacus anonyma fennmaradt műve (*Quaestio naturalis de mundi aeternitate*) szövegének gondos kritikai szövegpublikációjából (83—119), valamint egy függelékből áll, amely a Széchényi Könyvtár egy másik kéziratkincsét, egy eddig ugyancsak kiadatlan averroista szöveget közöl: Siger de Brabant-nak, a párizsi averroizmus vezérének *Quaestio super VI Metaphysicae* című, anonyma fennmaradt írását (123—135). A kiadványt az averroizmusra vonatkozó irodalom bibliográfiája és a szükséges indexek és mutatók zárják.

Az averroista írások közzétételében az úttörő munkát Pierre Mandonnet végezte el, aki a múlt század utolsó évében publikált elsőnek averroista iratokat (Siger de Brabant et l'averroisme latin au XIIIme siècle. — Étude critique et documents inédits. — Fribourg, 1899.) Az averroista iratok zöme azonban, sajnos, még ma is különböző európai könyvtárak kéziratgyűjteményében pihen és kiadásra vár. Öröndetes, hogy a népi demokratikus Magyarország könyvkiadása, kutatói hozzájárulhattak a középkor haladó-forradalmi filozófiai irányzatát reprezentáló averroizmus fennmaradt műveinek publikálásához, feldolgozásához.

* Un traité récemment découvert de Boèce de Dacie *De mundi aeternitate*. Texte inédit avec une introduction critique par Géza Sajó. Avec en appendice un texte inédit de Siger de Brabant *Super VI Metaphysicae*. Akadémiai Kiadó 1954.

A *De aeternitate mundi* című mű publikálását mélyreható filológiai-kritikai és irodalomtörténeti kutatómunkának kellett megelőznie; a kutatás célja a mű szerzőjének felderítése volt. Sajó Géza nyelvi-stilisztikai, de főleg tartalmi érvekkel meggyőző módon támasztja alá azt a megállapítását, hogy a szóban forgó filozófiai írás Boetius Dacus műve. Csak dicsérettel lehet szólni a Sajó által végzett sokoldalú, körültekintő filológiai-kritikai munkáról, amelynek eredményeit ő maga ekképpen összegezi:

„Számos tényező, így: a mű szerkesztésének ideje; kapcsolata Etienne Tempier párizsi érsek 1277-es cenzúra-rendeletével; a benne foglalt averroista tanok, különösen »a kettős igazság« döntő fontosságú tana; továbbá az a tény, hogy az 1315-ből származó Stamsi katalógus egy hasonló című könyvet Boetius Dacusnak tulajdonít, nevezetesen egy *liber de aeternitate mundi* címűt, amelynek szövege eddig ismeretlen volt; a mű számos módszerbeli, stiláris és főleg ideológiai vonása, amely hasonlóságot mutat Boetius Dacus más autentikus, már ismert műveivel; végül jelen mű alaptétele, amely kimutathatóan Boetius Dacus egyik legsajátosabb gondolatát fejezi ki — mindez feljogosít bennünket annak megállapítására, hogy az általunk felfedezett és először publikált írás kétségkívül Boetius Dacus hiteles műve . . .” (61. old.) — Sajó szép, tárgyilag és logikailag egyaránt hiánytalan munkát végzett a szerzőség megállapítása terén. Eredményeit megerősítették Martin Grabmann (meghalt 1949-ben) és M. F. Von Steenberghen, a középkori filozófia neves kutatói.

Az új kiadvány nemcsak filológiai, hanem filozófiatörténeti szempontból is jelentős: különösen a „kettős igazság” tanának közelebbi megvilágítása szempontjából. Etienne Gilson, a skolasztikus filozófia ismert történetírója azt a véleményt képviselte, hogy az averroistáknak tulajdonított „kettős igazság”-ról szóló tant maguk az averroisták nem hirdették, hanem csak ellenfeleik tulajdonítottak nekik ilyesfajta nézeteket.² Mindezideig semmilyen közvetlen forrás nem bukkant fel, amely ennek ellenkezőjét bizonyította volna. Az új kiadvány anyaga azonban teljes mértékben megcáfolja Gilson felfogását. *A világ örökkévalóságáról* című traktátusban a „kettős igazság” tana éles, határozott és félreérthetetlen formában nyert megfogalmazást. Sajó helyesen tette, amikor felhívta a figyelmet Gilson feltevésének, állításának megalapozatlan voltára (i. m. 36.).

A Boetius Dacus-kiadvány olvasójának azonban hiányérzetei is vannak, és pedig a bevezető-magyarázó apparátus filozófiatörténeti vonatkozásait illetően. Az averroizmus a középkor radikális, eretnek, az egyház által üldözött filozófiai mozgalma: az averroista tanok nyílt vagy leplezett formában, de rendkívül tudatosan szemben állottak a vallást támogató középkori filozófiai irányzatokkal. Ez a tényállás teljes világossággal kiderül az új kiadvány által

² „Ces philosophes n'enseignaient aucunement, qu' il existe deux vérités simultanées et contradictoires”. (Gilson: *Le doctrine de la double vérité*. 1921 — p. 59.)

közölt anyagból is. A bevezető tanulmányokban azonban helyenként egy olyan felfogás, egy olyan tendencia érvényesül, amely tompítja a különbséget és az ellentétet az averroisták és más középkori irányok, pl. a tomizmus között. (Lásd ism. mű 76 kk.) Az a tény, hogy a középkori filozófia kutatásában eddig teológusok vitték a főszerepet — nem lehetett és nem is volt hatás nélkül a középkori haladó irányok értékelésére. Míg Renan az averroizmusról írott úttörő könyvében³ még élesen kidomborítja az averroista tanokban rejlő forradalmi, antiteológiai mozzanatokot, addig Mandonnet⁴ és mások már erősebben hangsúlyozzák a rokonságot és kapcsolatokat az averroizmus és a tomizmus között. Sajó Géza helyenként az ilyen szélteben elterjedt, de nem helytálló nézetek befolyása alá került.

A középkori filozófia kutatóinak több olyan módszertani nehézséggel kell megküzdeniök, melyek más korok filozófiatörténetének kutatói elé nem tornyosulnak. A görög-latin filozófiában éppenúgy, mint az újkoriban a filozófiai ellentétek és harcok nyílt, világos, éles formákban zajlanak le. A középkorban — az egyházi terror következtében — egészen más a helyzet. A filozófiai, általában az ideológiai küzdelmek gyakran olyan dogmatikai nüanszok körül forognak, amelyek a mai szemlélő szemében jelentéktelennek tűnnek. A középkori filozófia helyes megértésének legfontosabb kulcsa: megérteni és korabeli jelentőségüknek megfelelően értékelni az egyes tanok közötti nüanszbeli eltéréseket.

Van azonban a középkori gondolkodás megértésének, különösen a haladó középkori gondolat helyes értékelésének egy másik, nem kevésbé fontos feltétele is. Nemcsak azt kell kutatni, *mit* mondott egyik vagy másik középkori gondolkodó valamely problémáról, hanem azt is, hogy milyen gondolati hangsúllyal mondta, hogyan viszonylik a kérdéses tétel gondolatai egészéhez, és ennek következtében milyen gondolati értéke és funkciója van. A haladó középkori gondolkodók sok mindent nem mondhattak el — külső okok következtében — abból, amit el szerettek volna mondani, viszont sok olyasmit is leírtak, ami nem személyes meggyőződésük volt, hanem kényszerű koncesszió az uralkodó felfogásnak.

A mai középkorkutatás általában elég érzékeny a dogmatikai nüanszok iránt; de nincsenek módszerei, nincs érzéke a tételesen ki nem fejezhető, de a tételek értékét igen nagymértékben meghatározó tényezők felmérésére. Ha pl. Boetius Dacus fejtegetései során helyenként a hitre hivatkozik (*ubi deficit ratio, ibi supplet fides*) — akkor mai értelmezői — Sajót is beleértve — ezt annak tudják be, hogy Boetius Dacus „igaz keresztényként járt el”.⁵ Az ilyesfajta értelmezés nem veszi tekintetbe azokat a körülményeket, amelyek között a középkor haladó gondolkodói írtak és tanítottak. Ebben a társadalmi és ideológiai környezetben nem lehetett elkerülni a hitre való alkalmi hivatko-

³ E. Renan : Averroës et l' averroïsme. Essai historique. Paris. 1852.

⁴ Mandonnet, op. cit.

⁵ Ism. mű. 76. old.

zásokat. De könnyű belátni, hogy más súlya, más akusztikája, más értelme van a hit emlegetésének az averroista Boetius Dacusnál, aki a tudománynak és a szabad kutatásnak próbált érvényt szerezni, mint Aquinói Tamásnál, aki a vallás és a tudomány, a hit és az ész harmonizálására törekedett.

Mindenképpen helyes lett volna, ha Sajó filozófia-kritikai bevezetésén kívül egy filozófiatörténeti tanulmány is szerepelt volna a kötetben, amely alapos marxista értékelését adhatta volna az averroizmus ideológiai tartalmának és társadalmi szerepének.

II

Az averroizmus két nagy jelentőségű tanításával ismerkedhetünk meg a Sajó által közzétett traktátusokban: a „kettős igazság” tanával (Boetius Dacus művében) és a szükségyszerűség elvének averroista értelmezésével (Siger de Brabant művében). Nézzük meg közelebbről e problémákat és helyüket a filozófiai gondolkodás történetében.

a) Mi volt a „kettős igazság” híres elve?

Ez a tan elvi támaszt, igazolást és védelmet adott a racionális eszközökkel folyó kutatásnak a teológia kizárólagossági igényeivel szemben. A teológia természetfeletti elveket és „módszereket” akart bevezetni és meghonosítani a természetszemlélet és természetvizsgálat területén. Nyilvánvaló, hogy *ilyen* elvi alapon a természet *valóságos* törvényeit felfedezni, vagy csak megközelíteni is — lehetetlen volt. Az averroizmus jelentősége a természetszemlélet és általában a gondolkodás fejlődéstörténetében abban van, hogy a „kettős igazság” elve segítségével legalábbis viszonylagos autonómiát próbált teremteni a tudományos kutatás számára. Más a teológia igazsága, más a tudományé (filozófiáé) és e kétfajta igazság nem zárja ki egymást, hanem meg lehet egymás mellett (simul stant). A természetfilozófus csak azt ismerheti el, amit *természetes okok* indokolnak;⁶ hiszen „a természetfilozófus (természettudós) princípiuma: maga a természet”.⁷ A filozófiai vizsgálat nem nyugodhat a tekintély elvén, hanem csakis *racionális* eljárásokon: „a filozófusnak minden egyes kérdést az ész segítségével kell megoldania, mivel az ész állításai nyitva állanak a megvitátás előtt”.⁸ A racionális érvek erejét pedig az adja, hogy magukból a dolgokból nyertük őket, máskülönben az értelem pusztá koholmányai lennének.⁹

Az averroista tanítás szerint: igazat mond a *maga szempontjából* a teológus, amikor természetfeletti elvekről, a világ teremtéséről és csodákról beszél, de

⁶ „naturalis nihil concedit nisi quod videt esse possibile per causas naturales” (Boetius Dacus: De mundi aeternitate. — Ismertetett mű 101. old.)

⁷ „naturalis, cuius primum principium est natura” (uo. 97. old.)

⁸ „philosophus omnem questionem per rationem disputabilem habet determinare” (uo. 96. old.)

⁹ „omnes rationes per quas disputatur, ex rebus acceptae sunt; aliter enim essent figmentum intellectus” (uo.)

igazat mond a tudós is, aki mindezt tagadja a *természeti okokra és elvekre* való hivatkozással (*ex causis et principiis naturalibus*).¹⁰

Ha mármost e kétféle igazság nem áll ellentétben egymással, akkor ebből az következik, hogy a *természetkutatás számára a maga területén maximális szabadságot és autonómiát kell biztosítani*. A másik konklúzió, amely felé az averroista gondolatmenet halad: a vallás tanításait logikai érvekkel nem lehet igazolni, tehát a skolasztika ezirányú fáradozásai — hiábavalók.

A kettős igazság elve hosszú ideig elméleti fedezékül szolgált a haladó, racionális gondolkodás, a teológia béklyói alól szabadulni akaró, a maga területén autonómiára törő természetkutatás számára. A vallás igazságtartalmának tett *látszólagos* koncesszió igazi célja itt: elhatárolni, korlátok közé szorítani a teológiát és megnyirbálni igazságigényeit. Csak amikor a társadalmi haladás magasabb fokán a haladó gondolkodás kiszélesedett és megerősödött, akkor alakulhatott ki egy olyan természetszemlélet, amely mindenfajta tudományos elméleti igényt elvitat a teológiától, csak akkor léphetett — Galileinél, Spinozánál és másoknál — a kettős igazság még leplezetten teológiaellenes elve helyébe az *egyetlen tudományos igazság* nyíltan teológiaellenes elve. Ekkor írhatta Galilei: „a szentírásnak tudományos vitákban háttérbe kell szorulnia”.¹¹

b) Az averroizmusban középponti helyet foglalt el a *szükségyszerűség* kategóriája, amelynek segítségével ez az irányzat a természeti törvények objektív voltát és egyetemes érvényűségét juttatta kifejezésre. Ebben a kérdésben különösen éles az ellentét Aquinói Tamás és az averroisták között. Tamás végső soron az isteni akarat függvényének mondotta a természet jelenségeit és törvényeit, s e *voluntarista vonás* nagymértékben deformálta a skolasztika természetfelfogását. A természeti törvények objektivitása ebben a szemléletben valójában *látszatobjektivitás*; a törvények egyetemes érvényén hatalmas csorbát ejt az *emberi cselekvések birodalma*, amelyet a skolasztika vallásos felfogása egyszerűen kivont a természeti törvények hatósugarából, valamint a *csodák*, amelyeknek elismerésével a skolasztika amellet foglalt állást, hogy a természeti törvények érvényességét alkalmanként hatályon kívül lehet helyezni.

Az averroizmus ezzel szemben a természeti jelenségeknek és törvényszerűségeknek *valóságos objektivitást* tulajdonít: „*isten nem képes felfüggeszteni a létezők természetét*” — vallotta Siger de Brabant. A természeti törvények objektív voltáról szóló nézet elvi megalapozását szolgálta az a tanítása is, hogy „*isten nem teremthetett volna valamely másfajta világot*”.¹²

Mivel tehát a természet összefüggésrendje *objektív* és immanens, mivel a természeti jelenségek létének súlypontja önmagukban van, a természet vizsgá-

¹⁰ Uo. 102. old.

¹¹ Galilei levele Don Benedetto Castelléhez.

¹² „Quod deus non posset alium mundum facere” Aegidii Romani Tractatus de erroribus philosophorum. A Traktatus kivonatát a párizsi Bibliothèque Nationale-beli kézirat alapján közli Mandonnet i. m. Appendices. 8. old.

latának meg kell maradnia a természetből magából leolvasható elveknél¹³ és csakis a *természeti okok* tanúságára szabad hallgatni (naturalis nihil concedit, nisi quod videt esse possibile *per causas naturales*.¹⁴)

A természeti törvények objektivitásának elvét több konkrét kérdéssel kapcsolatban hangsúlyozzák és védelmezik az averroisták; tagadják a csodákat,¹⁵ az isteni gondviselést¹⁶ és mindenhatóságot,¹⁷ valamint az ún. szabadakarat¹⁸ vallásos-metafizikus tanát, mert — ez az elvi elgondolás az averroista megnyilatkozások mélyén — mindez sértené a természet törvényeit, amelyek egyetemesek és áthághatatlanok.

Az averroizmus az arab filozófia inspirációja nyomán született meg nyugaton, egy olyan filozófia ihletése nyomán, amelynek a természettudományos fejlődéssel igen szoros kapcsolata volt. Az averroizmusnak a természettudományokkal való kapcsolata a keresztény Európában sem szakadt meg. Ha az irányzat megalapítóinál ez a kapcsolat nem mutatható is ki, az irányzat további története folyamán e kapcsolatok ismét nyilvánvalók: nem véletlen, hogy éppen a pádovai egyetem, amelynek kiemelkedő jelentősége van a középkori természettudományok (orvostudomány) történetében, volt a középkorban — és a reneszánsz korában is — az averroista irány egyik főszéke. Mint Renan írja: orvostudomány, arab hatás, averroizmus és szabadgondolkodás a középkorvégi Olaszországban rokonértelmű fogalmak.¹⁹ (Az averroizmusnak a természetkutatással való kapcsolata a későbbi századokban még szorosabb. Pomponazzi, a 16. század neves averroista filozófusa határozottan a *természet rendje* elvének alapján áll — és filozófiájának alapelveit a korában már fejlődésnek induló természettudományok világnézeti igényei szabják meg,²⁰ tanítványai a természettudományok különböző területein érnek el kiemelkedő eredményeket.)²¹

Már önmagában az a tény, hogy az averroizmus képes volt megtermékenyíteni a természetkutatást, arra inti a kutatót, hogy alaposan vizsgálja

¹³ „a természetvizsgálónak... legfőbb alapelve maga a természet (naturalis, cuius primum principium est natura). *Siger de Brabant*, i. m. 97. old.

¹⁴ I. m. 101. old.

¹⁵ „... quando aliquis dimiserit rationes, cessat esse philosophus, nec innititur philosophia revelationibus et in mirabilibus (*Siger de Brabant*. — I. m. 117. old.) — Ha valaki mellőzi az érveket, megszűnik filozófus lenni, a filozófia ui. nem támaszkodhat természetfeletti megvilágosodásokra és csodás jelenségekre. —

¹⁶ „Quia humani actus non reguntur providentia dei” (*Mandonnet* i. m. 15. old. Az emberi cselekvéseket nem az isteni gondviselés kormányozza. — *Alberti Magni De quindecim problematibus* alapján)

¹⁷ „Quod homo in omnibus actionibus suis sequitur appetitum, et semper maiorem” (Közli *Baumecker*: Die Impossibilia des Siger von Brabant. — Eine philosophische Streitschrift aus dem XIII. Jahrhundert. — Münster 1898—180 old.) Az ember minden cselekvésében vágyakozását, — éspedig mindig az erősebb vágyakozást követi.

¹⁸ „... quaecunque vult homo et facit, necessario vult et facit, quia nullus effectus non evenit nisi a causa, respectu cuius suum esse necessarium est, sicut et dicit Avicenna” (Közli *Baumecker*: Die Impossibilia des Siger de Brabant. — i. m. 21. old.)

¹⁹ *Renan*: Averroës i. m. 327. old.

²⁰ V. ö. *Cassirer* — *Kristeller*—*Randall*: The Renaissance Philosophy of Man (New-York 1945.)

²¹ V. ö. *Überweg*—*Heinze*: Grundriss der Geschichte der Philosophie II. 21. ff.

meg az averroista természetfilozófiai kategóriákat és gondosan mérlegelje azok filozófiai értékét. Régebben az averroisták szükségszerűség-fogalmát a *fatalisztikus szükségszerűség-felfogás* megnyilatkozásának tartották (pl. Baeumker)²² és elsősorban az asztrológia hatásából igyekeztek levezetni. Igaz, vannak az averroistáknak olyan megnyilatkozásaik, amelyek azt a benyomást kelthetik, mint hogyha az ő *szükségszerűség-fogalmuk* abszolút merev, fatalisztikus, a véletlen mozzanatokot teljességgel kizáró fogalom volna.²³ A dokumentumok — közte Siger de Brabant most közzétett írásának gondos vizsgálata — alapján azonban feltétlenül revideálni kell ezt a képet. A források ugyanis azt tanúsítják, hogy az averroisták nemcsak hogy nem vallották a fatalizmust és a szükségszerűség fatalisztikus felfogását, hanem sok esetben kifejezetten ez *ellen* léptek fel, és jelentős kísérleteket tettek a *szükségszerűség* és *véletlen* dialektikájának kidolgozására.

Ugyanaz a Siger de Brabant, aki oly határozottan és erőteljesen védte a *szükségszerűség elvét*, fontosnak tartotta, hogy fellépjen a *véletlen* kategóriájának védelmében és Averroésre hivatkozva hirdesse a : „*multa per accidens fiunt*” (sok dolog véletlenül történik).²⁴ Mi indította erre az averroisták vezető filozófusát? Fejtegetéseiből teljes világosság derül motívumaira és meggondolására. Siger felismerte — és ez igen jelentős felismerés —, hogy az *abszolút szükségszerűség* kategóriája nem a tudományos igényű determinizmust támasztja alá, hanem a vallásos, az idealista és az asztrológiai felfogás számára kedvez. Emellett az abszolút szükségszerűség kizárná a választás szabadságát, és ezáltal lehetetlenné tenné az erkölcsi szempontok érvényesítését.

Siger ezért különbséget tesz a *szükségszerűség fogalmának két értelme között* : „van ugyanis abszolút értelemben vett szükségszerűség és olyan szükségszerűség, amely arra az időre vonatkozik, amelyben a dolog megtörténik. Én nem azt állítom, hogy minden dolog szükségszerű e fogalom abszolút értelmében, hanem azt, hogy megtörténte pillanatának oksági viszonyát tekintve szükségszerű”.²⁵

Az abszolút szükségszerűség elutasítása²⁶ módot ad arra, hogy a világvég szerkezetében a *véletlen* is elnyerje az őt megillető szerepet : szükségszerű az, hogy *legyen* tavasz, ősz stb., de az már nem szükségszerűen meghatározott,

²² V. ö. Baeumker i. m. 180. old. — Mandonnet (i. m. CXCIX.) Siger „durva” determinizmusáról beszél.

²³ Így pl. a következő : „Quod nihil fit a casu, sed omnia de necessitate erunt” (Közl : Baeumker i. m. 180. old.)

²⁴ „ideo necessarium est, quod entia quaedam per accidens fiunt” (Ism. mű. 128. old.)

²⁵ „est enim quoddam necessarium simpliciter dictum, et est necessarium pro illo tempore, in quo fit res. Modo dico, quod omne quod fit, respectu suae causae in illo tempore in quo fit, de necessitate, non tamen hic erit necessarium simpliciter” (Uo. 130. old.)

²⁶ Egy másik helyen Siger a szükségszerűség három értelme között distingvál : kényszerűség, abszolút szükségszerűség, feltételes szükségszerűség. Kifejti, hogy az emberi cselekvések területén az utóbbi érvényesül, — különben nem volna értelme az erkölcsi értékeléseknek (V. ö. Baeumker : Die Impossibilia p. 22—26.)

hanem *véletlen* (contingit seu accidit), hogy ez évszakok hosszúak, avagy rövidek lesznek-e, valamint az ehhez hasonló tényezők.²⁷

Az a gondolat, hogy a világ *abszolúte* rendezett, a *rend*-nek etikai és teleológiai értelmezéséhez és a gondviselés elismeréséhez vezetett. Ezért tagadja Siger nemcsak az abszolút szükségszerűségnek fogalmát, hanem az ezzel ellentétesnek látszó, de valójában ezzel mélyen rokon tanítást a világban érvényesülő *abszolút rendről* és helyébe a *viszonylagos* rend fogalmát helyezi: „Azt mondom, hogy minden dolog rendezett. Én viszont azt mondom, hogy jöllehet a dolgok a világegyetem szempontjából tekintve rendezettek, mégis hozzájárul e rendezettséghez a rendezetlenség (inordinatio) és pedig úgy, hogy a rendet zavaró és akadályozó tényezők nem a lényegre tekintve, hanem csak akcidentálisan részesülnek a rendben”.²⁸

Szükségszerűség és véletlen, rend és rendellenesség dialektikája a világ törvényszerűségeit bonyolulttá teszi, megköveteli mind az általános, mind az egyes beható tudományos vizsgálatát, az akcidentális tényezők számbavételét is és lehetetlenné teszi az asztrológiai előrelátást, vagy a gondviselésre való hivatkozást, amely tudománytalan eljárások az *abszolút* szükségszerűség, illetve az *abszolút* Rend metafizikus fogalmára építettek: „végtelenszámúak azok az akadályozó tényezők, amelyek egy természeti és sajátos jelenséget érhetnek és minden ilyen tényező végtelen módon érvényesülhet s ezért hamis az asztrológusok előrelátása”.²⁹

Az averroizmus fontos láncszem a szabad kutatás, a tekintélyektől szabadulni akaró tudományos és filozófiai gondolkodás történetében. Ma már világos, hogy a középkor nem volt *egészében* a sötétség és az egyházi szellem feltétlen uralmának a kora, hogy a középkorban jelentékenyek voltak azok a szellemi irányzatok és mozgalmak, amelyekben az egyházi tekintély alól való felszabadulás igénye szólalt meg (misztika, experimentális irány stb.). Ezen „ellenzéki” irányok közül tudományos megalapozottságát és „radikalizmusát” tekintve egyaránt kiemelkedik a „párizsi averroizmus”, — amelynek részletes felkutatása és helyes értelmezése a haladó szellemű filozófiatörténetnek fontos, aktuális feladata.

N. Gy.

²⁷ Ism. mű. 133. old.

²⁸ „Tu dicis: omnia sunt ordinata. Dico quod, licet sint ordinata respectu universi accidit tamen eis inordinatio, et illa impedimenta et indispositiones non sunt ordinata essentialiter, sed accidentaliter...” (uo. 134. old.)

²⁹ „... impedimenta quibus actio naturalis et propria potest impediri, sunt infinita, ut infinitis modis potest unum accidere, et ideo fallitur astrologi praesentia” (uo. 135. old.)

TUDOMÁNYOS KRÓNIKA

Az Osztály életéből

A II. Osztály *Vezetősége* 1955. szeptember 13-i ülésén megvitatta a Földrajzi Kongresszus és a Régészeti Konferencia előkészítéséről szóló beszámolókat. Foglalkozott az Osztályvezetőség a Néprajzi Kutatócsoport felállításának kérdésével, valamint a könyvkiadás helyzetével, és megállapította, hogy a jövőben még nagyobb erőfeszítéseket kell tenni olyan munkák megjelentetésére, amelyek tudományos és kulturális életünk legégetőbb tudományos szükségleteinek kielégítését segítik elő.

*

A II. Osztály *Vezetősége* 1955. október 25-i ülésén megvitatta a *Történettudományi Intézet* beszámolóját. Azt igen alapos, mély elemzéssel készült munkának minősítette. Ugyanakkor felhívta az Intézet figyelmét arra, hogy építsen ki szorosabb kapcsolatot a Dunántúli Tudományos Intézettel és találjon módot arra, hogy többet törődjék a Történelmi Társulat lapjának, a Századoknak szerkesztési módszereivel és megjelenésével.

*

Az *Osztályvezetőség* 1955. november 22-i ülésén megvitatta a *Földrajztudományi Kutatócsoport* beszámolóját és a Földrajztudományi Főbizottság által készített értékelést a *Földrajzi Kongresszusról*. Mindkét beszámolót elfogadta, és megállapította, hogy földrajztudományunk az utóbbi években öröndetesen fejlődött. Erről tanúskodnak a Földrajztudományi Kutatócsoport fiatal tudományos gár-

dájának lelkes, szorgalmas munkája és a Földrajzi Kongresszus kétségkívül pozitív eredményei. Ugyanakkor felhívta az Osztályvezetőséget a Földrajztudományi Kutatócsoport és az egész földrajztudomány figyelmét a még meglévő hiányosságokra. Megállapította, hogy még mindig észlelhető tartózkodás az elvi kérdésekkel való foglalkozástól; a gazdasági-földrajzi kutatás a kutatók meglehetősen szűk körére korlátozódik. Leszögezte az Osztályvezetőség, hogy a Földrajztudományi Kutatócsoportnak fokozottabban kell törekednie arra, hogy elvi, elméleti, módszertani viták kezdeményezőjévé, centrumává váljék.

Megvitatta az Osztályvezetőség az 1956. évi kutatási terveket, amelyek részmunkálatait jelentik a II. ötéves terv előkészítésének. Megállapította, hogy a tervek egészükben jobbak, mint az előző évi javaslatok, de még mindig nem egyöntetűek, aminek oka az, hogy még nem alakult ki a tudományos tervezésnek egységes rendszere és módszere.

*

Az *Akadémia Elnöksége* 1955. november hó 26-án tartott ülésén megtárgyalta a II. Osztály Vezetőségének jelentését a *II. Osztály 1954—1955. évi munkájáról*. Ez a jelentés egyrészt általános értékelést adott a II. Osztályhoz tartozó tudományágak munkájáról, a tudományos kutatások eredményeiről, egyes tudományágaknak a gyakorlattal való kapcsolatáról; feltárta a tudományos munkában mutatkozó egynémely fogyatékoságot így az ideológiai munka elégtelenségét, helyen

ként az ideológiai kérdések bizonyos fokú háttérbe szorulását, a tudományos munkát illető egyes káros nézeteket és álláspontokat. A jelentés röviden jellemezte az egyes tudományágak helyzetét, foglalkozott a II. Osztályhoz tartozó kutatóintézetek munkájával és problémájával; tárgyalta a könyv- és folyóirat-kiadásunk egyes kérdéseit, továbbá a tudományos utánpótlás nevelésének fő kérdéseit. A jelentés kitért a II. Osztály tudományszervezési munkájának jellemzésére, továbbá nemzetközi kapcsolatainak fejlődésére is. Az Akadémia Elnöksége a jelentést elfogadta, s azzal kapcsolatban különböző határozatokat hozott.

1. Az Elnökség mindenekelőtt kívánatosnak tartotta, hogy a II. Osztály fokozza az egész Akadémiára kiterjedő ideológiai munkáját; ennek érdekében a II. Osztálynak: fokozottabban kell irányítania, ellenőriznie a szervezett ideológiai oktatást, biztosítani kell, hogy évente néhány alapvető jelentőségű központi előadás világítsa meg a tudományok művelői előtt a legfontosabb elméleti-elvi kérdéseket, a II. Osztálynak gondoskodnia kell arról, hogy az egyes tudományágakon belül megvitatassák az illető tudományág fontos elvi-módszertani kérdéseit.

Az utóbbi kérdést illetően a főbizottságok, illetőleg az intézetek már tettek is javaslatot azokra a kérdésekre nézve, amelyeknek kidolgozása és megvitatása kívánatos lenne.

2. Az Elnökség hangsúlyozta annak szükségességét, hogy kidolgozásra kerüljenek népi demokráciánk főbb elméleti problémái. Ennek érdekében — mint a határozat mondja — különösen a filozófia, közgazdaságtudomány, történettudomány, valamint az állam- és jogtudományok együttműködését kell fokozni, az Osztályvezetésnek ki kell továbbá jelölnie azokat a legfontosabb témákat népi demokráciánk elméleti kérdései közül, amelyek feldolgozása elsősorban kívánatos.

3. Az Elnökség a jelentésnek abból a megállapításából kiindulva, hogy egyes tudományágak területén még mindig nem készülnek megfelelő mértékben a pusztá anyagközlést meghaladó, átfogó monográfikus jellegű kutatómunkák, felhívta a II. Osztály Vezetőségét, hogy nyújtson fokozott mértékben

segítséget ilyen kutató jellegű, átfogó monográfiák elkészítéséhez.

4. Az Elnökség foglalkozott a II. Osztálynak az egész Akadémiára kiterjedő ideológiai munkájával, s úgy határozott, hogy ennek, továbbá a filozófiai kutatásnak elősegítése érdekében 1956. január 1-től a II. Osztály keretében filozófiai csoportot kell felállítani. A tervek szerint ez a csoport egyelőre 2—3 kutatóból állana; feladata az ideológiai oktatás szervezése, az egyes tudományágak keretében folytatandó szakmai-ideológiai viták előkészítése, központi filozófiai előadások szervezése, egyes filozófiai témák kidolgozása, a filozófiai kutatómunka koordinálása, a Filozófiai Főbizottság és szakbizottságok vitáinak előkészítése, a filozófiai könyvkiadás ügyeivel kapcsolatos tennivalók stb. Nyilvánvaló, hogy a filozófiai csoport létesítése jelentős mértékben segítheti összakadémiai méretekben a filozófiai kérdések felvetését és kidolgozását, az ideológiai-szakmai problémák fokozott előtérbe kerülését.

(1956 januárjában megalakult az MTA II. Osztályának keretében a Magyar Tudományos Akadémia *Filozófiai Csoportja*, amely *Fogarasi Béla* akadémikusnak, az MTA alelnökének irányítása alatt áll.)

5. Foglalkozott az Elnökség a II. Osztály Vezetősége javaslata alapján esetlegesen további kutatóintézetek felállításával. Az Elnökség azonban ezt a kérdést egyelőre nem találta megvalósíthatónak.

6. Az Elnökség ezenkívül néhány részletkérdést illetően is állást foglalt. Így szükségesnek tartotta, hogy a pszichológusok és az Orvosi Osztály közösen többet foglalkozzék a Gyermeklélektani Intézettel. Felhívta a Könyv- és Folyóirat Bizottságot, hogy vizsgálja meg a Jogtudományi Közlöny akadémiai kiadásba való átvételének kérdését. Az Elnökség a vita alapján felkérte a Közgazdaságtudományi Intézetet, hogy lépjen kapcsolatba a Műszaki Osztállyal és teremtsen azzal állandóbb jellegű együttműködést a tudományos munka tervezésével kapcsolatos kérdések megvizsgálását illetően. Az Elnökség előtt lefolyt vita során tehát a II. Osztály munkájára nézve lényeges határozatok születtek. Mégis az az álláspont alakult ki, hogy

az Elnökség egy ilyen átfogó, sok tudományra kiterjedő jelentés alapján nem tud kellő elmélyültséggel foglalkozni az egyes tudományágak problémáival; ezért úgy határozott, hogy a jövőben általában egy-egy tudományág helyzetéről szóló jelentést kell majd az Elnökség elé terjeszteni; ez biztosítja, hogy az Elnökség nagyobb segítséget nyújthasson az illető tudományág érdemi problémáinak megoldásában.

A II. Osztály jelentését követően az Elnökség megtárgyalta a *Történettudományi Intézet* beszámolóját. Az Intézet beszámolója részletesen elemezte az Intézet tudományos munkáját, az Elnökség korábbi határozatainak végrehajtása érdekében tett intézkedéseket, továbbá javaslatokat tartalmazott a további kutatómunka főbb irányait, valamint szervezeti és kérdéskérdéseket illetően. Az Elnökség a beszámolót tudomásul vette.

Felkérte az Intézetet, hogy fordítson nagyobb gondot a kultúrtörténet kérdéseinek kidolgozására. Az Elnökség javasolta továbbá, hogy az Intézet készítsen minél előbb népszerű tudományos összefoglalót a magyar nép történetéről.

*

A II. Osztály *Vezetősége* 1956. január 10-i ülésén megvitatta a Régészeti Főbizottság jelentését a Régészeti Konferenciáról, és megállapította, hogy a Régészeti Konferenciát eredményesnek lehet tekinteni. A Konferencia eredményei arra kötelezik a régészettudomány képviselőit, hogy — leszögezve a szakmai részletkutatások fontosságát és mellőzhetetlenségét — a már meglevő kutatások eredményei alapján fokozottabban törekedjenek általánosításra, kutatásaikat az egyéb történeti tudományokkal szorosabb egységben végezzék, eddigi eredményeikről átfogó jellegű, mindenki számára érthető szintetikus munkák készítésére törekedjenek.

*

A II. Osztály 1956. január 20-i *osztályaktíva* ülésén Szabó Imre osztálytitkár tájékoztatta az ülés résztvevőit az Osztály munkájával kapcsolatos elnökségi határozatokról.

*

Az *Osztályvezetőség* 1956. március 6-i ülésén tárgyalta az *Állam- és Jogtudományi Intézet* beszámolóját, és azt elfogadta. Az Osztályvezetőség hangsúlyozta, hogy az Intézetnek az állam- és jogtudományi munka kutatási központjává kell válnia. Az Intézetnek vizsgálnia kell népi demokratikus államunk és jogunk fejlődési törvényszerűségeit; az államtudomány művelését jelentőségéhez képest el kell mélyítenie, fokozott elvitudományos segítséget kell nyújtani az állami és jogi munkához. Az Osztályvezetőség hangsúlyozta a közgazdaságtudománnyal és a történettudománnyal való szoros együttműködés jelentőségét, különösen népi demokráciánk kérdéseinek kutatása során. Az Intézetnek gondoskodnia kell arról, hogy kibontakozzék a magyar állam- és jogtudományi munkában a lenini tanítások állam- és jogtudományi vonatkozásainak elmélyült feldolgozása. Az eddiginél fokozottabb mértékben kell törekedni a szovjet és a népi demokratikus állami és jogi tapasztalatok megismerésére és megismertetésére. Az Intézet feladata, hogy elősegítse a nyugati állam- és jogtudományi irodalom megfelelő kritikai feldolgozását, a burzsoá nézetek mélyreható elemzésen alapuló fokozott bírálatát. Súlyt kell vetni a tudományos kapcsolatok megfelelő kiépítésére és a nemzetközi jog magas színvonalú művelésére. Az Intézetnek a jognépszerűsítő munkában is megfelelő szerepet kell vállalnia.

A Főbizottságok munkájáról

A *Filozófiai Főbizottság* 1955. július 29-i ülésén megvitatta Molnár Erik akadémikus: „A történelmi materializmus filozófiai alapproblémái” című művének kéziratát.

*

A *Filozófiai Főbizottság* 1955. december 15-i ülésén meghallgatta Szigeti József beszámolóját lengyelországi tanulmányútjáról, majd megvitatta a Főbizottság munkájáról készített beszámolót, a filozófia II. ötéves és

1956. évi tervét, majd foglalkozott a Filozófiai Csoport felállításának kérdésével.

*

A *Filozófiai Főbizottság* 1956. január 23-i és február 13-i ülésein megvitatta *Mátrai László*, az MTA levelező tagjának beszámolóját a filozófia helyzetéről és feladatairól hazánkban, majd ezt követően megtárgyalta a *Studia Philosophica* kiadásával kapcsolatos tervezetet.

*

A *Történettudományi Főbizottság* rendezésében 1955. október 7-én a Római X. Nemzetközi Történetkongresszusról számolt be *Andics Erzsébet* akadémikus, a delegáció vezetője. A beszámolóhoz hozzászóltak a delegáció tagjai. A nyilvános ülést követően a Főbizottság tagjai meghallgatták *Pach Zsigmond Pál*, a Történettudományi Intézet helyettes igazgatójának beszámolóját a csehszlovákiai nemzetközi történész tanácskozásról, amelyen az Osztrák—Magyar Monarchia kapitalista fejlődésének főbb kérdéseit tárgyalták. Ezt követően a Főbizottság megvitatta a Római Történetkongresszus tapasztalataival kapcsolatban felmerült feladatokat.

*

A *Történettudományi Főbizottság* 1956. február 13-án ülést tartott. A Főbizottság első napirendi pontként a nemzetközi kapcsolatok ápolása céljából kiküldött bizottság jelentését hallgatta meg. A jelentés előterjesztése után a vita alapján kialakultak a történészek nemzetközi kapcsolatainak elmélyítésére irányuló teendők és az e téren a történészek előtt álló feladatok. Határozatok születtek, melyek a Nagy Októberi Forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság 40-ik évfordulója megünneplésének előkészítésére vonatkoznak. A továbbiakban az *Acta* és *Studia Historica* 1956. évi tervével, valamint az aspiránsképzés problémájával foglalkozott a Főbizottság. Az aspirantúra helyzete és az ezzel kapcsolatos kérdések felvetése olyan nagyjelentőségű, megoldásra váró feladat, melynek megvizsgálására és elemzésére a

Főbizottság bizottságot küldött ki. A Főbizottság 1956. évi munkatervének kialakítása volt a napirend utolsó pontja.

*

A Magyar Tudományos Akadémia *Állam- és Jogtudományi Főbizottsága* 1955. október 15-én tartott ülésén tudomásul vette *Nizsarovszky Endre* akadémikus beszámolóját a *Német Demokratikus Köztársaságban tett tanulmányútjáról*, meghallgatta és jóváhagyta a nemzetközi jogi szekció elnökének, *Hajdú Gyula* professzornak beszámolóját a szekció munkájáról, és ennek során többek között úgy határozott, hogy a jövőben valamennyi szekció üléseiről készüljenek rövid, de az érdemi problémákat magukban foglaló beszámolók a *Jogtudományi Közlöny* számára.

*

Az *Állam- és Jogtudományi Főbizottság* 1956. január 21-én tartott ülésén megvitatta az Állam- és Jogtudományi Intézet beszámolóját, majd *Vas Tibornak* a lap munkájáról előterjesztett beszámolója alapján behatóan foglalkozott a *Jogtudományi Közlöny* eszméleti és szakmai színvonalának, valamint szerkesztésének kérdésével. *Réczei Lászlónak* és *Szamel Lajosnak* a *Közlöny* polgári-jogi, illetve államjogi és államigazgatási-jogi tárgyú közleményeiről adott referátumának meghallgatása után a Bizottság a *Jogtudományi Közlöny* színvonalának emelésére és szerkesztésének megjavítására irányuló részletes javaslatot terjesztett a II. Osztály Vezetősége elé. Tárgyalta a Főbizottság *Hajdú Gyula* professzor beszámolója alapján a jogtudományi könyvkiadás helyzetét.

*

Az *Állam- és Jogtudományi Főbizottság* 1956. március 17-i ülésén meghallgatta *Eörsi Gyula* kandidátus beszámolóját csehszlovákiai tanulmányútjáról, valamint *Szabó Imre*, az MTA lev. tagjának részletes referátumát a Nemzetközi Jogtudományi Egyesület párizsi üléséről. Ennek kapcsán határozott a párizsi ülésen elfogadott témakörök feldolgozásának megszervezéséről. Foglalkozott a Főbizottság

az állam- és jogtudományok nemzetközi kapcsolatainak kiépítésével is.

*

A *Régészeti Főbizottság* 1955. október 5-i ülésén foglalkozott a *Régészeti Konferencia* előadásainak értékelésével, és előkészítette a Konferencia záróülését.

*

A *Régészeti Főbizottság* 1955. november 4-i és 28-i ülésén összeállította a régészet 1956. évi akadémiai kutatási tervét, foglalkozott a zalavári ásatás feldolgozásának kérdésével és a *Régészeti Konferencia* értékelésével.

*

A *Régészeti Főbizottság* 1956. február 3-i és 23-i ülésén megvitatta az 1955. évi kutatómunkáról készült jelentéseket és az 1956. évi kutatási témák terveit, valamint határozatot hozott a nagyjelentőségű ártánd-zomlinpusztai lelet feldolgozására vonatkozólag.

*

A *Régészeti Főbizottság* 1956. február 28-án kibővített ülés keretében *Banner János* elnökletével megvitatta a régészeti folyóiratok problémáit. Az Archeológiai Értesítőről *Dobrovits Aladár*, az Acta Archeologica-ról *Radnóti Aladár*, a Múzeumi Évkönyvekről *Szilágyi János György* és a vidéki kiadványokról *Fülep Ferenc* tartott vitaindító beszámolót.

**

A *Művészettörténeti Főbizottság* 1955. október 12-én megbeszélést tartott *Jan Květ* és *Jaroslav Pešina* prágai művészettörténész professzorokkal, a két ország művészettörténeti kutatásának közös kérdéseiről.

*

A *Művészettörténeti Főbizottság* 1955. október 24-én tartott ülésén megvitatta *Gerszi Teréz* „Dvorak kutatásainak módszertani vizsgálatához” c. tanulmányát, és összeállította az 1956. évi akadémiai kutatási tervét.

*

A *Művészettörténeti Főbizottság* 1955. november 3-án tartott ülésén jóváhagyta a művészettörténet 1956. évi akadémiai kutatási tervét és foglalkozott az 1955. évi akadémiai pályázatra benyújtott munkák elbírálásával.

*

A *Művészettörténeti Főbizottság* 1955. december 19-én tartott vitaülésén foglalkozott a művészettörténeti folyóiratok: az Acta Historiae Artium, a Művészettörténeti Értesítő, valamint a Szabad Művészet szerkesztésével és profiljával kapcsolatos problémákkal. A vitát *Szilágyi János György* kandidátus vezette.

*

A *Művészettörténeti Főbizottság* 1956. január 30-án tartott ülésén értékelte a művészettörténeti folyóiratok vitáját, és megvitatta az Iparművészeti Szakbizottság beszámolóját.

*

A *Művészettörténeti Főbizottság* rendezésében 1956. február 12-én *Meller Péter* „Leonardo da Vinci Ádám-Éva kardonja” címen előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó üléstermében.

*

A *Művészettörténeti Főbizottság* 1956. február 20-i ülésén megvitatta az 1955. évi művészettörténeti kutatómunkáról szóló jelentéseket és az 1956. évi kutatási terveket. A jelentések és tervek megvitatásának során a Főbizottság határozatot hozott a művészettörténeti kutatómunka jobb összehangolására és a múzeumokban folyó tudományos munka akadémiai ellenőrzésére vonatkozólag.

*

A *Művészettörténeti Főbizottság* 1956. április 23-án tartott ülésén kidolgozta az 1957–58. évi könyvkiadási tervet, foglalkozott a művészettörténeti apsránsképzés problémáival, és meghallgatta *Horváth Tibor* beszámolóját a Keletázsiai Művészeti Múzeum tudományos munkájáról.

*

A *Néprajzi Főbizottság* 1955. november 18-án foglalkozott a néprajzi kutatóintézet felállításának kérdésével, és kidolgozta az 1956. évi néprajzi akadémiai kutatási tervet.

*

A *Néprajzi Főbizottság* 1955. november 30-án kibővített ülés keretében *Ortutay Gyula* levelező tag elnökletével megvitatta a munkáséletmód és a munkás folklor kutatás eddigi eredményeit és jövő feladatait. A vita alapjául *Dobrovitsné Dömötör Tekla* beszámolója szolgált.

*

A *Néprajzi Főbizottság* 1956. február 29-én tartott ülésén megvitatta az 1955. évi néprajzi kutatómunkáról készült jelentéseket és az 1956. évi kutatási tervet.

*

A *Néprajzi Főbizottság* 1956. április 13-i kibővített ülésén *Gunda Béla* elnökletével megvitatta a néprajzi folyóiratok problémáit. A vita alapjául *Dégh Linda*, *Manga János* és *Barabás Jenő* referátumai szolgáltak.

*

A *Pedagógiai Főbizottság* 1955. szeptember 17-i ülésén megvitatta a pedagógiai tudomány II. ötéves tervét. Kialakultak a II. ötéves terv fő irányvonalaival és a legfontosabb kutatási témák. A Főbizottság foglalkozott az aspiránsok témáival is.

*

A *Pedagógiai Főbizottság* rendezésében *Ágoston György*, a pedagógiai tudományok kandidátusa „Nevelés és öröklés. Nevelés és társadalmi környezet” címmel 1955. december 5-én a Magyar Tudományos Akadémián felolvasó ülést tartott. Előadásában foglalkozott a nevelhetőség problémájának történelmi gyökereivel, és bírálta a burzsoá pedagógiai nézeteket. (Az előadást és az elhangzott hozzászólásokat lapunk más helyén részletesen ismertetjük.)

*

A *Lélektani Bizottság* 1955. november 12-i ülésén foglalkozott a lélektan II. ötéves tervének tematikájával. A pszichológiatudomány fellendítése érdekében a terv tematikája nagy súlyt helyez a lélektani tudományos kutatások terén a Szovjetunióban szerzett tapasztalatok megismerésére.

*

Igen eredményes kezdeményezésnek bizonyult az Osztály területén egy-egy tudomány-szak folyóiratai 1954/55. évi évfolyamainak főbizottsági vitája. Eddig a folyóiratviták nagy része lezajlott, a végső összegező értékelésre még nem került sor. Már az eddigi viták tapasztalatai is mutatják, hogy e folyóiratok fontos feladata, hogy a részletkutatások magas színvonalú bemutatásán kívül egyre több, a tudományterület egészét, sőt több rokon tudományt is érdeklő elméleti kérdés bátor felvetésével és alkotó kidolgozásával segítsék elő a társadalmi tudományok ideológiai színvonalának emelését.

*

A Filozófiai Főbizottság *filozófiatörténeti szakbizottsága* 1955. május 19-én megvitatta *Katona Ferenc* és *Makkai Mária*: „Lamarck” című könyvének kéziratát, és részletesen foglalkozott a kézirat filozófiai és biológiai kérdéseivel.

*

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának *Tudománytörténeti Bizottsága* 1955. október 11-i ülésén *Kondor Imre*, a Műszaki Egyetem Könyvtárának vezetője által tartott bevezető referátum alapján megvitatta a Művelt Nép könyvkiadásában eddig megjelent népszerű tudománytörténeti munkákat.

Székely Sándor: „Herman Ottó” című munkájáról *Csermák Géza*, az Országos Néprajzi Múzeum munkatársa; *Herczeg Tibor*: „Kopernikus” című könyvéről *Mátrai László*, az MTA levelező tagja; *Köszegi Imre*—*Papp János*: „Kempelen Farkas” című munkájáról *Hajnal István*, a történelemtudomány doktora; és *Zemplén János*: „Roger Bacon”

című könyvéről *Nádor György* kandidátus számolt be.

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Főbizottságának *államjogi, valamint törvénykezési jogi szakbizottsága* és a Legfőbb Ügyészség 1955. november 10—13-ig *ankétot* rendezett az ügyészi általános felügyelet időszzerű elvi kérdéseiről. *Szalay József*, a Legfőbb Ügyész első helyettesének megnyitója után *Névai László* egyetemi tanár: „Az ügyészi általános felügyelet fogalma és köre”, *Tóth Lajos*, a Legfőbb Ügyészség főosztályvezető ügyésze: „Az általános felügyelet eszközei”, *Alapy Gyula* fővárosi ügyész: „Az ügyészség kapcsolata az államigazgatási szervekkel az általános felügyelet során” címmel tartott előadást. Az ankét összefoglaló zárószavát *Beér János* egyetemi tanár tartotta.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Főbizottságának *államjogi-, államigazgatási jogi és pénzügyi jogi szakbizottsága*, valamint Hajdú-Bihar megye és Debrecen megyei jogú város Tanácsának végrehajtó bizottsága 1956. február 23-án, 24-én és 25-én ankétot rendezett a városi tanácsok időszzerű kérdéseiről. *Mártonffy Károly* egyetemi tanár és *Ménes János*, Debrecen megyei jogú város Tanácsa végrehajtó bizottsága elnökének megnyitója után *Pongrácz Kálmán*, Budapest Főváros Tanácsa végrehajtó bizottságának elnöke tartott bevezető előadást. Ezt követően *Toldi Ferenc*, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa „A városok szervezeti és hatásköri kérdései”, *Kovács Tibor*, a Minisztertanács Titkársága tanácsai szervek osztályának h. vezetője „A városi tanácsok tömegkapcsolatai” és *Mónus Lajos*, a Minisztertanács Titkárságának munkatársa „A városgazdálkodás feladatköre, szervezete, mai problémái és fejlődésének távlatai” címmel tartott előadást. *Beér János* egyetemi tanár zárószava után az ankétot *Tatár Kis Lajos*, a Hajdú-Bihar megyei Tanács végrehajtó bizottságának elnöke zárta be.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Főbizottságának *polgári-jogi szakbizottsága* által 1956. március 8-án rendezett ülésen *Medve Zsigmond*, a jogi tudományok kandidátusa tartott előadást „A termelőszövetkezetekbe bevitt földek tulajdoni viszonyai” címmel.

Társulataink

A Magyar Néprajzi Társaság 1955. június 29-én tartotta 67. rendes közgyűlését. *Ortutay Gyula* elnök és *Domanovszky György* főtítkárra jelentése után a közgyűlés megválasztotta a Társaság új tisztkarát.

A Magyar Történelmi Társulat 1955. december 17-én tartotta tisztújító közgyűlését. A Társulat elnökének, *Andics Erzsébet* Kossuth-díjas akadémikusnak elnöki megnyitója után *Elekes Lajos*, a történelemtudomány kandidátusa, Kossuth-díjas, tartotta meg főtítkári beszámolóját. Ezt követően került sor a társulati alapszabályok módosítására és a főtítkári beszámoló vitájára, majd megválasztotta a közgyűlés a társulati igazgató-választmányt. Az igazgató-választmány első ülésén megválasztotta a Magyar Történelmi Társulat új vezetőségét. Tiszteleti elnök: *Révai József*, elnök: *Andics Erzsébet*, alelnökök: *Ember Győző*, *I. Tóth Zoltán*, *Pach Zsigmond Pál*, *Révai László*, főtítkárra: *Elekes Lajos*, titkárok: *Györffy Sándor*, *H. Balázs Éva*, *Incze Miklós*, *Simon Péter*, *Spira György*. Ezt követően választották meg a Társulat folyóiratának, a Századoknak a szerkesztőbizottságát. A közgyűlés *Andics Erzsébet* elnöki zárószavával ért véget.

A Magyar Régészeti- Művészettörténelmi és Éremitani Társulat 1956. április 14-én tartotta tisztújító közgyűlését. A közgyűlésen a leköszönő vezetőség nevében *Dobrovits Aladár* főtítkárra számolt be a Társulat elmúlt kétévi munkájáról. A közgyűlés a következő vezetőséget választotta: elnök: *Fülep Lajos* levelező tag, főtítkárra: *Radocsay Dénes* kandidátus, ügyvezető alelnök: *Szilágyi János György*, alelnökök: *Oroszlán Zoltán*, *Vayer Lajos*, szak-

osztály-titkárok : *Barkóczy László, Entz Géza, Weiner Mihály* és *Huszár Lajos*.

*

A Magyar Földrajzi Társaság 1956. április 20-án tartotta 80-ik évi közgyűlését. A tisztikar újválasztása során a leköszönő *Bulla Béla* elnök helyébe *Kádár Lászlót* emelte a közgyűlés az elnöki tisztségbe. Alelnökök lettek *Kéz Andor, Markos György* és *Mendöl Tibor*, míg a főtitkári teendők ellátására ismét *Koch Ferenc* kapott megbízást.

A megújított választmány soraiba ez alkalommal először választotta be a közgyűlés a rokon tudományok képviselőit.

Pécsi Akadémiai Napok

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya 1955. szeptember 30-a és október 2-a között *Akadémiai Napokat* rendezett Pécsen. Az Akadémiai Napokat *Fogarasi Béla* akadémikus „Materializmus és idealizmus harca a jelenkori filozófiában és tudományban” című előadása nyitotta meg. Ezt követően a történettudomány, az állam-, és jogtudomány, valamint a földrajztudomány művelői csoportüléseken számoltak be az egyes tudományterületekben kitűzött témákról. Így a történettudományi ülések keretében *Klein Jánosné*, a Történettudományi Intézet munkatársa „1919 mozgalmi Baranyában”, *Babits András*, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársa pedig „Az éreketatás története a Mecsek hegységben” címmel tartott előadást. Az állam- és jogtudományi ülések során *Szamel Lajos*, a jogi tudományok kandidátusa foglalkozott az igazságszolgáltatás és a tanácsok kérdéseivel, míg *Kocsis Mihály*, a jogi tudományok kandidátusa „A bírói munka a tanácsai feladatok tükrében” címmel tartotta meg előadását. Az Akadémiai Napok alkalmával az Állam- és Jogtudományi Főbizottság Nemzetközi Jogi Szakbizottságának ülésén *Flachbarth Ernő*, a jogi tudományok kandidátusa tartott vitaelőadást az önrendelkezési jogról. A földrajztudományi cso-

portülések keretében hangzott el *Kádár László* egyetemi tanár előadása „A folyókanyarulatok kialakulása és az emelkedő hegységek áttörésében való szerepe” címmel, valamint *Szabó Pál Zoltán*, a Dunántúli Tudományos Intézet igazgatója előadása „A fiatal kéregmozgások geomorfológiai jelentősége Pécs környékén” című témáról. Ugyancsak *Szabó Pál Zoltán* tartott előadást széleskörű hallgatóság előtt a 2000 éves Pécsről.

Emlékkülsők, előadások

A Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Béketanács, a Magyar Írók Szövetsége és az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottsága 1955. november 25-én *Adam Mickiewicz lengyel költő halálának 100. évfordulója* alkalmából emlékkünnepélyt rendezett. Az ünnepség elnöke *Lukács György* akadémikus, a Béke Világtanács tagja volt. Az elnökségben helyet foglaltak a párt, a kormány és irodalmi életünk képviselői és megjelent *Sawrymowicz* lengyel irodalomtörténész is. Az ünnepi előadást *Kovács Endre* Kossuth-díjas, a történelemtudomány kandidátusa tartotta. Előadásában utalt *Mickiewicz* nemzetközi jelentőségére és a nagy lengyel forradalmár irodalmi és történelmi szerepére.

*

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya és a Magyar Történelmi Társulat rendezésében 1955. december 2-án a *Szovjet-Ukrajna hete* alkalmából *Perényi József*, a történelemtudomány kandidátusa „A kárpát-ukránok az első világháború előestéjén” címmel tartott előadást. Az előadást *Ádám Györgyné* aspiráns „A kárpátukránok harca a Horthy-fasizmus ellen (1938—44)” című korreferátuma követte.

*

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának és a Társadalom és Természet tudományi Ismeretterjesztő Társulat Filozófiai Szakosztályának rendezésében 1955. december 20-án *Tarján Rezső*, a Méréstech-

nikai és Műszerügyi Intézet osztályvezetője „Gondolkodó» gépek; egy új tudomány: a kibernetika” címmel előadást tartott.

*

Fogarasi Béla akadémikus, az MTA alelnöke, az MDP Politikai Akadémiája keretében 1956. március 22-én előadást tartott „Az atomfizika és az atomenergia fel-szabadításának filozófiai kérdései”-ről.

*

A Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Béketanács, a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat és az Eötvös Lóránd Fizikai Társulat 1956. január 17-én ünnepi ülésen emlékezett meg *Benjamin Franklin születésének 250. évfordulójáról*. *Nemes György*, a Béke és Szabadság főszerkesztőjének megnyitója után *Faragó Péter*, a fizikai tudományok kandidátusa tartott előadást Benjamin Franklinről. *Mátyás Antal*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa hozzászólásában Benjamin Franklin közgazdasági nézeteivel foglalkozott.

*

A Magyar Tudományos Akadémia 1956. április 20-án ünnepi ülést rendezett *V. I. Lenin születésének 86. évfordulója* alkalmából. *Andics Erzsébet* akadémikus elnöki megnyitója után *Hevesi Gyula* levelező tag tartott előadást „Lenin a szocialista építés műszaki feladatairól” címmel.

A Magyar Szovjet Barátság Hónapjának rendezvényei

Az MTA a Magyar—Szovjet Barátság Hónapja alkalmából 1956. március 9-én ünnepi ülést tartott, amelyen *Rusznayk István* akadémikus, az MTA elnökének megnyitója után *Jánossy Lajos* akadémikus számolt be a Szovjetunióbeli tapasztalatairól. Az előadáshoz hozzászóltak *Fogarasi Béla* akadémikus, *Straub F. Brunó* akadémikus, *Lissák Kálmán*, az MTA levelező tagja és *Mócsy Lajos* akadémikus.

*

Az MTA Állam- és Jogtudományi Főbizottsága a Magyar—Szovjet Barátság Hónapja alkalmából az MSZT Jogtudományi Szakosztályával, a Legfőbb Ügyészséggel, az Igazságügyminisztériummal, a Magyar Jogász Szövetséggel és az ELTE Állam- és Jogtudományi Karával együtt előadásorozatot rendezett a *szocialista törvényesség* kérdéseiről.

Könyvkiadás

A II. Osztály gondozásában 1955 második felében a következő könyvek jelentek meg az Akadémiai Kiadónál: *Horler Miklós*: Budapest műemlékei; *Szabó Imre*: A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon; *Szovjet történeti tanulmányok I.*; *D. O. Lordkipanidze*: K. D. Usinszkij pedagógiai tanításai; *Dégh Linda*: Kakasdi népmesék I.; *Radocsay Dénes*: A középkori Magyarország táblaképei; *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVIII. században; *László Gyula*: Études Archéologiques sur l'histoire de la société des Avars; *Láng Sándor*: A Mátra és a Börzsöny természeti földrajza; Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből; *Incze Miklós*: Az 1929—33. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon.

A II. Osztály gondozásában 1956 első felében a következő könyvek jelentek meg az Akadémiai Kiadónál: *Makarenko*: Pedagógiai hőskötemény; *Grekov*: Az orosz parasztság története a legrégebb időktől a XVII. századig; Tanulmányok a népi demokráciák történetéből I.; *Csallány Dezső*: Archäologische Denkmäler der Avarenzeit in Mitteleuropa; *Spinoza*: Ifjúkori művek; *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története; *Gerevich László*: Budapest régiségei XVII. kötet; *Szilágyi János*: Aquincum; *Banner János*: Die Pécel Kultur; *Mályusz Elemér*: Zsigmondkori Oklevéltár II. kötet; *Hegel*: Esztétika III.

Ideológiai oktatás

A II. Osztály 1955-ben is megszervezte az ideológiai konferenciákat. Az akadémikusok számára két konferenciát szerveztünk. Az egyik a természettudományok egyes világ-

nézeti kérdéseivel foglalkozik (vezető *Rényi Alfréd*). A másik konferencia a kapitalizmus politikai gazdaságtanát tárgyalja (vezető: *Nagy Tamás*).

Az intézeti kutatók két éven keresztül a politikai gazdaságtant tanulmányozzák. Az 1955–56-os oktatási évben a kapitalizmus, a következő évben pedig a szocializmus politikai gazdaságtana kerül feldolgozásra. A felkészülés alapjául a marxizmus klasszikusainak idevágó alapvető művei és a „Politikai gazdaságtan” tankönyv szolgál.

Külföldi vendégeink

Pavel Oliva, a prágai egyetem fiatal ókori történésze „A korai görög tyrannisiról” írott monográfiája és a VDI-ben is olvasható cikkek szerzője, 1955 júniusában Budapesten tartózkodott. P. Oliva néhányhetes ittléte során megismerkedett a magyar ókori kutatókkal, meglátogatta közgyűjteményeinket és egyetemi intézeteinket; számos megbeszélésen vett részt; a Klasszika-filológiai Főbizottság munkaközösségének összejövetelén is megjelent és tevékeny eszmecserét folytatott az archaikus görög történet hazai szakértőivel. Körünkben szerzett tájékozottságát nemskára alkalma volt fel is használni: a római nemzetközi történészkongresszuson ő világosította fel az érdeklődőket a Magyarországon folyó ókori kutatásokról.

*

J. Poulik, a brnoi Régészeti Intézet igazgatója és *A. Tocik*, a nyitrai Régészeti Intézet igazgatója 1955. június 6-tól július 4-ig a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként tanulmányúton voltak Magyarországon. Tanulmányútjuk során megtekintették a múzeumok régészeti kiállításait és gyűjteményeit, valamint néhány folyamatban levő ásatást. A Régészeti Főbizottság 1955. július 4-én tartott ülésén megbeszélést folytatott J. Poulikkal és A. Tocikkal a csehszlovák és magyar régészettudomány együttműködésének kérdéséről.

*

Niko Todorov Nikov, a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tu-

dományos munkatársa és a szófiai Pártfőiskola tanára 1955. július elején kéthónapos tartózkodásra Magyarországra érkezett. Feladatának tekintette, hogy megismerkedjék a magyar történettudomány jelenlegi helyzetével és problémáival, és hogy Bulgária történetére vonatkozó anyagot kutasson fel. Az Országos Levéltárban és a Magyar Munkásmozgalmi Intézet Levéltárában végzett kutatásokat, különös tekintettel azokra az anyagokra, melyek a Magyar Tanácsköztársaság bulgáriai hatására utaltak,

N. Nikov részletesen tanulmányozta a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkáját, konzultált az Intézet vezetőivel, az egyes osztály- és csoportvezetőkkel, valamint résztvett különböző osztályértekezleteken. Nikov elvtárs a Történettudományi Intézet dolgozói előtt a bolgár történettudomány fejlődéséről és jelenlegi helyzetéről számolt be. Részletes képet adott a bolgár történetírás legsürgősebb feladatairól. Különös érdeklődést keltett az előadó fejtegetése a népi demokratikus korszak történetének elvi kérdéseiről.

Nikov elvtárs a Magyar Munkásmozgalmi Intézet munkatársaival a bolgár munkásmozgalmi történetének néhány vitás kérdéséről tartott megbeszélést.

Itt tartózkodása ideje alatt több vidéki városban is látogatást tett.

*

Petár Hristov Petrov bolgár történész, a szófiai egyetem adjunktusa 1955. július 5-től szeptember 12-ig Magyarországon tartózkodott. P. Petrov a középkori bolgár—magyar kapcsolatokra vonatkozó széleskörű anyaggyűjtés mellett tanulmányozta a budapesti és debreceni egyetem történettudományi karán folyó munkát, megismerkedett a magyar középkorkutatás problémáival.

*

Az 1955. szeptember 19—23-a között megrendezett *Földrajzi Kongresszuson* számos külföldi geográfus vett részt. A Szovjetunió Tudományos Akadémiáját *Sz. V. Kalesznyik* akadémikus, a Lengyel Tudományos Akadémiát *Rajmund Galon* professor, a Csehszlo-

vák Tudományos Akadémiát *František Vitášek* akadémikus, a Román Tudományos Akadémiát *Jon Sandon* professzor, a Bolgár Tudományos Akadémiát *Peter Penczev* docens, a Német Demokratikus Köztársaságot *Heinz Sanke* és *Erns Neet* professzorok képviselték. Rajtuk kívül részt vett a Kongresszuson *Stanislav Leszerycki* akadémikus, *Janusz Paszynski* docens a Lengyel Népköztársaságból, *Josef Kunszki* professzor Csehszlovákiából, valamint *Boriszov Ivanov* Bulgáriából.

A vendégek — a Kongresszust követően — részt vettek a Dunántúli középhegység és a Duna—Tisza köze területén vezetett tanulmányúton.

*

Dr. Vladiszlav Košta, a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Kabinetjének vezetője 1955. szeptember 20-tól október 22-ig a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként Magyarországon tartózkodott.

Vladiszlav Košta a mezőgazdasággal összefüggő jogi kérdéseket, nevezetesen a termelőszövetkezeti jog terén nálunk felmerülő problémákat és ezek megoldási módzatait tanulmányozta. Magyarországi tartózkodása alatt több vidéki termelőszövetkezetet és gépállomást is meglátogatott. Részt vett a Magyar Jogász Szövetség hévízi vándorgyűlésén és a II. Osztály által rendezett pécsi akadémiai napokon.

*

Andrea Oțetea akadémikus és *Gh. Haupt* kandidátus, a Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője a magyar—román kultúregyezmény alapján a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként 1955. szeptember—november folyamán hathetes tanulmányúton voltak hazánkban. Magyarországi tartózkodásuk során számos előadást tartottak, megbeszélést folytattak budapesti és vidéki történészekkel. *Oțetea* akadémikus a Magyar Történelmi Társulat Kelet-Magyarországi Csoportja rendezésében, október 4-én Debrecenben „A román kereskedelem fejlődése 1774—1825” címmel, a Magyar Történelmi Társulat középkori szek-

ciójának rendezésében, október 6-án „A román parasztság második jobbágyága” címmel tartott előadást. *Gh. Haupt* kandidátus szeptember 28-án a Munkásmozgalmi Intézetben „A Román Szociáldemokrata Munkáspárt története” címmel tartott előadást, a Magyar Történelmi Társulat Délalföldi Csoportja rendezésében Szegeden, október 5-én ismertette Románia új- és legújabbkori történetkutatásának helyzetét, eredményeit és feladatait. Október 14-én *A. Oțetea* és *Gh. Haupt* az MTA Történettudományi Intézetében beszámoltak a bukaresti Történettudományi Intézet munkájáról és a román történettudomány feladatairól.

*

Aľbeta Găcovă és *Pável Horvát*, akik 1955. március óta a Csehszlovák és Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének budapesti kutatócsoportja tagjaiként Magyarországon tartózkodtak, 1955 októberében visszatértek hazájukba. Munkájukat *J. Krámer* és *I. Mészáros* folytatják Magyarországon: a kutatócsoport munkájáról *J. Krámer* a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén számolt be.

*

A Magyar Tudományos Akadémia 1955. október 3—6-ig tartott *Régészeti Konferenciáján* a következő külföldi tudósok vettek részt: *P. P. Jefimenko* akadémikus, *M. I. Artamonov* akadémikus (Szovjetunió), *J. Böhm* akadémikus (Csehszlovák Népköztársaság), *K. Majevszki* (Lengyel Népköztársaság), *D. Popescu* professzor (Román Népköztársaság), *D. P. Dimitrov* akadémikus (Bolgár Népköztársaság), *W. Unverzagt* akadémikus (Német Demokratikus Köztársaság), *V. G. Childe* (London), *H. Arbmán* professzor (Lund). A külföldi vendégek a Konferencia befejezése után egy hétig tartózkodtak még Magyarországon, és ez alatt az idő alatt meglátogatták a régészeti múzeumokat és kiállításokat, valamint néhány folyamatban levő ásatást.

*

Dr. Robert Wildhaber a bási Néprajzi Múzeum igazgatója, az UNESCO kiadásában megjelenő nemzetközi néprajzi bibliográfia szerkesztője 1955 októberében több napig tartózkodott Magyarországon. Ennek során meglátogatta a Néprajzi Múzeumot, az ELTE Néprajzi Intézetét, ezenkívül egynapos vidéki útra ment Debrecenbe, ahol megismerkedett a Déry Múzeummal, valamint a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetével. Robert Wildhaber a Néprajzi Múzeumban előadásban számolt be a svájci néprajz jelenlegi helyzetéről.

*

Sztaniszlav Sochacki lengyel történész aspiráns 1955. október 7-én Magyarországra érkezett. S. Sochacki az első és második világháború közötti lengyel-magyar történelmi kapcsolatokról készíti disszertációját. Magyarországi kutatásait mint a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetébe besorozott aspiráns végzi. Vezetője Kovács Endre kandidátus.

*

Ján Dabrowski, a Lengyel Tudományos Akadémia elnökségének tagja, a Krakkói Jagello-Egyetem tanára 1955. október 31-én háromhetes magyarországi tartózkodásra Budapestre érkezett. Magyarországi tartózkodása során meglátogatta a fontosabb történettudományi intézményeket, ásatásokat tekintett meg, és megbeszéléseket folytatott a lengyel és magyar történészek kapcsolatainak elmélyítéséről. November 10-én a Magyar Történelmi Társulat rendezésében előadást tartott „Lengyel-magyar kapcsolatok a humanizmus korában” címmel.

*

Andrej Sirácky, a Szlovák Tudományos Akadémia elnöke és *Igor Hrušovský* akadémikus, a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Osztályának elnöke, az Akadémia Filozófiai Intézetének vezetője, valamint *Vladimir Rejholecz*, a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Osztályának szaktitkára 1955 novemberében meglátogatták az MTA II. Osztályát, Sirácky

és Hrušovský akadémikusok ebből az alkalomból előadást tartottak a Szlovák Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Osztályának feladatairól és tevékenységéről, valamint a Komensky egyetem tanszékeinek és a Szlovák Tudományos Akadémia Intézeteinek együttműködéséről. A szlovák vendégek az MTA II. Osztályán az együttműködés számos kérdését, nevezetesen az intenzívebb könyv- és folyóiratcserre lehetőségeit tárgyalták meg.

*

Hirosi Mizuta japán gazdaság-történész Magyarországon átutaztában 1956. március 1-én a Magyar Tudományos Akadémián „Néhány szempont a japán kapitalizmus eredetéhez” címmel előadást tartott. Az elnöklő Ligeti Lajos akadémikus bevezető szavai után Hirosi Mizuta ismertette a japán kapitalizmus kialakulásának legjellegzetesebb vonásait, a nyugati fejlődéssel ellentétes, illetve az azzal megegyező vonásokat. Az előadás és az azt követő kérdések, valamint a kérdésekre adott válaszok közelebb hozták a két ország tudósait egymáshoz. A hallgatóság tájékozódhatott a japán haladó tudósok munkájáról. Hirosi Mizuta rövid magyarországi tartózkodása alatt többek között meglátogatta a Kelet-ázsiai Múzeumot, és képet nyert a magyarországi orientalisztikai kutatások helyzetéről és eredményeiről is.

Külföldi tanulmányutak

Friss István, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, *Donáth Ferenc*, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatóhelyettese és *Nagy Tamás*, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője 1955. június 10-től július 7-ig a Magyar Tudományos Akadémia küldötteiként a Szovjetunióban tartózkodtak, ahol a szovjet közgazdaságtudományi intézetek munkáját és szervezetét tanulmányozták.

*

A Carnuntumban (Bad Deutsch Altenburg, Bécs közelében) tartott *ókori régészeti*

kongresszuson (1955. július 25—29) Szilágyi János vett részt az MTA kiküldetésében. A kongresszus résztvevői összesen 23 előadásban nyújtottak keresztmetszetet a provinciális régészeti kutatás jelenlegi állásáról és fejlődéséről. A magyar résztvevő előadása (Die Bedeutung von Aquincum im Spiegel der neuesten Ausgrabungen) Carnuntum és Aquincum jelentőségének alakulása között vont párhuzamot. Az előadások szövegét a kongresszus emlékkönyvében hamarosan közzéteszik. A kongresszusnak, amelyet a carnuntumi múzeum újjárendezése kapcsán rendeztek, ünnepi jelleggel kölcsonzött, hogy éppen Ausztria függetlenségének visszaállítása időpontjára esett. Az előadások konkrét vonatkozásokban is hoztak új adatokat és szempontokat hazai rómaikorunk vizsgálatához.

*

Fogarasi Béla akadémikus, az MTA elnöke 1955 augusztusában részt vett a *Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének stockholmi kongresszusán*. (A kongresszusról részletes beszámolót közöl az *Osztály-Közleményei* jelen száma, valamint az *Akadémiai Értesítő* 1955. évi november-decemberi száma.)

*

Bécsben 1955. augusztus 29-től szeptember 3-ig tartották meg a *VIII. Nemzetközi Papyrológiai Kongresszust*, amelyen a Magyar Tudományos Akadémiát *Moravcsik Gyula* akadémikus képviselte. A mintegy 30 előadás főleg a tudomány speciális kérdéseivel foglalkozott. Az előadások során felmerült a papyrus-okiratok egyetemes repertoriuma elkészítésének igénye. Amíg e munka megvalósulására sor kerülhet, addig — mint az egyes résztvevők javasolták — fontos lenne ideiglenes nemzetközi tájékoztatót szervezni arról, hogy az egyes gyűjteményekben milyen jellegű okirat található. Ez a tájékoztatás különösen jelentős a hellenisztikus, a római és a bizánci társadalom- és gazdaságtörténet vonatkozásában, és új anyagot nyújt az alábbi néprétegek életének tanulmányozásához. E kongresszus nagyban hozzájárult mind a tudományos eredmények széles körben való megismertetéséhez, mind — nemzetközi tudó-

mánypolitikai szempontból — a kapcsolatok egészséges kialakításához, elmélyítéséhez.

*

A Történészek Nemzetközi Szervezete, a *Comité International des Sciences Historiques* 1955. szeptember 4. és 11-e között tartotta *Rómában X. Kongresszusát*. A Kongresszus magyar delegációjának vezetője *Andics Erzsébet* akadémikus, tagjai *Molnár Erik* akadémikus, *I. Tóth Zoltán* lev. tag, *Ember Győző* lev. tag és *Hanák Péter*, a történelemtudomány kandidátusa voltak. (A Kongresszusról részletes beszámoló a *Századok* 89. évfolyamának 1955. évi 6. számában jelent meg.)

*

Entz Géza, az Építészeti Tanács Műemléki Csoportjának munkatársa, a Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében 1955 szeptemberében 3 hetet töltött a Román Népköztársaságban. Tanulmányútjának célja a gyulafehérvári székesegyház monográfiájának megírásához szükséges anyag kiegészítése volt. Ezenkívül tanulmányozta az ottani műemlékeket és műemléki helyreállításokat. Utazása során Nagyszebenben és Kolozsvárott is folytatott műemléki tanulmányokat.

*

Az 1955. szeptember 21—24-e között tartott *prágai történész megbeszélés*, melynek tárgyát az egykori Osztrák—Magyar Monarchia kapitalista fejlődésével és munkásmozgalmával összefüggő kérdések képezték, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetét és a Munkásmozgalmi Intézetet képviselő delegációt *Pach Zsigmond Pál*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese vezette, aki „A porosz utas tőkés fejlődés egyes kérdései Magyarországon a dualizmus korában” címen előadást tartott. A delegáció tagjai *Sándor Vilmos*, a Történettudományi Intézet és *Erényi Tibor*, a Munkásmozgalmi Intézet munkatársai voltak. A komoly eredményeket hozó megbeszélés határozattal zárult, amely az érdekelt országok történészeinek e téma feldolgozására vonatkozó további együttműködésének módjait fektette le. A prágai kongresszusról az MTA Történet-

tudományi Intézetében Sándor Vilmos tartott beszámolót november 18-án.

*

Vajda László, a Néprajzi Múzeum munkatársa és *K. Kovács László*, a Néprajzi Intézet munkatársa a Német Tudományos Akadémia meghívására részt vettek az 1955. szeptember 29-től október 2-ig tartott *berlini Nemzetközi Agráretnográfiai Konferencián*, ahol Vajda László „Kulturelle Typen und 'Hackbau' in Ost-Afrika” címmel előadást tartott. A Konferencián, amelynek központi témája a földműves-életmóddal kapcsolatos néprajzi jelenségek tárgyalása volt, a német szakembereken kívül szovjet, jugoszláv, csehszlovák, bolgár, finn, dán és észak-amerikai kutatók vettek részt. A Konferencia résztvevői meglátogatták Leipzigban a Museum für Völkerkunde anyagából rendezett kiállítást. A magyar küldöttek Berlinből hazatérőben Prágában megszakították útjukat, és meglátogatták Kolin és Kacina múzeumait, végül látogatást tettek a Csehszlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében is.

*

Az 1905-ös orosz forradalom 50. évfordulója alkalmából Varsóban 1955. október 10—13. között rendezett ünnepi ülészakon magyar részről *Incze Miklós*, az MTA Történettudományi Intézete tudományos munkatársa és *Mucsi Ferenc*, a Munkásmozgalmi Intézet tudományos munkatársa vett részt. Az ülészakon Mucsi Ferenc előadást tartott az 1905-ös orosz forradalom magyarországi hatásáról. A varsói ünnepi ülészokról és lengyelországi tapasztalatairól Incze Miklós a Történettudományi Intézet munkatársai számára 1955. november 15-én tartott beszámolót.

*

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája történettudományi intézetei 1955. október 25—29-e között tudományos ülészakot tartottak *Moszkvában az 1905-ös első orosz forradalom 50. évfordulója* alkalmából. A magyar történészeket az ülészakon *Mód Aladár*, a történelemtudomány doktora, a TTIT főtitkára és *Hanák Péter* kandidátus, az MTA

Történettudományi Intézetének osztályvezetője képviselte, aki a tudományos ülészakon „Az 1905—1917-es orosz forradalom hatása a magyar nép harcainak alakulására” címmel tartott előadást. Hanák Péter december 7-én az MTA Történettudományi Intézete munkatársai előtt beszámolt az ünnepi ülészokról.

*

Kádár László egyetemi tanár, a földrajztudományok kandidátusa 1955. október és november hónapokban — a Román Tudományos Akadémia vendégeként — Romániában járt. Utazása során látogatást tett a bukaresti, jasi és kolozsvári egyetemeken, majd román geográfusok kíséretében tanulmányutat tett a Keleti Kárpátokban.

*

Wittman Tibor, a történelemtudomány kandidátusa 1955. november 14-től december 14-ig Csehszlovákiában volt tanulmányúton. Útjának célja a XVI—XVII. századra vonatkozó történeti kutatások megismerése és az egyetemi oktatás tanulmányozása volt. A prágai egyetem történettudományi intézetében és Brno-ban, az Állami Levéltárban végzett kutatásokat. Az 1619—20. cseh—magyar szövetség történetéhez értékes anyagot talált.

*

Eörsi Gyula, a jogi tudományok kandidátusa 1955. november 25-től december 10-ig a Csehszlovák Köztársaságban járt tanulmányúton. Csehszlovákiai tartózkodása alatt a csehszlovák állam- és jogtudományok szervezeti kérdéseiről, a levelező oktatásról; kodifikációs, igazságügyi szervezeti és büntetőpolitikai problémákról; a Legfelsőbb Bíróság irányító szerepével és ennek szervezeti megoldásaival összefüggő kérdésekről; a jogszabály dokumentációról; a tervszerződések elvi és gyakorlati kérdéseiről tájékozódott. A prágai egyetemi könyvtárban megbeszéléseket folytatott a Kubelik-féle magyar könyvtári hagyaték állapotáról. Eörsi Gyula tanulmányútja alkalmából előadásokat tartott a tervszerződések elvi kérdéseiről, valamint a

Magyar Polgári Törvénykönyv előkészületeiről.

*

Magos György, az MTA Történettudományi Intézete egyetemes osztályának munkatársa 1955 október-novemberében kéthónapos tanulmányúton volt a Román Népköztársaságban. Tanulmányútja során „Az osztrák—magyar finánctóke expanzív törekvései Délkelet-Európában” című témával kapcsolatos kutatásait egészítette ki Romániára vonatkozó anyagokkal. Kutatásairól és a Román Kulturkapcsolatok Intézete által lehetővé tett élményekben gazdag utazásairól az Intézet munkatársainak 1956. január 3-án tartott beszámolót.

*

Arató Endre, az MTA Történettudományi Intézetének h. igazgatója és *Kovács Endre* Kossuth-díjas, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1955. december 5. és 7-e között részt vettek a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének rendezésében Bratislavában megtartott konferencián. A konferencia L. Stur, a szlovák nemzeti mozgalom legkiemelkedőbb vezetőjének életével és munkásságával foglalkozott, halálának 100. évfordulójára alkalmából. A konferencián szovjet, lengyel, román és jugoszláv tudósok vettek részt. A magyar tudósok a konferencián két előadással szerepeltek.

*

A Nemzetközi Jogtudományi Egyesület (Association Internationale des Sciences Juridiques) 1956. február 17—21-e között megtartott párizsi ülésén, amely a békés együttműködés jogi vonatkozásaival foglalkozott, az MTA megbízásából *Szabó Imre*, az MTA levelező tagja vett részt. (A megbeszélésekről szóló részletes tájékoztatást lásd a Jogtudományi Közlöny 1956. évi 6. számában.)

*

Lukács György akadémikus 1956 februárjában a Lengyel Társadalomtudományi Akadémia vendégeként Varsóban tartózkodott. Az Akadémián előadást tartott „A kritikai

realizmus mai problémái” címmel. Lukács György varsói tartózkodása alkalmával megbeszélést folytatott lengyel filozófusokkal és irodalomtörténészekkel.

*

Heller Ágnes, a filozófiai tudományok kandidátusa 1956. március 8—11-ig részt vett a Berlinben megrendezett *filozófiai konferencián*. A konferencia tárgya a szabadság problémája volt. A konferencia három kérdés-csoporttal foglalkozott: 1. a szabadság fogalma a filozófia történetében, 2. a mai szabadságfogalmak kritikája, 3. a marxizmus—leninizmus szabadságfogalma.

*

Makkai László és *Perényi József*, a történelemtudomány kandidátusai, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársai 1956. április 25-én részt vettek a Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének vitauülésén, amelyen a készülő egyetemi tankönyv II. kötetének 1764—1795 közötti évekre vonatkozó fejezeteit tárgyalták meg, és hasznos tapasztalatokat szereztek a magyar egyetemi történelmi tankönyv megírásával kapcsolatos munkálatok vonatkozásában.

A Kossuth-díj

II. fokozatával tüntette ki a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa *Szabó Imrét*, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagját, egyetemi tanárt, az Állam- és Jogtudományi Intézet igazgatóját „*A burzsoáz állam- és jogbölcselet Magyarországon*” című úttörő jellegű állam- és jogelméleti monográfiájáért.

*

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának *Állam- és Jogtudományi Főbizottsága* és *Tudománytörténeti Szakbizottsága* 1956. március 12-én megvitatta *Szabó Imre* elvtárs könyvét. A vita korreferensei *Beér János*, *Pamlényi Ervin* és *Fukász György* elvtársak voltak.

*

Kormánykitüntetések

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa a Magyar Tudományos Akadémia 1955. évi Nagygyűlése alkalmával, kiváló munkája elismeréséül *Bulla Béla* levelező tagnak, a Földrajztudományi Kutatócsoport vezetőjének a *Munka Érdemrend* kitüntetését, *Arató Endrének*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesének a *Szocialista Munkáért Érdemérem* kitüntetését adományozta.

*

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa *Eckhart Ferencnek*, a jogi tudományok doktorának, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Jogtörténeti Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanárának 70. születésnapja alkalmából és *Mátrai Lászlónak*, az MTA levelező tagjának, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára vezetőjének 10 éves könyvtárvezetői munkássága alkalmából a könyvtárvezetés területén elért kiváló eredményei elismeréséül a *Munka Érdemrend* kitüntetését adományozta.

*

A Népköztársasági Elnöki Tanácsa *Fülep Ferencnek*, a Népművelési Minisztérium főosztályvezetőjének kiváló munkája elismeréséül a *Munka Érdemrend* kitüntetését adományozta.

*

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa *Pogány Ö. Gábornak*, az Országos Szépművészeti Múzeum főigazgató helyettesének kiemelkedő munkája elismeréséül a *Szocialista Munkáért Érdemérem* kitüntetését adományozta.

*

A Népköztársaság Elnöki Tanácsa *Hajdu Gyula* egyetemi tanárnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Tanszéke vezetőjének 70. születésnapja alkalmából a nemzetközi jogi oktatás terén végzett kiváló munkája, valamint kiemelkedő nevelői és társadalmi tevékenysége elismeréséül a *Munka Vörös Zászló Érdemrendje* kitüntetését adományozta.

Akadémiai jutalmak

A Magyar Tudományos Akadémia elnöke 1955 decemberében, az 1955. évben teljesített kiemelkedő tudományos kutató és eredményes tudományos szervező munkájuk elismeréséül a II. Osztály területén a következő kutatókat részesítette elnöki jutalomban:

Gerőné Fazekas Erzsébet egyetemi tanárt „Magyarország felszabadításának és népi demokratikus forradalmunk érlelődésének néhány kérdése” című tanulmányáért. — *Vincze Editet*—*Erényi Tibort*, a Munkásmozgalmi Intézet munkatársait „A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I—III.” kötetéért. — *Világhy Miklós* egyetemi tanárt „A magyar népköztársaság polgári jogi törvénykönyvének rendszeréről” című tanulmányáért. — *Weltner Andor* egyetemi tanárt a munkajogi egyetemi tankönyv elkészítéséért, valamint „A munka törvénykönyvének kommentárja” című munka megírásában való részvételéért. — *Heller Ágnes* tudományos kutatót „Csernisevskij etikája” című munkájáért, amely kiterjedt történelmi kutatáson alapszik. — *Tettamanti Béla* egyetemi tanárt az ókor neveléstörténetének feldolgozásáért, valamint „Marx—Engels nézetei a nevelésről” című kiadvány anyaggyűjtéséért. — *Gerevich Lászlót*, *Horler Miklóst*, *Pogány Frigyes* Budapest műemlékei I. kötetének szerkesztéséért, a kötet főmunkatársi munkájáért, valamint a kötetben megjelent tanulmányáért. — *Barabás Jenőt*, a Néprajzi Főbizottság titkárát, a Magyar Néprajzi Atlasz kidolgozása érdekében kifejlesztett elméleti és gyakorlati munkájáért, különösen a tanyakialakulás kérdésének terén elért jelentős eredményeiért. — *Patek Erzsébetet*, a Régészeti Főbizottság titkárát az elhanyagolt magyarországi koravaskor kutatása terén, valamint a Régészeti Konferencia szervezésével kapcsolatban kifejlesztett eredményes munkájáért. — *Castiglione Lászlót*, *Kovrig Ilonát*, *Radnóti Aladárt*, *Tomas Editet*, *Vértes Lászlót* a Régészeti Konferencia szervezésével kapcsolatban kiemelkedő és lelkes munkájukért. — *Abella Miklóst*, *Bora Gyulát*, *Hanicsek Zsuzsannát*, *Pécsi Mártont*, *Sárfalvi Bélát* a Földrajzi Kongresszus szervezésével

kapcsolatban kiemelkedő és lelkes munkájukért. — *Fejér Klára* szaktitkárt több éve eredményesen végzett szaktitkári munkájáért.

Pályadíjak

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya 1955-ben a következő pályázati munkákat részesítette díjazásban: *Balázs Tibor*: „Pest vármegyei nemzeti bizottságok történetéhez” — *Hetey József*: „Magyarország dolgozó népének alkotó szerepe népi demokráciánk létrejöttében és megszilárdításában” — *Fekete-Győr László*—*Palicz András*: „Operatív módszerek az üzemek önköltségsökkentési munkájának összehasonlítására és az önköltségsökkentés forrásainak feltárására” — *Vass Zoltán Péter*: „Az anyagi érdekeltég elvének fokozott érvényesítése a Központi Vezetőség határozatainak megvalósításáért” — *Kozmutza Pál*: „Az önköltségsökkentés legfőbb problémái a népgazdaság egyes ágai-ban” — *Kulcsár Kálmán*: „Realista mozgalom az Amerikai Egyesült Államok jogtudományában” — *Takács Imre*: „Polner Ödön és a közjogi dogmatizmus” — *Schönwald Pál*: „A természetjog újjálesztésének néhány kérdése” — *Bauer Miklós*: „A szocialista törvényesség kérdése népi demokráciánkban” — *Papp József*: „Ismeretelméleti kérdések a modern fizikában” — *Zilahi Rezsőné* és *Péteri Miklósné*: „Az ifjúság kulturált magatartásra nevelése” — *Gáti Ferenc*: „Egy magyar pszichológus munkásságának méltató és kritikai jellemzése (Ranschburg Pál)” — *C. Wilhelmb Gizella*: „Widemann Éliás magyar arcképsorozatai” — *K. Lantos Flóra*: „A magyarországi ónművéség” — *Wattai Erzsébet*: „Árpádkori magyar ötvösség” — *Székely Zoltán*: „Derkovits és az avantgardizmus” — *Szabó Máttyás*: „A Körös, Berettyó alsó folyása vidékének rétgazdálkodása” — *Nagy Dezső*: „A rétközi dohányosság történetéhez” — *Dömötör Sándor*: „Mezőgazdasági termelőeszközök és a termelőmódok alapformáinak élete Nyugat-Dunántúl gazdálkodásában” — *Nagy Gyula*: „Az utolsó működő szárazmalom” — *Nagy Czirok László*: „Pásztorélet a Kiskunságban” — *Szabadi Imre*: „Nádvágás és nádfeldolgozás Hajdu-

böszörményben” — *Mozsolits Amália*: „Révészeti adatok a nagy vándorlás történetéhez” — *Sárközi Zoltán*: „Vízgazdálkodás és mezőgazdaság Győr-Moson megyében” — *L. Márkus Mária*: „A Lipótváros utcahálózatának fejlődése 1872-ig” — *Klebnitzky József*: „Az öntözéses gazdálkodás földrajzi vonatkozásai Hódmezővásárhely környékén”.

Kandidátusi disszertációk megvédése

Degré. Alajos „A feudális gyámsági jog Magyarországon” c. kandidátusi értekezését 1955. július hó 1-én védte meg. A disszertáció opponensei Eckhart Ferenc, a jogi tudományok doktora és Beér János, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

Az opponensek véleménye és a hozzászólások során kialakult vita alapján a bírálóbizottság megállapította, hogy szerző alapos kutatás, forrástanulmányok és levéltári anyag összegyűjtésével úttörő munkát végzett a feudális magánjog egész korszakát felölelve. A marxizmus—leninizmus tanításának elmélyült ismeretéről és arról tett tanúságot, hogy annak tudományos munkájában való felhasználására alaposan törekszik. Kiemelendő a témájában felmerülő feudális és burzsoá irodalom feldolgozása. Helyeselhető, hogy tárgyául a magánjog egy olyan intézményét választotta, amelynek feldolgozása eddig egyáltalán nem történt meg. Csupán néhány egyszerűsítési törekvés és indokolatlan általánosítás hozható fel kifogásként.

A bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Degré Alajost a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Maróti Ödön „Az ipar ágazati szerkezete átalakulásának néhány kérdése a Magyar Népköztársaságban” c. kandidátusi disszertációját 1955. július 21-én védte meg. A disszertáció opponensei Farkas Imre, a közgazdaságtudományok kandidátusa és Illyés Éva, a közgazdaságtudományok kandidátusa voltak.

Az értekezés nyilvános vitájára kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt

a szocialista iparosítás egyik rendkívül fontos alapkérdését dolgozta fel úgy általános elméleti szempontból, mint a magyar ipar felszabadulás utáni fejlődésének beható kritikai vizsgálata alapján. A munka tárgyánál fogva nemcsak a magyar, de — beleértve a Szovjetuniót is — a nemzetközi szocialista közgazdasági irodalom terén úttörő kezdeményezésnek tekinthető, mert a szocialista ipar ágazati fejlődésének és az ágazatok közötti kapcsolatok kialakulásának törvényszerűségeit, az elmélet és a tapasztalati adatok elemzése alapján összefüggően tárgyaló mű eddig nem jelent meg. A téma elméleti kidolgozásához a szerző óriási irodalmi anyagot, a hazai vonatkozású rész tárgyalásához pedig az Országos Tervhivatalban és más intézményeknél rendelkezésre álló dokumentumokat és tájékoztatást igyekezett rendszerbe foglalni és ezek alapján a népgazdasági tervezés további tökéletesítése szempontjából megfelelő következtetéseket levonni. Az opponensi vélemények, valamint a hozzászólók számos, egy ilyen úttörő jellegű műnél elkerülhetetlen, kisebb-nagyobb hibára mutatnak rá, amelyek figyelembevételével és a munka ennek megfelelő átdolgozásával a disszertáció hasznos kézikönyvként szolgálhat úgy a gyakorlati közgazdászok, mint az oktatás számára.

A Tudományos Minősítő Bizottság Maróti Ödönt a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a közgazdaságtudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Láng Sándor „A Cserhát természeti földrajza” c. kandidátusi disszertációját 1955. július 29-én védte meg. A disszertáció opponensei Kéz Andor, a földrajztudományok kandidátusa és Bacsó Nándor, a földrajztudományok kandidátusa voltak.

A vitára kiküldött bírálóbizottság beható vita alapján megállapította, hogy a jelölt a kandidátusi disszertációját alapos tudományos felkészültséggel, a dialektikus materializmus szellemében védte meg. A még fennálló vitás kérdések a természeti földrajz további fejlődése során oldódnak majd meg. A bírálóbizottság kiemelkedőnek tartja, hogy

a jelölt munkamódszere a természeti földrajzi kutatás terén példamutató.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Láng Sándort a földrajzi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Kovács István „A burzsoá alkotmányosság válsága” c. kandidátusi értekezését 1955. augusztus hó 1-én védte meg. A disszertáció opponensei Szabó Imre, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja és Beér János, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

Az opponensi vélemények és a kialakult vita alapján a kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt munkájával nemcsak marxista módszerű tudományos kutató tevékenységéről, hanem számottevő új tudományos eredményekről is tanúságot tett. Munkája a hazai tudományos körökön kívül jelentős nemzetközi érdeklődést is kiváltott. (Bolgár nyelvre lefordították, cseh nyelvű kiadása folyamatban van.) A mű az első szocialista államjogi monográfia irodalmunkban. A jelölt bebizonyította, hogy e hatalmas problémakör szocialista és burzsoá irodalmát és joganyagát behatóan ismeri. Érdeme, hogy kutatásait olyan területekre is kiterjesztette, amelyek mind a hazai, mind a külföldi államjogi irodalomban eddig csaknem feltáratlanok voltak. Ilyen különösen a gyarmati alkotmányok kérdése. Az opponensi véleményekre és a hozzászólásokra adott válaszai magas színvonalon állottak. Műve tudományos igényességével beillik a jelölt korábbi és újabb széles tudományos munkálkodásának keretébe.

A bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Kovács Istvánt a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Révai Tibor „Az állami vállalat jogi szemlélyisége a szovjet szocialista polgári jogban” c. kandidátusi értekezését 1955. szeptember hó 7-én védte meg. A disszertáció opponensei Eörsi Gyula, a jogi tudományok kandidátusa és Világhy Miklós, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

Az elhangzott opponensi vélemények és a kialakult élénk vita alapján a kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a jelölt disszertációját sikeresen megvédte. Dolgozatával bebizonyította, hogy e tudományágat, különösen disszertációja témakörét, részleteiben is teljes alapossggal ismeri, továbbá, hogy tudományos munkára képes. A disszertáns nagyjelentőségű témát választott, és dolgozatának értékét emeli az a körülmény, hogy magyar szempontból is nagy jelentőségű szovjet tudományos eredményeket használt fel. Ügyvédi hivatásánál fogva az elmélet és a gyakorlat helyes összekapcsolásáról örvendetes módon tett tanúságot. A bizottság megállapítása szerint sem vitatható, hogy a dolgozat egyes részei leíró jellegűek. Sem ezt, sem az opponensek által kifogásolt egyes részleteket nem minősítette a bizottság olyanoknak, amelyek a dolgozat értékét számottevően csökkentenék.

A bírálóbizottság javaslata alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Révai Tibort a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Nagy László „A dolgozók anyagi felelősége” c. kandidátusi disszertációját 1955. szeptember 21-én védte meg. A disszertáció opponensei Világhy Miklós, a jogi tudományok kandidátusa és Weltner Andor, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a téma megválasztása helyes volt: a disszertáció a gyakorlat egyik rendkívül fontos és sok vonatkozásban tisztázatlan kérdését dolgozta fel. Ennek során a jelölt alapos elméleti felkészültségről tett tanúságot és feldolgozta a szocialista irodalom anyagát. Nem kerüli a súlyos elméleti kérdések tárgyalását és kiváló érzékkel vet számot az elméleti kérdések feldolgozása során a gyakorlat igényeivel, problémáival, nehézségeivel. Tárgyát világosan és plasztikusan adja elő. További munkája során a mélyebb alapvetésre, nagyobb elmélyülésre kell törekednie.

A Tudományos Minősítő Bizottság Nagy Lászlót a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Brósz Róbert: „Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban” c. kandidátusi értekezését 1955. október 19-én védte meg. A disszertáció opponensei Marton Géza, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja és Borzsák István, a nyelvészeti tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság az opponensek véleménye és a hozzászólások során kialakult vita alapján megállapította, hogy Brósz Róbert dolgozatával bebizonyította, miszerint tudományágát, a római jogot és különösen disszertációja témakörét, az ezzel összefüggő összes kérdések jogi és történelmi vonatkozásait teljesen ismeri, önálló tudományos kutatásra nemcsak képes, hanem értékes tudományos eredményeket ért el. Témaválasztásával és feldolgozási módszerével a régi pandektista és dogmatikus tárgyalási módszertől eltávolodva, a marxizmus—leninizmus tudományos szempontjainak érvényesítésére törekedve lépéseket tett tárgyának szélesebb társadalmi és történelmi alapon való feldolgozására. Helyenként azonban sablonossá válik, és túlzó hangot használ. Kívánatos lett volna tárgyaláskörének bizonyos kiszélesítése a történelmi szempontok teljessége érdekében. Egészben véve a dolgozat tudományos irodalmunk számottevő nyeresége.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Brósz Róbertet a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Szabad György „A Tata-Gesztési Eszterházy Uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásia” c. kandidátusi értekezését 1955. október 21-én védte meg. A disszertáció opponensei Pach Zsigmond Pál, a történelemtudomány kandidátusa és Szabó István, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A bírálóbizottság élénk és értékes vita után megállapította, hogy Szabad György kandidátusi értekezése számottevő gyarapodása gazdaságtörténelmi irodalmunknak. Egy jelentős uradalom keretei között, kiforrott tudományos módszerrel, részletesen elemzi a feudalizmusról a kapitalizmusba való átmenet eddig szinte

feltáratlan területét, gazdag forrásanyag alapján. Figyelmét egyaránt kiterjeszti a jobbágyszábadítást megelőző és az ezt követő évtizedek fejlődésére. Bőségesen, de soha sem dogmatikusan, hanem a magyar fejlődés sajátosságaira ügyelve, alkotó módon támaszkodik a marxizmus—leninizmus klasszikusainak útmutatásaira. Mindez lehetővé teszi, hogy számos fontos kérdésben gyökeresen új eredményeket érjen el. Kiemelkedő továbbá nagy formakészsége, amellyel művöböl tárgyának nehézsége ellenére is élvezetes olvasmányt alakít.

A Tudományos Minősítő Bizottság Szabad Györgyöt a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Tilkovszky Loránd „Az 1831. évi parasztfelkelés” c. disszertációjának vitája 1955. november 21-én volt. Az értekezés opponensei Varga István, a történelemtudomány kandidátusa és Kovács Endre, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a disszertációt alapos történeti felkészültség, igen széleskörű anyagismeret, figyelemre méltó ideológiai tájékozottság és logikus szerkezeti felépítés jellemzi. A bizottság helyt adva az opponensek véleményének, felhívta a jelölt figyelmét arra, hogy egyes kérdésekben elfoglalt álláspontját mind fogalmazásban, mind tartalmában vizsgálja felül, és a munka zárófejezetében az osztályharc és a nemzeti összefogás problémája kérdésében végezzen alaposabb elemzést.

A Tudományos Minősítő Bizottság Tilkovszky Lorándot a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a történelemtudománykandidátusává nyilvánította.

*

Makkai László „A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Népi felkelések Felső-Magyarországon 1630—32-ben” c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája 1955. november 29-én volt. Az értekezés opponensei Révész Imre akadémikus és Elekes Lajos, a történelemtudomány doktora voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a szerző történetírói munkásságának jelentős állomásához érkezett el azáltal, hogy a marxista történet szemlélet egyre elmélyülőbb ismeretében írta meg munkáját. A tanulmány eredeti forrásanyag alapján készült, széles nemzetközi áttekintés és bátor problémafelvetés jellemzi. Így a magyar történetírás komoly nyereségének számíthat. A bizottság az opponensek bírálatainak helyt adott, melyeket a szerző magáévá tett.

A Tudományos Minősítő Bizottság Makkai Lászlót a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Kosáry Domokos „Kossuth Lajos politikai fejlődése és küzdelmei az 1848 márciusi forradalomig” c. kandidátusi értekezését 1955. november 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Révész Imre akadémikus és Ember Győző, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja voltak.

A kiküldött bírálóbizottság Kosáry Domokos korábbi munkássága és a jelen dolgozat közötti fejlődésre utalt, és kiemelte, hogy korábbi felfogásához képest, felhasználva széleskörű tárgyi tudását, nagyfokú problémaérzékét és formai készségét, a megvitattott disszertációt a marxista elméletnek és módszernek alkalmazására való törekvés jellemzi. A bizottság helyt adott az opponensek bíráló megjegyzéseinek, különösen annak a véleménynek, hogy egy Kossuthról szóló monográfiá keretében a feudalizmus válságának és a válság társadalmi hatásának mélyebb elemzése kívánatos.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kosáry Domokost a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Pecze Ferenc „A tanácsok országos gyűlése” c. kandidátusi disszertációját 1955. december 7-én védte meg. A disszertáció opponensei Vas Tibor, a jogi tudományok kandidátusa és Szamel Lajos, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság az opponensi vélemények és a kialakult vita alapján megállapította, hogy a disszertáció megfelel azoknak a szakmai és ideológiai követelményeknek, amelyeket a kandidátusi értekezésekkel szemben minden esetben támasztanak. A bizottság megállapította, hogy a disszertáns téma-választása helyes és újszerű. Olyan időszakból vette értekezésének témáját, amely a jogtudomány részéről is feltárára vár, hogy tovább gazdagíthassuk tudományos életünket. Az események elemzésében helyes módszert követ, gazdag tényanyagot dolgoz fel, ami arra mutat, hogy a témájában alaposan elmélyült és törekedett azt tudományos alapos-sággal feldolgozni. A disszertáció hiányosságának kell tekinteni — amint ezt az opponensek is megállapították — hogy a jelölt nem minden esetben von le következtetéseket a tényekből, holott erre az adottságai megvannak. Hiánynak kell tekinteni azt is, hogy egyes vonatkozásokban mellőzte olyan okmányok feldolgozását, amelyek a disszertáció témájához tartoztak volna. Egybevetve a hozzászólásokat és a jelölt választát, a bizottság megállapítja, hogy a jelölt tudományos kutató munkára való alkalmasságát bebizonyította.

A Tudományos Minősítő Bizottság Pecze Ferencet a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Arató Endre „A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1790—1848” c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája 1956. január 14-én volt. Az értekezés opponensei I. Tóth Zoltán, az MTA lev. tagja és Spira György, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság az opponensi vélemények és a vita alapján megállapította, hogy a disszertáció a tárgyalt korszak nemzetiségi történetének első marxista szintézise, nagy könyvészeti és levéltári anyagra alapuló, a marxizmus—leninizmusnak a nemzeti kérdésre vonatkozó tanításait következetesen alkalmazó, a nacionalizmus elleni harcban komoly fegyverül szolgáló tudományos mű.

A bizottság ugyanakkor felhívta Arató Endre figyelmét arra, hogy a magyarországi nemzeti-ségi kérdésre vonatkozó általános következtetéseket fejlessze tovább a disszertációban feltárt anyagok és a vitában elhangzott szempontok alapján.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Arató Endrét a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Csizmadia Andor „A nemzeti bizottságok” c. kandidátusi értekezését 1956. január 27-én védte meg. A disszertáció opponensei Halász József, a jogi tudományok kandidátusa és Kovács István, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

Az opponensek véleménye és a kialakult vita alapján a kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a szerző népi demokratikus állami életünk fejlődésének fontos, s eddig kellően fel nem tárt szakaszát és annak egyik jelentős intézményét marxista—leninista alapon, lényegében helyes módszerrel, nagy forrásanyagot gyűjtve és feldolgozva világítja meg. Több fontos elméleti problémát vet fel, és sikeresen old meg. Helyenként értékes következtetéseket von le a jelenre vonatkozóan. Az értekezés fogyatékosága, hogy olyan leíró részei vannak, amelyek mellől az elvi elemzés hiányzik. Vizsgálódásai nem terjednek ki a tárgyalt intézmények összes lényeges oldalaira. Ebből folyik, hogy több esetben a szerzői állásfoglalást idézzel helyettesíti. Az opponensi véleményekre és a felszólalásokra adott válasza kellő szinten állott.

A bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Csizmadia Andort a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Viski László „A cselekmény szándékossága a büntetőjogban” c. kandidátusi értekezését 1956. január 30-án védte meg. A disszertáció opponensei Losonczy István, a jogi tudományok kandidátusa és Schultheisz Emil, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság az opponensek

véleménye és a vitában résztvevők hozzá-
szólásai alapján megállapította, hogy Viski
László dolgozata rendkívül alapos felkészül-
séggel, nagy tudományos apparátussal készült;
számos újszerű megoldást ad, a részletkérdé-
sekben is új módon veti fel a disszertáció
alapvető kérdését. Bár az opponensek véle-
ménye a disszertáció fő tételének helyességét
illetően megoszlott, a bizottságnak az oppo-
nensekkel egyetértően az a véleménye, hogy
a disszertáns nemcsak önálló tudományos
készségről tett tanúságot, de értekezése értékes
tudományos eredményekre jutott. A bizottság
az értekezést megvédettnek tekinti.

A Tudományos Minősítő Bizottság a
bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján
Viski Lászlót a jogi tudományokkandidátusává
nyilvánította.

*

Réczei László „A nemzetközi magánjog” c.
kandidátusi értekezését 1956. január 31-én
védte meg. A disszertáció opponensei Beck
Salamon, a jogi tudományok kandidátusa és
Világhy Miklós, a jogi tudományok kandidá-
tusa voltak.

Az opponensi vélemények és a kialakult
élénk vita alapján a bírálóbizottság megállá-
pította, hogy a disszertáció meghaladja a
kandidátusi értekezéssel szemben támasztott
átlagos követelményeket. Magas színvonalú,
egyes kérdésekben meggyőző, újszerű meg-
oldásokat tartalmaz olyan területen, ame-
lyen a magyar részletkutatások viszonylag
igen gyérek. Az értekezés a marxizmus—
leninizmus módszerének sikeres alkalmazását
tükrözi, teljes mértékben értékesíti a tárgyra
vonatkozó marxista irodalmat, és megfelelően
használja fel és értékeli különösen a francia,
angol és amerikai irodalmat is. A disszertáció-
ban bizonyos kisebb jelentőségű egyenetlen-
ség tapasztalható, különösen a kötelmi jog
területén. A disszertánsnak az opponensi véle-
ményekre adott válasza magas színvonalú és
javarészt meggyőző volt.

A Tudományos Minősítő Bizottság Réczei
Lászlót a bírálóbizottság egyhangú javaslata
alapján a jogi tudományok kandidátusává
nyilvánította.

*

Pólay Elemér „Az eladói kellekszavatosság
szabályozása a római árutertermelő rabszolgaság
korszakának fejlődő szakaszában” c. kandi-
dátusi disszertációját 1956. február 3-án védte
meg. Az értekezés opponensei Marton Géza,
az MTA lev. tagja és Weltner Andor, a jogi
tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította,
hogy a dolgozat jól megválasztott tárgynak
marxista—leninista módszerrel, a történeti
szemlélet helyes érvényesítésével való fel-
dolgozására törekszik. Érdeme, hogy a jog-
szabályok anyagán kívül ókori irodalmi szöve-
gekre is figyelemmel van. A bizottság jogos-
nak tekinti kandidátusi dolgozatban a kutatás
területének bizonyos korszakra korlátozását,
de nem helyeselheti a szerzőnek azt a beállí-
tását, mintha a római jog körében a szocialista
jogtudományok centrális feladata a prae-
klasszikus kor kutatása lenne. A szerző az
osztályérdeknek közvetlenebb szerepet tu-
lajdonít a tárgyalat egyes részletszabályok
kialakításában, mint amennyire az kimutat-
ható. A dolgozat egyébként a szerzőnek a
szakmája egész területére kiterjedő igen alapos
ismeretét, valamint a tudományos munkára
való készségét bizonyítja.

A Tudományos Minősítő Bizottság a
bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján
Pólay Elemért a jogi tudományok kandidá-
tusává nyilvánította.

*

Trócsányi Zsolt „Az 1848—49-i erdélyi
parasztmozgalmak” c. kandidátusi értekezésé-
nek nyilvános vitája 1956. február 25-én
volt. Az értekezés opponensei I. Tóth Zoltán,
az MTA levelező tagja és Makkai László,
a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapí-
totta, hogy Trócsányi Zsoltnak a feudaliz-
muskori erdélyi történet alapos felkészültségű
ismerőjének és úttörő munkásának dolgozata
fontos feladatot old meg az erdélyi 1848—49-i
parasztmozgalmak, a népek barátságának elvi
alapján álló marxista feldolgozásával. Minden
korábbi anyagkutatást felülmúló levéltári fel-
táró munkával, a bonyolult erdélyi viszonyok,
az anyag adta problémák általában mélyre-
ható és sokoldalú elemzésével oldotta meg a

feladatot. Indokolt lenne azonban a polgári történetírás és a kiadott forrásanyag használatának és kritikájának még alaposabbá tétele. Általában sikerrel küzdötte le a kérdés történeti tárgyalását eddig jellemző nacionalizmust. A bizottság azonban úgy találja, hogy a munkában az 1849 ősze utáni parasztmozgalmak egyoldalú ábrázolást nyertek, mellőzött néhány, a téma szempontjából fontos tény, és ezért a forradalmi és ellenforradalmi erők ábrázolása nem mutatja a helyes arányokat.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Trócsányi Zsoltot a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Lukács László „Hivatali büntettek” c. kandidátusi disszertációját 1956. február 29-én védte meg. A disszertáció opponensei Losonczy István, a jogi tudományok kandidátusa és Kádár Miklós, a jogi tudományok kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság egyhangúlag megállapította, hogy Lukács László disszertációjának érdeme, hogy a büntetőtörvénykönyv különös részének igen fontos kérdését vizsgálja, — olyan kérdést, amely államunk szerveinek tevékenységét közelről érinti. E kérdés egyben kodifikációnkban is megoldásra váró, a szocialista országok jogászait általánosan foglalkoztató probléma. A disszertáció sokoldalúan tárja fel a jogirodalom alapos ismertetésével, a marxizmus—leninizmus termékeny alkalmazásával a hivatali büntettek egész problematikáját és igen gondos felépítésében. Megoldásában is szép, részletesen indokolt, önálló gondolata van, gazdag kifejtés keretében ad megoldási javaslatot és segítséget a kodifikációban. Az opponensek és a vitában felszólalók — a disszertáció egyes tételeit illető kifogások mellett — egyértelműen hangsúlyozták a disszertáció kiemelkedő színvonalát. A jelölt által adott válasz ugyan csak meggyőzően bizonyította felkészültségét és tudományos alkotóképességét.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján

Lukács Lászlót a jogi tudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Balassa Iván „A magyar kukoricatermelés és felhasználás néprajzi és nyelvészeti vonatkozásai” c. kandidátusi disszertációját 1956. március 7-én védte meg. A disszertáció opponensei Kniezsa István akadémikus és Tálasi István, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

Az értekezés nyilvános vitájára kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a benyújtott disszertáció általános eredményei, valamint egyes részletekre vonatkozó megállapításai komoly haladást jelentenek a néprajz és a vele kapcsolatos társtudományok területén. Úgyszólván előtanulmányok segítségével nélkül megírt monográfiája alapvető értékű rendszerezés.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Balassa Ivánt a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

*

Kádár Iván „A jelenkori kapitalizmus gazdasági alaptörvényének érvényesülése a horthy-fasiszta Magyarországon” c. kandidátusi disszertációját 1956. március 14-én védte meg. A disszertáció opponensei Háy László, a közgazdaságtudományok kandidátusa és Nemes Dezső, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy az értekezés bőséges konkrét anyagot dolgoz fel, és a jelöltnek megvan a felkészültsége arra, hogy tudományos kutatómunkát végezzen. A bizottság azonban azt is megállapította, hogy a jelölt az értekezés címében megjelölt feladatot nem oldotta meg. A kutatásban nem hatolt elég mélyre, sok esetben a bizonyítás és elemzés helyett deklarál. A disszertáció a második világháború előtti magyar monopolkapitalizmus néhány fontos vonását helyesen világítja meg és bő tényanyag alapján fényt vet a magyar dolgozók helyzetének alakulására. A bizottság azt is tekintetbe vette, hogy a disszertáció 10 hónappal ezelőtt készült el, tehát olyan időszak-

ban, amikor a dogmatizmus és skolasztika elleni harc a magyar közgazdaságtudományban még nem bontakozott ki.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kádár Ivánt a közgazdaságtudományok kandidátusává nyilvánította.

*

Incze Miklós „A mezőgazdaság, a kül-ereskedelem, a pénz és a hitelügyek alakulása Magyarországon az 1929—33. évi világgazdasági válság idején” c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája 1956. március 13-án volt. Az értekezés opponensei Réti László, a történelemtudomány kandidátusa és Zsigmond László, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

A kiküldött bírálóbizottság az opponensek véleménye, valamint az élénk és magas tudományos színvonalú vita után megállapította,

hogy a disszertáció az adott területen: az ellenforradalmi korszak gazdaságtörténetének területén úttörő jelentőségű munka, amely különösen nagy anyaggazdagságával, sokoldalú pontos számításaival és az ezekből levont helyes megállapításokkal tűnik ki. A disszertáció hozzáértéssel alkalmazza a marxizmus—leninizmus szemléletét a sajátos magyar viszonyok vizsgálatánál és magyarázatánál, és ezt alapos gazdasági szakismerettel egészíti ki. A disszertáció hiányosságainak egy része sajátos szerkezeti felépítéséből, — más fontos gazdasági szektorokkal, elsősorban az iparral való összehangolás elégtelenségéből — más része pedig a nemzetközi gazdasági összefüggésekbe való nem teljes beágyazásból fakad.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Incze Miklóst a történelemtudomány kandidátusává nyilvánította.

TARTALOMJEGYZÉK

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

<i>I. Tóth Zoltán</i> : A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon	259
<i>Bulla Béla</i> : A magyar föld domborzata fejlődésének ritmusai az újharmadkor óta a korszerű geomorfológiai szemlélet megvilágításában	281
<i>Nádor György</i> : A természettörvény-fogalom történeti kialakulása és jelen problematikája	297

BESZÁMOLÓK – VITÁK

<i>Fogarasi Béla</i> : A Politikai Tudományok Nemzetközi Szövetségének stockholmi kongresszusáról	311
A római történéskongresszus	317
<i>Miklós Gyula</i> : Rövid beszámoló az első magyar Földrajzi Kongresszusról	327
<i>Radnóti Aladár</i> : A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Konferenciája Budapesten	331
<i>R. Á.</i> : Beszámoló a Pedagógiai Főbizottság 1955. decemberi üléseiről	353

KÖNYVBÍRÁLAT – KÖNYVISMERTETÉS

<i>Entz Géza</i> : Radocsay Dénes „A középkori Magyarország táblaképei”	357
<i>N. Gy.</i> : Az averroisták, a középkor radikális szabadgondolkodói. Szélgjegyzetek egy most feltárt Boetius Dacus-mű margójára	365

TUDOMÁNYOS KRÓNIKA	373
--------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

НАУЧНЫЕ СТАТЬИ

- З. И. Тот:* Некоторые вопросы многонационального государства в Венгрии до 1848 года 259
- Б. Булла:* Ритмы развития рельефа венгерской земли со времени неотретичного периода в свете современного геоморфологического воззрения 281
- Дь. Надор:* Историческое развитие и современная проблематика понятия закона природы 297

ОТЧЕУЫ — ДИСКУССИИ

- Б. Фогараш:* Стокгольмский конгресс Международной Федерации политических наук 311
- — Конгресс Международного Комитета исторических наук в Риме 317
- Д. Миклош:* Краткий отчет о работе первого Венгерского Географического Съезда 327
- А. Радноти:* Археологическая Конференция Венгерской Академии Наук в Будапеште 331
- Р. А.:* Отчет о заседании Главного Педагогического Комитета в декабре 1955 г. ... 353

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Г. Энц:* Денеш Радочай: «Станковая живопись средневековой Венгрии» 357
- Н. Дь.:* Аверроисты — свободомыслящие радикалы средневековья. Заметки к недавно открытому произведению *Voëtius Dacus* 365

- ХРОНИКА 373

TABLE DES MATIÈRES

ARTICLES SCIENTIFIQUES

- Z. I. Tóth* : Quelques questions concernant l'État de nationalités diverses en Hongrie avant 1848. 259
- B. Bulla* : Les rythmes du développement du renflement de la terre hongroise depuis le néo-tertiaire sous l'aspect de la géomorphologie contemporaine 281
- Gy. Nádor* : Développement historique et problèmes actuels de la notion de la loi naturelle 297

COMPTES-RENDUS – DISCUSSIONS

- B. Fogarasi* : Le congrès de l'Union Internationale des Sciences Politiques à Stockholm 311
Le congrès des historiens à Rome 317
- Gy. Miklós* : Compte-rendu bref du premier congrès hongrois de géographie 327
- A. Radnóti* : Conférence archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences à Budapest 331
- R. Á.* : Compte-rendu de la session du Comité Pédagogique en décembre 1955. 353

CRITIQUE DE LIVRES – COMPTE-RENDU DE LIVRES

- G. Entz* : Radocsay, Dénes : «Les panneaux du Hongrie médiévale» 357
- Gy. N.* : Les averroïstes, libre penseurs radicaux du Moyen Age. Notes marginales à un ouvrage de Boëtius Dacus nouvellement découvert 365

- CHRONIQUE..... 373

INHALT

WISSENSCHAFTLICHE MITTEILUNGEN

- Z. I. Tóth*: Über die Fragen des Vielvölkerstaates; Ungarn vor 1848. 259
- B. Bulla*: Entwicklungsrythmen des ungarischen Bodenreliefs seit dem Jungtertiär
in der Beleuchtung der zeitgemässen geomorphologischen Anschauung 281
- Gy. Nádor*: Die historische Entwicklung und heutige Problematik des Naturgesetz-
Begriffes 297

BERICHTE – DISKUSSIONEN

- B. Fogarasi*: Über den Kongress der Internationalen Vereinigung für die politischen
Wissenschaften in Stockholm 311
- — Historikerkongress in Rom 317
- Gy. Miklós*: Kurzbericht über den I. ungarischen Geographie-Kongress 327
- A. Radnóti*: Archäologische Tagung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 331
- Á. R.*: Bericht über die Sitzungen der Pädagogischen Kommission, Dezember 1955. . . 353

REZENSIONEN

- G. Entz*: Dénes Radocsay: «Tafelbilder des mittelalterlichen Ungarns» 357
- Gy. N.*: Die Averrhoisten — radikale Freidenker des Mittelalters. Anmerkungen zu einem
neuentdeckten Werk Boëtius Dacus' 365

- CHRONIK 373

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1956. III. 23. — Terjedelem: 12,50 (A/5) ív

39200/56 — Akadémiai Nyomda — Felelős vezető: Puskás Ferenc

